ÕPETATUD EESTI SELTSI KIRJAD III

KALEVISTE MAILT

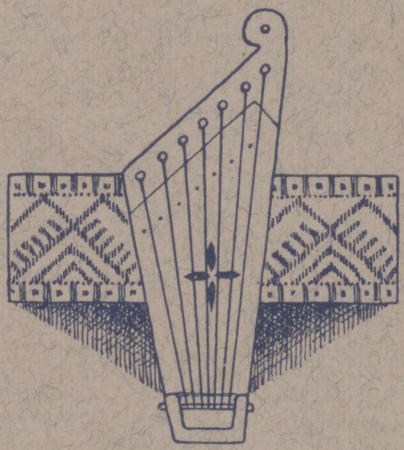

ÕPETATUD EESTI SELTS
TARTU 1935

ÕPETATUD EESTI SELTSI KIRJAD III

KALEVISTE MAILT

Tallinnast
17.I 1974.a
T. Paul

ÕPETATUD EESTI SELTS
TARTU 1935

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1935.

„Kalevala“

sajandaks ilmumisaastaks

Õpetatud Eesti Selts
Eesti Rahvaluule Arhiiv

Vikerkaar.

M. J. Eisen †.

Kaunis on tihti koit ja eha, mõni kord kaunis ka kuu tõus ja loojaminek, aga mõlemalt kipub ilu poolest võitu viima vikerkaar oma värvikülluses ja sammaskaare seisundis. Rahvasuu väidab, et vikerkaar on püha (EKS 4º 3, 754 Võnnu) ja keelab kõikjal kõvasti sõrmega vikerkaarele näitamast. Samasugune keeld maksab ometi ka päikese, kuu ja tähtede kohta. Muidu aga ei avalda „püha vikerkaar" kaugeltki niisugust mõju inimeste ja looduse kohta kui ta võistlejad päike ja kuu. Nähes vikerkaart kästakse vastu vikerkaart uperpalli lasta, et selg tööl ei hakkaks valutama; eriti soovitakse uperpalli rasedatele sünnituse valude vältimiseks ja nõiduse mittemõjumiseks (H I 4, 703 (3) Kodavere).

Mitte kõikjal Eestis ei nimetata vikerkaart vikerkaareks, vaid nimi vaheldub, kuigi üldiselt nimi vikerkaar suures osas Eestis esineb. Peipsipoolses Lõuna-Eestis kannab ta nime v i k a k a a r, nii näiteks Võnnus (ERA II 35, 405 (3)), Rõuges (H IV 5, 696 (9)), v i k a h t k a a r Setumaal ja Vastseliinas (H II 60, 702), Saaremaal Karjas aga v i k a t k a a r (ERA II 34, 180 (6)); niisama Jaanis (ERA II 34, 258 (21)), ka Pöides (ERA II 34, 291 (12)). Vikatkaar esineb Lutsiski. Vikatkaare kõrval öeldakse Karjas v i k e t k a a r g i (ERA II 34, 180 (6)). Mustjalas tuntakse vormi v i k e k a a r ja v i k e k a r (ERA II 34, 203 (9); 201 (9)), isegi v i k i k a a r (ERA II 34, 241 (9)), vikekaar öeldakse Kaarmas, vikekaare kõrval ka v i k a k a a r (ERA II 34, 139 (4)); vikekaar on enesele eluõiguse pärinud Võrumaal Räpinas (E 8º XIV 43) ja Põlvas (E 4033 (11)). Saaremaal tarvitatakse Kihelkonnas ka a m m u k a r, a m m u k e r (ERA II 34, 153 (9)). Kaarmas samuti ammukar (ERA II 34, 139 (6)), ka Sõrves (Holzmayer, Osiliana 50). Ammukar muidugi lühend ammukaa-

rest. Nimi viitab sinna poole, et saarlased vikerkaart ammukaareks on pidanud, mille varal nooli-piksenooli ammutud. Holzmayer oletab, et eestlased Thori pidanud selle kaarega ambujaks (Holzmayer, Osiliana 50). Ei leidu andmeid, mis seda väidet Thori kohta kinnitaksid.

Ambumisest kõneleb ometi Alutagusest saadud teade, mis väidab, et vanasti pikerkaar öeldud. See pikerkaar olevat U k u a m b u, millega ta ammub vasknooli vanapagana selga (E 52 594). Siin võiks tulla küsimusse soome mõju. Germaanlased tunnevad Thori vasarat, soomlased sellevastu Uku kaart, ambu või vibu. Kalevalast kuuleme:

Oi Ukko ylijumala!
jou'uttele jousi suuri,
katso kaarehesi parahin,
pane vaskinen vasarna
tuon tulisen jousen päälle,
työnnyta tulinen nuoli,
ammu vaskinen vasarna
— — — — — —
ammu kurja kuoliaksi
nuolella teräsnenällä,
vasamalla vaskisella! (XXXIII 264—276.)

Igatahes ei ole Eestis laiemalt niisuguse Uku kaarega vasknoolte ambumine tuttav.

Vikerkaare olemuse kohta erinevad teated. Tuntakse ta 7 värvi, aga muidu jääb vikerkaare koostus hämaraks. Rõuges nimetatakse vikerkaar v a n a i s a l o o g a k s (H I 2, 571 (10)), Vastseliinas p ü h a I l j a l a i a k s v i k a t i k s, millega Ilja takistab kurje vaime taevasse pääsemast; niisama nuhtlevat ta neid sellega maa peal (H II 68, 463 (4)) (Luce, Wahrheit und Muthmassung, 51). See väide tuletab Boecleri meelde, kes vikerkaart m ü r i s t a j a v i k a t i k s nimetab, millega ta kurje vaime maha löövat (Der Ehsten abergläubiche Gebräuche 114). Võnnus seletatakse, vikerkaar olevat tugev köis, mille taevataat taevast maha heidab vee pumpamiseks pilvedesse; mõni kord tarvitab ta mitut köit korraga; vahel lõikab ta köie otsast tükid ära; köis ei ulata maa peale, vaid jääb pilvisse rippuma (M. J. Eisen, Eesti vana usk, 55). Põhja-Eestis valitsevad vikerkaare olendi kohta teissugu arvamised. Viru-Nigulas väidetakse, vikerkaar olevat J u m a l a v ö ö, mille ta kord maa peal käies maha pillanud (EKS 4^{0} 1, 220 (6)). Amblas köidetakse vikerkaar ühendusse K a l e v i-

pojaga. Vikerkaar olevat sealse väite järgi Kalevipoja hobuseraud, millise sangar läbi mere ratsutades kaotanud (E 12391 (2)). Kas see hobuseraud hobusejala alt taevasse karanud, nagu Karl XII hobuseraud Pärnus kangel ratsutamisel kahekordse maja katusele, kuhu see hiljemini kinni naelutatud, jääb hämaraks, niisama kas Kalevipoja hobuseraud 7 värvis säranud. Looga moodi ulatub vikerkaar ühest taevakaarest teise, vahel kõrgemal, vahel madalamal. Tavalisesti oletatakse mahaulatavad otsad vette puutuvat. Saaremaal Kaarmas väidetakse vikerkaarel härja pea olevat, mis jõest vett joob (Holzmayer, Osiliana 50). Kuidas lugu vikerkaare teise otsaga, kas sealgi härja pea tegevuses, jääb hämaraks. Vikerkaare ülesandeks määratakse tavalisesti tühjaks jäänud pilvi veega varustada; üks ots joob ühest, teine teisest järvest (H IV 9, 475 (13) Halliste), aga ka allikaist, kaevudest, isegi veelombist. Lutsimaal öeldakse vikerkaar Sinijärvest vett üles kiskuvat (EVR 28, 235 (53)), Sinijärve asukoht jäetakse kindlaks määramata. Joomise kõrval räägitakse ka vikerkaare vee- või vihmaimemisest, tõmbamisest. Lutsimaal oletatakse veel, et vikerkaar ühest järvest teise vett kannab (EVR 28, 234 (52)).

Vikerkaar joob peale pilvede täitmise veega maast üleliigse vee ära, sest muidu tuleks uputus (E 1085 (27) Ambla; ERA II 25, 136 (26) Järva Madise); öeldakse samuti: joob sadu üles (H II 10, 261 (1) V.-Maarja), või: vihma pilvedesse (H II 10, 261 (1) Kadrina). Juhtub vikerkaar vaiksele veelombile, imeb ta vahest selle tühjaks (H II 12, 450 (24), V.-Maarja). Võnnus joonud vikerkaar kord isegi jõe kuivaks (ERA II 37, 194 (4) Jõhvi). Teine kord öeldakse: kus veeloik, sealt tõuseb vikerkaar ja võtab enesele värvid (ERA II 12, 224 (7) Simuna). Vikerkaare vett joov ots tuletab mingisugust mere vesipüksi meelde; selle ligi ei tohi minna; kui minnakse, tõmbab ta inimese niisama üles nagu vesipüks merel ta ette sattunud paadi. Kohati arvatakse, et ei tohi kaua vikerkaart vaadatagi; kaua teda vaatajagi tõmbab ta üles (H II 10, 550 (4) Vi-Jaagupi). Õnneks ei ole ülestõmbamise hädaoht suur, sest tavalisesti eemaldub vikerkaar tolle läheneja eest. Kord pääsenud ometi keegi ta juurde, selle võtnud ta taevasse. (H. Kase 100 a. Halliste). Veel väidetakse, et seal, kust vikerkaar vett joob, vesi hirmsasti vahutab (H II 28, 52 (14) Äksi). Niisugusel puhul, kui vikerkaar mõne veekogu

täiesti tühjaks joob, imeb ta sellest enesesse palju vihmussegi, milliseid ta hiljemini maa peale külvab, arvatakse Kaarmas (Holzmayer, Osiliana 50). Kudas ta neid maa peale külvab, jääb seletamata. Vihmussidega koos peaks vikerkaar konni ja kalugi maha külvama, kuid neist vaikivad teated. Kohati kartis rahvas vikerkaart kaevude ja muude veekogude tühjendamise pärast (E 54 367 (22) Tori).

Vikerkaare värvide selgust pannakse hoolsalt tähele ja ennustatakse selle järele ilmade muutust. Kui kevadel esimene vikerkaar on kollast värvi, tuleb viljaäpardust karta (H II 56, 275 (9) Torma). Mida roheli sem, selgem vikerkaare värv, seda enam tuult tuleb (E 20 734 (16) P.-Jaagupi), või seda enam vihma (H III 18, 417 (6) Vigala) või head, korralist aega (ERA II 55, 435 (88) Ridala). Mitte ainult vikerkaare selge roheline värv ei ennusta tuult, vaid sama väidetakse puna segi värvi kohta (H nagu eelmine; H IV 8, 647 (38) Palamuse); teisal ometi öeldakse, et mida rohkem punast, seda rohkem kuiva (ERA II 55, 435 (88) Ridala). Mida rohkem sinist, seda rohkem vihma (nagu eelmine tsitaat) või sinine hästi selge vikerkaar tekitab jõkke suurt vett; suur vesi tekib muidugi suurest vihmast (H II 2, 589 (101) Vändra).

Suund, kus vikerkaar aset leidnud, avaldab niisama mõju ilmade kohta. Vikerkaar hommikus ennustab head ilma, lõunas sadu, õhtus ka head ilma (H III 14, 300 (5) Paistu). Teisal ennustab vikerkaar lõunas suurt sadu (H II 57, 445 (15) Ambla), E 2770 (79) Ambla), vikerkaar õhtus vähe vihma (H II 32, 645 (33) Räpina), või suure saju võimalust (E 79 515 (9) Vändra) või vikerkaar päikese loojaminekul kuiva ilma (H II 49, 428 (6) S. Jaani) või harva vihma (H III 29, 523 (10) S. Jaani).

Vikerkaar esineb rahvale omalt kohalt baromeetrina. Kõueilm tekitab vikerkaare (E 72 249 (8) Põlva), kuigi müristamist iga kord ei kuulda ega välku nähta. Ülepea ei ilmu vikerkaar enne esimest müristamist (H IV 9, 475 (13) Halliste). Teda nähakse enamasti õhtu ja hommiku pool, harva põhja pool, ja ei iialgi lõunas (H IV 8, 653 (III) Palamuse).

Vikerkaare kõrgus ja madalus avaldavad mõju ilma kohta, kuid rahvaarvamine erineb tihti selle mõju seletuses. Üldiselt arvatakse, et kõrgekaareline vikerkaar ennustab kuiva ilma (ERA II 54, 208 (226) T. Maarja; H III 10, 354 (60) Otepää), ka kena

ilma (H IV 8, 647 (39) Palamuse); hästi rõngas — lühikest sadu (H III 19, 811 (239) Halliste). Sellevastu väidetakse: madal, lamp vikerkaar ennustab saju edasikestmist (H II 55, 749 (24) Põltsamaa) või järgmiseks päevaks vihma (E 63 475 Rõuge); lame, tuhm vikerkaar vihma (E 1065 Viljandi), madalas järve kohal varsti vihma (H II 58, 377 (7) Kullamaa).

Ilmade kohta mõjub hommik, lõuna ja õhtugi. H o m m i k u l ennustab vikerkaar vihma (H II 56, 984 (21) Kanepi), p ä e v a l suurt sadu (H IV 5, 695 (5) Võnnu); p e a l e l õ u n a t ennustab ta sadu järgmisel päeval (H II 32, 645 (33) Räpina); õ h t u l ennustab hele ja kõrge vikerkaar järgmisel päeval selget ilma (E 63 474 Rõuge), või et võib järgneda suurem sadu (E 79 515 (9) Vändra), või järgmisel päeval head ilma (H III 28, 561 (8)). Ülepea räägivad teated väga tihti üksteise vastu ega võeta kõrgust ega madalust ega päeva aega arvesse, näiteks vikerkaar ennustab homme sadu (E 8^{0} XIV 43 Räpina).

Osa ennustusi ei määra aega lähemalt. Nii näiteks: vikerkaar ennustab saju lõppu (H II 74, 182 (24) Laiuse) või vikerkaarega lõpeb pikk sadu (H IV 5, 696 (8) Rõuge) või vikerkaarega on pikaldased sajud möödas (E 63 256 (32) Rõuge) või vikerkaar ennustab kuiva (E 13 708 Saarde), sügisel vihmaga vihma edasikestmist (EKS 4^{0} 1, 230 (38) Vi-Nigula).

Mõni kord nähakse ainult osa vikerkaart, osa puudub. Kui vikerkaar keskelt lõpeb, tuleb vihma; kui otsast, tuleb põuda (H III 28, 697 (2) Rõuge).

Mõni kord jälle paistab korraga k a k s v i k e r k a a r t, üksteise kõrval, aga teine nõrgemate värvidega. Öeldakse: kui nagu kaks vikerkaart, lõpeb sadu (E 20 734 (17) Pärnu, Jaagupi), või kaks vikerkaart ennustab, et sadu edasi ei kesta (E 8^{0} XIV 44 Tartu).

Talvel paistab vikerkaar harva. Kui paistab, ennustab ta lähemail päevil tormiseid ilmu (E 51 011 Saarde) või suurt sadu (E 26 527 Halliste), või aga ilma külmenemist (ERA II 24, 296 (35) Türi).

Tuntakse veel u d u v i k e r k a a r t. Selle kohta erinevad teated. Kose kihelkonnas öeldakse, et uduvikerkaar paistab hommikuti nagu look taevas, on valge, värvideta; õhtuti teda ei nähta; ennustab ilusaid ilmu (ERA II 19, 299 (1) või selleks päevaks põuda (E 63 474 Rõuge). Saardes sellevastu väidetakse, et udu-

vikerkaar ennustab vihma (E 13 078), niisama Laiusel (H II 74, 182 (56)). Ilma aega kindlaks määramata väidetakse, et ta vihma ennustab (E 72 254 (21) Puhja; H I 3, 262 (27) Tarvastu; H I 2, 339 (7) Viljandi). Uduvikerkaar talvel öösisel kuupaistel öeldakse lähemail päevil tormiseid ilmu ennustavat (E 51 011 Saarde).

„Kalamehe ja tema naise“ muinasjutu tšeremissi teisend aastast 1894.

Walter Anderson.

Allpool järgneva tšeremissi muinasjutu olen üles kirjutanud üheksa-aastase poisina Kaasani linnas 19. = 31. detsembril 1894. a., ja nimelt nõnda, nagu mulle seda jutustati — vene keeles; see on mu esimene rahvaluuleline ülestähendis. Kirjutasin tol ajal oma Minski linnas elava tädi jaoks päevaraamatut, ja selles päevaraamatus ongi tekst säilinud.

Jutustajaks oli tšeremissi talumehe poeg Román Iványov, tol ajal umbes 14 aastat vana, väga tubli ja korralik poiss, pärit Kaasani maakonnast, Kúkmorõ vallast (küla nime olen ära unustanud). Poiss teenis tol ajal mu isa (prof. Nikolai Andersoni) juures, kellel oli kavatsus teda tarvitada objektiks tšeremissi keele uurimisel; see kavatsus teostati aga ainult osalt. 1895. a. suvel kogus Roman Ivanov oma kodukülas mu isa ülesandel ja kulul hulga tšeremissi rahvaluulet (iseäranis muinasjutte), mis ta üles kirjutas tšeremissi keeles (ilma tõlketa). Tema käsikiri (ühes teiste mu isa teaduslikkude käsikirjadega) kingiti pärast mu isa surma (1905) Soome-Ugri Seltsile (Helsingis), on aga seni jäänud avaldamata. Võib olla, et selles käsikirjas leidub ka käesoleva muinasjutu tšeremissikeelne tekst, mis aga tingimata erineb minu üleskirjutisest sõnastuses ja üksikasjades.

Oma päevaraamatus olen kirjutanud: „Roman kennt auch einige čeremissische Märchen, er hat uns schon zwei erzählt. Das eine von ihnen ist: [etc.]“. Kahjuks on teine jutt jäänud üles kirjutamata, ja ma olen absoluutselt ära unustanud tema sisu.

Huvitav, et olen tol ajal juba varustanud oma teksti võrdleva märkusega: „Dies Märchen erinnert etwas an „Золотая рыбка““ (kõne on tuttavast Puškini muinasjutust „Сказка о рыбакѣ и рыбкѣ“). Märkus on täiesti õige, ehk küll

meil ei ole siin tegemist ainult s a r n a s u s e g a, vaid i d e n t s u s e g a; kuigi, tõsi küll, tšeremissi muinasjutt ja Puškini oma on kahe eri redaktsiooni — „puuredaktsiooni“ ja „kalaredaktsiooni“ — esindajad.

Kas tšeremisside suust on üles kirjutatud ka teisi käesoleva jutu teisendeid, seda ma ei tea; avaldatud ei ole neid aga nähtavasti mitte.

Avaldan oma jutu dr. O s k a r L o o r i t s a eestikeelses (võimalikult sõna-sõnalises) tõlkes:

Elas-oli endamisi vaene talumees ning selline vaene, et ei olnud temal isegi maja. Vaat tema läks metsa ja hakkas raiuma kuuske, et ehitada selle puust omale maja. Järsku kuusk hakkas kõnelema:

„Miks, tšeremislane, raiud sa mind?“

„Aga selleks,“ vastab talumees, „et sinu puust ehitada omale maja.“

„Noh, seda saab ka ilma tolleta,“ vastas kuusk; „mine tagasi, piira [очерти] paik, kus sulle maja vaja, ja heida magama. Homme kõik on valmis.“

Läks talumees tagasi, tegi, nagu kuusk talle käskis, ja heitis magama. Teisel päeval tõuseb üles, vaatab — ent temal juba maja seisab valmis. Võttis ta kätte kirve, läks kuuse juurde ja hakkas teda raiuma. Kuusk temalt küsibki:

„Miks, tšeremislane, raiud sa mind?“

„Vaat mis,“ vastab talumees, „nüüd mul on hää maja, aga pole õue.“

„Mine koju, piira paik, kus sulle õue vaja, ja heida magama. Homme kõik on valmis.“

Läks talumees koju, tegi, nagu kuusk talle käskis, ja heitis magama. Teisel päeval tõuseb üles, vaatab — ent temal juba puha: küll aed, küll tall. Võttis talumees kirve, läks metsa ja uuesti hakkas raiuma kuuske. Kuusk talle ütlebki:

„Miks, tšeremislane, raiud sa mind?“

„Vaat mis,“ vastab talumees, „mul praegu on küll maja, küll õue hääd, ainult raha pole.“

„Mine koju,“ vastab kuusk, „tee paĭk raha jaoks ja heida magama. Homme kõik on valmis.“

Läks talumees koju, tegi paiga ja heitis magama. Teisel päeval tõuseb üles, vaatab — aga temal puha täis raha. Võttis ta kirve kätte, läks metsa ja hakkas raiuma kuuske. Kuusk temalt küsibki:

„Miks, tšeremislane, raiud sa mind?“

„Aga vaat mis,“ vastab talumees, „mul on praegu kõike palju: küll maja, küll õue on hääd, ja raha on palju, kuid keegi mulle au ei paku.“

„Vaat," vastab kuusk, „sind saavad inimesed kartma ja sina saad inimesi kartma."

Sääl kuusk muutiski talumehe karuks. Sellepärast ju karud ongi sellised kartlikud.

See on traditsionaalne kontaminatsioon kahest jututüübist: 1) Kalamees ja tema naine (muinasjutt); 2) Karu tekib inimesest (tekkelugu).

1. Kalamees ja tema naine (muinasjutt).

Tüüp: Aarne-Thompson (FF Communications 74) nr. 555.

Monograafia: seni ei ole olemas, kuid ettevalmistusel on suur uurimus prl. Margarete Rommel'i sulest (Karlsruhe a. Rh., Bismarckstr. 37). Vrd. ka L. Mackensen, Handwörterbuch des deutschen Märchens II 129—131.

Teisendite nimestikud: J. Bolte u. G. Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Leipzig 1913—1932, I 138—148 nr. 19. — (*Hispaanlased*:) Boggs (FFC 90) nr. 555. — (*Valloonid*:) Laport (FFC 101) nr. 555. *779 I. *779 II. — (*Rumeenlased*:) Schullerus (FFC 78) nr. 555. — (*Sakslased*:) K. Plenzat, Die ost- und westpreußischen Märchen und Schwänke nach Typen geordnet, Elbing 1927 (= Veröffentlichungen des Volkskundlichen Archivs der Pädagogischen Akademie Elbing 1 = Prussia 27), nr. 555. — (*Flaamid*:) De Meyer (FFC 37) nr. 555. — (*Soome rootslased*:) Hackman (FFC 6) nr. 555. — (*Norralased*:) R. Th. Christiansen, Norske eventyr, Kristiania 1921 (= Norske Folkeminder 2), nr. 555. — (*Islandlased*:) Sveinsson (FFC 83) nr. 555. — (*Soomlased*:) Aarne (FFC 5) nr. 555; (FFC 33) nr. 555. — (*Eestlased*:) Aarne (FFC 25) nr. 555. — (*Liivlased*:) Loorits (FFC 66) nr. 555. — (*Laplased*:) Qvigstad (FFC 60) nr. 555. — (*Ungarlased*:) Honti (FFC 81) nr. 555. — (*Aasia.*) (*Indoneesia*:) J. de Vries, Volksverhalen uit Oost-Indië, Zutphen 1925. 1928, II 356 nr. 100; 407 nr. 185.

Muid teisendeid: (*Prantslased*:) A. Perbosc, Contes populaires, I-re série: Contes de la Vallée du Lambon, Montauban 1914, lhk. 37—41. — (*Itaallased*:) G. Zanazzo, Novelle, favole e leggende romanesche, Torino-Roma 1907, lhk. 237—242 nr. 33. — (*Soome rootslased*:) O. Hackman, Sagor, referatsamling, Helsingfors 1917. 1920 (= Finlands Svenska Folkdiktning I A = Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 132. 151), I 329 j. nr. 119 (5 teisendit); A. Allardt, Sagor i urval, Helsingfors 1917. 1920 (= Finlands Svenska Folkdiktning I B = Skrifter 136. 153), I 462—465 nr. 235; 465 j. nr. 236. — (*Lätlased*:) P. Šmits (Schmidt), Latviešu pasakas un teikas VII, Rīga 1931, lhk. 410—423 nr. 13 (8 teisendit). — (*Suur-venelased*:) И. А. Худяковъ, Великорусскія сказки, Москва 1860. 1861. 1862, I 132—134 nr. 37; А. Е. Бурцевъ, Народный бытъ Великаго Сѣвера, Спб. 1898, II 8 j.; А. М. Смирновъ, Сборникъ великорусскихъ сказокъ Архива Русскаго Географическаго Общества, Петроградъ 1917 (= Записки Русскаго Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи 44), I 378—380 nr. 125; 429 j. nr. 149; II 644 j. nr. 240; Этнографическое Обозрѣніе 11 (= 1891, nr. 4), 197 nr. 5; Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. A 209,

osakond „Побаски, миѳологія". lhk. 9 j. 56 j.; V. I. Černyšov, muinasjuttude kogu Pihkva kubermangust, ms. nr. 24. 32 (vrd. Сказочная комиссия в 1927 г., Ленинград 1928, lhk. 19. 21); N. P. Grinkova, muinasjuttude kogu Voroneži kubermangust, ms. nr. 8 (vrd. Художественный Фольклор 1 (1926), 85). — (*Ukrainlased*:) В. Г. Кравченко, Этнографическіе матеріалы, собранные въ Волынской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, Житоміръ 1911. 1914 (= Труды Общества Изслѣдователей Волыни 5. 12), II 101 nr. 96; Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. Д 7, 105—120 nr. 69. — (*Eestlased*:) M. J. Eisen, Rahva-raamat, Tartu ja Riia 1893—1895, V 45 j. nr. 20; 72—74 nr. 30; M. J. Eisen, Eesti ennemuistsed jutud I, 2. trükk, Tartu 1920, lhk. 109—112; II (= Eesti imede ilmast), Tartu 1926, lhk. 211—214 nr. 25; Lasteleht 19 (1919), 126 j. — (*Tšuvašid*:) N. V. Nikol'skij, ms. 4, 175—179. 318—321. — (*Mustlased*:) В. Н. Добровольскій, Киселевскіе цыгане I, Спб. 1908, lhk. 12—14 nr. 7. — (*Aasia.*) (*Suur-venelased*:) Смирновъ II 897j. nr. 363; Записки Красноярскаго Подъотдѣла Восточно-Сибирскаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по этнографіи 1, 1 (1902), 49 nr. 30; Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. Б II 10, lht. 39b—40b nr. 1. — (*Abakan-tatarid*:) W. Radloff, Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme IX: Mundarten der Urianchaier (Sojonen), Abakan-Tataren und Karagassen (Texte, gesamm. u. übers. v. N. Th. Katanoff), Übersetzung, St. Petersburg 1907, lhk. 544—546 nr. 621. — (*Indoneesia*:) de Vries II 58 j. nr. 100.

Levimisala: peaaegu terve Euroopa, Siber, Indoneesia.

Kõige vanem tuntud teisend: Grimm, Kinder- und Hausmärchen nr. 19 (üles kirj. Pommeris a. 1806 Philipp Otto Runge poolt: vrd. Bolte-Polívka II 138).

2. Karu tekib inimesest (tekkelugu).

Tüüp: Aarne (FFC 25) US 41.

Monograafia: O. Dähnhardt, Natursagen, Leipzig u. Berlin 1907—1912, II 99—101. (vrd. ka 166). 278 j. III 449—454. 527.

Teisendite nimestikud: Bolte-Polívka I 144—147 nr. 19. — (*Eestlased*:) Aarne (FFC 25) US 41. — (*Laplased*:) Qvigstad (FFC 60) US 29.

Muid teisendeid: (*Lätlased*:) Latviešu Folkloras Krātuves teikas par Dievu (izlase), Rīga 1929, lhk. 49. 131 nr. 60. — (*Suur-venelased*:) Смирновъ I 378 nr. 124; 378—380 nr. 125; 429 j. nr. 149; II 644 j. nr. 240; Д. К. Зеленинъ, Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, Петроградъ 1914. 1915. 1916, II 794 nr. 146; Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. II 22, lht. 7 a; ms. XXIII 101, lht. 10 a; ms. A 209, osakond „Миѳологія", lhk. 18 j., ja osakond „Вѣрованія", lhk. 5. 17 j. — (*Valge-venelased*:) И. А. Сербовъ, Бѣлоруссы-сакуны, Петроградъ 1915 (= Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ 94, 1), lhk. 179 j.; Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. A 190, 12, lhk. 139 nr. 19. — (*Ukrainlased*:) И. В. Бессараба, Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи, Петроградъ 1916

(= Сборникъ Отд. р. яз. и сл. И. А. Н. 94, 4), lhk. 48 nr. 2. — (*Eestlased*:) M. J. Eisen, Rahva-raamat II 128 j. nr. 39; V 72—74 nr. 30; M. J. Eisen, Eesti ennemuistsed jutud II 211—214 nr. 25; M. J. Eisen, Miks? Tartu 1913, lhk. 30 j. nr. 51; Lasteleht 19 (1919), 126 j. — (*Tšuvašid*:) N. V. Nikol'skij, ms. 4, 175—179. — (*Aasia.*) (*Suur-venelased*:) Смирновъ II 897 j. nr. 363 — (*Vogulid*:) Vene Geograafiilise Seltsi Arhiiv, ms. Б VI 44, lhk. 3 j. nr. 2 (laul). — (*Ostjakid*:) Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. Б IX 22, lht. 11b — 12a. — (*Abakan-tatarid*:) Radloff IX 544—546 nr. 621. — (*Katši-tatarid*:) Vene Geograafilise Seltsi Arhiiv, ms. Б IX 29, lht. 13a—b nr. 2. — (*Altai-tatarid*:) В. И. Вербицкій. Алтайскіе инородцы, Москва 1893, lhk. 137 nr. 29, 1. — (*Karagassid*:) Radloff IX 650 nr. 186. — (*Urjanhailased*:) Radloff IX 16 nr. 193; 18 nr. 205; 33 nr. 261b.

Levimisala: Prantsusmaa, Itaalia, Island, Ida-Euroopa, Põhja-Aasia, Põhja-Ameerika.

Kõige vanem tuntud teisend: raske määrata.

Laulatus ja peiupoolne pulm Eesti-Ingeris.

Elmar Päss.

Kahe aasta eest allakirjutanu poolt ilmunud kirjutises „Ingeri noorik“ [1]) on käsitatud Eesti-Ingeri mõrsja-poolseid pulmi koos ingerlaste rahvalaulu (18:ne) näidetega, mis osutas tunduvat lahkuminekut Kesk- ja Ida-Põhja-Ingeri samadest kommetest [2]). Käesolevais laulatuse ja peiu-poolse pulma kommetes on märgata seda veel enamgi. Kuna mujal Ingeris mõrsja ja peig sugulastega tulid oma kodutalust kiriku juurde ja peale laulatust siirdusid taas kumbki veel uuesti tagasi oma tallu (erandiks oli vaid juhus, kui kirik asus peiu ja mõrsja talude vahemaal), viis Eesti-Ingeris aina isamees ja nooriku ristiema ilma pulmarahvata noorpaari üheskoos kirikusse, kust peale laulatust siirduti peiu tallu. Edasisedki pulmakombed Eesti-Ingeri peiutalus erinevad märgatavalt mitmes seigas, kuigi peamotiivid, nagu mõrsja näitamine pulmalistele, kaevulkäimine, korrajoodud, on iseloomult samad kui Kesk- ja Põhja-Ingeris [3]).

Siin esitatav lauluainestik on allakirjutanu poolt Ingeris suvel 1934. a. kirjutatud mitmelt laulikult. Laulude autorid olid: 1—2. Tatjana Jegorova (rahvasuus „Tat'a“) ja Maria Vaher („Mihkala naine“), mõlemad Suure-Ropsu külast Hanikesse siirdunud (14 laulu): 7—11, 13—15, 17, 19, 22—23, 27, 30; 3. Valpuri Vohta („Voro Vappo“) Füödrömaa kl:st Kalliveresse siirdunud (9 l.): 1—4, 6, 20, 24—25, 29; 4. Valpuri Haukka Kallivere kl., Säkintalo (3 l.): 5, 18, 28; Julja na Pohjalainen, („Pohjala emand“) [4]), Kallivere kl. (3 l.): 12, 16, 26; 6. Pohjola emand ja Aleks. Kangas

---

[1]) Äratõmme ajakirjast „Eesti Hõim“ V aastak., nr. 4, lk. 54—65.

[2]) Nii näiteks ei mäletata Eesti-Ingeri pulmades „pitkävirsun“ (pikkviisul) käimist jne., vt. Ingeri noorik, lk. 3.

[3]) Väinö Salminen, Inkerin kansan häärunoelma muinaisine kosimis- ja häämenoineen lk. 139—181. Helsinki 1916.

[4]) Vt. Suomen Kansan Vanhat Runot (= SKVR) V$_3$, lk. 612.

(„K a n g a e m a n d“), mõlemad Kallivere kl. (1 l.): 21. Peiupoolsete pulmade kirjeldus on jaotatud kümnesse ossa laulude sisu ja nende esitamise paiga alusel.

*

I. L a u l a t u s (vihkiminen).

„Ingeri noorik'u“ artikli lõpul oli öeldud, et kirikusse laulatama sõideti vaid kahe hobusega, kuna teised pidulised jäid nooriku kodu pulmi pidama [5]). Isamees, kes oli tavaliselt peiu (ženiha) „ristet“ (ristiisa) ja nooriku „ristem“ (ristiema) sõitsid esimese hobusega ees. Noorpaar sõitis järgmise hobusega nende taga. Hobused olid ehitud kuljustega, loogale seoti vihad püsti ja taha asetati ilustistega väljaõmmeldud voodilina. Laulatusele minek anti kõigile pulmalistele teada. See toimus tavaliselt kell 11—12 päeval. Külapoistel olid püssid käes ja need paugutasid tuliriistu [5a]). Laulatusele minev hobune püüti enne külapoiste poolt kinni ja seda tuli lunastada pudelitäie viinaga. Enne kirikusse sõitu laulsid küla tüdrukud lauasistuvale noorikule:

1. Kati sirkkune sisoni,
Kati kuvattu kultani,
Mitä issut sirkku silmät viessä
Petäjäisen penkin päällä,
5 Tammisen lavvan takanna?
Lähet kui kukka kulkemahan,
Mansikka matelemahan
Isäs koista korkiasta,
Vellos suuresta tuvasta!

Siis vanemad andsid oma õnnistuse ja noorpaar sõitis laulatusele (*vihille*). Kiriku teel tõusis mõrsja sõidukis üles, kummardas kolm korda kodu suunas ja laulis:

2. Istu Luoja luokan päällä,
Armollinen aisan päällä,
Anna onni nuorillemme,
Lykkäytä Luoja tietä!

Kiriku juurde jõudes veel enne sõidukist väljatulekut seoti kirikusseminekuks nooriku ja peiu käe ümber *vaarnikka* (mingi väljaõmblustega rätik), et keegi noorpaari vahele ei tuleks neid

[5]) Vrd. analoogilist kommet: A. R. Niemi, Liettualaisia häätapoja (ylipainos Suomal.-Ugril. Seuran toimituksista XXXV), lk. 23.

[5a]) K. E. S ö ö t'i teatel esines Tartu-Maarja kihelkonnas sama komme umbes 65 a. tagasi.

eksitama. See „vaarnik“ jäi kogu pulmade ajaks noorpaari käte ümber. Isamees, käsist seotud peig ja noorik ning „ristem“ käisid kirikusse minnes üks teise sabas. Kirikusse minekul „ristem“ hoolitses selle eest, et nooriku riided ei puutuks värava või ukse külge. Sealt võidi kergesti külge saada naistehaigusi. — Peale laulatust seadis *„ristem“* kirikuvahimajas või esimeses ettejuhtuvas külas noorikule pähe erilise naise peakatte *„huntu“* või *„sapana“* [6]). Selle toimingu puhul viskas noorik esimesel kolmel korral oma uue peakatte maha, kuna alles neljandal korral laskis ta selle oma pähe seada. Vastava toimingu juures oli rohkesti pealtvaatajaid, kes kõik said magusat viina. Siis söödi pisut „jala peal“ ja kohe algas tagasisõit, nüüd juba peiu tallu.

II. Noorpaar peiu talus.

Peiu isa või ema tuli peiu talus noorpaarile vastu ja avas värava. Siis sõideti õue. Esimesena astus sõidukist isamees, siis „ristem“. Isamees ja „ristem“ tulid noorpaari juurde, käskides neid väljuda sõidukist. Õue oli maha laotatud puhtad õled, kuhu käsutati noorpaar põlvitama. Seal loeti issameiet ja siis tuldi sisse. Ka peiu isa tuli tuppa. Külapoisid rakendasid hobused lahti, mille eest anti neile pudel viina. Peiu ema andis noorikule pala rukki-leiba hammustada, katsudes kui head on nooriku hambad. Noorik pani „rägistades“ antud pala põue ja andis õhtul enne magama minekut peiule sealt süüa, hammustades leivapala pooleks. Nüüd peiu ema tõstis *säple* varrega (leivapanni võtmise vars) „soko“ [6a]) kõrvale, kuna siis pulmalised nägid esmakorda noorikut [7]). „Tirgati“ võtmisel oli oma küla rahvast tuba täis. Peiu ema päästis lahti nooriku rätid ja üliriidedki. Selle toimingu puhul hüüti laulusõnul kirbud minema:

3. Kylän naisille kirput!
Kylän naiset makkaamaa,
Meijän minja valvomaa;
Kylän naiset nukkumaa,
Meijän minja keträämää [8])!

[6]) Valpuri Haukka seletuse järgi kutsuti naise peakatet: *tirkatti*. Selle päheasetamisel pandi lindid ette ja taha ning pärlid kaela.

[6a]) Nooriku silmi varjav rätik.

[7]) Sama komme esineb ka Eestis. Vrd. näit. allakirjutanu murdeteksti Sangastest: „Eesti Keel“ 1926, lk. 81—82.

[8]) Valpuri Haukka laulis seda vaid:
Kylän naisille kaikk kirput,
Vaan meijän minjä unettomaksi!

Laulatuselt tulijaid pulmalisi võttis vastu võõra küla rahvas, kuna sealsed külanaised laulsid noorpaarile kiituseks [9]):

Katso kaikki ristirahvas:
Yhen muotoiset molemmat,
Ko yhen emoisen lapset,
Yhen hanhen hautelemat,
Yhen linnun liekuttamat,
Yhen sorsan suorittamat;
Vaan on vähäisen vällii,
Tuonut ono toine naine,
Toine hautoja harinnut,
Toine lintu liekutellut,
Toine sorsa suoritellut.
Kiitä vello onneasi,
Hyvän naisen saamastasi,
Hyvän sait, hyvän tapaisit,
Hyvän Luojasi lupasi,
Hyvän antoi armollinen.
Kiitä siso onneasi,
Hyvän miehen saamastasi,
Et sie joutunt juomarille,
Et joutunt paimenpojalle,
Sie vaan jousit rikkahalle,
Ikisil talon pojille.
Lääv on täynä lähtämiä,
Toine lähtämiin emiä,
Talli on täynä tammoisia,
Toine tamman varsoisia.

Polvipoika.

Peiu ema või ämm võttis nüüd poisslapse ja pani selle kolm korda nooriku sülle, öeldes: „Meijän minjalla poik pittää olla!“ — märgiks, et noorpaarile esimesena sünniks poeg. Nüüd istuti lauda kindlas järjekorras. Isamees istus laua otsa, kuna noorpaar asetati ühele poole laua taha ja „ristem“ istus nooriku kõrval kolmandana. Selline järjekord jäi istumisel kogu pulma ajaks. Lauda istudes valas peiu isa isamehele „*pullo*'st“ (pudelist) viina, siis alles andis ta viina ristemäle, peiule ja noorikule. Viimased jõid oma keskel pooleks. Peig jõi „alguse“ ja

[9]) Vrd. SKVR III$_1$ 30, 378; SKVR III$_3$ 3049, 3090, 3553, 4275; SKVR V$_3$ 814, 815; vrd. samuti Väinö Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 297—299. (Helsinki 1917.)

noorik jõi „lõpu“. Peiu sugulased kiitsid nüüd omalt poolt noorikut [10]):

5. Sain mie mielo minjan,
Mielo minjan, kielo minjan,
Sain mie saunan lämmittäjän.
Saunan lämmittää sanatta,
Vihan antaa virkkamatta.
Minjoveni, marjoveni,
Punaposki puoluveni,
Kyll on opissa kotonna,
Ei ole olt sepän pajassa,
Sepän liettä ei lieukutellut,
Sepän partt' ei paukutellut.

Selle järgi mindi *„kammarisse“* sööma ja jooma. Suurem osa küla rahvast läks siis tagasi, ainult mõned jäid ootama pulmarahvast.

III. Noorpaar uuesti nooriku talus.

Kui noorpaar oli *„kammaris“* söönud, siis sõideti veel tagasi nooriku tallu pulmi pidama.

Nooriku kirstu lunastamine (laeva müük).

Peiu kummi andis raha *nooriku kummi*'le veime-kirstu eest. Seda kutsuti laeva müümiseks. Kui laev oli müüdud, tõsteti kirst sõidukile ja see saadeti peiu talu poole minema. Mõrsja talus joodi *liitkat* ja lauldi:

6. Lankoiseni, lintuiseni,
Pitäkää mieli meijän puolen,
Meijän uusille uksille,
Viereville veräjille.

IV. Saajad ja volkad teel peiu tallu.

Nüüd hakkasid ka nooriku tallu jäänud pulmalised peiu tallu saabuma. Sõites peeti kindlat järjekorda, kuna peiu sugulased sõitsid ees ja nooriku sugulased tulid nende järel. Nooriku sugulasi kutsuti ingeris nimega: „volkad“ ja peiu sugulasi kutsuti nimega: „saajad“. Läbi küla tulles „volkad“ laitsid peiu talu:

---

[10]) Vrd. SKVR III$_2$ 1758, 1770, 2551; SKVR III$_3$ 3049, 3488; SKVR IV$_3$ 4782; vrd. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 331—333.

7. Kenen tuo kylä kulune,
Pantuko paja pahane,
Rivvut pantu ristin-rastin,
Palkit pantu pitkin-poikin;
Tuokaa koukku, mie kohennan,
Tuokaa hanko, mie hajotan!

Peiu kodu laitmisele vastasid kohe saajad:

8. Lankoiseni, lintuiseni,
Langot linnukkaisuveni,
Miks sie virren väärin lauloit,
Sanat ristie sanelit?
Ei oo tuo kylä kulune,
Eiko paja pahane.
On ko mansikka mättähällä,
Kukka joen kallahalla?

Kuna talus väravad ja uksed on kinni, siis laulsid „volkad“ värava ees ukseavamise laulu:

9. Avatkaa avoveräjät,
Tehkää lahti lautaportti,
Laskaa suojaa minu väkkee,
Ujumasta, uupumasta,
Tarhamaita tallaamasta,
Hernemaita hieromasta!

Selle järele avati väravad. „Volkad“ seisid veel uksel ja laulsid tervituseks [11]):

10. Terve tultua tuppaa,
Enne nähty rahvaasee!
Terve tupa neljänurkka,
Neljänurkka, kolmetkolkka!
La ko katson tätä tuppaa,
Mistä puista tupa tehty?
Peräsein on petran luista,
Kylkisein on kyynelpuista,
Ovisein on ounapuista,
Laki on lahnan suomuksista,
Kiukaa on meren kivistä,
Pliitta paasista hyvistä.

Nüüd läksid „volkad“ tuppa. Nooremad inimesed aitasid võtta üliriided võõrastelt. Samuti riietusid lahti saajad ja läksid

[11]) Vrd. Uno Holmberg-Harva, Kauko-Karjalan, häärunot (Turku 1929), lk. 206, ja V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 334.

vaatama tüdruku sugulasi. Mõnel pool nooriku „veli“ kirjutas paberi, et neil on vargad käinud ja midagi ära varastanud. Peiu „veli“ seletas nüüd omalt poolt asja. Pulmaliste hobused aeti õue. Kui oma õuele kõik ei mahtunud, siis võeti võõrad õued abiks.

V. Volkad pulmalauas.

Pulmalised asetati lauda istuma ja sööma. Kui mõrsja talus olid peiu sugulased esimesed lauavõõrad, siis nüüd olid vastupidi nooriku sugulased aina enne söömas. Peiupoolsed pulmalised pakkusid volkadele viina ja kummardasid lauldes:

11. Syökää langot, juokaa langot,
Elkää pankaa työ pahaksi,
Meil on ruoka ruma,
Pitäkää hammas kova!
Tyttölangot, lakkalangot,
Poikalangot, porraslangot,
Naislangot, valohangot,
Mieslangot, piippulangot.

Volkad pakutud viina vastu ei võta, vaid laulavad [12]):

12. Lankoiseni, lintuiseni,
Langot linnukkaisuveni,
Langot uvven uutukkaiset,
Uvvet kuin kananmunaiset.
Elä kanna kakkuloja,
Elkäkö leikkokaa leipilöjä!
Em_myö tulleet syömist varten,
Em_myö juosseet juomist varten —
Jo emyt kotonna syötti.
Kakut paistoi, voit sulatti.
Ei mahu metoine meihin,
Eikä puutu olut punaine,
Kui ei saa sisost sillan päälle,
Emän lasta lattialle.

„Kaasikeet“, nii kutsuti nooriku poolseid laulikuid, hakkasid siis laulus varast kirjeldama [13]):

[12]) Värsid 1—10 vt. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 335—336 ja v. 11—14 vt. samas lk. 340—341. Eestis v. 1, 7—8: „Langukesed linnukesed, Ei me' tulnud sööma pärast, Ega tulnud juuma pärast...“ jne. EKS 4[0] 4, 612 (10) < Karuse, Matsalu.

[13]) Värsid 1—8, 15—16 ja 20—36 vt. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 336—340; v. 9—14 vrd. SKVR III$_1$ 33, 397, 407; SKVR III$_2$ 1653, 1716, 1758, 1770, 2104, 2263, 2551; SKVR III$_3$ 3034, 3077, 3105,

13. Lankoiseni, lintuiseni,
Longot linnukaisuveni,
Mie sanon teille tietääksenne,
Teille tietämättömille.
Mie vaa kurtan kurjuuttani,
Haastelen haleuttani;
Meil varkahat vaelsit,
Eilispäinä täll ajalla,
Yks oli ounapuu kylässä,
Yks oli oksa ounapuussa,
Yks oli oksalla omena,
Päiväpuolelta punane,
Kuuvalolta ol valkeaine,
Senki varkahat varasti.
Vietii joutsen joukostani,
Paras hanhi partistani,
Meil oli joutsen merkill pantu,
Otsass' oli otavan tähti,
Pääss' oli päivän pyöräntäine.
Myö tulimme etsimmää,
Tulimme varkaan jälessä.
Ajoimme kymmenee kyllää,
Ajoimme maat vielä virstan verra,
Jovvuimme varkaan kyllää.
Muu kylä kaikk makasi,
Varkaalla valvottii.
Ajoimme varkaan kartanolle,
Kaihot silmät kartanolla,
Itse tuisahimme tuppaa,
Ovvut silmät oven suussa.
Varas tiesi vääryvensä,
Vaati meijät lavvan takkaa,
Alkoi viinalla vihata,
Oluvella miellytellä.
Myö vaa hullut juomaratit,
Joimme viinalla vihani.

Saajad küsivad: „Mitä te tahotte, mitä te etsitte?"
Nüüd paluvad „volkad", et noorik nähtavale toodaks [14]):

14. Lankoiseni, lintuiseni,
Langot linnukkaisuveni,
Tuokaa siso sillan päälle,
Emän lapsi lavvan otsaa!

3230, 3304, 3311, 3488, 3574, 4275; SKVR IV$_3$ 4613, 4619, 4646, 4733, 4740, 4745, 4782; V. Salminen sealsamas lk. 301—304 ja 330—331; v. 17—19 vt. V. Salminen, sealsamas lk. 342—343.

[14]) Vrd. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 341.

Siis toodi tuppa „lampaan vuona“, s. o. lambatall (voonake) ja küsiti, kas see on nende oma. Lauas istuvad pulmalised ei võta seda omaks. Siis seoti riided nooriku moodi „punti“ või näidati pulmalistele laulvat eluskukke. Neidki ei võetud omaks. Mehed panid endid naiste riietesse [15]), pöörates kasukat pahempidi ja tehti muud nalja [16]). Tüüdatud volkad laulsid taas, näägutades pulmalisi, kes nende soove kohe ei täida:

15. Lankoiseni, lintuiseni,
Onko teil kotoiset koirat,
Vai ollaa kyläiset koirat?
Kui ollaa kotoiset koirat,
Pankaa koirat kahleeseen!
Ollaa kyläiset koirat,
Viekää koirat kuominaa,
Liivast nuoraa punomaa!

VI. Nooriku näitamine.

Ristem toob vaarnikaga nooriku ja isamees lööb piitsaga [17]) uksele. Peig ja noorik hoiavad käega vaarnikast kinni. Noorik kummardab kolm korda pulmalistele, mille puhul volkad laulavad [18]):

16. Meijän siso meijän sirkku,
Meijän lintu, meijän liitsa,
Meijän tuuvvi, teijän tukka,
Meijän höyhenet selässä [18a]).
Kana ono meijän, kauno ono meijän,
Kana ono meijän, tukka ono teijän,
Siso ono meijän, siivet teijän.

Volkad kurdavad nüüd noorikut taga [19]):

---

[15]) Vrd. Leopold v. Schroeder, Die Hochzeitsbräuche der Esten (Berlin 1888), lk. 68—72.

[16]) M. J. Eisen, Ebamõrsja. Eesti Rahva Muuseumi aastar. IV (Tartu 1928), lk. 88 jj.

[17]) Lauri Kettunen, Vepslaste pulmakommetest. Eesti Rahva Muuseumi aastar. I (Tartu 1925), lk. 51 jj.

[18]) Vrd. SKVR III_2 1719, 1773, 2264, 2404, 2444; SKVR III_3 3063, 3167, 3192, 3274.

[18a]) Neli esimest rida on laulnud T. Jegorova ja M. Vaher.

[19]) Värsid 5—6 vrd. „Lina tuoneb liia huole“ H IV 6, 90/2 (51) < Kuusalu, Kolga rand ja „Poll toob polveni mureta“ H II 34, 695 (374) < Kuusalu, Tammistu k.

17. Oi Marini, sisaruveni,
Marini emäni lapsi,
Miks seisot nii ilone,
Naasti seisot naurusuine?
Ohto se huntu huolta tuop,
Lintit liikoja sanoja,
Pärlyt paljo kyynelijä.

Nooriku ristiisa valib välja suure lusika ja paneb selle taldrikule ühes kõiksugu toiduga. Lusika varre otsa lõigatakse rist. See lusik jääb noorikule eluks ajaks. Siis läks noorik oma saatjatega uuesti oma tuppa. Tema lahkumisel volkad laulsid [20]):

18. Nyt mahtuu meto minnuun,
Nyt puuttuu olut punane.
Tuotii siso sillan päähä,
Emän lapsi lavvan juuree.
Miks teil om mokoma muoti,
Meijän muotin moikkasit,
Likin-lakin laittelit?

Nooriku sugulased hakkasid nüüd rahulikult sööma ja jooma, kuna noorik on ennast näitamas käinud.

VII. Pulmalauast lahkudes.

Nüüd tulid peiu sugulased sööma. Siin samuti „viinapikari meni ympäri“ (viinakarikas käis ümber laua)! Peiu sugulased lauas olles ei laulnud. Samal ajal „volkad“ vaatasid langu põrandat ja laulsid:

19. La ko katson langon siltoi,
Onko lakkeet langon sillat,
Onko lakkeet, onko käppeet,
Onko kirveellä kikattu,
Onko strukalla strukattu,
Onko vuoltu vuolimella?
Eik oo kanan kaivamia,
Eik oo sian tonkimia?
Kyll on lakkeet langon sillat,
Kyll on lakkeet, kyll on käppeet!
Kaikk on kirveellä kikattu,
Kaikk on strukalla strukattu,
Kaikk on vuoltu vuolimella.
Ei oo sian tonkimia,
Ei oo kanan kaivamia.

[20]) Värsid 5—7 vt. SKVR III$_2$ 2274, v. 8—9; SKVR III$_3$ 3191 v. 31—33, 3251 v. 5—6, 9, 3274 v. 37—38.

Sellele järgnes „lahjade“ (kinkide) jagamine, mil puhul lauldi [21]):

20. Ei oo maannut meijän minno,
Koivusäär ei koisutellut,
Ripasäär ei rinkoitellut,
Vaan on lahjoja laatinnut,
Lahjat lakkeet, käet käppeet,
Sormet rihman suorittajat,
Käet käärien kutojat,
Ei oo pannut pappuškoita,
Ei oo tuppint tuppuškoita!

Edasi hakkavad pulmalised tantsima ja laulavad sel puhul tantsulaulu [22]):

21. Ei voi ilotta olla,
Ilman laulutta ellää.
Mie olen eländ ilo-kylässä,
Kasvant laulu-kallaassa.
Miun isyt illoo suvasi,
Lauluu salli laukoseni;
Ei isyt ilosta lyönyt,
Emyt laulust ei torunnut.
Kui mie marjut makaisin,
Pilli seisoi pienam päällä,
Kannel kammarin ovella.
Kui noisin aamulla ylös,
Noisin marjut makkaamasta,
Niin nois pilli piikkamaa,
Kannel noisi soittamaa.
Mie vaa tantsulla tasane,
Jalanvierulla vesela
Viskasin jalkoi virkasti,
Lasin luita lustimmast.
Kui mie katsom meijän maita,
Meijän puolen poikeloja,
Meijän vallan valkopäitä:
Männööt kukkanna kujalle,
Hopianna uulitsalle.
Heponen on alla niinkuin heinä,
Satula selässä niinkuin seinä.
Itse om päällä niinkuin päivä,
Tuhannen tuluppa päällä,

[21]) Vt. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 360—364.

[22]) Värsid 20—30 ja 32—45 vt. SKVR III$_2$ 1809 (samalt laulikult kirjutatud).

Saan rubl'an saappaat jalassa,
Kymmenen kypärä päässä,
Kahen rubl'an rukkaiset käessä.
Kui mie katsom muita maita,
Muijen puolen poikusie,
Muijen vallan mustapäitä:
Männööt kummanna kujalle,
Ikrissennä (~ ilkeennä) ikkunnalle.
Heponen on alla niinkuin aita,
Satula selkää(n) sammeltunnut,
Itse päällä päivättynyt.
Viirin-väärin viitta päällä,
Kylkimin kypärä päässä,
Poikimin polut jalassa,
Pitki piippu hampaiissa,
Kuono pitemp piipun vartta.
Maito leuvalla märännyt,
Prusakka posella kuollut',
Kivet kilkkaat karmannossa,
Paaet paukkaat kukkarossa,
Tytöt raukat rahaks luuloot,
Kurjat luuloot kultiloiksi.

Tantsimise järele läksid nooriku sugulased ööbima külasse. Noorpaari magamiskohaks oli saun, lehmalaut või küün. Esiti läks noorik ühes ristemaga voodi. Peigmees ei saanud enne ristemast lahti, kui maksis raha. Noorpaari magamajäämisel katsuti neid ühte õmmelda.

Hommikul olid *suuruksed*. Siis tulid pulmalised peiu tallu sööma. Peale söömist läksid peiu ema, peiu ristem ja nooriku ristem noorpaari äratama. Ülesäratamisel tehti „kassikontserti" ja taoti isegi kausid katki. Peiu ema ja peiu ristem viisid noorikule kausiga vett ja kuivatamise rätiku. Noorik pesi nalja pärast natuke silmi, mille puhul tema ristem andis peiu emale ja peiu ristemale (veekandjale) „pesemise lahjat". Ämmale anti „rievu" või „kohvtin", ristemale „vaarnik" [23]).

Sammaloittaminen (sammaldamine). Nüüd võeti noorikul „tirkatti" peast ja ristem hakkas pead ehtima („laitma"), s. o. sammal asetati pähe või juustesse. „Tšetvertnoi nalivkat oli pövvällä" ja need, kes sammaldatud, said „makkeet" viina. Kui noorikul oli pea „laaittu", siis ta kummardas kiitu-

[23]) Vrd. Setus vastavat kommet hõimupäeval, J. Hurt, Setukeste laulud II, lk. 496. (Helsingis 1905.)

seks kolm korda ristemale. Kui peiul oli isa või ema elus, siis kutsuti neid vaatama, kui hästi oli nooriku pea „laaittu“ (ehitud). Noorik kummardas sel puhul jälle kolm korda peiu isale või emale.

Siis toodi noorpaar tuppa. Ees tuli peiu isa ja ema, kuna selle järele käisid isamees, peig, noorik ja ristem. Isamees võttis seljast oma kasuka („turkin“), mis pandi peiu isa ja ema ette. Seal kummardasid noorik ja peig kolm korda peiu vanematele. Siis loeti issameiet. Nüüd õnnistasid peiu vanemad noorpaari, mille järele võeti nad üle sugulaste poolt kummardamisel. Lauldi koraali. Peig andis isale ja emale kolm korda suud, samuti andis noorik peiu isale ja emale kolm korda suud. Lauldi taas koraali, mille järgi lasti noorpaar „vabaks“.

Kerran kantaminen (karika kandmine). Sel puhul istusid lauda kõik noorikupoolsed pulmalised ja noorpaari laua taha [24]). Pakuti viina ja hüüti: „kibe, kibe!“ [25]). Noorpaar pidi nüüd nii palju suudlema, kuni on viin magus. Siis suudlesid omavahel kõik „volkad“. Pärast joomist ja suudlemist pandi klaasidesse raha. „Musitamise“ eest saadud raha anti noorikule.

Vesilkäimine. „Tružkad“ tõstsid kaks pange vett, ühe nooriku, teise peiu jalgade ette. Noorik kummardas kolm korda, lükates jalaga pange ümber. Samuti tegi peig. Nüüd viskas noorik vöö kaevuaugule, puuriidale, lehma sarvedele või sidus selle isegi lauajala külge. Veevõtmine oli märgiks, et siit pidi minema vett võtma, kuna vöö annetati lepituseks veehaldjale [26]).

VIII Noorpaari õpetamine.

Pitkä kaali söömine. „Pitkä kaali“ hakati sööma peale lõunat, enne pulmaliste lahkumist. Siis söödi veel nooriku sugulastega koos viimast korda. Noorpaar istus „volkade“ seltsis laua otsas. Volkad õpetasid laulusõnul väimeest [27]):

---

[24]) Noorikule rahahankimine Kassaris toimus näiteks püstijalu, vrd. allakirjutanu: Strange island Wedding Customs. What the Country Women of the World are Doing (London 1933), lk. 79—83.

[25]) Vastav hüüe ja komme esineb eriti viimasel ajal sageli meie pulmades.

[26]) Vrd. V. Alava, Vatjalaisia häätapoja (Helsinki 1909), 40—41.

[27]) Vt. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 388—396. Eestis v. 1—3: „Peiukene, poisikene, Tunned võtta mu õdeda, Tunned võtta, tunned hoida...“ jne. H II 9, 211 (8) < Haljala; v. 6—9: „Ära löö ühesta süüsta, Ära löö kahesta süüsta, Ära koppa kolmandesta, Ära näkka nelljan-

22. Vävyni, vävyjyveni,
Vävyni kuvattu kulta,
Tunsit ottaa, tunne pittää!
Elä lase kengättä kujalle,
Kapukatta kaivotielle,
Elä lyö meijän sisarta,
Elä lyö yhestä syystä,
Eläko kaikista kahesta!
Korjaa syytä kymmenen,
Siis vast lyö meijän sisarta,
Opeta omenutta!
Ota olki unnikosta,
Rihma mammas värttänästä,
Olki oikaa varrekseni,
Rihma sio siimakseni!
Sillä lyö meijän sisarta,
Opeta omenuttani!
Elä lyö kylän kujalla,
Elä pieksä pellon päällä!
Lyö vaan sammelhuoneessa,
Olkikaton kainalossa!

Samuti õpetati volkade poolt noorikut laulusõnul järgmiselt [28]):

23. Tunsit tulla, tunne olla,
Taija tarkasti ellää:
Pie sie herkät hiiren korvat
Kukon ääntä kuulemaa
Ja jalat jäniksen
Tult aamull' ottamaa,
Pärett' palamaa panemaa!

IX. Langu, isamehe, õlle ja koka kiitmine.

Kui noorpaari õpetuseks oli juba küllalt lauldud, siis leelotati pulma lõpul volkade ja saajade poolt veel mõned tänulaulud. Langusid kiideti järgmiselt [29]):

---

desta, Ära viiesta vihasta! Kui teeb süüdi kümme konna ..." jne. H III 2, 451/3 (58) < Haljala; v. 14—15: „Siis tee niidist piitsukene, Ole korrest varrekene ..." jne. sealsamas.

[28]) Vrd. Uno Holmberg-Harva, Kauko-Karjalan häärunot (Turku 1929), lk. 241—242.

[29]) Vrd. SKVR III_1 24, SKVR III_2 1715, 1777, 2137; SKVR III_3 3296, 4274; SKVR IV_1 417, 696; SKVR IV_2 1802, 2320, 2443, 2504 2702; SKVR IV_3 3177, 3284, 4192; SKVR V_2 1639, 1696, 1697, 1698, 1699.

Käyn pioissa monissa,
Käyn saassa saajuvissa,
Ei olt pitoja mokomia,
Kun on näillä lankoloilla:
Leivät pilkottii paloksi,
Seulalla põvvälle tuotii,
Putrot päällä pruunissettu,
Munaruuvvat kaunissettu,
Piirakat pilkottu paloiksi,
Riisill' siestä täytetty.
Silkut-vilkut terävänenät,
Ikä puoless' teijän nenät!
Kuss' on pulmat, siel oot sinä,
Kuss' on kuollut, siel oot sinä,
Kuss' on varrut, siel oot sinä!

Samal puhul kiideti isameest [30]):

25. Isämies, isyven poika,
Laitot pullon punakaulan,
Juotit langot laatuisasti,
Miehet mieliksi hyviksi.
Pojat potrat punaposket,
Tytöt sirkut sinisilmät
Joivat söivät suotuisasti,
Lauloit vielä laatuisasti.
Ei panneet päitää povvee,
Liitsoi liinan sissee.
Oltii oikeet, seistii selkeet,
Mäntii läpi miesten ulkan,
Poroteltii poika polkan.

Sellele järgnes õlle kiitmine:

26. Suur kiitos tähän talloon!
Tästä taysin annettiin,
Kapan kaksin kannettiin.
Käin mie pulmissa monissa,
Käin mie saassa saajuvessa,
En nähnyt sitä hyvvää,
Min näin näiltä langoiltani:
Oluvet ojanna juoksit,
Viinat virtanna pakenit,
Pikarit pinonna vierit.
Hattu lanko, laatu lanko,
Kui teit tätä tekkoo,

[30]) Vrd. U. Holmberg-Harva, sama teos lk. 209—215.

Tätä laatuu laatuelit.
Ei olt aikaa yötä maata:
Panit kattelan tulelle,
Katajaiset kattelaa,
Panit astijat pakolla,
Maltaat panit astiaa;
Itse maaha polvillaa,
Suurella palvella palvomaa,
Et tulis olut hyväine,
Päällä vaahto valkeaine,
Keskellä olut punaine,
Ken vaa jois, siis se vaa joupuis,
Ken vaa maistas, maaha kaatuis.

Lõpuks kiideti kokka heade toitude tegemise eest [31]):

27. Tulkaa kokkii kiittämää,
Keittäjää ylistämmää!
Hyvä kokki, kaunis kokki,
Keitti liemen mieltä myöten,
Pani suolat suuta myöten.
Hyvä kokki, kaunis kokki!
Kokk' oli tuotu Koivistolta,
Kokin poika Puolanmaalta,
Itse kokki Inkeristä.
Kaikk' olli tuotu, kaikk olli saatu,
Saatu oli sarvipäät jänikset,
Tuotu oli tetret lehtikorvat,
Siivet suuret, selät mussat,
Lahnat suuret lahtihännät.
Kolt oli lautaa langollani,
Yks oli liitetty lihalla,
Toine oli katettu kalalla,
Kolmas ruokill' kaikellaisill'.
Oluvet ojanna juoksit,
Pikarit pinonna vierit,
Viinat virtanna virisit.

X. Volkade lahkumine.

Viimasel õhtul lauldi nooriku sugulaste poolt vääralt laulmise vabanduseks [32]):

---

[31]) Vrd. SKVR III$_1$ 189; SKVR III$_2$ 1646, 1665, 1669, 1756, 2137, 2423, 2515, 2550; SKVR III$_3$ 3015, 3026, 3058, 3109, 3240, 3259, 3280, 3338; Väinö Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 398—404.

[32]) Vt. V. Salminen, Länsi-Inkerin häärunot lk. 364—365.

28. Lankoiseni, lintuiseni,
Langot linnukkaisuveni,
Elkää pankaa työ pahaksi,
Vaikk' mie virren väärin lauloin,
Sanat toisim mie sanelin.
Em mie laulant lapsuuttaa,
Enkö huutant hulluuttaa,
Mie lauloin lappahuuli,
Kolkutin nenäkovera.

Selle järele lauldi peiu talust lahkumise runo, kus volkad viimast korda kurdavad noorikut taga [33]):

29. Oi siso sisaruveni,
Sisoni kuvattu kulta,
Myö vaan määmme, siun jätämme
Tähä kylmähä kyllää,
Rautaisehe rahvahasse.
Toisin ollaa toisilassa,
Toisin toisessa talossa,
Toisin ukset ulvahtelloot,
Toisin saneloot saranat.
Tunsit tulla, tunne ellää,
Taija tarkasti olla,
Siis kuulut hyvä hyvältä,
Hyvän emoisen lapseksi,
Hyvän taatan tyttäreksi.
Kui tulloo tuline tuska,
Ikävä elettyy paikkaa,
Mene kolminurkkaisehe,
Salpahu sammalhuonehesse:
Siellä itke ikävyyttä,
Keri kyynelet kerälle,
Vierytä vettee!
Sie tuo viesti vellollesi,
Sanat saunan tuojollesi.
Kui tulloo riita talloo,
Naiset tulloot naapurista,
Kyssyyt syystä syttyneeksi,
Sie vaan vaiti vastaele,
Koukut nurkassa kolajaat:
Kanat kaakkuut kartanolla.
Kui näet lapsia talossa,
Lapsen itkun permannolla,

[33]) Vrd. SKVR III_1 418; SKVR III_2 1775, 2445, 2484; SKVR III_3 3025, 3118, 3237, 3270, 4254; SKVR IV_2 1626, 2300, 2334, 2443, 2444, 2445; SKVR IV_3 2824, 3419, 4130; SKVR V_2 571a, 1709.

Nossa lapsi laavitsalle,
Siis kuulut hyvä hyvältä,
Hyvän mamman tyttäreeksi,
Taaton tarkan opetteeksi.

Saajad pahanesid nende küla „külmaks" laitmise puhul ja laulsid omalt poolt vastu:

30. Mitä sie huutat (? huuvat), hullu kuusi,
Laulat, latvatoin petäjä!
Kylm on suossa sammalessa,
Raut on sepän pajassa!

Siis jäeti volkadega jumalaga. Lahkumise puhul karjuti veel teel ja lauldi (kuid need laulud ei kuulunud pulmalaulude liiki). Kui volkad olid pulmamajast lahkunud, siis algasid peiu sugulased oma vahel pulma pidama.

Liugumine. Hobused („hevoset") pandi „valjasse" ja mindi „liukumaan". Sel puhul sõideti mõnikord teise küllagi. Hõisati, lauldi ja karjuti kogu aeg.

Saajade karika kandmine. Liugumiselt tagasi jõudes hakkasid saajad omakorda „karikat" kandma. See toiming algas lõunasöögi järele. Rätik asetati taldrikule, kuhu heideti raha. Isamees täitis karika viina või õllega, mis asetati nooriku ja peiu ette. Need tõstsid siis omakorda täidetud kannu üle laua vastas istuvate vanemate ette. „Suurem sugu" istus lähemale. Nüüd prooviti juua: „Ei ole makkee, on karkee!" — Sedasi öeldi nii kaua, kuni noorpaar kaksteistkümmend korda oli suudelnud. Siis suudlesid üksteist ka teised lauas istujad pulmalised. Iga kord tuli anda kinke suudlemise korral, mis pandi taldrikule. Isamees pani annetused taldriku alla. Riidekingid pandi ka laua otsa nähtavale kohale — ja söömine algas. Kui oli söödud, hakati pulmamajast sugulasi koju ajama. Mineku märgiks löödi kurikuga vastu seina. Õhtut söödi siiski veel koos sugulastega. Laulikute seletuse järgi peeti ingeri pulmi vanal ajal kogu nädal.

Kurg kündmas.

Erna Normann.

Sissejuhatuseks.

Arutlusalune laul „Kurg kündmas“ on eesti vana rahvalaul. Laulu sisuks on tavaliselt lugu, milles laulik leiab metsas kure kündmast, lööb kurge kas külje, küüru või kondi pihta ning viib ta siis koju. Kodus lüpstakse kurge ja piima saab lüpsiku (või mõne muu mõõdu) täis.

Sündmustik on õige lihtis, vähe paeluv ning just seetõttugi ehk laul omab vähest populaarsust ja näib olevat suuresti ununenud, sest palju on neid teisendeid, mis on vaid lühikesed katked, õieti laulu algus ainult.

Käesolev töö taotleb kolmesugust sihti: 1) rekonstrueerida laulu algkuju, 2) leida laulu tekkimispaik ja levimissuunad ning 3) määritella tekkimisaeg. Ühtlasi on vaadeldud üksikult laulu mitmesuguseid kontaminatsioone.

Teisendite üldarv on 107, neist 14 leiduvad trükituna J. Hurda „Setukeste laulude“ I ja III köites (Helsingi 1904, 1907), teised 93 käsikirjalist teisendit on talletatud Eesti Rahvaluule Arhiivi. Maakonniti on teisendeid: Virumaalt — 9, Järvamaalt — 2, Harjumaalt — 6, Läänemaalt — 4, Saaremaalt — 11, Pärnumaalt — 10, Viljandimaalt — 17, Tartumaalt — 18, Võrumaalt — 11, Setumaalt — 18 ja tundmatu päritoluga — 2.

Teisendite loendit pole esitatud, see on saadaval Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Värsiloend.

Läksin metsa kõndima.

Aa. Läksin metsa kõndimaie — Kad 2, JJn 1, Vig 1, Pha 1, Aud 1, Tor 1, Pär 1, 2, Hää 1, 2, Vil 1, SJn 1, 2, KJn 1, Vlx 1, Lai 1, Kod 2, Võn 1, Rõn 1, Ote 1, 2, Vas 1, 2, 3, 4, Se 7, 12, 16.

Ab. Lätsi ma mõtsa kõndimaie — Vas 6, Se 3.

Ac. Läksin mina metsa kõndimaie — Kaa 1, Hls 1, Kam 1, 2, Ote 3, Tt 1.
Ad. Ma läksin metsa kõndima — Mus 1.
Ae. Ляти мэтца сиссъ кыньтима (Lät'si mõtsa siis kūńdima) — Se 4.
Af. Lätsi õks mõtsa kõndimahe — *Se* 2.
Ag. Lätsi õks no mõtsa kõndma — *Se* 9.
Ah. Lätsi sis ma mötsa köndimale — Kan 1.
Ba. Läksin metsa hommikulla — Saa 1, Hel 2, Trv 3, 5, Pst 1, Vil 2, Rõu 2.
Bb. Läksin siis mõtsa hommikulla — Tro 1.
Bc. Lätsi mõtsa hommukulta — Hel 1, Trv 2, 4, Pst 2, Puh 1, 2, San 2, 4.
Bd. Lätsin mina mõtsa hommigult — San 3.
Be. Lätsi mõtsa hummukuta — Urv 2.
C. Vel'o lät's mõtsa hummogul — Se 11.
D. Lätsi mõttsa enne kuuda — Pst 3.
Ea. Läksin metsa hulkumaie — Jõh 2, Kod 1.
Eb. Läksin ma metsa hulkumaie — Vai 1.
Ec. Läksin aga metsa hulkuma — Mus 3.
Ed. Lätsi õks ma hulkma hummokul — Se 8.
F. Lät'si iks ma mõtsa käuma — Se 5.
G. Lätsi mõtsa minemähe — Vas 5, Se 18.
H. Lätsi mina mõtsa kõmberdama — Nõo 1.
I. Läksin metsa kõnnolema — Kaa 3.
J. Lät'si iks mõtsa kaema — Se 6.
K. Läksin metsa kündemaie — Tõs 1.
L. Ma läksin metsa kómpima — Vig. 2.
M. Lätsi mõtsa seenile — San 1.
N. Läksin tiele kõindimaie — Kos 1.
O. Läksin välja vatamaie — Jõe 1.
P. Läksin soosse soitemaie — Kuu 2.

Puudub: Jõh 1, Hlj 1, Kad 1, Sim 1, VMr 1, Koe 1, Kuu 1, 3, Jür 1, Mär 1, Rid 1, Mus 2, Khk 1, Kaa 2, Pöi 1, Muh 1, 2, Trv 6, Urv 1, Rõu 1, Se 1, 10, 13, 14, 15, 17, Tt 2.

Pühapäeva hommikul.

Aa. Pühapäeva hommikulla — Vai 1, Jõh 2, Kad 2, Kuu 1, Kos 1, Lai 1, Kod 2, Võn 1, Ote 1.
Ab. Pühapäile hommikulla — JJn 1.
Ac. Pühapäeva hommingulta (hommokult) — Kam 1, Rõn 1, Ote 3, Tt 1.
Ad. Pühapäile ommikulle — Vig 1, Aud 1, SJn 1.
Ae. Pühapeta homikuta — Mus 3.
Af. Pühapääva omiku — Pär 1.
B. Pühal, argil hommikul — Pha 1.
C. Püha päivä õdagul — Nõo 1.

D. Pühapääva pidamaje — Kod 1.
Ea. Uduselta ommikulta — Vil 1.
Eb. Uduselle homikulle — KJn 1.
Fa. Hommikulta hulkumaie (hulkimahe, hulgimahe, huljoma, uilamaie, uilumaie) — Tõs 1, Tor 1, Hls 1, Vl x 1, Vas 1, 2, 3, Se 6, 12.
Fb. Hummogulla hulkimahe (huljuma) — Vas 6, Se 7, 9, 18.
Fc. Hommikule uljumaie (hulkumaie) — Pär 1, Hää 1.
Ff. Hummogu hul'kima — Se 5.
G. Ommikulta, varavelta — Pst 2.
H. Hommigult ja õdangult — San 3.
Ia. Vara enne valgeetta — Trv 5, Urv 2, Rõu 2, Se 8.
Ib. Vara valgẽ tulleen — San 2.
Ic. Õige varra valgeenna — Ote 2.
J. Vaeval päeva valgeela — Pst 1.

Puudub: Jõh 1, Hlj 1, Kad 1, Sim 1, VMr 1, Koe 1, Kuu 2, 3, Jõe 1, Jür 1, Mär 1, Vig 2, Rid 1, Mus 1, 2, Khk 1, Kaa 1, 2, 3, Pöi 1, Muh 1, 2, Hää 2, Saa 1, Hel 1, 2, Trv 1, 2, 3, 4, 6, Pst 3, Vil 2, SJn 2, Kam 2, Puh 1, 2, San 1, 4, Kan 1, Urv 1, Rõu 1, Vas 4, 5, Se 1, 2, 3, 4, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, Tt 2.

Argipäeva õhtul.

Aa. Argipäeva õhtuulla — JJn 1, Pär 2.
Ab. Argi päile õhtuella — Aud 1.
Ac. Argipäile õhtuelle — Vig 1.
Ad. Ja aergi päeva õhtul — Kos 1.
Af. Äri päivä õdangulta — Kam 1, Rõn 1, Ote 3, Tt 1.
B. Äri päivä hommukul — Nõo 1.
Ca. Hargi päeva aegutela — Vai 1, Lai 1.
Cb. Hargipääva aegutama — Kod 1.
Da. Õhtaela hulkumaie — Hää 2b.
Db. Õhta aeal hulkumaie — Hää 2a.

Puudub: Jõh 1, 2, Hlj 1, Kad 1, 2, Sim 1, VMr 1, Koe 1, Kuu 1, 2, 3, Jõe 1, Jür 1, Mär 1, Vig 2, Rid 1, Mus 1, 2, 3, Khk 1, Kaa 1, 2, 3, Pha 1, Pöi 1, Muh 1, 2, Tõs 1, Tor 1, Pär 1, Hää 1, Saa 1, Hls 1, Hel 1, 2, Trv 1, 2, 3, 4, 5, 6, Pst 1, 2, 3, Vil 1, 2, SJn 1, 2, KJn 1, xl, Kod 2, Võn 1, Kam 2, Puh 1, 2, Ote 1, 2, San 1, 2, 3, 4, Kan 1, Urv 1, 2, Rõu 1, 2, Vas 1, 2, 3, 4, 5, 6, Se 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, Tt 2.

Mis ma eest leidsin.

Aa. Mis ma sealta eesta leidsin — Jõh 1, Kos 1, Mär 1, Vig 1, Rid 1.
Ab. Mis ma säält aga eesta lêitsi — Kaa 1.
Ac. Mis ma seält siis eesta leidsin — Kaa 3.
Ad. Mis ma säält siis ikka leidsin — Khk 1.

Ae. Mis ma siis aga säälta leidsi — Mus 2.
Ba. Mis ma metsast eesta leitsin — Tõs 1, Tor 1, Pär 1, 2, Hää 2, San 1.
Bb. Mis mina metsast eesta leidsin — Vig 2, Aud 1.
Bc. Mis mea mõtsast löudsi eesi — Hls 1.
Bd. Mis ma leidsin metsasta — Kod 2, Hel 1, 2.

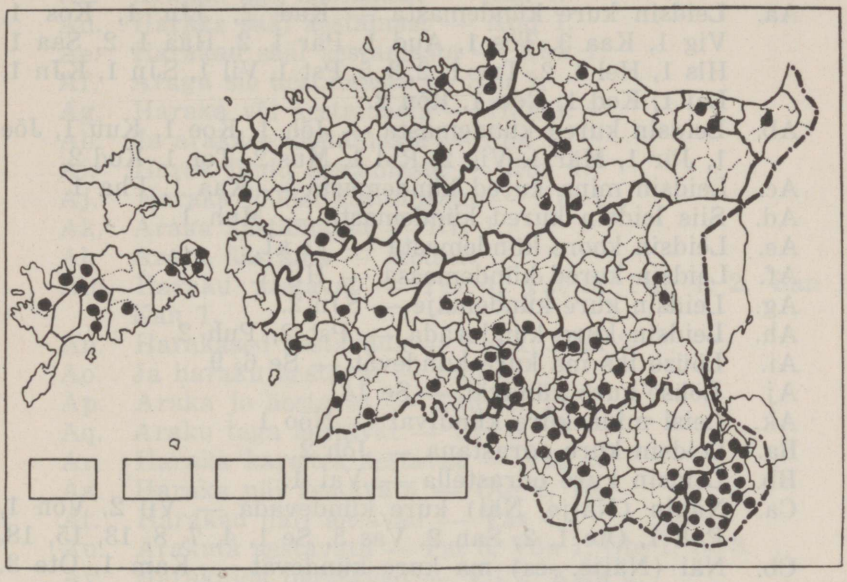

Laulu „K u r g k ü n d m a s“ teisendite üldine esindus.

Be. Mis ma leidsin mõtsastagi — Pst 1, KJn 1.
Bf. Mis ma sealta metsast(a) leidsin — JJn 1, Trv 2, Puh 2.
Bg. Mis ma leidsin metsassagi — Vil 1.
Bh. Mis mina leidsin metsassagi — SJn 2.
Bi. Mis ma mõtsast leidanessa — Trv 1.
Bj. Mis ma mõtsast löüsinesse — Trv 3.
C. Mis ma leidsin lepikusta — Jür 1.
D. Mis mina leidsin tee-ääresta — Vl x 1.
E. Miä iks ma löüze minnenäni — Se 6, 9.
F. Mis ma mõtsast säälta näie — Trv 4.
Ga. Miä näi minnehnänni — Vas 5.
Gb. Mia näi ma minnenänni — Se 7.
H. Miä iks näi naiokẽnẽ — Se 12.
Ia. Miä näie nurme pääl — Se 13.
Ib. Mis timä näge nurmẽ pääle — Se 14.
J. Meä aks johto nägemähe — Se 3.

P u u d u b: Vai 1, Jõh 2, Hlj 1, Kad 1, 2, Sim 1, VMr 1, Koe 1, Kuu 1, 2, 3, Jõe 1, Mus 1, 3, Kaa 2, Pha 1, Põi 1, Muh 1, 2, Hää 1, Trv 5, 6,

Pst 2, 3, Vil 2, SJn 1, Lai 1, Kod 1, Võn 1, Kam 1, 2, Nõo 1, Puh 1, Rõn 1, Ote 1, 2, 3, San 1, 2, 3, 4, Kan 1, Urv 1, 2, Rõu 1, 2, Vas 1, 2, Vas 3, 6, Se 1, 2, 4, 10, 11, 14, 15, 16, 18, Tt 1, 2.

Leidsin kure kündmast.

Aa. Leidsin kure kündemasta — Kad 2, JJn 1, Kos 1, Vig 1, Kaa 3, Tõs 1, Aud 1, Pär 1, 2, Hää 1, 2, Saa 1, Hls 1, Hel 1, 2, Trv 1, 2, 3, 5, Pst 1, Vil 1, SJn 1, KJn 1, Lai 1, Kod 1, Rõn 1, Rõu 2.
Ab. Leidsin kured kündemasta — Jõh 1, Koe 1, Kuu 1, Jõe 1, Jür 1, Mär 1, Vig 2, Rid 1, Mus 2, Tor 1, Kod 2.
Ac. Leidsin mina kured kündemasta — Kaa 1, Pha 1.
Ad. Siis leidsin kured kündemasta — Muh 1.
Ae. Leidsin koore kündemasta — Vl xl.
Af. Leidsin kured kündemassa — Hlj 1.
Ag. Leidsin kure kündemaje — SJn 2.
Ah. Leidsin kure kündevada — Pst 2, Puh 2.
Ai. Löüze iks ma kurẽ kundevät — Se 6, 9.
Aj. Löüse kurõ kündvät — Se 14.
Ak. Leisi mina kure kündival — Nõo 1.
Ba. Leidsin kure odrastana — Jõh 2.
Bb. Leidsin kure odrastella — Vai 1.
Ca. Nägin (Näije, Näi) kure kündevada — Vil 2, Võn 1, Puh 1, Ote 1, 2, San 2, Vas 3, Se 1, 4, 7, 8, 13, 15, 18.
Cb. Näi (Näije, -es) ma kure kündevät — Kam 1, Ote 3, San 1, 4, Kan 1, Urv 2, Vas 4, Se 16, Tt 1.
Cc. Näi mina kure kündavat — Trv 4.
Cd. Näije ma iks kureje kündivat — Vas 2.
Ce. Näi iks ma kurẽ kündevat — Se 2, 5.
Cf. Näi (Näie) iks kure kündvät — Se 10, 11, 12.
Cg. Näggin siis kurre kündivad — Tt 2.
Ch. Näie eks kurge kündevätä — Se 3.
Ci. Näi mina kurgi kündivättä — Kam 2, San 3.
Cj. Nägin sääl kured kündavat — Kaa 2.
Ck. Seal nägin kured kündavada — Pöi 1, Muh 2.
Cl. Näk nurmel kurẽ kündevät — Se 17.
Cm. Nägin: kured künnavad — VMr. 1.
Cn. Nägin kured kündemaie — Sim 1.
D. Näiie kure küllvavada — Pst 3.
E. Nägin mina kured kondimasta — Kuu 2.
F. Näije ma kurõ kunnu all — Vas 1, 6.
G. Näi kure kannu alta — Vas 5.
H. Pani aga kured kündemaie — Kad 1.

Puudub: Kuu 3, Khk 1, Mus 1, 3, Trv 6, Urv 1, Rõu 1.

Harak äestamast.

Aa. Haraka äestamasta — JJn 1, Koe 1, Kos 1, Rid 1, Pär 1, 2, Hää 2, Hel 1, 2, Trv 1, 2, 5, Pst 1, Vil 1, SJn 1, KJn 1, Vl xl, Lai 1, Rõu 2.
Ab. Harakad äestamasta — Jõh 1, Kuu 1, Jõe 1, Jür 1, Vig 1, Mus 2, Muh 1, Kod 2.
Ac. Arakad aga äästamast — Kaa 1.
Ad. Haraka sääl äestamast — Aud 1.
Ae. Harakad sääl äestamasta — Khk 1.
Af. Aragu sie äestamasta — Saa 1.
Ag. Haraka või äestamasta — Hää 1.
Ah. Ja arakase äästamasta — Pha 1.
Ai. Harak lindu äestamasta — Rõn 1.
Aj. Haraka löüdsi äästamasta — Hls 1.
Ak. Araka äästamassa — Hlj 1.
Al. Araka äästama — Kod 1.
Am. Haraku äestavat — Trv 4, Pst 2, Puh 1, 2, San 1, Kan 1.
An. Harakased äestavada — Pöi 1, Muh 2.
Ao. Ja haraku äestavat — San 3.
Ap. Araka jo äestavat — Kam 1, Tt 1.
Aq. Araku taga äestavat — Ote 3.
Ar. Haraka kareltes äestavat — Vas 2.
As. Haraka näi äestävätä — Ote 2, 16.
At. Harakad näij äesävad — Vas 4.
Au. Arakuta äestavata — Pst 3, Võn 1, Ote 1, Se 3.
Av. Harakuida häestavad — Vil 2, Kam 2.
Aw. Harakad äestamaie — Kad 1, SJn 2.
Ax. Arakaide äästamaie — Sim 1.
Ay. Arakad äestasivad — VMr 1.
Ba. Haraku atra ajavat — Urv 2.
Bb. Arakagi ajavat — San 2.
C. Ja harakad agulemast — Mus 3.
Da. Haraka aida tegemasta — Kaa 3.
Db. Harakad aida tegevad — Kaa 2.

Puudub: Vai 1, Jõh 2, Kad 2, Kuu 2, 3, Mär 1, Vig 2, Mus 1, Tõs 1, Trv 3, 6, Nõo 1, San 4, Urv 1, Rõu 1, Vas 1, 3, 5, 6, Se 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, Tt 2.

Varese vagu ajamast.

Aa. Varese vagu ajamasta — Pär 1, Hää 1, 2, Hel 1, 2, Trv 5, SJn 1, KJn 1, Rõu 2.
Ab. Vares vagu aejamasta — Kod 1.
Ac. Varesed vagu ajamasta — Kuu 1, Vig 2.
Ad. Ja varesed vagu ajamast — Mär 1.
Ae. Varesse vagusi ajamast — Lai 1.
Af. Ja varese vagu ajavat — San 3.

Ag. Vana varesse vagu ajavat — Puh 2.
Ba. Varese vagu vedamast — Kad 2, Saa 1, Trv 2, 3, 4, Vil 1.
Bb. Vareksed vagu vedamast — Jõe 1.
Bc. Varesed vagu vedama — Kad 1, SJn 2.
Bd. Varekseid vagu vedama — Sim 1.
Be. Varese vagu vedavat — Pst 1, 2, 3, Vil 2, Puh 2, Ote 1.
Bf. Varest vaku vedavata — Võn 1.
Bg. Varesse vagu vedäväl — Nõo 1.
Bh. Vareksed vagu vedasid — VMr 1.
C. Varesed teibud vaheldavad — Kaa 2.

Puudub: Vai 1, Jõh 1, 2, Hlj 1, JJn 1, Koe 1, Kuu 2, 3, Jür 1, Kos 1, Vig 1, Rid 1, Mus 1, 2, 3, Khk 1, Kaa 1, 3, Pha 1, Pöi 1, Muh 1, 2, Tõs 1, Aud 1, Tor 1, Pär 2, Hls 1, Trv 1, 6, Vl xl, Kod 2, Kam 1, 2, Rõn 1, Ote 2, 3, San 1, 2, 4, Kan 1, Urv 1, 2, Rõu 1, Vas 1, 2, 3, 4, 5, 6, Se 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, Tt 1, 2.

Lõin kurele...

Aa. Ma lõin kure külje peale — Koe 1, Kos 1.
Ab. Ma lõin Kurel külle peale — Jõh 1.
Ac. Mina lõin kurele külje pihta — Khk 1.
Ad. Leiie kurel külje pääle — Pst 3.
Ae. Lõin ma kure külle peale — SJn 1, KJn 1.
Af. Lõin mina kurel külje pihta — Pär 1, Hää 1.
Ag. Lõin aga kurel külle pihta — Tor 1.
Ah. Siis lõin kure külje peale — JJn 1.
Ai. Lõin mina koore külle pääle — Vl xl.
Aj. Andsin kure külje peale — Jõe 1, Kod 1.
Ak. Andsin kurele külje peale — Sim 1, Pst 2.
Ba. Lõin ma kurel küüru peale — Aud 1, Hls 1.
Bb. Lõin ma kurel(e) küüru pihta — Tõs 1, Pha 1.
Bc. Lõin mina kurel küüru pihta — Pär 2.
Bd. Lõin aga kure küüru pihta — Mus 2.
Be. Ma lõin kurel küüru pihta — Vig 1, Pöi 1, Muh 2.
Bf. Ma lõin kurel küüra peale — Vig 2.
Bg. Ma lõi kure küüru pihta — Rid 1.
Bh. Siis lõi kure küüru pihta — Muh 1.
Bi. Andsin siis Kurele küüru pihta — Kaa 3.
Bj. Ja kurele kööru pihta Mär 1.
Ca. Leije kure kondi pääle — Ote 1.
Cb. Leie Kurel kondi pääle — Võn 1.
Cc. Lei ma kurõ kundi pääle — Urv 2.
Cd. Lei (Leije) ma kurel(e) kondi pääle — Kan 1, Tt 1.
Ce. Leije iks kurel kondi pääle — Kam 1, Vas 2.
Cf. Lei mina kurele kondi pääle — Kam 2, Nõo 1.
Cg. Kurele lõin kondi pääle — Rõn 1, Se 4.
Ch. Anni kurõlõ kuntõ pitten — Rõu 1.

D. Kõputi ma kure kondi pääle — Ote 3.
E. Kopsi ta kure kondi pääle — Se 3.
F. Lei ma kurel kukru pääle — Ote 2.
G. Lõin kure koiva peale — Lai 1.
H. Mil lõin kure kõrva peale — Kuu 1, 2, 3.
I. Lõin mina kure kulmu pääle — Hlj 1.
Ja. Lei kure kuke pääle — Se 7.
Jb. (Siis) lei ma kurẽl kukẽ pääle — Se 10.
K. Leie kurẽ kundza pääle — Se 1.
L. Lasi kure lagi päähä — Se 18.
Ma. Leie kurẽ kündemästä — Se 11.
Mb. Siis leie kurẽ kündemäst — Se 17.
Mc. Kurõ lei maha kündmäst — Se 14.
N. Kure lei maaha kopsahti — Vas 3.
O. Minna lõin kurre kummuli — Tt 2.
P. Kurẽ lõin mina kulbiga — Kaa 1.

Puudub: Vai 1, Jõh 2, Kad 1, 2, VMr 1, Jür 1, Mus 1, 3, Kaa 2, Hää 2, Saa 1, Hel 1, 2, Trv 1, 2, 3, 4, .5, 6, Pst 1, Vil 1, 2, SJn 2, Kod 2, Puh 1, 2, San 1, 2, 3, 4, Urv 1, Vas 2, 4, 5, 6, Se 2, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 15, 16.

Lõin harakale...

Aa. Haraka abaluu peale — Jõh 1, Koe 1, Kos 1.
Ab. Arakale abaluu peale — Jõe 1.
Ba. Arakale abude pihta — Põi 1.
Bb. Arakale abuse — Pha 1.
Bc. Arakale aode pihta — Rid 1.
Bd. Harakasel hoate pihta — Muh 2.
Be. Araka abaliku peale — JJn 1.
C. Haraka habeme peale — Hlj 1, Jür 1, SJn 1, Vl x 1, Kod 1.
Da. Harakale hänna peale — Pst 2, 3, Võn 1, Kam 1, 2, Ote 1, 2, Kan 1, Urv 2, Vas 2, Se 4, Tt 1.
Db. Harakale hänna pihta — Khk 1, Tõs 1, Pär 1, Hls 1.
Dc. Harakalle ta hanna pääle — Se 3.
Dd. Harakallõ handa pitten — Rõu 1.
De. Arakugi anna pääle — San 2.
Df. Harukal lõin hänna pihta — Vig 1, Aud 1, Hää 1.
Dg. Harakal lõin hänna peale — Vig 2, Rõn 1.
Dh. Lei mina harakale hanna pääle — Nõo 1.
Di. Haraku hanna otsa pääle — San 1.
Dj. Araku hanna siiva pääle — Ote 3.
E. Arakale arja pihta — Kaa 3.
F. Araga aste pihta — Muh 1.
H. Araka lõin argiga — Kaa 1.
I. Võti haraga handa piten — Vas 4, Se 16.

Puudub: Vai 1, Jõh 2, Kad 1, 2, Kuu 1, 2, 3, Sim 1, VMr 1,

Mär 1, Mus 1, 2, 3, Kaa 2, Tor 1, Pär 1, Hää 2, Saa 1, Hel 1, 2, Trv 1, 2, 3, 4, 5, 6, Pst 1, Vil 1, 2, SJn 2, KJn 1, Lai 1, Kod 2, Puh 1, 2, San 3, 4, Urv 1, Rõu 2, Vas 1, 3, 5, 6, Se 1, 2, 5, 6, 7, 8. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, Tt 2.

Viisin kure koju.

Aa. Viisin kure koduje — Hää 1, Kod 1.
Ab. Viisin ma kure koduje — Pär 1.
Ac. Viisin siis kure kojuje(-se) — Kad 2, Tt 2.
Ad. Viisin aga kurge kojusse — Mus 2.
Ae. Need viivad kure koduje — Vig 2.
Af. Viisin Kure koju poole — Jõh 1.
Ag. Siis viisin kure koju poole — Kos 1.
Ah. Vei iks kurẽ umma kodo — Se 12.
Ba. Tõin mina kure koduje (koduesse) — Jõh 2, SJn 2.
Bb. Tõie ma kure koduje — Trv 2.
Bc. Siis tõin mina kure koduje — Vai 1.
Bd. Tõin siis kure kojuje — Hlj 1.
Be. Sealt tõin kure kodusse — Sim 1.
Bf. Säält iks ma kurẽ kodo tõi — Se 5.
Bg. Sääl iks kurẽ kodo tõi — Se 11.
Bh. Tõie kure umma kodo — Se 18.
Bi. Tõi kodo tuu kure — Se 7.
Bj. Tõi ma iks kodo, kodo ette — Se 10.
Ca. Vei(e) kodo imä kätte — Vas 5, 6, Se 8, 13, 14.
Cb. Vei õks kodo ime kätte — Se 2.
Cc. Vei ma kodu imä kätte — Vas 3.
Cd. Vei ma iks kodo imä kätte — Vas 2.
Ce. Vei õks ma kodo ime käte — Se 9.
Da. Tõie kodo imä kätte — Vas 4, Se 16.
Db. Tõi ma kodo ime kätte — Se 1.
E. Kodo oks veie, imel anni — Se 3.
F. Mil sain kurge koo vedada — Kuu 2, 3.
Ga. Vei ma kure kua lävele — San 1.
Gb. Vii ma kurẽ kua lävele — San 2.
H. Viisi kodu velle kätte — Puh 2.
I. Veije ma kodo kasuma — Vas 1.

Puudub: Kad 1, VMr 1, JJn 1, Koe 1, Kuu 1, Jõe 1, Jür 1, Mär 1, Vig 1, Rid 1, Mus 1, 3, Kaa 1, 2, 3, Pha 1, Pöi 1, Muh 1, 2, Tõs 1, Aud 1, Tor 1, Pär 2, Hää 2, Saa 1, Hls 1, Hel 1, 2, Trv 1, 3, 4, 5, 6, Pst 1, 2, 3, Vil 1, 2, SJn 1, KJn 1, Vl x 1, Lai 1, Kod 1, Võn 1, Kam 1, 2, Nõo 1, Puh 1, Rõn 1, Ote 1, 2, 3, San 3, 4, Kan 1, Urv 1, 2, Rõu 1, 2, Se 4, 6, 15, 17, Tt 1.

Ajasin Anne (Liisu) lüpsma.

Aa. Aasin (Aije) Anne lüpsemaie (nüssamaie) — Kad 2, Kos 1, Trv 2.

Ab. Aejan Anne lüpsemaje — Kod 1.
Ac. Ma ajasin Anne lüpsema — Vig 2.
Ad. Ain mina Anne lüpsemaie — Kuu 1.
Ae. Ai mina Annõ kurgõ nüsma — Urv 1.
Af. A'asin Liisu lüpsemaie — Jõh 2.
Ag. Ain mina Liisu lüpsamaie — Vai 1.
Ah. Aasin naista lüpsemaie — SJn 1.
B. Panin Anne lüpsemaie — Jõh 1.
C. Saadin Anne lüpsemaie — Kuu 2, 3.
D. Ann läks kurge lüpsemaie — JJn 1, Trv 6, SJn 2.
E. Lüpsas ta see kure ää — Kaa 2.
F. Leena naine lüpsemaie — Sim 1.

Puudub: kõigis muis teisendeis.

Ann ei läinud lüpsma.

Aa. Ann ei läinud (minnud) lüpsemaie — Kuu 2, 3, Kos 1, Kod 1.
Ab. Ann ei lähä kurgõ nüsmä — Urv 1.
Ac. Leena ei läinud lüpsemaie — Sim 1.
B. Ann ei hakkand lüpsemaie — Jõh 1.

Puudub: kõigis muis teisendeis.

Läksin ise lüpsma.

Aa. Läksin ise lüpsemaie — Kuu 1, Kod 1.
Ab. Siis läksin isse lüpsemaie — Kos 1.
Ac. Ma läksin ise lüpsemaie — Sim 1, Kuu 2, 3.
Ad. Ma lähen ise nüssamaie — Trv 2, 6.
Ae. Lätsi mina esi kurgõ nüsmä — Urv 1.
Ba. Haksin kurge lüpsama — Mus 2.
Bb. Siis haksi kurge lüpsema — Rid 1, Pöi 1.
Ca. Läksin ise noorukene — Jõh 2.
Cb. Läksin mina nõrk ja noorukene — Vai 1.

Puudub: kõigis muis teisendeis.

Lüpsin lüpsiku täie.

Aa. Lüpsin ma lüpsiku täie — Kos 1, Kod 1.
Ab. Lüpsin seed lüpsikud täied — Kuu 2.
Ac. Ma lüpsin lüpsiku täie — Vig 2.
Ad. Ma lüpsin lüpsikud täüsi — Kuu 1.
Ae. Ma nüssä nüsiku täie — Trv 2.
Af. Nüssan nüsiku täie — Trv 6.
Ag. Lüpsin täisi lüpsikuida — Kuu 3.
B. Ann aga lüpsis lüpsiku täie — Kad 2.
C. Kurg, aga lüpsis lüpsiku täive — Mus 2.
D. Lepse lüpsiku tääve — Muh 1.
Ea. Kurg mul lüpsis kulbi täeve — Muh 2.

Eb. Kurg see lüpsis kulbi täie — Pöi 1.
Ec. Kurg aga lüpsis kulbi tä(e)ve — Rid 1.
Ed. Kurg lüpsis kulbi täve — Muh 1.

Puudub: kõigis muis teisendeis.

Tõrutelin tõrre täie.

Aa. Torutelin torred täusi — Kuu 1.
Ab. Torutelin torred täied — Kuu 2.
Ac. Toristas siis toori täive — Mus 2.
Ad. Sorutelin toorvid täisi — Kuu 3.
B. Lüpsis kurest tõrre täie — JJn 1.
C. Tünniliste tuuri tävve — Urv 1.
D. Ja tõmmasin viel toobre täie — Kos 1.
Ea. Sain ma piima tooberilla — Jõh 2.
Eb. Tõin mina piima tooverilla — Vai 1.
Fa. Tuomgase tuori tääve — Muh 1.
Fb. Tuoma kase tuore täeve — Rid 1.

Puudub: kõigis muis teisendeis.

Algkuju määramine.

Laul „Kurg kündmas" algab enamasti värssidega, mille tõenäone rekonstruktsioon oleks:

„Läksin metsa kõndimaie
Pühapäeva hommikulla,
[Argipäeva õhtuella].
Mis ma sealta (metsast) eesta leidsin?"

Sellist algust omavad sageli mitmed teisedki eepilised laulud (näit. „Nuttev tamm", „Laevapuu" jne.). Tähelepanu sellele on juhtinud juba dr. O. Kallas oma väitekirjas „Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie". Helsingfors 1901, lk. 96. Mainitud värsside algupära on raske määritella, sest eepiliste laulude sissejuhatusena tunduvad nad kodustena nii paljudeski lauludes. Nii võiks neid pidada rändvärssideks.

Esindus pole aga alati ühesugune, ega esine ka neli esitatud värssi alati koos. Esimene värss, „Läksin metsa kõndimaie", leidub 107 teisendist 78 juhul. Esinduse erinevusteks on „kõndimaie" asemel „hommikulla", „hulkumaie", „käima", „kõmberdama", „kaema", „kündemaie" j. t. „Kõndimaie" on esindatud 41 teisendiga (A-redaktsioon) ja omab ilmset eesõigust algupäraseks värsikujuks.

Teine värss „P ü h a p ä e v a h o m m i k u l l a“ (49 teis.), leidub antud kujul 9 teis., kogu A-red. esindus — 19 teisendit. Sellega võistleb F-red. „H o m m i k u l t a h u l k u m a i e“ (16 teis.), kuid selle leviala on kitsam, peamiselt lõuna-eestiline.

Paralleelvärsiks eelmisele (s. o. „P ü h a p ä e v a h o m m i k u l l a“) on värss „A r g i p ä e v a õ h t u e l l a“. Esindus on seks liialt vähene (15 teis.), et teha kindlaid järeldusi. Kuid arvestades mõtterõhutut olundit, võis see unustamiseks olla soodsam kui näit. eelmine värss.

Kümnel korral esineb kahe eelmise värsi asemel värsipaar:

„Enne kuuda, enne päeva,
Enne haljasta aguda.“

Peamiselt leiduvad need värsid Viljandimaal — 6 teis., ning veel 4 teis. Saa 1, Puh 1, 2, ja Rõu 2, nähtavasti Viljandimaalt levinud lähedaisse kihelkondadesse.

Needki värsid on rändvärsid ja omavad liitumisvõimet samuti nagu eelpoolkäsiteldud värsidki.

Eellukku kuulub ka retooriline küsimus

„Mis ma sealta (metsast) eesta leidsin?“

Käesoleva värsi puhul võistlevad kaks redaktsiooni, mille erinevusteks on „. . . s e a l t a . . .“ ja „. . . m e t s a s t . . .“.

Esimene redaktsioon esineb 41 teisendis 9 korda, teine — 21. Arvuliselt on kaugelt ülekaalus „m e t s a s t“-esindus, kuigi leviala näib olevat enam lõuna-eestilisem. Raske on otsustada ühe või teise redaktsiooni kasuks, ning küsimus tuleb sedapuhku jätta lahtiseks, sest ei kuulu ju seegi värss ainuüksi käsiteldava laulu algkujju, vaid rändab koos eelpoolvaadeldud värssidega. Alles kostusega retoorilisele küsimusele algab tavalisesti eepilise laulu eriilmelise tegevuse areng.

L e i d s i n k u r e k ü n d m a s t.

Käesoleva laulu sündmustiku jutustus algab kure „k ü n d m i s e“-episoodiga. See on tunnuslikem, tähelepanukeskseim, levinenuim värss kogu laulus, esindatud 101 teisendis, puudub vaid 7 teisendis. Värsi algupäraseks kujuks näib olevat A-red., ja nimelt ainsusekujulisena:

„Leidsin kure kündemasta.“

Kogu esinduses on ainsusel suur ülekaal, 76 : 25.

A-red. kõrval leidub küllalt rohkearvuliselt C-redaktsioonigi:

„Nägin (Näije, Näi) kure kündevada."

Arvuline ülekaal ei ole kuigi suur (A-red. — 53 teis., C-red. — 40 teis.), kuid A-red. levik on ülemaaline, C-red. esineb peaaegu ainult Kagu-Eestis. Eriti tihedat esindust osutab Setumaa. Siit näib värsiredaktsioon tagasilaenatusena kandunudki Võruja Tartumaale. Nii siis: Setumaa → Võrumaa → Tartumaa.

Samasugust esindust leidub mõne üksiku juhuna veel Viruja Saaremaal (*Vi* — 2, *Sa* — 3). Need ei tarvitse olla tingimata seoses Kagu-Eesti esindusega, on ju mõeldav nende iseseisevgi tekkimine. „N ä g i n" ja „l e i d s i n" on sisuliselt lähedased, ega ole ka teisi tingimusi (näit. alliteratsiooni), mis vääraksid sellise arvamise.

H a r a k a ä e s t a m a s t.

Eelmisele värsile paralleelne on värss:

„Haraka äestamasta."

See omab ühtlasimat esindust (70 teis. kuulub A-red. 65) ja alalhoidlikku iseloomu, sest kandudes maa-aladele, kus kohalikus murdes pole tarvitatav sõna „h a r a k" (näit. Saaremaal, Läänemaal, Põhja-Pärnumaal), on see säilinud sealgi. Värsi levik on üle-eestiline, Võrumaa ja eriti Setumaa osutavad vähest esindust, sest, nagu allpool selgub, on Setu-Vastseliina raioonis laul tuntud peamiselt Salme laulu Setu-redaktsiooni sissejuhatusena. Neis kontamineerunud teisendeis haraka-värss esineb vaid 4 juhul, (Vas 2, 4, Se 3, 16), tavalisem on seal kure-värsi paralleelvärsina:

„Käre atra (äkli) käändvät."

V a r e s e v a g u a j a m a s t.

Kolmandaks paralleelvärsiks on:

„Varese vagu ajamast."

Värss esineb 38 teisendis. Arvuliselt peaaegu võrdsetena võistlevad kaks red.: „V a r e s e v a g u a j a m a s t" (A) ja „V a r e s e v a g u v e d a m a s t" (B).

Esimene (A-red.) esineb 18 teis., teine (B-red.) — 20 teis. Mõlemate redaktsioonide leviala on küllalt laialdane (A-red. — Harjumaa, Läänemaa, Pärnumaa, Viljandimaa, Tartumaa, Võrumaa; B-red. — Virumaa, Harjumaa, Pärnumaa, Viljandimaa,

Tartumaa), nii et raske on eesõigustada ühe redaktsiooni kuuluvust algkujju, kuid ometi leidub A-red. suuremal maa-alal ja eriti perifeerial. On võimalik seegi, et käesolev värss pole üldsegi kuulunud laulu algupärandisse, sest kolmas paralleelvärss on sagedasti degeneratsiooni tunnus ja sekundaarne.

Lõin kurele...

Kure löömise-värss esineb 61 teisendis. Esindus on peamiselt kolmesugune. Erinevused kolmes esinduses on: „Ma lõin

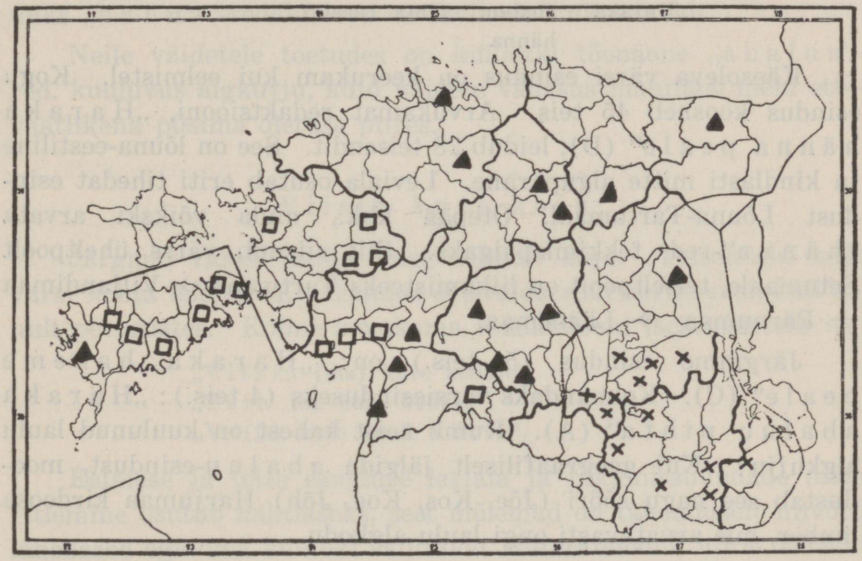

▲ = Ma lõin kure külje pihta. □ = Lõin ma kurel küüru pihta.
× = Lõin ma kurel kondi peale.

kure külje peale'" (A), „...küüru peale" (B) ja „...kondi peale" (C). Jälgides üksikute redaktsioonide geograafilist levikut, ilmneb: esimese esinduse (A-red.) kirdest edelasse ulatuv laialdasem leviala, teise esinduse (B-red.) piiratud lääne-eestiline leviala, ning kolmanda esinduse samuti piiratud, tihe kagu-eestiline leviala.

A-red. leidub 17 teis., B-red. — 14 teis., algupärane näib olevat esimene, sest teine oma piiratud levialaga on lokaalne redaktsioon. A-red. lähtekohaks on, nagu kogu laulul üldse, Harjumaa kirdeosa. Sealt on kõnealune värss siirdunud piki Järva- ja Vi-

rumaa piiri Tartu- ja Viljandimaale. B-red. sünnipaika võiks oletada Läänemaal või Lääne- ja Harjumaa piiril, sest Saaremaa mõju mandri traditsioonile on vähe tõenäolik. C-red. aga näib tekkinud olevat Tartu- ja Võrumaa piiril, Otepää või Kambja kihelkonnas, ja ulatub ühelt poolt veidi põhja poole, teiselt poolt aga suundub kakku.

Lõin harakale...

Eelmise värsiga moodustab paralleeli värss:

habeme
„Haraka abaluu pihta (peale)."
hänna

Käesoleva värsi esindus on keerukam kui eelmistel. Kogu esindus koosneb 45 teis. Arvukamat redaktsiooni, „Haraka hänna peale" (D), leidub 28 teisendit. See on lõuna-eestiline ja kindlasti mitte algupärane. Leviala osutab eriti tihedat esindust Lõuna-Tartumaal, Otepää khk., mida võikski arvata „hänna"-red. tekkimispaigaks. Siit siirdub värss üheltpoolt Setumaale, teiseltpoolt on liikumisteeks Tartumaa → Viljandimaa → Pärnumaa → Läänemaa.

Järgmine esindus (5 teis.) on: „Haraka habeme peale" (C). Kolmandaks värsiesinduseks (4 teis.): „Haraka abaluu pihta" (A). Kumb neist kahest on kuulunud laulu algkujju? Kui geograafiliselt jälgida abaluu-esindust, moodustab see nagu sõõri (Jõe, Kos, Koe, Jõh) Harjumaa kirdeosa ümber, mis arvatavasti ongi laulu algkodu.

Oletades „abaluu"-esinduse algupärasust, on huvitav jälgida „abaluu" murdelist esinemisala. Eesti Keele Arhiivi andmeil oleks see ala: Põhja-Läänemaa, Harjumaa, Järvamaa. Nii leidub teisendis Jõh 1, „abaluu", kohalikus murdes pole see aga tarvitatav, seega rännanud sinna murdealalt, kus „abaluu" on kodune. Kuid see on üksikjuht, mil laulikule võis tuttav olla „abaluu" tähenduslikult või kõlaliselt ja nii säilis sellisena. Kaugemal laulu oletatavast tekkimispaigast aga püüti tundmatut sõna asendada mõne teise tuntumaga ja „abaluu" asemele astus mitmel juhul „abeme" (Hlj 1, Jür 1, SJn 2, Vl x 1, Kod 1).

Saaremaa lauluraiooni redaktsioon on murdekohaselt mugandatud ja „abaluu" asemel leidub „abude". Nii siis: „Arakale abude pihta" (B-red.).

Mõnes teisendis esineb „a b u d e“ või „a b a l u u“ asemel kohaliku murde seisukohalt võimatu vormivärdjas:

„Araka a o d e pihta“ (Rid 1).
„Harakasel h o a t e pihta“ (Muh 2).
„Araka a b a l i k u pihta“ (JJn 1).

Viimases teisendis on sõnale „a b a“ liitunud suffiks -l i k.

Kuid värsis „A r a g a a s t e p i h t a“ (Muh 1) on võõrsilt siirdunud tundmata sõna „a b a l u u“ moondunud tähendusetuks, alliteratsioon aga tegi selle välditamatuks.

Arvatavasti „a b a l u u“ tundmatus on põhjuseks sellelegi, miks „h ä n n a“-redaktsioon on levinenud nii edukalt.

Neile väidetele toetudes on küllaltki tõenäone „a b a l u u“-red. kuuluvus algkujju, kuid näidete vähesus manitseb meid ettevaatlikena püsima oletuse piires.

V i i s i n k u r e k o j u.

Järgneb värss, milles kurg viiakse koju. Teisendeid selle värsi kohta leidub 41. Esindus ei avalda suuri erinevusi, küll ainult peensustes. Kolme arvukama redaktsiooni iseärasusteks on:

„V i i s i n (ma) kure koduje“,
„T õ i n ma kure koduje“,
„Vei(je) kodo i m ä k ä t t e“.

Esimese ja teise esinduse leviala ja liikumissuundade määritlemine osutub kahtlaseks, sest mõlemad on tähenduselt niivõrd lähedased ega oma kumbki säilitavat alliteratsiooni, nii et võiksid esineda isegi kõrvuti.

Küll aga leiduvad „v i i s i n“-teisendid geograafiliselt enam perifeerial, mille tõttu võiks pidada seda redaktsiooni ennem algupäraseks.

Kolmas redaktsioon on puht-setuline ega ulatu Vastseliinast kaugemale.

Kure kojuviimise-värsile järgneb 5 juhul episood, milles kurele pakutakse mitmesugust toitu (Kad 2 — heinu, kaeru, Mus 2 — rukkeid, otri, nisu, Pär 1 — piima-leiba, võileiba, koort-leiba, Hää 1 — leiba, vett, saia, Rõn 1 — otri, rukkeid, herneid). Kurg keeldub võtmast esimest ja enamasti teistki, kuid siis viimaks sööb kolmandat või neljandat:

„Haksin kurge söötamaie
. . . . . .
Andsin kurele rugi kõltsu,
Andsin kurele odra kõltsu,
Andsin kurele nisu kõltsu;
Kurg ei tahtnud nisu kõltsu,
Andsin kurele kaera kõltsu,
Kurg aga tahtis kaera kõltsu.“ (Mus 2.)

Kuigi esindus on laiali üle maa, ei jätku 5 näitest 108 teisendi puhul mingi järelduse tegemiseks.

Seesugust laulujätku leidub Setus „J ä n e s e õ h k a m i s e l a u l u s“, kuid siingi söödetakse k i t s e, mitte jänest. Näit.:

„Anni kitsõlõ hainu,
Kits es süü' hainu.
Anni kitsõlõ kaaru,
Kits sei kaaru magusahe.

A 11419 (3) < Se, Satserina — P. Voolaine (1928).

Nende värsside kuuluvusse tooks selgust võrdlemisi haruldase laulutüübi „K i t s t a h a b h e i n u“ uurimus. Selles laulus nõuab kits heinu, ähvardab muidu minna humalasse:

„Kits oli kena neitsikene.
. . . . . .
Anna mulle einu süüa,
Einu süüa, kaeru süüa,
Jahu rokka, juomaaega.
Kui et anna eini süüa,
Eini süüa, kaeru süüa,
Jahu rokka juomaaega,
Üppan so umala aeda“ jne.

H II 1, 23 (24) < Vaivara — M. Ostrov ja O. Kallas (1888).

A j a s i n A n n e l ü p s m a.

Käesoleva värsiga algab „l ü p s m i s“-episood ja ühtlasi väheneb märgatavalt värsside teisendite arv. Vähenemise arvatavaist põhjusist tuleb juttu allpool. Kogu teisendite arv on 19. Siin näib algupärane olevat värss: „A a s i n A n n e l ü p s e m a i e“.

Värsi esindus pole kuigi arvukas (A-red. — 10 teis.), ometi esineb peaaegu üle-eestiliselt (Vai 1, Jõh 2, Kad 2, Kuu 1, Kos 1, Vig 2, SJn 1, Trv 2, Kod 1, Urv 1), mis ongi põhjuseks pidada seda algupäraseks.

Ann ei läinud lüpsma.

Edasi järgneb värss:

„Ann ei läinud lüpsemaie“,

mille esindus piirdub 7 teisendiga. Liiga vähesed näited ei luba teha kindlaid järeldusi, kuid siiski näib loogiline sellegi värsi algupärasus, sest värsi liikumissuunad viitavad laulu sünnipaigale, Harjumaa kirdeosale.

Läksin ise lüpsma.

Järgmiseks värsiks on:

„Läksin ise lüpsemaie.“

Teisendeid on 14. Algkuju määramisel kahtlusttekitavaid erinevusi ei ole.

Lüpsin lüpsiku täie.

Värsis

„Lüpsin ma lüpsiku(d) täie (täisi).“

osutub algkujulise värsi valik raskemaks, sest peaaegu iga näide (üldse — 15 teis.) on veidi erinev.

Esinduse üldmuljest võiks järeldada algupäraseks ülalesitatud värss, kuigi meetriliselt korrektsem tunduks:

„Lüpsin täisi lüpsikuida“ Kuu 3.

Kumb sõnastus on algupärasem, pole käesoleva materjali põhjal kindlalt võimalik otsustada, viimatiesitatud värss leidub küll vaid ainsas teisendis.

Lüpsi mõõduks on 4 juhul kulp:

„Kurg lüpsis kulbi täie“ Rid 1, Pöi 1, Muh 1, 2.

Esindus näib olevat lokaalne, Saaremaa lauluala redaktsioon, mis lähtunud vast ehk Muhust. Võis see küll olla ka paralleelvärsiks „lüpsiku“-värsile, nii esinevadki teisendis Muh 1 mõlemad paralleelselt.

Tõrutelin tõrre täie.

„Lüpsiku“-värsi paarisvärsiks on:

„Tõrutelin tõrre täie (täisi).“

Seegi rekonstruktsioon on umbkaudne, selle esitamise puhul on arvestatud alliteratsiooni ja kongruentsi paralleelvär-

siga, sest esinduse ebaühtlus ei võimalda kindlamaid järeldusi. Värsi kuuluvust algkujju üldse aga julgustavad oletama küll ainult vähesed, kuid väga laialdaselt asetsevad näited (Vai 1, Jõh 2, JJn 1, Kuu 1, 2, 3, Kos 1, Rid 1, Muh 1, Mus 2, Urv 1), arvult 11.

Laulu lõpp-episoode.

Jälgides üksikute värsside arvulist esindust, hakkab silma teisendite järsk kahanemine „lüpsmis"-episoodi algusega. Põhjuseks on asjaolu, et see pole ainsaks laulu tegevusarengu lõpp-episoodiks. Jättes esialgselt kõrvale liitumused teiste lauludega, leidub vähegi arvukamaid lõpp-episoodi esindusi veel kaks.

Ühes lõpp-episoodis (vrd. lisandatud kaarti) järgneb kure ja haraka „löömisvärssidele": „Kurg läks metsa kungaten, harak handa hööriten". Seesugune lõpp leidub 13 juhul (Lai 1, Võn 1, Kam 1, 2, Nõo 1, Rõn 1, Ote 1, Kan 1, Urv 2, Rõu 2, Se 3, 4, Tt 1). Kaarti silmitsedes ilmneb esinduse lokaalne iseloom. Keskuseks näib olevat Lõuna-Tartumaa, ning sealt on lauluversioon liikunud lõunasse ja põhja. Ka lauludes „Põdratapja" ja „Kirp kiigel" kohtame analoogset episoodi, kuni aga neid laule pole lähemalt uuritud, ei ole ka kindel, kus peitub analoogia allikas.

Kolmas lõpp-episood, mida leidub kuues teisendis (Vig 1, Tõs 1, Aud 1, Pär 2, Hls 1, Ote 2), järgneb samuti kure ja haraka „löömis"-värssidele ning selles versioonis „kure küljest jookseb kulda, haraka hännast hõbedat". Laulik kerib kulla kerasse ja viskab selle merre, et siis sõnum sõuaks koju, viiks teate vendadele ja õdedele (Tõs 1, Hls 1, Ote 2). Viimased värsid on laenatud laulust „Sõnakera" ja käesolevas liitumuses on üsna sobivaks lõpplahenduseks, olgugi et sõnumisaat koju on käsiteldavas laulus loogiliselt põhjendamatu.

Teisendis Vig 1 järgneb lõpule „kure seljast kulda, haraka hännast hõbedat" laulutüüp „Kuld": „Kes oli ullu, võttis kulla" jne. Teisendis Aud 1 järgneb laul „Ema haual".

Sellise lõpp-episoodi lokaalredaktsiooni lähtepaigaks võiks pidada Pärnumaa põhjapoolset rannikut. Sealt on see siirdunud

üheltpoolt Lõuna-Läänemaale ning teiseltpoolt nn. „Mulgimaale“ ja edasi Lõuna-Tartumaale.

Algupärase lõpp-episoodi valik väga raskeks ei osutu. Vaadeldes vastavat kaarti, näeme „l ü p s m i s“-episoodi arvuliselt ü l e k a a l u k a t esinemist (esineb 23 teis.). Kuid see üksi pole määravaks kriteeriumiks, palju otsustavam on esinduse ü l e - e e s t i l i n e l e v i k, leidub ju kõnealust motiivi peale Pärnu- ja Setumaa igas maakonnas.

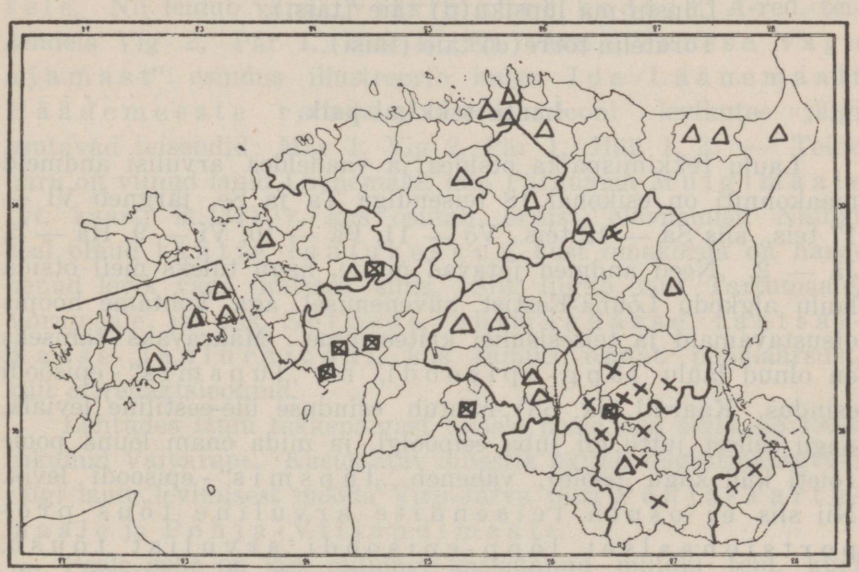

△ = Kurg viiakse koju, lüpstakse. ⊠ = Kure küljest kulda, haraka hännast hõbedat. × = Kurg metsa kongates, harak hända höörites.

Rekonstrueeritud algkuju.

Eelpoolesitatud ainestiku ja analüüsi põhjal rekonstrueerides oleks arvatav laulu algkuju alljärgnev.

Umbkaudselt määratavad, kaheldavad värsid on asetatud nurksulgudesse, ümmarsulgudes on esitatud paralleelsed võimalused.

Läksin metsa kõndimaie
Pühapäeva hommikulla,
[Argipäeva õhtuella].
Mis ma sealta (metsast) eesta leidsin?
Leidsin kure kündemasta,

Haraka äestamasta,
[Varese vagu ajamast.]
Lõin ma kure külje pihta,
Haraka [abaluu] pihta.
Viisin ma kure koduje.
Aasin Anne lüpsemaie.
Ann ei läinud lüpsemaie,
Läksin ise lüpsemaie:
Lüpsin ma lüpsiku(d) täie (täisi),
Tõrutelin tõrre(d) täie (täisi).

Laulu tekkimispaik.

Laulu tekkimispaika otsides ja vaadeldes arvulisi andmeid maakonniti on esikohal 18 teisendiga Ta ja Se, järgneb Vl — 17 teis., siis Sa — 12 teis., Võ — 11, Pä — 10, Vi — 9, Ha — 5, Jä — 2. Need andmed jätavad mulje, nagu tuleks meil otsida laulu algkodu Lõuna-Eestist, süvenemisel aga kohtame hoopis otsustavamaid ja teisesisulisi kriteeriume. Määravaks tähiseks on olnud laulu lõpp-episoodi, nn. „lüpsmis"-episoodi esindus. Kaardil (lk. 53) nähtub esinduse üle-eestiline leviala, nagu sellest juttu oli juba eelpoolgi, ja mida enam lõuna poole (õieti küll kagu poole), väheneb „lüpsmis"-episoodi levik. Nii siis ei osuta teisendite arvuline tõus proportsionaalset lõpp-episoodi arvulist tõusu. Järelikult kuulub laulu sünnikoht Põhja-Eestisse. Kuid millisesse maakonda?

Järva- ja Läänemaa kõrvale jättes on küsimusalusteks Viru-, Harju- ja Saaremaa. Saaremaa vastu on mõjusaks väiteks „haraka" murdelise esindusala vaatlus. Nagu lk. 46 juba tähendatud, ei leidu sõna sellisena Saaremaa murdes, esineb seal peamiselt „kiitsakana", ega ole siis laulgi võinud tekkida sellel murde alal. Seda oletust ei väära samuti üksikute värsside levimissuunad.

Virumaa idaosa, Alutagust, pidada laulu tekkimispaigaks, pole eriti põhjust, laulu nähtavad liikumissuunad ei tõenda seda kuidagi. — Kõige tõenäosemaks algkoduks võiks arvata Harju-, Viru- ja Järvamaa piiri, nn. „Viru-Järva kultuurikeskust", üht meie tähtsamaid lauluraioone. Arvatavad levimissuunadki näivad lähtuvat sellest keskusest.

Laulu levimissuunad.

Laulu levimissuunad on kulgenud Viru-Järva laulu-raioonist üheltpoolt mööda Harju- ja Läänemaad Saare-maale, kusjuures tee on oletatavasti läinud läbi Ridala khk., osutavad ju Ridala, Muhu ja Pöide palju ühiseid jooni (vrd. kaarti lk. 53 ja 65). — Ida-Läänemaal, umbes Vigala khk. paiku on moodustunud nagu erikeskus, kust laul on levinud Pärnu põhjaranniku kaudu Häädemeestele. Nii leidub värsi „Viisin kure koduje" A-red. teisendeis Vig 2, Pär 1, Hää 1. Ka värsi „Varese vagu ajamast" esindus illustreerib kulgu Ida-Läänemaalt Häädemeeste randa. A-redaktsiooni levikutee jälgi osutavad teisendid: Mär 1, Vig 2, Pär 1, Hää 1, 2. — Teine haru on viinud laulu Läänemaalt läbi Pärnumaa Mulgimaale (vt. kaarti lk. 37) [1]), kus osutab erilist elavnemist. Näibki seal olnud tähtis laulukeskus, kust omakorda on hargnenud levik väga mitmes sihis. Siit liigub laul Tartumaale, Võrumaale ja siis Setusse, kolmandasse tähtsaimasse lauluraiooni, kus samuti osutab populaarsust, küll eriredaktsioonina.

Lähtudes laulu tekkepaigast teisele poole, ida sihis, on levik liikunud Vaivarani. Kasustatav ainestik näitab selgestinähtavaid jälgi laulu levimisest mööda Viru-Järva piiri Põhja-Tartumaale ja Põhja-Viljandimaale.

Peale selle on laul muidugi kasustanud muidki teid, kuid siinjuures olgu nimetatud vaid need suunad, mis nähtavad käesolevast materjalist.

Liitlaule.

Laul „Kurg kündmas" on liitunud teistegi laulutüüpidega. Vaadelgem lähemalt, milliste lauludega käsiteldav rahvalaul on kontamineerunud, kontaminatsioonide leviala ja, kui võimalik, levimissuundi, seejuures jäägu kõrvale juhuslikud, vaid mõnel korral esinevad liitumused.

1. „Mikult tuld toomas".

Töö alul esitatud rändvärsside

Läksin metsa kõndimaie
Pühapäeva hommikulla,
Argipäeva õhtuella

[1]) Laulujätku „Mikult tuld toomas" puhul ilmneb samasugune levimisrada (vt. kaart lk. 65).

asemel esineb 14 juhul (Jõh 1, Hlj 1, Sim 1, VMr 1, Koe 1, Jür 1, Mär 1, Rid 1, Mus 2, Khk 1, Kaa 2, Pöi 1, Muh 1, 2) episood, milles laulik läheb tuld tooma, enamasti „Mikult", ka „lellelt" või mõnelt muunimeliselt isikult või talust. Talu kurjad koerad tulevad laulikule kallale, kuid see hüppab kergejalgsena puupinule, pinu aga laguneb põgeniku jalge all. Pinult hüppab laulik kas aidale, aiale; toale ja lennates lõpuks lepikusse, näeb kurge kündmas jne. Edasi järgneb juba laul „Kurg kündmas".

Iseseisvana laulutüüpi „Mikult tuld toomas" ei leidu. Kuulub see siis algupäraselt lauluga „Kurg kündmas" ühte, või on episood pärit mõnest teisest laulust?

Ülalpool nimetasime rändvärssideks laulujätku „Läksin metsa kõndimaie...", esineb see ju väga mitmete eepiliste laulude sissejuhatusena, eriti sagedane on seesugune laulualgus Setus. „Mikult tuld toomas" ei ole hoopiski nii laialt levinenud. Seda leidub peale laulu „Kurg kündmas" veel laulutüübis „Loomad tööl".

Lisandatud kaart (lk. 65) näitab laulujätku „Mikult tuld toomas" liitumist nii lauluga „Kurg kündmas", kui ka lauluga „Loomad tööl". Sellest nähtub, et liitumist „kure"-lauluga leidub kõige enam Saaremaal ja siis Virumaal, liitumust „loomade"-lauluga aga peaaegu igas maakonnas. Nii siis viimasel juhul on levik ülemaaline ja esindus rohkearvulisem.

„Mikult tuld toomas" üksikute värsside üksikasjaline analüüs olgu meie algkuju taotluste ja tekkepaiga määritluste aluseks.

Laul algab „tuletoomise"-värsiga:

Aa. Läksin Mikult tulda tooma — Kuu 1, Vig 1, Mus 1. Plt 1[1]).
Ab. Läksin aga Mikult tulda tooma — Kaa 1.
Ac. Läksin mina Mikkult tuld tooma — Khk 1.
Ad. Ma läksin Mikult tulda tooma — Rid 1, Kär 1, Pöi 1, Muh 1.
Ae. Mina läksin Mikkult tulda tooma — Muh 2.
Af. Läksin Mikkult tulda otsma — Vil 1.
Ag. Lätsi Mikale tuld o'tsma — Hel 1.

[1]) Laulujätku jaoks „Mikult tuld toomas" on eriti koostatud värsside loetelu, mis leidub E. R. A.-s.

Ah. Läksin Mikkult tulda ostma — Vän 2.
Ba. Läksin lellelt tulda tooma — Jõh 2, Hlj 1, VMr 1, Koe 1, Kod 1.
Bb. Läksin lellelt tuld aga tooma — Sim 1.
Ca. Läksin Lillelt tulda tooma — Jõh 1.
Cb. Ma lään Lillelt tulda tooma — Mär 1.
D. Läksin Jerult tulda tooma — Kuu 3.
E. Läksin Lellelt soola tooma — Jür 1.
F. Lätsi Iidele käimä — Hel 2.
G. Läksin mina Siimoni poole — Rõu 1.
H. Ma lätsi ütskõrd Siidile — Kan 1.
Puudub: Hlj 2, Kuu 2, Rap 1, Vän 1, San 1.

Peamiseks erinevuseks laulu esimeses värsis on talu või isiku nimi, kellelt tuld tuuakse: kas „Mikult“ või „lellelt“. Ja kogu värsi algupärane kuju siis, kas „Läksin Mikult tulda tooma“ või „Läksin lellelt tulda tooma“. „Miku“-nimetust leidub Harju-, Lääne-, Saare-, Pärnu- ja Viljandimaal, „lelle“ aga Kirde-Eestis, sel murdealal, kus sõna „lell“ on tarvitatav, s. o. Virumaal, Järvamaa idapoolses osas, Põhja-Tartumaal, siis veel Lõuna-Eestis, peale nn. „Mulgimaa“. Vastavad teisendid, „lelle“-versioonid, on: Jõh 2, Hlj 1, VMr 1, Sim 1, Koe 1, Kod 1. Kagu-Eesti kohta on kasutada vaid 2 teisendit, kahjuks pole aga kummaski ei „lelle“ ega „Miku“ nimetust:

Läksin mina Siimoni poole — Rõu 1.
Ma lätsi ütskõrd Siidile — Kan 1.

Algupärane näib olevat siiski „Miku“-nimeline värss, sest „Miku“ leviala on kaugelt suurem kui „lelle“: ulatub põhjarannikult lõunasse, alates Harjumaalt üle Lääne-, Saare-, Pärnumaa kuni Lõuna-Viljandimaani. „Lell“ esineb lokaalredaktsioonina Virumaal ja selle lähemas naabruses, Koe 1 ja Kod 1.

Erandlikult leidub „lell“ teisendis Jür 1 ja „Lille“ — Mär 1. Selle põhjal võiks oletada „lelle“-värsi liikumist idast läände, murdealadele, kus „lell“ oli tundmatu. Siin muutus „lelle“ > „Lille“, või asendati hoopis teise nimega. (Nagu allpool selgub, oli see levik sekundaarne.)

Kõige lõunapoolsemais, arvatavast tekkepaigast kaugeimais teisendeis, kaob „tuletoomis“-moment:

Lätsi Iidele käimä — Hel 2.
Läksin mina Siimoni poole — Rõu 1.
Ma lätsi ütskõrd Siidile — Kan 1.

Teine värss sisaldab lauliku kokkupõrke Miku koertega:

Aa. Miku koerad minu peale — Kuu 1, Rid 1, Mus 1, Khk 1, Pöi 1, Muh 1, Vil 1, Pet 1.
Ab. Miku koerad minu kallal — Kär 1.
Ac. Miku koerad tulid minu piale — Vig 1.
Ad. Mikku koer tulli minu peale — Muh 2.
Ae. Mika peni tulli pääle — Hel 1b.
Af. Mika peni pääle tulli — Hel 1a.
B. Lelle koerad minu pääle — Hlj 1, Sim 1, Kod 1.
Ca. Lille koerad minu peale — Jõh 1.
Cb. Lille koerad minu kallal — Mär 1.
D. Jeru kuerad minu pääle — Kuu 3.
E. Siimoni pini minnu puri — Rõu 1.
Fa. Lelle koera haugatele — Koe 1, Jür 1.
Fb. Lelle kuera aukus minda — Jõh 2.
G. Lellel kurjad karja koerad — VMr 1.
I. Siidil olli kurja peni — Kan 1.

Kahel juhul pole laulikul tegemist koertega, vaid inimesega:

J. Mikku mind taga ajama — Vän 2.
K. Iide peiu pääle tulli — Hel 2.

Puudub: Hlj 2, Kuu 2, Rap 1, Vän 1, San 1.

Ilmsesti on värsi algupärane kuju: „Miku koerad minu peale".

Seesugust värsikuju leidub Harju-, Lääne-, Saare- ja Viljandimaal, ühtub peaaegu täiesti esimese esindusalaga.

Esineb selleski värsis „Miku" asemel „lelle", kuid samal piiratud alal nagu esimese värsigi puhul, s. o. Kirde-Eestis.

Kolmandas värsis põgeneb hirmunud laulik koerte eest puuriida otsa:

Aa. Mina Miku pinu peale — Kuu 1, 3, Rid 1, Khk 1, Pöi 1, Muh 1, 2, Plt 1 (riida).
Ab. Mina aga Mikku pinu pääle —Mus 1.
Ac. Säält ma Miku pinu pääle — Kär 1.
Ad. Läksin aga Miku pinu peale — Kaa 1.
Ae. Jooksin Mikku riida peale — Vän 2.
Af. Joosi Mika riida otsa — Hel 1.
Ba. Mina lelle pinu pääle — Hlj 1, Sim 1, Jõh 2 (riida).
Bb. Mina lelle riida otsa — Kod 1.
Bc. Läksin Lelle pinu peale — Koe 1.
Bd. Eks ma läind lelle pinu peale — VMr 1.
C. Mina Lille pinu peale — Jõh 1.
D. Minä pike pinü pääle — Kuu 2.
Ea. Karksi Iide riida pääle — Hel 2.

Eb. Karksin mina riida pääle — Rõu 2.
F. Koja päält riida pääle — Rap 1.
G. Lätsi mina lao pääle — San 1.
Puudub: Hlj 2, Vig 1, Mär 1, Jür 1, Vän 1, Vil 1, Kan 2.

Esindus on üldiselt samasugune kui eelmise kahe värsi puhul, „Miku“ ja „lelle“ vahekord samuti eelmiste sarnane.

Vastavalt murdealadele vahelduvad selles värsis „pinu“ ja „riit“. Missugune murdekuju on olnud laulu algupärases kujus? Kas laulu tekkepaik leidub „pinu“- või „riida“-murdealal?

Kui algupäraseks pidada värss „Mina Miku pinu peale“, siis näeme 3 esimeses sõnas, murdeti isegi 4 sõnas, *i*-list assonantsi, ning 2 viimases — *p*-list alliteratsiooni, peale selle on ju konsonandid *m* ja *p* labiaalidena väga lähedased. Asetades „pinu“ asemele „riida“, kaob 2 viimases sõnas alliteratsioon, värsi kõlaline ja rütmiline ühtlus väheneb, kuid nähtavasti on laulu levimisel arvestatud just sõna tähendust, pole asendatud tähenduslikult teise, kõlaliselt sarnase sõnaga (vrd. lk. 48 abaluu > abeme).

Neljas värss jutustab puuriida lagunemisest koerte eest põgenenud lauliku jalge all:

Aa. Miku pinu pilla-palla — Kuu 1, 3, Rid 1, Mus 1, Kär 1, Kaa 1, Muh 2.
Ab. Mikku pinu läks pilla-palla — Khk 1, Pöi 1, Muh 1.
Ba. Lelle pinu pilla-palla — Sim 1, Koe 1.
Bb. Lelle pinu tegin pilla-palla — VMr 1.
C. Lille pinu pirra parra — Jõh 1.
D. Pike pinü pilla palla — Kuu 2.
Ea. Lelle riit läks riba raba — Kod 1.
Eb. Riita maha ripa-rapa — Plt 1.
F. Mikku riita ripakile — Vän 2.
G. Lelle riid(t)a kraksasteli — Jõh 2.
H. Iide riida räksätie — Hel 2.
Puudub: Hlj 1, 2, Jür 1, Rap 1, Mär 1, Vig 1, Vän 1, Hel 1, Vil 1, San 1, Kan 1, Rõn 1.

Selles värsis esinev adverbiaalne määritlus, mis kuulub täiendisena sõna „pinu“ juurde, oleneb alliteratsiooni tõttu täiendatava sõna murdekujust. Murdealadel, kus on kodune „pinu“, on adverbiaaliks „pilla-palla“, ühel juhul „pirra-parra“. Teisal aga, kus esineb „riit“, on adverbiaaliks „ripa-rapa“.

„r i b a - r a b a“, „r i p a k i l e“ või „k r a k s a s t e l i“ ja „r ä k s ä t i e“.

Viies värss koos kuuendaga on õieti paralleeliks eelmisele värsipaarile:

Aa. Sealt läksin Annu aida peale — Pöi 1, Muh 2.
Ab. Siis läksin Annu aida piale — Muh 1.
Ac. Mina Aṅnu aeda peale — Rid 1.
Ba. Läksin lelle aida pääle — Hlj 1.
Bb. Sealt sain lelle aida peale — Sim 1.
C. Mina Lille aida peale — Jõh 1.
Da. Mina aga Mikku aida pääle — Mus 1.
Db. Jooksin Mikku aida peale — Vän 1.
Ea. Läksin mina Anne aja peale — Kaa 1.
Eb. Kukusin Anne aja pääle — Kär 1.
Fa. Minä Hansu haia pääle — Kuu 2, 3.
Fb. Sielt sain Antsu aia pääle — Kuu 1.
G. Sealt ma astsin aia peale — Plt 1.
H. Ma lään lille aja peale — Mär 1.
I. Astusin Anne aju peele — Khk 1.

P u u d u b: Jõh 2, Hlj 2, VMr 1, Jür 1, Rap 1, Vig 1, Vän 1, Hel 1, 2, Vil 1, Kod 1, San 1, Kan 1, Rõu 1.

Siin on lauliku pelgupaigaks „a i t“, õigemini „a i d a k a t u s“. Esineb küll ka „a e d“, näit. Kuu 1, 2, 3, Mär 1, Kär 1, Kaa 1, Plt 1, kuid kõlalise sarnasuse tõttu võiks arvata muutust „a i d a“ > „a i a“ (~ „a j a“).

Isikutmääritlev epiteet on mitmesugune: kas „A n n“ („A n n u“), „A n n e“, „A n t s“, „M i k u“, „l e l l“, „L i l l e“.

„A n n“ ~ „A n n e“ esineb S a a r e m a a laulualal, K i r d e - E e s t i laulualal on tavaline „l e l l“, ka „L i l l e“. „M i k u“ esineb vaid 2 juhul: Mus 1 ja Vän 1.

On küsitav, kas kõnealune värss on üldse kuulunudki laulu algkujju, ei leidu ju selle kohta näiteid peale Saaremaa ja Kirde-Eesti (peale teis. Vän 2). Nimetatud värss on sekundaarne ja levinud idast läände.

Siia juurde kuulub täiendisena värss, mis onomatopoeetselt iseloomustab a i d a, resp. a i a lagunemist:

Annu aita raksatelli — Muh 1, 2.
Annu aeda raksatelli — Pöi 1.
Anne aida raksatas — Khk 1, Kär 1.
Anne aid aga raksatas — Kaa 1.
Ann' ärtu raksatalle — Rid 1.
Antsu aida raksatie — Kuu 3.
Mikku aita raksatas — Mus 1.

Lelle aita raksateles — Hlj 1.
Lille aita raksatella — Jõh 1.

Vaadeldes aga järgnevat värssi, mis on samuti paralleelne redupaik, omab see palju laialdasemat leviala:

Aa. Mina aga Mikku toa pääle — Mus 1.
Ab. Mina mikku tare tare pääle — Vil 1.
Ac. Läksin Mikku tua peale — Vän 1.
Ad. Riida päält tare pääle — Rõu 1.
Ae. Lao päält tare pääle — San 1.
Ba. Sealt läksin Tuoma tua peale — Rid 1, Muh 2.
Bb. Siis läksin Tooma toa peale — Pöi 1, Muh 1.
Ca. Mina Lelle tua peale — Jür 1.
Cb. Läksin lelle toa peale Hlj 1, Koe 1.
Cc. Sealt sain lelle toa peale — Sim 1.
D. Sõitse tare lävele — Kan 1.
E. Mina Miku katusele — Vig 1.
F. Läksin lelle kattusele — Kod 1.
Ga. Minä reie repänesse — Kuu 2, 3.
Gb. Sielt sain reie repänesse — Kuu 1.
H. Riida päälta rettenissa — Rap 1.

Puudub: Jõh 1, 2, Hlj 2, VMr 1, Mär 1, Khk 1, Kär 1, Kaa 1, Vän 2, Hel 1, 2, Plt 1.

Käsitletav värss ei oma üksnes laialdasema leviala, vaid esineb Saaremaa ja Virumaa laulualadel paralleelselt „a i d a"-värsiga. Saaremaal on „t o a" tavaline epiteet „T o o m a", nii nagu „a i d a" puhul „A n n e". Virumaal aga on siingi „l e l l e". Kuid passaažil, mida mööda laul näib levinud Põhja-Eestist Lõuna-Eestisse, s. o. Läänemaa → Pärnumaa → Viljandimaa → → Tartumaa → Võrumaa, leidub „M i k u". Näiteid on küll ainult: Vig 1, Vän 1, 2, Vil 1, ometi on tõenäolik, et värsi algupärandis oli „M i k u". Sama passaaži näib kasutanud kogu „t o a"-värss, ulatudes lõunasse kuni Rõugeni.

„T o a"-värsi paarisvärsiks on järgnev värss:

Aa. Mikku tuba tuura-taara — Väi 1, Vil 1 (tare).
B. Lelle tuba tuura-taara — Hlj 1, Koe 1.
C. Mikku tuba tussa-tassa — Mus 1.
D. Lelle tuba tuiga-taiga — Jür 1.
E. Tooma tuba tumsatelle — Rid 1, Muh 1, 2.
F. Lelle tuba töllakille — Sim 1.

Ning „k a t u s e"-värsi täiendiseks:

G. Lelle kattus kaksipidi — Kod 1.

Puudub: Jõh 1, 2, Hlj 2, VMr 1, Kuu 1, 2, 3, Rap 1, Mär 1, Vig 1, Khk 1, Kär 1, Kaa 1, Vän 1, 2, Hel 1, 2, Plt 1, San 1, Kan 1, Rõu 1.

Seda värssi ei leidu palju. Ridala—Muhu—Pöide esinduses on „tümsatelli“, mujal aga — küll vaid üksikute pudemetena (Hlj 1, Koe 1, Vän 1, Vil 1): „Miku (Lelle) tuba tuura-taara“.

On tõenäoline, et seegi värss on kuulunud algkujju, sest kuigi vähe, leidub see maa-aladel, mis üksteisest võrdlemisi kaugel.

Laulujätku viimane värss jaguneb peajoontes kaheks erinevaks redaktsiooniks, tingituna laulusisu järgnevast arengust: kui on liitunud „kure-lauluga, siis laulik läheb lepikusse või lihtsalt väljale:

Mina Lelle lepikusse — Jõh 1, Jür 1.
Läksin lelle lepikusse — Hlj 1, Koe 1.
Sealt sain lelle lepikusse — Sim 1.
Sealt ma lendasin leppikusse — Muh 2.
Sealt mina lendsi lepikusse — Rid 1.
Siis ma lendasin lepikusse — Pöi 1, Muh 1.
Lendsin leeri lepikusse — Khk 1.
Säält ma lipsasin leppiku — Mus 1.
Ma lään lille lepikusse — Mär 1.
Läksin mina Miku kaasikusse — Kaa 1.
Säält ma kukutasin kuusiku — Kär 1.
Siis läksin lelle välja peale — VMr 1.
Sialt läksin Saku välja piale — Hlj 2.
Säält mina kaije Kolga poole — San 1.

On laul aga liitunud laulutüübiga „Loomad tööl“, siis laulik vaatab aknast sisse ja näeb toas loomi töötamas:

Kaie Mika aknast sisse — Hel 1.
Jooksin Mikku aknast sisse — Vän 2.
Säält ma ast'sin aknaelle — Kod 1.
Mina sisse silmitsema — Vän 1.
Sielt mina sisse valadin — Kuu 1, 2.
Mina aknast vaataneli — Jõh 2.
Lätsi tarre kaema — Kan 1.
Lao päält tarre — Rõu 1.
Usinast ungast vaatamaie — Vig 1.

Viimasena esitatud värsi algupärast kuju on raske rekonstrueerida, sest kuigi on usutavam „sissevaatamise“-värss (ei ulatu ju „lepiku“-värss üldse lõuna poole endist kubermangupiiri), siis ometi on selle kuju raskesti leitav. Käsiteldavaist näidetest ei nähtu mingit säilitavat momenti (alliteratsiooni, kongruentsi paralleelvärsiga) värsi konstruktsioonis.

Eelnenud analüüsi põhjal võiks katsetada laulujätku rekonstrueerimist järgmiselt:

Läksin Mikult tulda tooma,
Miku koerad minu peale.
Mina Miku pinu peale,
Miku pinu pilla-palla.
Mina aga Miku toa peale,
Miku tuba tuura-taara.
[Mina sisse silmitsema].

*

Ülalpool tähendati, et laulujätku „Mikult tuld toomas“ kuuluvus laulu juurde „Loomad tööl“ näib tõenäosem kui kuuluvus laulu juurde „Kurg kündmas“. Kuna liitumust „kure“-lauluga esineb küllaltki laial alal, nimelt Virumaast kuni Saaremaani, näeme lõunapoolsemais maakonnis ainult liitumust lauluga „Loomad tööl“ (vt. kaart lk. 65). Seesuguse nähu seletuseks olgu esitatud alljärgnev lahenduskatse.

Algupäraselt kuulus „Mikult tuld toomas“ ühte lauluga „Loomad tööl“, oli selle sissejuhatavaks alguseks. Näit.:

Läksin Mikult tulda tuoma
Miku koerad tulid minu piale
Mina Miku katusele
Usinast ungast vaatamaie,
Mis seal tuas tehtanesse?
Tuas aga tehti tublist tööda.
Karu tampis tainast leiva
Unt sie tegi ummis kingi
Vares vaakus lõuka nurkas
Kiitsakas kädistas kerise taga
Rebane sie ahtis rehte
Jänes oli järele vaataja,
Tihane oli õlle tegija
Varblane vee vedaja
Vana viisk oli virde küna
Muna koor oli kurna tõrs. — Vig 1.

Sellisena see levis Lõuna-Eestissegi. Laulu tekkepaik on kindlasti olnud põhja pool endist kubermangupiiri, mis näib olnud ka vana kultuuripiir. Laulu levik kulges Lä → Pä → Vl → → Ta → Võ, sest mida enam lõuna poole, seda katkelisemaks muutub laul, värsside arv aina kahaneb, sõnastus muutub kõikuvamaks. Ometi on püsinud üks värss ühes teisendis, teine värss — teises: nii, näit., osutab esimene värss „Läksin Mikult

tulda tooma“ suurimat säilimistendentsi, püsiv on ka nimi „Miku“, samuti võrdlemisi säiliv on olnud värss: „Mina Miku toa peale“.

Liitumine lauluga „Kurg kündmas“ võis sündida palju hiljem. Seesuguse liitumuse sünnikoht on vististi olnud Virumaa, murdeala, kus tarvitatakse sõna „lell“. See kontaminatsioon, milles kindlasti esines „lell“, liikus idast läände Vi → → Jä → Ha → Lä → Sa, jälgi sellisest levimisest leidub teisendeis Jür 1 („Lille“ < „lelle“) ja Mär 1 („lell“). Saareja Läänemaal, kus „lell“ tundmatu, elustus primaarne „Miku“. Liitumuses „kure“-lauluga on arvatavasti paralleelselt esinenud värsipaarid:

Mina lelle aida peale,
Lelle aita raksateli.
Mina lelle toa peale,
Lelle tuba tuura-taara.

Näiteid selle kohta leidub just oletatavalt liitlaulu levimisalalt: Hlj 1, Sim 1, Rid 1, Mus 1, Pöi 1, Muh 1, 2.

Esitatud liitumusena on laul vististi võitnud palju suurema populaarsuse kui algupärane kuju koos tüübiga „Loomad tööl“. On ju „kure“-laulu tegelasedki loomad, õigemini linnud: kurg, harakas, vares, esinevad ju laulus „Loomad tööl“ ka kord linnud, tigane, kurg jne., kord aga loomad, hunt, karu, põder j. t. Tõenäoselt on siin värsse mitmest laulutüübist; üksikasjaline uurimus võiks anda usutavamat lahendust.

Kus on aga laulujätku „Mikult tuld toomas“ algupärane tekkepaik? Selle leidmist raskendab asjaolu, et laulu „Loomad tööl“ sünnikoht on teadmata. Saaremaal tuntakse „Mikult tuld toomas“ ainult ühenduses „kure“-lauluga, järelikult Saaremaa see olla ei võiks, kuna eeldasime ju kõnealuse laulujätku ühtekuuluvust tüübiga „Loomad tööl“. Virumaalt pole säilinud ainustki teisendit, milles leiduks „Miku“ nimi (kui lähtuda sellest, et algupärases kujus esines „Miku“).

Järvamaalt on liialt vähe näiteid (Koe 1), see ei võimalda järeldusi teha. Kas ehk Viru-Järva kultuurikeskus, Viru-, Järva-, Harjumaa piiril, samuti nagu laulul „Kurg kündmas“? See küsimus tuleb jätta lõplikult otsustamata, kuni laulu „Loomad tööl“ on lähemalt uuritud.

„Mikult tuld toomas“ levimissuundi võiks kasustatava ainestiku põhjal kujutella umbes järgmiselt: Lähtu-

des oletatavast tekkepaigast, Vi — Jä — Ha piirilt, levis laul kirdest edelasse, Virumaa piirilt Saaremaale. Teiseltpoolt on jälgi laulu liikumisest läänest itta, rööbiti Viru rannikuga ja kagu sihis, piki Viru-Järva piiri. Nii on teisend Kod 1 kindlasti rännanud Vi → Ta, Lõuna-Eestisse on laul siirdunud, nagu eespoolgi mõne värsi puhul mainitud, loodest kakku: Läänemaa → Pärnumaa → Viljandimaa → Lõuna-Tartumaa → Võrumaa.

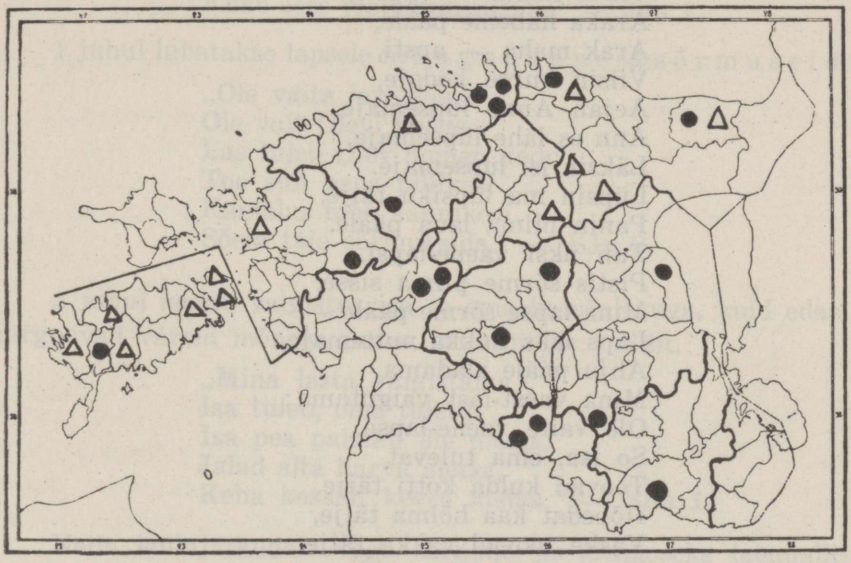

„Mikult tuld toomas“ liitumusi: △ = Liitumus lauluga „Kurg kündmas“, ● = Liitumus lauluga „Loomad tööl“.

2. Lapse vaigistuslaul.

Väga vana liitumus, mis näib liikuvat samu passaaže mööda nagu laul isegi, on kontaminatsioon lapse vaigistuslauluga. Tavaline sündmustiku areng selles on järgmine: Kurg tuuakse koju, lüpstakse, nurgast aga tuleb vaenelaps, pistab näpu piima sisse, lapsele lüüakse näpu pihta, laps puhkeb nutma, ja siis järgneb vaigistuslaul, alates värsiga: „Ole vaita, vaene lapsi“. Näit.:

Läksin metsa hulkumaje,
Pühapääva pidamaje,
Hargipääva aegutama,
Leidsin kurre kündamasta,
Tedre tõugu tegemasta,

Araka äästama,
Vares vagu aejamasta;
Võttin ma kaseka-kattika,
Pihlikese peenikese,
Annin kurre külje pääle,
Kurg läks maha kupsti,
Tedre tõise tiiva pääle,
Teder maha täpsti,
Varesele vansa pääle,
Vares maha — vapsti,
Araka habeme pääle,
Arak maha — apsti,
Viisin kurre kodoje,
Aejan Anne lüpsemaje,
Ann es lähe lüpsemaje,
Läksin isi lüpsemaje.
Lüpsin ma lüpsiku täije,
Panin piima laua pääle.
Tuli üksi vaene-lapsi,
Pistis sõrme piima sisse,
Mina lapse sõrme pääle —
Laps läks nukka nuttemaje,
Ahju pääle aladama,
Mina vaest-last vaigutama:
Ole vaite vaene-lapse,
So isa, ema tulevat
Toovad kulda kotti täije,
Hõbedat kaa hõlma täije,
Vaske toovad vakka täije,
Tina toovad tõise vakka,
Pää neil pilgub päält metsa,
Jalad alta arva-metsa,
Keha keskelt keeru-metsa. — Kod. 1.

Ennustatavad kingid on teisendeis erinevad: 4 juhul — raha, kuld ja hõbe, sõrmused:

„Ole nüüd vaida vaene lapsi,
Isa tuleb homme koju,
Ema tuleb tunahomme.
Toob sul' kindas killingida,
Hõlma all toob hõberaha,
Vaka uurdes vaskraha.“ — Pöi 1.

„Ema tuleb varsi koduje —
Toob sul pius peeningida,
Õlma sees hõbe rahada,
Vakka huurdes vana rahada,
Kirstu huurdes killingida.“ — Muh 2.

„Ole vaite vaene-lapse,
So isa, ema tulevat,
Toovad kulda kotti täije,
Hõbedat kaa hõlma täije,
Tina toovad tõise vakka.“ — Kod 1.

„Ole sina vaida, vaene lapsi —
Ist sul tuleb ilma pealta
Ema ilma keskeelta,
Sõela sees toob sõrmuksida,
Kuue sees toob kudruksida.“ — JJn 1.

1 juhul lubatakse lapsele mängukanne ja sõrmuseid:

„Ole vaita lapsukene
Ole vait Olevi poega
Las tuleb Olev homen kodu
Too sull peus pillikesi
Kamalus toob kannikesi
Sõela täie sõrmuksida.“ — SJn 2.

3 juhul leidub vaigistus isa ja ema kojutulekuga, kuid edasi järgnevad värsid mõnest muust laulutüübist. Näit.:

„Mina lasta vaigistama:
Isa tuleb, ema tuleb;
Isa pea paistab üle metsa,
Jalad alta harva metsa,
Keha keskelt keeru metsa.“ — Sim 1.

Neile laulujätkudele väga sarnane ja tõenäoseks laenuallikaks on iseseisev hällilaul. Näit.:

„Äiu väike vennakene
Kussu väike poisikene
Isa tuleb laadalt koju
Toob sul saiad sarvilised
Mesileivad meelelised.
A 17 (7) < Tartu — Julianne Liiman (1922).

Palju leidub seesuguse hällilaulu näiteid prof. W. Andersoni lastelaulude kogus, näit.: A 17 (7), 24 (7), 37 (7), 51 (8), 119 (10) jne.[1]).

Saia ja koogi tõotuste poolest palju populaarsem kui hällilaul, on põlvelratsutamise laul, kus algus on tavaliselt teissugune. Näit.:

„Tpruu, tpruu, tpruu Riiga,
To lapsel' saia

[1]) Vrd. ka H. Neus, Ehstnische Volkslieder. I—III (1850—1852), 108 B.

Linna saiad sarvilised,
Linna kompud magusad."
A 81 (6) < V.-Maarja — Helene Tõnisson (1922).

„Tule kodo, eidekene,
Tule kodo, too sa saia!
Too sa saiad sarvilised,
Mesi-leivad meelelised,
Kakud kahe-koorelised,
Kringlid kahe-keerulised,
Soola-kakud kärnalised. — Neus 107 D [1]).

See ratsutamislaul on laenatud Saksast ja tuntud seal järgmisel kujul:

„Hopp, mein Pferdchen, nach der Stadt,
Bring meinem Lieben Kindchen wat.
Was soll ich ihm denn bringen?
'n grossen Sack voll Kringeln:
Zuckerbrot und Mandelkern
Mag mein liebes Kindchen gern." — Böhme 422 [2]).

Nähtavasti on ratsutamislaulust algvärsside muutmisel saadud hällilaul, mis tunginud ka „kure"-laulu.

Seesugust hällilaulu leidub veel Oleviste kiriku ehitamise muistendis (Aarne S 83). Selles loos ei tohi keegi kirikuehitaja Olevi nime teada. Kodus aga Olevi naine vaigistab nutvat poega, kirjeldades isa peatset kojutulekut, nimetades last Olevi pojaks ja öeldes isa kaasa toovat kulda ja hõbedat, mängukanne või saia ja kooke. Sel teel saabki Olevi nimi teatavaks, ja kuuldes torniehitamise ajal hüütavat oma nime, kukub Olev alla. Käesoleva töö seisukohast on huvitav ainult vaigistuslaul [3]).

Võrdluseks olgu kõrvutatud 12 Oleviste kiriku muistendis esinevat vaigistuslaulu. 3 teisendis pole üldse nimetatud kinke, hällitatakse Olevi poega ja öeldakse, et Olev (ka Olevist) tuleb homme või varsti koju:

„Ole vait, ole vait: ommen tuleb Olev kodu!" — H II 64, 538/39 (13) < Ta-Maarja — Johannes Kool (1901).

---

[1]) H. Neus, Ehstnische Volkslieder, I—III. 1850—52.

[2]) Franz Magnus Böhme, Deutsches Kinderlied u. Kinderspiel, Leipzig 1897.

[3]) Hällilaulu liitumuses „kure"-lauluga esinebki teisendis SJn 2 värss: „Ole vait, Olevi poega."

„Ära nuta, küll Olevist tuleb koju!“ — H II 46, 204 (31) < Haljala — J. A. Rehberg (1893).

„Oota ikka veel, kyll Olev tuleb varsti kojo!“ — ERA II 16, 470 (35) < Kullamaa — H. Tampere (1929).

5 teisendis arvatakse isa toovat pojale k u l d a või r a h a:

„Tsüü tsüü tsuvakene
Kooni Olev kodo tule
Kuus püttu kulda tuo
Hõlma tävve hõbehet!“

H I 8, 118/9 (5) < Vastseliina — Jaan Sandra (1895).

„Laskui Olev kodu tule, toose kuhja kulda (palka suurus), mäe hõbetad.“ H II 33, 314 (3) < Ouduva (< Põlva) — J. Tamm (1889).

„Ole wait Olewi poega! Homme tuleb Olup kodu ja püta täie kulda, ja rasvase kindrali ka veel ligi!“ — GEG, DH 657, 3/5 < Vändra — Jaan Jung.

„Ära nutta lapsukene, Olev tuleb varsi, siis saame hulga raha!“ — H III 24, 234/5 (68) < Halliste — J. P. Sõggel (1895).

„Weine nicht, mein Kindchen! Olew kommt bald nach Hause, dann bekommen wir viel Geld!“ — GEG, DH 657, 5/6 < Paistu — Jaan Jung.

3 teisendis toob isa koju tulles s a i a ja k o o k e:

„Ära nuta pojukene,
Ära nuta, ära kaeba.
Lass tuleb Olew koduje,
See toob sooje saiasida.
Magusaida maasikaida,
Paremaida pähkeleida!“
GEG, DH 657, 7/11 < Kadrina — Jaan Jung.

„Olev vaid Olevi lasta,
Las tuleb Olev linnast koeu,
Toob sulle saiad sarvilised,
Teised saiad tippulised.“

H II 39. 157 (269) < Koeru — Hans Anton Schultz.

... „ärä itge mu lapseke, Olev tuleb hommen kodo ja tuub saia.“ H III 9, 342/3 (4) < Kodavere — Joosep Kook (1888).

Ühel juhul toob isa m ä n g u k a n n e:

„...ole vaid armas laps, sinu isa Olev tuleb homme kodu ja toob suure hulga Sinule mängu asju kaasa.“ — H II 38, 579 (1) < V.-Maarja —C. Mastberg (1892).

Nii on iseseisev hällilaul siirdunud ka kõnealusesse muistendisse. Mainib ju J. Jung'ki Kadrinast üleskirjutatud Oleviste kiriku muistendi variandis leiduva vaigistuslaulu puhul: „Dieses Lied hat vor Kurzem noch in Palms als Wiegenlied gedient“ [1]).

Kuna muistendi sündmustikus pole oluline isa kaasatoom, vaid see moment, et vaigistaja lauldes nimetab Olevi nime, võis laen teostuda hõlpsalt ja takistamatult [2]).

Setu „Jänese õhkamise laulu“ redaktsioonis esineb „lüpsmis“-episood samuti nagu „kure“-lauluski, samuti tuleb nurgast vaenelaps, kuid ei pista näppu piima sisse, vaid tõukab ümber piimanõu, seetõttu ei vaigistata vaeslast, vaid ähvardatakse:

Ooda ooda vaenõ lats
Las mul kokõ kodo tulõ
Saava saksu nillutus
Mullõ kinga ummõldus.

A 11403 (1) < Se, Vilo v. — Paul Voolaine. 1930.)

Siingi tuleb jälle korduvalt tähendada, et täiendav uurimus toob selgitust lahendamatuisse küsimusisse.

„Jänese õhkamise laulu“ Setu redaktsiooniga sugulust osutab Urvaste teisend, kus vaigistus ja ähvardus esinevad paralleelselt:

„Ooda, ooda, nuńńu, nuńńu,
Las' ku' imä kodu tulõ,
Küll su küütse küdsetäse,
Sõrmõ otsa sõkkutasõ!“ — Urv 1.

---

[1]) GEG- DH 657, 7/11.

[2]) Hällilaulus salanime avaldamise motiiv esineb ka germaani rahvaluules, sealgi laialt tuntud Olevi kirikuehitamisloos: „Ziss, ziss! morgen kommt Wind und Wetter dein Vater heim und bringt mit sich sonne und mond, oder den heil. Olaf selbst!“ (J. Grimm, Deutsche Mythologie [3]. I. 515.) või Kallundborgi kiriku muistendis: „Still, still, mein kind, morgen kommt dein vater Fin und bringt dir Esbern Snares augen und herz zum spielzeug!“ (J. Grimm, Deutsche Mythologie [4]. III. 302.). Liivlasedki tunnevad Olevi lugu. (Vt. O. Loorits, Liivi rahva usund. II. 1927. lk. 211.) Salanime avaldamist leidub veel liivi muistendis „Last hällitav hiiglanaine“. Ema hällitab last sõnadega: „Eia-eia (= äiu-äiu), Gotlantiń (see olnud vana kuradi tütre nimi), žūžu-žūžu (= kussu-kussu), Gotlantiń, rīte kāniņš atves jounu kundziń“ (= kohalikus läti murdes, s. t. homme Kāniņš toob noore isandakese) (vt. O. Loorits, Liivi rahva usund. II 1927. lk. 211).

3. Teisi liitumusi.

Setu-Vastseliina lauluraioonis moodustab laul „Kurg kündmas“ eelloo „Salme“-laulu Setu redaktsioonile „Kureneiu“. Sellelt esindusalalt on teisendeid 24, peale ühe kuuluvad need kõik „Kureneiu“ — laulu. Näit.:

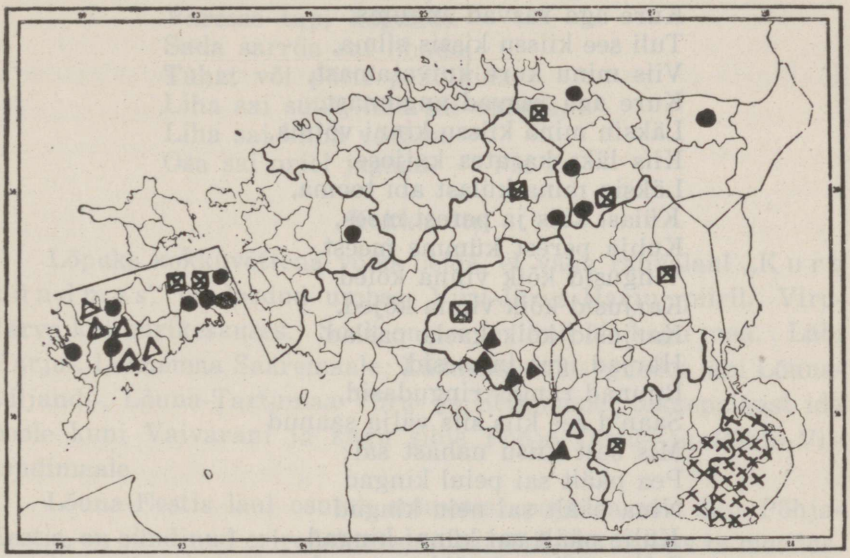

Liitumused: ● = Mikult tuld toomas. × = Salme laul. △ = Kass kaevus. ⊠ = Ole vait, Olevi poega. ▲ = Rikka härg vaese vares.

„Iste ma illma veere pääle
Tulli ma üles hommonkult
Inne varra vallked
Lätsi mõtsa kõndima
Näije ma kure kündevad
Harakad näij äestävad
Võti ma kure kaala piten
Võti haraga handa piten
Tõije kodo ima kätte
Ima pand sallve kasuma
Ja villa vakka vinnümä
Kurest kasvi kullda näijo jne. — Vas 4.

7 teisendis (Mus 1, 3, Kaa 1, 2, Pha 1, San 3, Tt 2) on laulu lõppu liitunud laulutüüp „Kass kaevus“:

Läksin metsa kõndima,
Pühal, argil hommikul.
Leidsin mina kured kündemasta
Ja arakase äästamasta
Lõin ma kurele küüru pihta,
Arakale abuse.
Viisin mina kure kojuse,
Panin aga kure kuivama,
Kure aga rasvad anguma.
Tuli see kiissu kissis silma,
Viis minu kure kuivatamast,
Kure aga rasvad angumast.
Läksin mina kiissu kinni võtma,
Kiis läks karates kaijose.
Läksin mina külast abi tooma,
Külast köis ja perest mees,
Kubja perest kümme meest.
Vingusid kõik vinna köied
Karjusid kõik vinna köjed,
Karjusid kõik kaela paelad.
Härjad iges inissesid,
Ruunad rangis ringudasid,
Saan'd see kiis siis välja saanud
Mis sest kiisu nahast sai:
Pea päält sai peiul kingad
Nina päält sai neiu kingad
Külje päält sai künni kingad
Selja päält sai sõidu saapad
Hänna alt sai härja rahtmed. — Pha 1.

Seesugust kontaminatsiooni on Saaremaal, peamiselt kolmes lähestikku asetsevas kihelkonnas: Mustjalas, Kaarmas, Pühas. Üllataval kombel leidub 1 teisend, sõnastuselt küll suuresti erinev, kaugel Tartumaal, Sangaste khk.

3 juhul on liitunud „kure"-laulu lõppu mõni värss kiigelauludest: Kad 2, Sim 1, Urv 1. Näit.:

„Isa tuleb, ema tuleb;
Isa pea paistab üle metsa,
Jalad alta harva metsa,
Keha keskelt keeru metsa." — Sim 1.

Lõuna-Viljandimaal on olnud teatud edu laulu lõpuna tüübil „Rikka härg, vaese vares". Selline kontamineerunud lõpp esineb Trv 4, Pst 3, Vil 2, San 3. Liitumust võis põhjustada varese esinemine kure paralleelvärssides:

Lätsi mõttsa enne kuuda,
Enne kuuda, enne päevä,
Enne allasta aguda.
Näiie kure küllvavada,
Araku äeestavada,
Varesse vagu vedävat.
Leiie kurel külle pääle,
Arakule ännä pääle,
Varesse tapi kogundi.
Sada sarrda sai lihada,
Tuhat või pütti päädikida.
Liha sai süüä, liha sai müüvä,
Liha sai linna vedäda,
Osa sai orjel jagada. — Pst 3.

Kokkuvõte.

Lõpuks kokkuvõttena võiks öelda, et vana rahvalaul „K u r g k ü n d m a s“ on loodud umbes Viru-Järva-Harju piiril, Viru-Järva kultuurikeskuses. Sealt on see levinud üle kogu maa. Läbi Harju-, Läänemaa Saaremaale; Läänemaalt hargnedes läbi Lõuna-Viljandi-, Lõuna-Tartumaa Võru- ja Setumaale; tekkepaigast ida poole kuni Vaivarani ja kagu sihis Põhja-Tartu- ja Põhja-Viljandimaale.

Lõuna-Eestis laul osutab suuremat populaarsust kui Põhja-Eestis, on sündinud eriredaktsioone, nii näit. Setus, kus ta moodustab sissejuhatuse „S a l m e“-laulu Setu redaktsioonile.

Algupärase lõpu, „l ü p s m i s“-episoodi, asemel esineb veel kahesugust lokaalredaktsioonilist lõpplahendust:

„Kurg läks metsa kungaten,
Harak handa hööriten,“

Lõuna-Tartumaal, ja Pärnumaal:

„Kure küljest jooksis kulda,
Haraka hännast hõbedat.“ —

Laulu tekkeaega pole võimalik käesoleva ainestiku varal määritella, esitada on vaid *terminus ante quem* — 1870.

Kontaminatsioonest tähtsaimana oleks mainida liitumist laulujätkuga „M i k u l t u l d t o o m a s“, mis algupäraselt on kuulunud laulutüüpi „L o o m a d t ö ö l“. Samuti huvitav on liitumus h ä l l i l a u l u g a, mis esimese värsi muutmisel on sündinud saksa algupäraga p õ l v e r a t s u t a m i s e l a u l u s t: „Sõit, sõit linna . . .“

Näiteid rahvalaulude motiivistiku arenguteedest.

Mõningaid probleemiasetusi meie rahvalaulude uurimisülesannete avardamiseks.

Lucie Põdras.

Rahvalaulu sünnimomendid ulatuvad tagasi aegadesse, millal inimsoo kujutlusvõime, väljendustarve ja abinõud hakkasid võtma esimesi kindlapiirilisi vorme. Üks esimesi ürgseid väljendusabinõusid on häälitsemine, millest välja arenes laul — tunnete ja soovide pidulik ja komplitseeritud väljendusvorm, millisena ta rahvalauluks kujunedes palju enam eeldusi omas meelespüsimiseks ja levimiseks kui sidumata kõnes väljendatud rahvaluule.

Mida algelisem on mingi rahva mõtte- ja tundemaailm, seda motiivivaesem on ta rahvalaul. Ühes rahvuse vaimse arenemisega käib kaasas ka ta väljendusvormide täienemine ja mitmekesistumine. Rahvalaul on kaasa teinud iga üksiku rahvuse arengu eriteed, saades rahva kujutlus- ja mõttemaailma fikseeritud dokumendiks, milles peegelduvad rajad, milledel on üksikutel ajajärkudel liikunud rahva mõtte- ja tundemaailm.

Kuid rahvalaul ei oma väärtust mitte üksi ajaloolise dokumendina, vaid ta on ka väärtus omaette, kunstitöö, mis oma algmotiivi on pärinud küll üksikult isikult, kuid suust suhu liikudes kaotanud individuaalse värvingu. Rahva seas levides on ta endas liitnud kõik need väärtused, mis üksikutelt laulikutelt juurdelisatuna on teatud rahvastikule ühiselt hinnatavad, omased ja vastuvõetavad. Nii areneb, teiseneb ja püüab täiuslikuma vormi poole rahvalaul, kaugenedes seda enam oma algmotiivist, mida fantaasiarikkam ja fabuleerimishimulisem on rahvalaulikute järelpõlv, kes laulu edasi kannab.

Rahvalaul on läbi sajandite kaasa teinud rahva vaimumaailma tõusud ja mõõnad, selle juures elava olendina kasvades ja arenedes, seda enam elujõudu ammutades, mida enam rahvas vajas väljendusvõimalusi just rahvalaulu kaudu. Eriti tuleb

rahvalaulu arenemise hiilgeaegadel märkida lopsakat fantaasiat. Mõõnaaegadel selle vastu aga liidetakse mehaaniliselt olemasolevaid, sagedasti üksteisele täitsa võõraid aineid. Laulud muutuvad šabloonseiks, tekivad nn. rändvärsid, mis peavad igal juhul lünku täitma, mida kiratsev loomisvõime teha ei suuda. Ning kui on jõutud punktini, kus laul jääb tardunul kujul seisma, kus pole enam arenemist, sääl algab siis lagunemine ja tagasiminek.

Rahvalaulude arengut pole kunagi eriliselt soodustanud rahvamälu stabiilsus ja liikumatus, vaid just laulude levitajate fantaasiarikkus ja loomistungid. Need aga ei tammu paigal, vaid moodustavad omaette arenemisprotsessi, mis end alati ei lase uurida ainult üksikute laulutüüpide ja värsikeste algkuju rekonstrueerides ja nendest siis järeldusi tehes, kuna samal ajal aga käsiteldava ainestiku tõeline areng võib käia hoopis teisi radu kui seda jälgida suudavad mehaaniliselt konstrueeritud reeglite raamistikud. Rahva vaba fantaasia rahvalaulu arendades võis liikuda teistes suunades, mida ette pole tallanud üksi vanad värsivormid, vaid mõjutanud hoopis psühholoogilised tegurid.

Eesti rahvalaulude suur repertuaar annab tunnistust rahva erakorralisest fantaasiast ja loomisvõimest. Senini pole jõutud liigitada meie rahvalaulude motiivide arengulist päritolu, nii et mingeid konkreetseid väiteid pole sellel alal võimalik esitada. Rahvalaulude arengut jälgides võime aga märgata hargnemistendentsi teatud ühistest kujutlustest. Iga tekkinud kujutlus on andnud alguse paljudele uutele. See lubab järeldada, et kui suudame jälgida rahvalaulu motiivide arengut pidevalt, võime jõuda mingile ühisele algkujutlusele. See algkujutlus oleks siis baasiks kõigele, millele ladestunud kordkorralt uued kihid üksteise kõrvale ja pääle, moodustades nagu orgaanilise terviku. Üksikud osad oleks geneetilises seoses, kuid alati mitte otsesed laenud. Vähem usutavana näib, et igakord oleks tegemist uue ja iseseisva kujutlusega, olgugi et elav fantaasia võib kergelt esile tuua uusi. Muidugi jäävad siin veel võimalused samade motiivide erialgupärale ja mitmekordsele iseseisvale tekkimisele ajas ja ruumis.

Ühe säärase üksuse, kus peaksime otsima ühist alust ja selgitama sidemeid üksikute osade vahel, moodustab „Karske neiu" laulude grupp.

Nimetatud tsüklisse kuuluvad järgmised laulud: „Karske neiu" ühes oma alaosadega, „Pakkus sõrmust", „Suisa suud",

„Nõmme poeg“, „Rooguni robina“, „Ehted riisutud“, ja setu redaktsioonidest „Luudaminek“ ning „Marjamäele“ [1]).

Esitan siinkohal võrdluseks näiteid mainitud laulude sarjast:

1. Karske neiu.

Läämi, läämi, käemi, käemi,
Piäme kivi peona,
Ravva kange kaindlaenna,
Kui tule poissi puttumaie,
Naesel miisda naardamaie, (ie)
Lööme poesil poole päädа,
Naesil mihel meele päädа.
Pois lät's viijesd Vil'l'ändide,
Miis lät's kuvvesd kohdu ette.
Kumbal õigusd mõesdeti?
Näijul õigusd mõesdeti.
Kumbas ärä koolenesse?
Poissi ärä koolenesse.
Kossi poissi mateti?
Kuura maale kuusikude,
Arjumaale aavikude.
Kossi näidu jäädanessi?
Näidu ärä koolenessi.
Kossi näidu mateti?
Kirivedse kiriku sisse,
Ala laasi akenelle.

H II 25, 154/5 (17) < Helme — Matt Tomp (1890).

2. Pakkus sõrmust.

Zuletzt mögen einige Lieder den Beschluss machen, die Liebe, Ansprache, Hochzeit, u. s. w. zur Gegenstand haben.

Läksin kaevult vetta toma,
Pühhapäila hommikulla;
Sullasele silmivetta,
Perreme'le pea-vetta,
Tulli Ria rikkas poissi,
Tallinna rahha tagguja,
Narva naasto *) kirjotaja,
Võrno **) võtteme veddaja, piddaja

[1]) Ei tahaks öelda, et see loend oleks täielik. Samuti allpool toodud näited on valitud juhuslikult, mis pealiskaudsemal vaatlemisel on tundunud eeskujulikumatena. Ka pole täielik kasutada olevate teisendite arv, millega tuleks eriti arvestada laulude levinguala märkimisel kaardil.

*) Die Allitteration schafft einen neuen Stadtdienst der Narwschen Flitternschreiber.

**) Võrno steht, wie es scheint, für Perno. Wõtteme veddaja Schlüssel träger? etwa Thorschliesser?

Pakkus sõrmust sõrmeeini,
Teista teiseje käddeje,
Kolmat kulda peigelaie,
Neljat vaski varbaaie.
Minna jooksedes koioje.
Vastas eite, vastas tati:
„Mis sa nuttad tüttar vaene?“
„Mis ma nuttan eidekene?
Läksin kaevult vetta toma
u. s. w. bis . . . . . .
Neljat vaski varbaaie. —
Eite kohhe kostis vasta:
„Olle vaita tüttar vaene!
Võtta võttemed võrrulta,
Minne aita ehtimaie,
Kirstule kinnitamaie.
Seäl on kirstud kirsto peäla.
Laekad laeka peäla.
Panne selga sidi särki,
Ülle sidi ümberiko,
Vö völe virve ***) kirja;
Pää †) pärga päva kirja,
Võtta sõrmus sõrmeeni,
Teine teiseje käddeje,
Kolmas kulda peigelaie,
Neljas vaski varbaaie.
Poe-pois illusikene,
Se on penem pestuksani,
Kassinam on kattaksani,
Sirgem sirbi ††) hoidaksani.

Die Ansprache geschieht am Brunnen, wie einst Jsaak die Rebecca am Brunnen liebgewann (Genes. 24). —

GEG EH 62, 77/9 (1) < Kadrina — A. F. J. Knüpffer.

3. Suisa suud.

Läksin metsäst luuda tuoma,
Hobe luuda ouve päältä,
Kulda luuda koppelista,
Tina luuda tie raiulda,
Vaski luuda vainiultta. —
Sain sinne sulevi määle,
Sulevi kalevi määle,

***) virve kirja ist mir ganz unbekannt.

†) pää für: pähhä.

††) Sirgem sirbi hoida kann heissen: schlanker als eine Sichel — oder schlanker die Sichel zu halten.

Siel seisis sulevi poiga,
Sulevi kalevi poiga,
Sie küsüs multa suisa suuda,
Suisa suuda, kiuste kättä.
Ei mina annud suisa suuda,
Suisa suuda, kiuste kättä,
Mul oli nuga terävä,
Alla helma hine rauda.
Lõin suisa sulevi poiga,
Kiuste lõin kalevi poiga
Läbi tä ihu ilusa,
Läbi tä pale punase,
Läbi tä ruugette hiuste,
Läbi tä piene peiju särgi.
Jse läksin kuoje nutte-essa.
Vastas eitte, vastas taatti,
Vastas nie vanad molemad.
Mis sina nuttad, tüttar nuori?
Miks ei-n nutta, ella eitte,
Miks ei-n nutta, tarkka taati:
Läksin metsäst luuda tuoma
jne. . . . . .
Ole terve, neitsikkäne,
Oma auu oidemasta,
Suurta kuera surmamasta.

H IV 6, 177/8 (23) < Kuusalu, Kolga rand — Joh. Esken asuk. Jamburi mk. Simititsa. (1894.)

4. Nõmme poeg.

Alt me lääme, päält me lääme,
Alt me lääme arva mõtsa,
Päält me pika paksu mõtsa,
Kõrvast me kõre variku.
Mis meil vastu või tulesse,
Või meil vastu veerenesse?
Vastu tulli variku poiga,
Vastu tuli noori nõmme latsi.
Käe olli täüsi, peo olli täüsi,
Käe olli täüsi käsilisi,
Peo olli täüsi pillipuida,
Sõrme õbe sõrmussida,
Käe kulla rõngaeida.
Paks ta peost pilli puida,
Paks ta käest käsilisi,
Sõrmest õbe sõrmussida,
Käest kulla rõngaeida.
Näiu kuuli, kosti jälle:

Ole vait variku poiga,
Vait ole nuori nõmme latsi,
Võta'i käest, võta'i peost,
Võta'i käest käsilisi,
Ega peost pillipuida,
Sõrmest õbe sõrmussida,
Käest kulla rõngaeida.

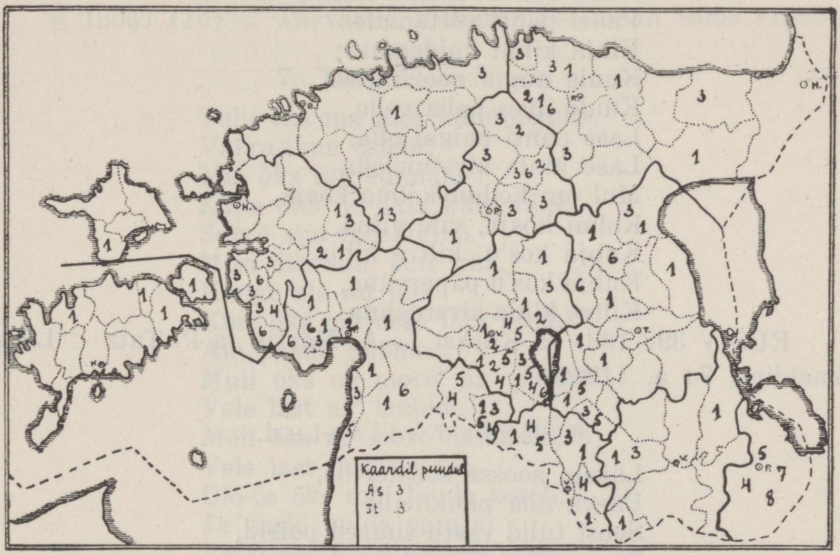

Käsiteldud laulude levinguala tüüpide järgi:
1 = Karske neiu; 2 = Pakkus sõrmust; 3 = Suisa suud; 4 = Nõmme poeg; 5 = Rooguni robina; 6 = Ehted riisutud; 7 = Luudaminek; 8 = Marjamäele.

Näiu kõnnib kõre mõtsa,
Piirib pika paksu mõtsa,
Kuni saa sinna mäele,
Kunes mu suvine sõpra,
Aastene armas kaasa,
Ken suve mind sülena ois,
Talve tandsits põlve pääle,
Kündän ois kübäre pääle,
Ääesten äglä pääle,
Kaaru külvän kaukaenna.
H II 42, 622/3 (9) < Karksi — H. Tõrvand (1891).

5. Rooguni robina.

Isti roo veere pääle,
Kasteheina kaari pääle;

Kuuli roost ma robine,
Kasteheinast ma kabine.
Mõtli soe tuleveta,
Karu vällä kargaveta —
Tulli ilves hella velle,
Tulli nugis noorimeesi,
Paks ta mulle suisa suuda,
Suisa suuda, kiuste kätta,
Pallel panti võttamaie,
Kihla kinni hoidamaie;
Kuule nugis noorimeesi,
Kuule ilves hella velle,
Lase panti paigal olla,
Lase kihla kirstun olla —
Mul om kodun kolme kosja,
Kolmi kosja, viie viina,
Kubja kos'u, kiltre kihla,
Kubja kos'u paperenna,
Kiltre kihla kirstuenna.

EÜS V 398 (86) < Karksi — A. Martin ja P. Tatz < Liisa Vaabline, 74 a. (1909).

6. Ehted riisutud.

Läksin soossa soosterille,
Päeva alla pähkneille;
Soost tulid vastu suured poisid,
Päeva alta pikad peioud,
Võtsid kaelast katteeida,
Rinnast hõbe reesida,
Sõrmest hõbe sõrmusida.
Võtsid noa nurme kirja,
Noa päida pärja kirja.
Läksin koju nuttessaagi:
Eit tuli vastu väravasse,
At tuli vastu tänavasse;
Eite minult küsima,
Ati minult küsima:
Mis sa nutad, tütar noori,
Õhkad õrna õle koori?
Mina eidel vastamaie,
Mina atil vastamaie:
Läksin soossa soosterille;
Päeva alla pähkelile.
Soost tulid vastu suured poisid,
Päeva alta pikad peiod.
Võtsid mo ehted endale,
Vintsutasid vaesta lasta.

Ati tröostis, Eite kostis:
Ära nuta, tütar noori,
Lähme homme uusi poodi ;
Ostame noa nurme kirja,
Pea taha pärja kirja,
Rinda hõbe reesisida,
Kaela hõbe kaelusida,
Sõrme hõbe sõrmusida.
E 18067 (10) < Tarvastu, V-Suislepa — Jaan Sams (1895).

7. Luudaminek.

Tulli õks ma üles hummogulla,
Varra inne valgõt,
Miä õks tüü edimäne?
Käpe õks no jala kängmine,
Sorrõ suu mõskminõ.
Mõsi õks suu, suie pää,
Känge ala au jala'.
Kaie õks ma ussõ läbi paja,
Aie pääda akõnast.
Muil õks no moro' ar' pühidü',
Vele last ar' laabidu'.
Meil õks no moro' pühkmäldä,
Vele last laapmalda'.
Olõ-õs õks mul luuda kotoh,
Ja vaski luuda vanijal.
Lätsi õks ma hillä ime mano,
Madaluisi mama mano,
Ime õks kene helläkene,
Mamakõnõ mar'akõnõ,
Anna õks sa mullõ aida võti,
Keerä mullõ kirstu võti.
Lää õks ma luuda mäele,
Vaskiluuda varkohe.
Ime õks mul anni aida võtmõ,
Ime keere kirstu võtmõ.
Keere õks sis ma uma kirstu mano,
Astõ anni vaka mano.
Võti õks ma kirstust kirivit,
Anni vakast vahtsit.
Aie õks ma sälgä hüä hammõ,
Keere sälga kitasnika.
Panni õks ma vööle suurõ vüü,
Kui tu õks Viro vikahtkaari.
Panni õks ma rinda tsõõri sõlõ,
Kui tuu õks no kuu taivah.
Lasi õks ma kaala laja lehe,

Kui tuu õks no külä künniravva.
Panni õks no päähä sölka räti,
Sölka räti, sini siidi.
Võti õks ma mano maa väidse,
Sälä taadõ säksa väidse.
Lätsi õks sis luuda mäele,
Vaskiluuda varkohe.
Lõiksi õks ma ossa, kaksi katsi.
Kuuli õks ma suuhna sobina,
Mere ruuhna robina.
Meeli õks mul mõtõl mõtsõst,
Süä jäuhi jänessest.
Mano õks no tulli musta meessi,
Musta meessi, tinni poissi.
Aie õks tä rinda riisõlõma,
Aie kaala kakõlõma.
Riisi õks tä rinnast, kaki kaalast.
Riisi õks tä rinnast ristikõrra,
Kaki kaalast kaaladsi'.
Näio õks säält veidö vihasi,
Näio pallö pahasi.
Võti õks ma manta maa väidse,
Sälä takast säksä väidse.
Söödi õks ma poisi süämehe,
Lasi poisi lagipäähä.
Lasi õks ma maaha poisi massa',
Poisi süäme söödüle.
Näio õks ma kurvah kodo lätsi,
Veeri velile vihanõ.
Kurvah õks ma seie, kurvah eie,
Kurvah istõ istõmilõ,
Kurvah õks ma paigalõ panõhtu.
Kiä äks sääl kündü küsümä,
Kua nõssi nõudõma?
Ime õks sääl nõussi nõudõma,
Ime kündü küsümä:
Tütär õks sa hellä linnkõnõ,
Mille õks sa kurvah kodo tulli,
Veere' velile vihanõ?
Ime õks kene, helläkene,
Mamakõnõ, marakõnõ,
Selle õks ma kurvah kodo tulli,
Veere velile vihanõ.
Kui ma õks eelä' luuda lätsi,
Vaski õks no luuda varkohe.
Lõiksi õks ma ossa, kaksi katsi,
Kuuli õks ma suuhna sobina,

Kuuli ruuhna robina.
Meeli õks mul mõtõl mõtsõst,
Süä jauhi jänessest.
Mano õks no tulli musta meessi,
Musta meessi, tinnõ poissi.
Aie õks tä rinda riisõlõma,
Aie kaala kakõlõma.
Riisi õks tä rinnast, kaki kaalast.
Riisi õks tä rinnast ristikõrra,
Kaki kaalast kaaladsi'.
Näio õks ma veidö vihasi,
Raasa pallö pahasi.
Võti õks ma manta maa väidse,
Sälätakast säksa väidse.
Söödi õks ma poisi süämehe,
Lasi maale poisi massa',
Poisi õks süäme söödüle,
Selle õks ma kurvah kodo tulli,
Veeri velile vihanu'.
Nägü õks nõssõ kuulunõssõ.
Viidi õks nää katsi kohtuvahe,
Mõlõmba' mõistuvahe.
Nägü õks nõssõ kuulunõssõ,
Kual sai õks no õigus ülembi,
Kual kohus korgõpi.
Näiol sai õks no õigus ülebi,
Näiol kohus korgõpi.
Kohe õks tu poissi matõtigi,
Lagä kaabo katõtigi,
Suu õks no saari sisse,
Järve kilda keskele.
Kiä käve no poisi kääpäle,
Liigi poisi liivakohe?
Ilves õks no käve kääpähe,
Nurgus nurgõ liivakohe.
Ilves õks no iki ilosahe,
Nurgus nuudsõ nobõhõhe.
Nägu õks nõssõ kuulunõssõ.
Kohe õks näio matõtigi,
Ja kardavanik katõtigi.
Kinä õks no kerigu külele,
Ausa alevi lävele.
Panti õks tä lille sisse,
Vaha lille vahele,
Kõlla lille kõrvalõ.
Kiä käve õks no näio kääpähe,
Kiä liigi liivakohe.

Ime õks no käve kääpähe,
Sõsar käve kääpähe.
Ime õks no iki ilosahe,
Sõsar nuudsõ nobõhõhe.
Kui tulli õks no pühikene,
Astõ armas aokõnõ,
Tulli õks tä mano kääpäle,
Astõ mano armalõ,
Umma tulli õks tä kalest kaema,
Mano astõ armalõ.
Hot tul no tütard kaema,
Hot astõ armalõ.
Saa-as õks tütard nätä'
Saa-as kaia' ime kanna.

S 11797/804 (27) < Se, Satserinna v. — Th. Haak < Maria Soepoig: Litvina Undsi Miitra naine (1929).

8. Marjamäele.

Tuli õks üles hummokul,
Varra õks inne valgõt.
Ese õks kisk pika pirru,
Vello kudi mar'a korvi.
Utli õks ma umale imele,
Umalõ õks maamalõ manitseli:
Imekene helläkene,
Maamakõnõ mar'akõnõ!
Lää õks ma varra vabarnahe,
Inne muida mustikahe;
Oma õks kõik mar'a verevä,
Kõik vabarna valmi.
Ime õks lausi meelestani,
Uma meele poolõstani:
Kuulõ mu kulla tüterine,
Mõista meeli mar'akõnõ.
Mingui sa varra vabarnahe,
Inne muida mustikahe.
Vana õks saa miis vabarnast,
Must õks saa miis must'kast.
Oo õks minno näiokõist,
Minno meelimar'akõist!
Kullõs õks ma ime sõnna,
Kullõs uma oppust.
Lätsi õks ma hilla imä mano,
Madaluisi maama mano:
Imekene armukõnõ,
Mesimarja maamakõnõ,
Anna õks mulle aida võti,

Kirstu võti kerätele.
Näio õks lää ma aita ehtima,
Pääle õks kohe päitima.
Imekene armukõnõ,
Mesimarja maamakõnõ!
Minno õks sa sunkui sugugi,
Minno kiilkui kibõnat.
Mis õks mul viga marja minna,
Üle mulla must'kahe.
Ese mul kudi kulda korvi,
Vello vali vaski vaka,
Ime õks mullõ anna aida võtmõ,
Kirstu võtmõ kerateli.
Lätsi õks ma aita mäele,
Vilä õks salvi veerele,
Kirstu õks no kirivä külele,
Vaka õks no vahtsõ varolõ,
Aie sälgä hüa hammõ,
Kere pääle kitasniga.
Panni vööle suurõ vüü
Kui iks viro vikahtkaari,
Panni õks ma rinda suurõ sõlõ
Kui õks Jarvo jahvikivi,
Panni õks kaala laja leheh
Küla õks vele kui künni ravva,
Panni õks ette sini põllõ
Kui ese aida ussi.
Saie õks ma näio valmis,
Panni õks ma tuppõ tuima ravva,
Vüü ala vaiva ravva;
Ütli õks ma umale imele,
Umale maamale manitsi:
Mis õks mul viga marja minnä,
Inne muida mustikahe,
Ese õks kudi kulda korvi,
Vel'l'o õks vali vakakõsõ,
Ese õks mullõ kudi kullatsõ korvi,
Vel'l'o vali vasitsõ vaka.
Lää õks ma varra vabarnahe,
Inne muida mustikahe.
Ime õks lausi meelestäni,
Uma meele poolõstäni:
Vabarnast õks saa vana miis,
Mustikast must miis,
Kullõ õks mino sõna,
Kullõ uma oppus,
Kül' sa sede vaia haarad,

Taga tulõ paiva tarbist.
Näio õks lausi meelestani,
Meelest õks meele poolestani:
Imekene armukõnõ,
Mesimarja maamakõnõ!
Minno kiilkui kibõnat,
Minno sunkui sukugi.
Lää õks ma varra vabarnahe,

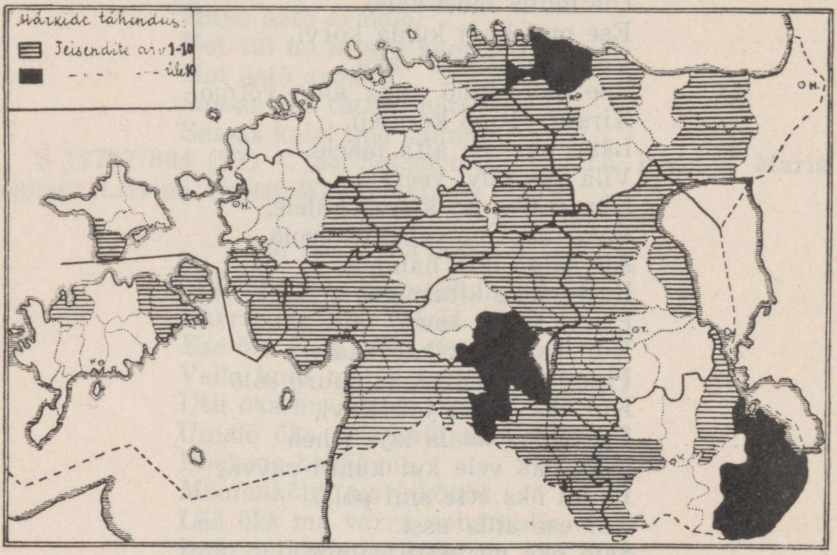

„Karske neiu“ lauludesarja teisendite üldtihedus.

Inne muida mustikahe,
Üle õks lä ma vao vabarnahe,
Üle mulla mustikahe,
Üle õks liiva linovkahe,
Üle palo palovkahe,
Lätsi õks ma kabo kavvõndõhe,
Mari õks muidõ maa pääle.
Olli õks pal'l'o palovkit,
Liiga pal'l'o linovkit;
Korsi õks ma korvi kuh'aga,
Mar'a korvi veereni;
Naksi õks ma kodo tulõma,
Kabo kodo kalluma.
Tulli õks mul mano musta miis,
Musta miis, pokkan poiss.
Olli õks tal kirvõs käsil,
Kuvvas kura ola pääl.
Vali õks maha mino mar'a,

Mino korvi kummutõli,
Aie rinda riisõlõmma,
Aie kaala kakõlõmma;
Riibi õks ta rinnast,
Kaki õks ta kaalast;
Riibi õks ta rinnast risti kõrra,
Kaki kaalast kaala kõrra.
Mõtli õks ma umalõ meelele,
Pääso märge umalõ pääle.
Kuis ma kullõs ime sõnna,
Kullõs uma oppust,
Olõs ma s'oo ette tiidnu,
Mõistnu ette mõtõlda,
Tulnust õks ma kottost kohegi,
Viirdnüs vällä velitsilta,
Saie õks ma kokko kuraga,
Essu kokko immega.
Võti õks ma tupõst tuima ravva,
Vüü vaihõlt vaiva ravva,
Söödi õks ma poisi süämehe,
Lasi poisi lagipäha.
Lasi maha ma poisi massa,
Söödi maha ma poisi süäme.
Viidi õks kats kohtuhe,
Mõlõmba mõisahe,
Kua õks õigus üleb,
Kua kohus korgõb?
Näio õks saie õigus üleb,
Näio saie kohus korgõb.
Kohe õks tu miis matõtie,
Laga kaab katõtie,
Suo koh siigo sinet,
Maa õks koh martkit veret.
Kiä õks käve sinnä kääbähe,
Kiä sõvvi sõmõrid?
Susi õks käve kääbähe,
Kahr sõvvi sõmõrahe.
Susi õks sääl ikk ilosahe,
Susi nutskõ nobõhõhõ.
Kohe õks näio matõtie,
Kohe kabo katõtie,
Suo õks sitkit sinet,
Maa õks veret maaskit.
Kiä sõud sõmõrahe?
Ime õks käve kääbähe,
Sõsarõ sõvvi sõmõrahe;
Ime õks iki ilosahe,

Sõsar nutskõ nobõhõhe;
Ime õks lausi meelestäni,
Mar'a uma meele poolõstani:
Kullõ õks mu kulla tütereni,
Mõista meeli mar'akõnõ,
Mille õks kullõs mino sõnna,
Uma kullõs oppusi,
Noo õks makat maa seeh,
Liiva seeh lesatõlõd,
Noo õks ommõ hallõ kaia,
Hallõ kaia armas nätä,
Võie õks mii teta midägi,
Kulla õks minnä kohegi.
Uma õks teie sa ulli meelega,
Pääso teie uma pääga,
Inneb mi su ilma ehtänü,
Ilma ehtänü, valda valmistanu.
Sis õks saanu' esel tütär,
Esel tütär, velil sõsar;
Sis õks olnu illos ilma meelest,
Muutsa õks muidõ meelest.

S 1129/37 (10 < Se, Vilo v. — V. Ruusamägi < Akulina Ruusamägi, 40 aastat vana (1927).

*

Nagu näeme, on esitatud laulude põhiteemaks kujutlus: neiu läheb, kohtab teel noormeest, kes tungib talle kallale. Võime vahet teha kolme variatsiooni vahel: neiu au kallale tungimine, ehete riisumine ja kosjalauludesse kuuluv kihla pakkumine. Raske on otsekohe öelda, missugune variatsioon on algelisem, kuid kindlam on juba neid ühendav side. Üksikult oleks neid tüüpe raske käsitella, paratamatult satuksime episoodidele ja värssidele, mis ühised kõigile ja mille päritolu raske määrata. Kõigis on kangelaseks neiu, kes puss puusal on valmis igal ajal välja astuma oma au kaitseks. Käsitellakse tavalisi elust võetud probleeme. Haaratakse vaatluse alla ligem ümbrus, elu oma pisiasjadega. Reaalsete sündmuste kirjeldamisest on kujunenud välja lüürilised laulud, kus domineerib naiselik meeleolutsemine. Need on nägemuspildid, mis kajastavad omaaegse perekonnaelu moraalseid äärjooni. Ligem uurimus annaks siin küllalt materjali omaaegse naise moraali ning tema vastaspoole suhtumise kohta.

Juba ülalpool tähendasin, et ei ole kerge kindlaks määrata, missugune esitatud tüüpidest moodustab tsükli aluse. Võimalik, et iga motiiv põlvneb eri allikast, eri kujul, ning aja jooksul vas-

tastikustel mõjutustel on sulanud ühte. Kuid siiski on tõenäolisem, et oli mingi ühine algmotiiv, millele baseerub kogu edasiarendatud motiivistik. Oli peaaegu reegliks, et ühte ja sama motiivi arendati edasi ja loodi talle uusi osi juurde.

Näib, et „Karske neiu" omab eesõigust moodustada tüve teistele omasugustele lauludele. „Karskest neiust" on küll säilinud kõige katkendilisemad teisendid, kuid küllaldaselt, et kätte saada motiivi iseloomustust. Motiiv iseenesest laseb aimata kõrget vanadust ja laiemat levikut. Ta on kahtlemata läbi teinud oma tõusu- ja mõõnaajad, mis tingivad paiguti tema katkendilisuse ja šabloonsuse. Nii on kõikidesse tüüpidesse poetatud värsse, mis paisatud laiali peaaegu kogu meie laulude repertuaaris. Mõned tüübid on eriti laiali valgunud ja segunenud omavahel kui ka väljapoole tsükli kuuluvate lauludega. Nii on sageli raske piire tõmmata „Suisa suud" ja „Pakkus sõrmust" vahel.

Kuna aine oli elulähedane, leidis see kergesti massi poolt vastuvõttu ja edasiarendamist. Tänu liikuvusele ei jäänud loodud kuju tardunult seisma, vaid ta on hargnenud laiali, andes võimaluse kasvamiseks eriharude mitmesugustes suundades. Lokaalsed mõjud ja massi maitse on meelitanud ettekandjaid improviseerima juurde uut ligemast ümbrusest, seega andes laulule värsket elujõudu. Igakord ei püsi ega levi aga kõik laulud ühtlaselt, nad võivad süttida ka ainult hetkeks, et edasiarendajate puudusel unustusse jääda. Meieni on kahjuks säilinud vaid piiratud valik kunagi loodud laulumotiividest ja nende eriredaktsioonidest.

Säärast motiivide hargnemist ja uute osade tekkimist illustreeriks elavalt järgmised näited:

Ei tohi putu poola poisi,
Näpi ei nälätse sulase!
Mul on manna ma väitsä,
Vöö alla veri väitsä.
Maha lase Matsi mau,
Söödüle Jüri sööme,
Põrmandule Petri põrna.
Jüri jäi söänd süttütämä,
Peter põrna pödemä.

H III 23, 125 (9) < Sangaste — Annette Raid (1895).

Vanemate õpetus.

Isä ütles suuressagi,
Emä inge eitessagi:

Tütärlapsed tillukesed,
Kui te jäete mo järele,
Kui te käite müödä tieda,
Pidäge piitsad peossa,
Käe aamerid käessa.
Kui tuleb vasta meeste ulka,
Meeste ulka, poeste parve,
Naesemies tuleb narrimaie:
Lüö siis poisil pooli piädä,
Naesemehel natem puoli,
Kukuta kulmud mõlemad. —
Pois lä'äb mõisa kaebamaie,
Neidu vasta teista tiedä,
Kummale kohos üleneb —
Kummale kohos alaneb?
Neiule kohos üleneb,
Poisile kohos alaneb.
Kui pois ärä sureksi,
Kuhu poissi maetaksi?
Soho, suurde soovikusse,
Kuramaale kuusikusse,
Harjumaale aavikusse.
Kis sie nuttis suu iäres,
Karu haua kalda'asse,
Rebane rie järele.
Mis tal kasvis aua piäle?
Koerputked, kobro lehed,
Varesnaadid, varsakabjad.
Kui neidu ära sureksi,
Kuhu neidu maetaksi?
Kullaltse kiriku sisse,
Õbedasse auasse,
Vaskise väräti alla.
Kis tal nuttis suu iäres?
Õied nutsid suu iäres,
Vennäd aua kaldassa,
Mis tal kasvis aua piäle?
Saksa sirged sibulad,
Küislaugu küinekesed.

H II 66, 750/52 (6) < Kolga-Jaani, Võisiku v. — Chr. Sööt. (1898).

Tule tegemine.

Lähme õeksed õitsele,
Lähme kanaksed korrale,
Kus mee selle tule teeme,
Tule teeme tõllassaare,

Kus mee selle leeri lööme,
Leeri lööme leppikulle,
Kes tulli meie tulele,
Pois tulli meie tulele.
Neidu tõmbast tulest tukikese,
Lõi aga poisil poole peada,
Poole peada, poole meelta,
Poole hoidu otsa eesta,
Pois läks mõisa kaibamaie.
Kellel kohud kanneti,
Kellel õigust anneti.
Neidul õigust anneti,
Poisil kohud kanneti,
Kui see pois siis ära suri,
Kes sell poisil kirstu tegid,
Külast tuli kuusi noorta koera,
Vallast kaksi valged koera,
Need sell poisil kirstu tegid.
Kes seda poisi taga nutsid,
Hundi pojad hulkaksi,
Ja karu pojad kaheksi,
Kus see pois siis maha maedi
Väravasse vitsikusse,
Tua taha tammikusse,
Põllule põõsaste taha,
Mis selle poisi haua peal kasvsid,
Ohakad ja orjavitsad,
Isa ema hirmu vitsad,
Vanad katkenud kadakad,
Need selle poisi haua peal kasvsid.
Sai see neidu ära surnud,
Kes sell neidul kirstu tegid,
Külast tuli neli noorta meesta.
Vallast kaksi valged meesta,
Need sell neidul kirstu tegid,
Kui see neidu maha maeti,
Hõbetasse õuna aeda,
Kuldse kiriku aeda,
Mis seal Neidu hauapeal kasvsid,
Lillerlipud, kullerkupud
Saksa sirkaste sibulad
Need selle Neiu haua peal kasvsid.

H II 21, 244/6 (5) < Tori — Mihkel Ostrov < Elts Ostrov (1889).

Kas ei ole esitatud näited eriväljaanded „Karskest neiust"? Kui mitte otsekohesed laenud, siis vähemalt lülid ühisest ahelast,

erikombinatsioonid ühisel skeemil. Ning kui analüüsiksime siit veel edasi, ema või vanemate karskuse õpetuste juurest igasuguste teiste õpetuste juurde ja tuletegemiste juurest õitsilaulude juurde ehk ümberpöördult, siis olemegi sattunud „nõiaringi", kuhu kerge eksida, kuid mille algust ja lõppu peaksime veel ligemalt selgitama. Meile on teadmata, kuidas ja miks teatavates oludes motiivid tekivad, kuidas nad muutuvad, kujunevad ja arenevad.

Siinkohal pole ka huvituseta ära märkida, kuidas üks rahvusvaheline laulumotiiv, nagu „Poisi, neiu haud", on nii kindlakujuliselt liitunud „Karske neiu" motiiviga, kuidas see kontaminatsioon kerkib esile kord ühe, kord teise eriredaktsiooni juures, vaatamata sellele, kas ta kuuluvus on igakord põhjendatud või mitte.

Seni on peetud nimetatud sarja keskpunktiks „Suisa suud".[2]) Teised loendatud tüübid pidid moodustama alaredaktsioonid, mis võrsunud „Suisa suu" mõjutusel. On kirjeldatud üksikasjaliselt üksikuid esinevaid episoode ning värsikujude muutumisi eriredaktsioonides. Pearõhk on pandud laulu algkuju määramisele. Värsi analüüsi põhjal on rekonstrueeritud laulu algkuju, mis esitab ühe kihelkonna (Kuusalu) teisendeid. On kaheldav, kas selle analüüsi tulemuseks on laulu m o t i i v i primaarne kuju. Näib, et on tegemist samasuguse uue reproduktsiooniga olemasolevatest lauludest, mis omab vaid lokaalset tähtsust. Eriti loomulik on see Kuusalu kihelkonna kohta, kus teatavasti omaduseks laulu kohandada ja anda talle kindlat kuju ning sääraselt teda säilitada.

Kuivõrd põhjendatud on ka senine laulu sisu seletus? „Suisa suud" kogu tegevuse põhjendajaks on „luuda minek". Juba dr. Kallas oma uurimuses kahtleb üksikute esinevate episoodide loogilisuses. Nii tundub ebakõlalisena neiu ehtimine enne metsast „luuda" otsima minekut. Fantaasiarikkalt kombineeritud setu redaktsioonis on nimetatud episood põimitud uute motiivide vahele, ning kui mitte arvesse võtta Kuusalu redaktsiooni kuju, on laulu käik üldjoontes loogiline. Kuid kui meil pole siin tegemist kindlaks traditsiooniks kujunenud kombega, kus „luua toomine"

---

[2]) Ligemalt vt. O. K a l l a s Wiederholungslieder, Helsingfors 1901, lk. 298—340, 373—385.

L. P õ d r a s Suisa suud. Laudaturtöö 1931/32; käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.

moodustab omaette piduliku toimingu, kas on meil üldse vajaline kogu tegevust juhtida luua toomisele? Kui tuletame meelde „Karske neiu“ osa nimetatud laulude sarjas ning neid eriharusid, mis väljuvad sellest ühisest tüvest, siis peaks küll „Suisa suud“-ki oma tuge otsima kusagilt säält.

Ühes Helmes ülestähendatud teisendis märgitakse õitsil olemise kohta järgmist:

„Heitsi saades oli neidudel esimene mure magamise ase maha teha. Poistel oli nõnda palju tehtud, et tuli tugevasti loitis. Neiud läksid lehtlasse asemeks tehtavate oksade järele, lauldes:

Lääme nu lehti näiu noori,
Lääme lehti lepikude,
Kulda luuda kuusikude.
Vaski vitsa vaarikude!
Kelles nu murra lepa lehe,
Vai nu tunnes toome lehe,
Aalis vai nu haava ossa!
Ole ei velle makamenna,
Onu poiga oode'ele *),
Seo võõras võllaskala,
Võõras võllaste alune!
Oles velle makamenna,
Onu poiga oode'ele.
Lääs ma läbi Pidali **),
Läbi Kargiste kanepi,
Läbi Uide uulitsesta:
Tuuss ma turust toome ossa,
Pidalista pihla lehe,
Kargistesta kanepi lehe!

H II 31, 872/3 (14).

Esitan veel teise näite õitsilaulust, mis oma ülesehituselt on eriti ligidane „Karskele neiule“:

Õitsitüdrukute laul (Karksist).

Heidam' margest me magamä,
Võrge unda võttamaie,
Tasa unda tahtamaie.
Kui tuleb poissi puutumaie,
Naise meesi naeramaie;
Kabali mina, kabali,
Kabali kivi käde'e.

*) Oodele on sõnast oodist. Tähendab sedasama mis voodigi.
**) Pidali, Kargiste, Uide on kohtade nimed.

Ma lõi poissil poole päädа,
Poole päädа, poole meelda;
Arvasi poole ajuda.
Pois läks kolmess' kohtuesse,
Mõlemese mõiseesse.
Näiu perra kuulemeie,
Kummal õigus mõistetesse,
Või no kohus kannetesse.
Näiul õigus mõistetesse,
Kao'l kohus kannetesse,
Poissi pääle peksetasse. —

H II 27, 275 (1) < Palamuse < Karksi — Helene Masen (1888).

Kas ei ole „Suisa suus" esinevad Sulevi- ja Kalevimäed kuidagi seletatavad õitsi „olengutega", kus nagu killamägedel noored, poisid ja tüdrukud kohtasid ja lõbutsesid. Tihti võis tulla sääl arusaamatusi ja nende lahendamisi üksteise vahel. Ka on leida jäänuseid õitsilauludest üksikute värsiriismete näol pea kõigis esitatud laulude teisendites.

Mis puutub teistesse nimetatud tsüklisse kuuluvatesse lauludesse, siis annaks säälgi ligem uurimus kätte tee, mis viiks meid selle ühise primaarse kujutluse juurde, ning mis aitaks selgust tuua motiivide käiku ja laulude tekkimisse.

Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel.

Herbert Tampere.

Eesti rahvalaulu retsitatsioon oma põhiolemuselt on jutustavrahulik. Laulu tekst ja sellest väljakasvanud viis on kooskõlas nii meloodia kui rütmi poolest. Üldjoonis kaheksasilbistele ja kahest kõnetaktist koosnevaile isomeetrilistele värssidele vastavad kaheksatoonilised isorütmilised viisiread: ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ ||. Loomulikult ei ole kõik üksused selles skeemis täiesti ühepikkused. Juba keele kvantiteeriv iseloom, millele põhineb rahvalaulugi värsi meetrika, muudab neid mitmesuguste irratsionaalsete väärtuste võrra. Sageli pikenemised ja lühenemised omandavad kindlama kuju mõnesugustel foneetilistel põhjustel ja olenevalt liigutusrütmist. Üksused võivad muutuda, kuid ikkagi vastab igale silbile oma üksustoon [1]). Meloodiline ornamentika on võõras eesti rahvaviisile, kui mitte arvestada keele loomukohaseid tagasihoidlikke portamentosid ja toonide murdumisi. Kui mõnede vanade laulikute laulmislaad on eriti portamento- ja gruppeto-rohke, ei saa sellejuures salata 17. ja 18. sajandi barokk-stiili koraalide mõju [2]).

Laulude tegeliku ettekandmise juures ometigi esineb arutihti mitmesuguseid tekstilisi ja viisilisi ideaalkujust kõrvalekaldumisi, mis mõnikord võivad luua küll teatava laulmisestiili, kuid oluliselt ei muuda normaalseid tüüpe. Muutused võivad aga integreeruda, edasi areneda ja nii sünnitada ubiuusi vorme [3]).

[1]) Vt. H. Tampere, Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist (Eesti Muusika Almanak I), Tallinn 1934. — Uuemas ladestus leidub ka viise, millele rütmiliseks eeskujuks on olnud teiste rahvaste viisid.

[2]) Paiguti on „keerutustega“ ja „õilutustega“ koraalide laulmine püsinud tänapäevani elavana, isegi ainuõiguslikuna. Nii Kihnus, kus läinud sajandi keskpaigu terve saare rahvas siirdus apostlikku õigeusku, kuid säilitas koduses elus kõik luteriusu kombed ja laulud tolleaegsel kujul.

[3]) Käesolev kirjutis tahab selliseist nähteist anda ainult üldjoonelise pildi, tarbe korral samasuguseid ja ligidasi nähteid vaadelda ka naaberrahvail.

Loomult on eesti rahvalaulu värsi ettekanne alguspoolel jõuküllasem, kas tõus-langev või langev. Teisel poolel hääle potents võib tõusta küll veel hetkeks, kuid langeb siis lõplikult. Seda arvestades on arusaadav, miks esimesse takti armastatakse sobitada mitmesuguseid lisaelemente, kuna lõpptaktist võivad välja langeda isegi küllalt tarvilikud värsiosad.

Viisirea rõhutatud alguse eeltoetamine näikse lauljaile kõikjal olevat otse psüühiliseks tarbeks[4]). See on vabanemist nõudva hääle potentsi kogumine ja juhtimine värsi algussilbile või jälle tooni otsimine. Lauludes, kus esimesed toonid on isegi eeltaktiks, nagu harilikult meiegi primitiivsemas laulus, ei ole erilisel eeltoetusel enam otstarvet. Meil harrastab eriti meestelaul, milles rõhk langeb 1. ja 5. silbile (♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ ||), mõningate värsside ette asetada eelsilpe: **oi, ai, et, ja** või eventuaalselt ainult vokaale ja nasaale: **e, ə, m, ŋ**, näit.:

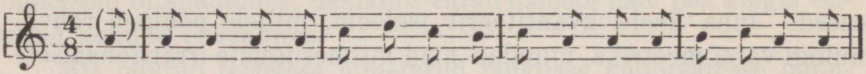

Lätsin(e) või-gi här-gi võt-ma, lätsin(e) või-gi här-gi võt-ma.
Pe-re-poig võtt vir-ga här-ja, vir-ga här-ja, ker-ge rau-a,
Oi jät-te mul-le lai-sa här-ja, lai-sa här-ja, vae-va rau-a...

ERA III 6, 185 (12) < Võnnu — K. Leichter (1931).

Eriti harrastatavad on eelsilbid **ai, oi, hei** Setus ja Võrumaal, osalt ka Tartumaal, s. t. venelaste naabruses. Õieti on eeltoetus küll üldinimlik nähe, mõne rahva juures (näit. slaavlastel) aga iseäranis viljakaks saanud[5]). Ka Ingeris on väga üldine, et eeslaulja oma partii alguses ühe või paar tooni hümiseb — alguse paremaks leidmiseks[6]).

Huvitav on vaadelda veel muidki eeltoetuse nähteid. Näit. kui laulik järgneva värsi hetkeks unustab ja taas meenutab, ei lähe ta kohe sellele, vaid venitab enne eelmise värsi lõpptooni. Nõndasama laulab laulik sageli alguses enne refrääni (mis ju õieti

[4]) Vt. Béla Bartók, Das ungarische Volkslied, Berlin-Leipzig 1925, lk. 15.

[5]) Vt. Kazimierz Moszyński, O badaniach muzyczno-etnograficznych na Polesiu (Lud słowiański III 1, Kraków 1932), lk. 74. — Eelsilpe lisatakse ka viisirea keskele tsäsuuride puhul, nagu vene laulus: „Ой-да, уж вы горы, ай-но, а-ах, ой-да, почему же ой-да вы горы, ничего вы не спородили, ой-да, не спородили, ай-но.“ — Любитель, Аненайки и хабувы (Родная старина, Рига 1933, nr. 13).

[6]) A. Launis, Über Art, Entstehung und Verbreitung der estnisch-finnischen Runenmelodien, Helsingfors 1910, lk. XIV.

kuulub värsi lõppu). Nii saab ta kätte parajas kõrguses põhitooni. Setus refrääni rahvapäraseks terminiks paiguti ongi *alostussõna*. Samasse nähtustekategooriasse kuulub ka eeslaulja ja koori ettehaarav sisseastumine[7]).

Eelsilbid-interjektsioonid võivad olla muidugi ka mitmesuguste meeleolude, niihästi kurbuse kui ülekeeva rõõmu (enamasti!) allakriipsutajaiks. Illustratsiooniks olgu siin paar rida ühelt rahvaviiside kogujalt: „Viisidele tähendas ta [= Jaan Jaanikann] kaks iseloomust: „kurvad“ ja „traĺĺi“ viisid. „Kurvad“ viisid lauldi venitades. „Traĺĺi“ viisid olid kõrtsides tarvitada. Nende iseloomu seletas Jaan hõikamisega: „ȭi, ȭi“ kusjuures ta ise jalgu tõstis ja kätega vehkles“[8]). „Kuraasikas“ laulja pääle selle markeerib tugevamini ka sõna- ja lauserõhke, distinktsiooni paremaks saavutamiseks isegi kvantiteeti muutes. Lühikesed silbid võivad sellejuures peagu tundmatuks moonduda:

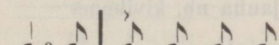

Vii - ab vil - tu vii - na mõõ - du . . .
Mee - si mar - ja mem - me leh - mad . . .
Tuu - a laa - gi lae - va kir - ja . . .

ERA II 29, 239 < Äksi — O. Loorits ja K. Leichter (1930).

Üldisemad kui eelsilbid on rahvalaulu värsiretsitatsioonis kerged ühe- või kahesilbised lisasõnad värsi keskel, harilikult rõhutamata kohtadel esimeses värsijalas[9]):

Peske **tänd** viiele veele . . .
Lätsi **mina** mõtsa hummogulta . . .
Kunas **see** õnnis õtak tule . . .

Seesugune interpolatsioon teeb ühetoonilise ettekande elavamaks ja soodustab üleminekut raskekaalulisemale teisele värsijalale. Tasavrütmi asemele astub siin murdrühm: , või triool: . Ühtlasi annab see laulule vabama ja kõnele ligema kuju. Lisasõnu tarvitab just eeslaulja, kelle laulmine rahva teadvuses ongi „ütlemine“, vastandiks

[7]) H. Tampere, Eeslaulja ja koor setu rahvalaulude ettekandmisel (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, Tartu 1934), lk. 64 jj.

[8]) EÜS X 695 < Hageri — V. Landt (1913).

[9]) Üldse on eesti-soome värsi esimene jalg kaunis vaba ehitusega, ja võib juba loodud olla daktüli-, jambi- või päoonikujulisena. — Vt. ka Väinö Salminen, Suomalaisten muinaisrunojen historia I, Helsinki 1934, lk. 183 jj.

koori „laulmisele“ [10]). Koor loomulikult ei saagi nii vabalt rütmisse ja meloodiasse ning tekstisse suhtuda. — Lõuna-Eestis, kus rütmitraditsioonis leidub veel vabamaid ja primitiivsemaid momente, võib lisasõna mõnikord värssi ajaüksuste poolest pikendada. Viimast momenti regulaarselt kasutades ja arendades on setu rahvalaulu ettekanne teravasti eraldunud muust eesti rahvalaulust. Teksti mõttest olenevate lisasõnade asemele astuvad siin kindlad vormelid (**õks, no, jo, kůll, jalə, vilə** jne.), mis ei ole enam kuigi tihedas seoses põhitekstiga ja võivad kiiluna asenduda isegi sõna keskele [11]). Need esinevad korrapäraselt igas värsis ja isegi mitmes kohas. Näit. esimeses jalas:

Koŕäs **õks** korvi tä kuh'aga . . .
Kanõp- **kůl** -kõrsi kasumah'e . . .
Vele‿**ks** [12]) **no** -kene, noorõkõnõ.

teises jalas:

Jauha‿**ks**, jauha **no**, kivikene.

teises ja kolmandas jalas:

Handa‿**ks**, handa **no** ḱůl hahe-**vilə**-kõsõ,
Lukku‿**ks**, lukku **kõik** luiga-**no** ḱůlə-kõsõ!
Läävä‿**ks** hani **no kõik** Haŕo- **vilə** -maalõ . . .

Toodud näiteis kooripartii on ilma lisasõnadeta:

Koŕäs korvi tä kuh'aga . . .
Jauha, jauha, kivikene . . .
Handa, handa, hahekõsõ [13]).

Siia ometi pole setu laul peatama jäänud. Edasi tungivad lisasõnad ka kooripartiisse, värss pikeneb veel enam sõnade või sõnaosade kordamise, svarabhakti-vokaalide ja ligatuuride läbi [14]). Viimaste nähete juures on juba taoteldavaks eeskujuks vene laul.

---

[10]) „Ütle sa eest, me laulame järgi!“ — Vrd. ka läti *teikt* 'ütlema' ja *dziedat* 'laulma' samas tähenduses. – A. R. Niemi, Vanhan suomalaisen runomitan synnystä, Helsinki 1918, lk. 28.

[11]) Mõnikord harva leidub kiilutaolisi lisasõnu Põhja-Eestiski, näit.:

Oh minu kuldsed kiigutajad,
Õbe- aga -daised õetsutajad!
EÜS X 1897 (73) < Ha -Jaani.

[12]) -ks-, iks-, õks -partikel esineb Setu- ja Võrumaal peagu järjekindlalt igas värsis esimese jala lõpus, esimesel kujul ilma uut silpi loomata.

[13]) Tekstinäited Setust ilma koha ja üleskirjutaja andmeteta nii siin kui edaspoole on artikli kirjutaja oma kogutud suvel 1934.

[14]) Vt. H. Tampere, Eeslaulja ja koor, lk. 71—73.

Nõnda võime setu laulu selle keerukamas vormis võtta kahe kultuuri kompoositumnähtena. Ma ei mõtle sellejuures otseseid laene vaid välist tõukejõudu omal olevate elementide väljaarendamiseks.

Kui viis nõuab ühe silbi asemele kaht, kuid kinnise silbi lühike vokaal ei luba loomulikkuse huvides ligatuuri tarvitamist, võib silbi lõppkonsonant saada s o n a n d i tähenduse[15]).

Näit.

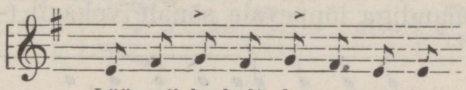

Lää- mi' ko-halt ko - r - gõ - lõ

ERA, Fon. 360-b < Rõuge — H. Tampere (1932)

Konsonandi sonantsust leidub sagedasti kahesilbistes refrääänides viisirütmiga ♪ ♪ ♩:

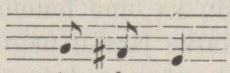

ta - l - go
ka ta - li - go
isegi ka - ŕ - ko (< kadriko).

Teine võimalus sonantide kõrval on s v a r a b h a k t i-vokaali interpoleerimine konsonantide vahele, nagu nägime toodud refrääninäites. Eesti rahvalaulus on see esindatud päämiselt Setumaa kaudu. Interpoleeritavaiks vokaaleks on **i** ja **õ** (~ **i**): ilima, origu, korõgõ, karõgamma pro ilma, orgu, korgõ, kargamma. Näit.

Läke' pöörä mi' pühäpäivä,
Kallil aol mi' karõgamma . . .
Teie‿ks ma origu orasõ . . .
Ai- no‿ks -tumma ari- jo -milõ . . .[16]).

Suurvene lauludes on svarabhakti-vokaalideks samuti **i** ja кырасная pro красная;

pra guarkyjɛ,
gorikyje pesenku spajo.

ERA, Fon 396-e < Petseri — H. Tampere (1934).

Ometi on see sääl haruldasem kui valgevenelastel, kus mõni värss otse kubiseb neist, näit.: *pᵉrypała, na sᵘtoli, połamᵘlano,*

---

[15]) Vt. K. Moszyński, m. t. lk. 75 — näiteid valgevenelastelt. Vrd. ka O. Abraham — E. v. Hornbostel, Phonographierte türkische Melodien (Zeitschrift für Ethnologie 1904, lk. 203—221), eriti nr. 4 ja 9.

[16]) H. Tampere, Eeslaulja ja koor, lk. 72—73.

sto złotych = prypała, na stoli, polamlano, sto złotych[17]). Suurvene laul tarvitab lisaelementide asemel rohkem ligatuure. Vähemal määral on svarabhakti vokaal tunginud ka idapoolsete soome-ugrilaste laulu (näit. mordva). Meie lähedamaist hõimest harrastavad seda ainult veel tugevasti vene mõjualused ingerlased (ilimat pro ilmat jne.)

Eelmisega teataval määral sarnane nähe on n. n. lausklõpp — konsonandiga lõppevale sõnale vokaali (-e) liitmine:

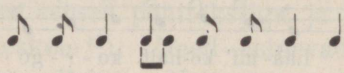

Mei - e kiik oli kõr-val teh-tud,
Kõr-val tehtude, kõr-val saa-dud . . .
Kust see kiik on sei - e too-dud?
Kiik on toodude Kei - ge - las- ta.

EÜS IX 837 (16) < Ha-Jaani.

-e liitmisel ei puudu ka oma fonoloogiline alus. Eesti konsonantlõpuline sõna ei katke järsku nagu näit. indo-euroopa keelis, vaid sellele järgneb nõrk redutseeritud vokaal. Nii *tuled* kuuldub *tuled*^{ə}, *põrgus* — *põrgus*^{ə}. Eriti kuuldav on ə kõnetakti lõpul, kui järgnev takt algab ka konsonandiga. Laulus on see arendatud iseseisvaks silbiks[18]). — Eesti vanema rahvalaulu ettekandes on lausklõpp siiski kaunis haruldane. Omasem on see vahest meestelauludele, mis moodustavad üleminekuastme uuemale vemmalvärsile. Täielikult ongi see stiil välja arendatud viimastes (**-e** lausklõpp ja **aga, -ga** lisasõnad):

Hüpake ja karake,
Küll te‿**ga** põrguse põlete!

Erilist seisukohta eesti rahvaviiside repertuaaris omavad põhjaeesti kiigelaulud, mis on kohandatud kiige õõtsumise rütmiga. Värss on siin jagatud neljale õõtse poolperioodile. Ettekandmine on selletõttu väga aeglane. Igale poolperioodile vastab ainult kahesilbine värsijalg, kuid kiige rütm jagab selle kolme ossa: 1) lühike või keskmiselt pikk energiline hooandmine, 2) kõvasti

[17]) Vt. K. Moszyński, m. t. lk. 74 jj.

[18]) Vrd. A. Launis, Inkerin runosävelmät (Suomen kansan sävelmiä IV 1), Helsinki 1910, nr. 521:

La ka katsono kannoillani,
Vierene varpahaisillani.

Vokaal on sõltuv eelkäivast silbist.

Ka mordva lauludes võib kohata e-lisi lausklõppe. Vt. R. Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener I 2: Mordwinische Gesänge, Wien-Leipzig 1933, lk. 8.

lauldud pikk lend ja 3) lühikene hääle vaibumine ja kõrguse allalangemine kiige haripunkti saabumisel — ettevalmistus uueks hooandmiseks. Teksti ja rütmi sobitamisel tuleb tarvitada *ligatuure*, venitada värsijala teist silpi kahele ajaüksusele, sellest õieti moodustada kaks eri silpi:

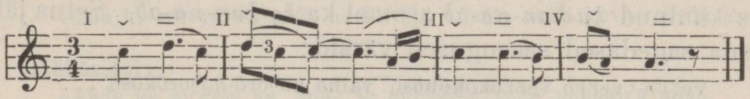

Tul - ge - e kii-ge-le - e - e, kü - la - a lap - sed,
Too - ge - e ka - - - na - ad, too - ge - e mu - nad . . .

EÜS VIII 2500 (22) < Kuusalu — K. Viljak (1911).

Kuna kiigelaulud Põhja-Eestis, eriti rannikul, on tooniandvamaks laulurühmaks, siis on seesugune laulmisviis levinud ka muile laulurühmadele, päämiselt lõikuslauludele:

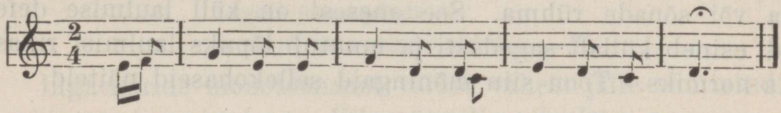

Nüüd vii - sa - has vi - lu - ul - la vi - er - dä,
Ka - hau - nis la - haul - da - a kas - te - hel - la.
Vi - - hi - lu vi - hie - re - tab sõ - õ - nu - da,
Ka - has - te ka - han - na - ab ja - le - kes - ta.
Vi - - hi - lu vi - hie - re - tab sõ - õ - nu - da
La - haa - ne la - has - te - el lõõ - õ - re - ta,
Kõ - hõr - ve ne - hei - dis - tel kõ - hõ - nel - da.

EÜS VIII 2492 (4) < Kuusalu — K. Viljak (1911).

Käesolevas laulus kahele toonile jaotatud vokaal katkestatakse *h*-interpolatsiooni läbi. See n. n. *hõnguskatke* esineb eriti sääraseil juhtudel, kui vokaali algus langeb rõhutule taktiosale, lõpp aga rõhulisele. On ka loomulik, sest rõhuline toon nõuab tugevamat õhu väljapurset kui seda lubab vokaalne algus. Teiseks põhjuseks on hoidumine *hiatusest*, mis muudaks laulu lohisevaks ja inetuks. Katkehäälikuks võib olla ka *j*. Mõlemaid tuleb ette setu traditsioonis, näit.:

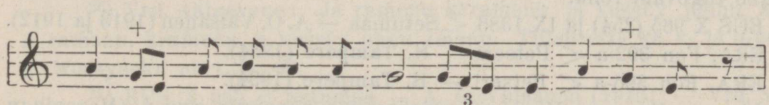

jne.

Vel' - l'o - ve - jel' - l'o - jo - vel' - l'o - kõ - hõ - sõ' vai

EÜS X 985 (309) < Setumaa — A. O. Väisänen (1913).

Traditsiooniline on vokaalide hõnguskatke (niipalju kui seda siiani on suudetud konstateerida) põhjarannikul ja Setus[19]). Mujal ei ole selleks palju olnud tarvetki, kuna läbi on viidud viisi ja sõnade loomulik kongruents. Mõlemail nimetatud aladel on areng mõnikord viinud edasi täielikule silpide r e d u b l i t s e e r i m i s e l e. Nii on üleskirjutajad äsjatsiteeritud Kuusalu lõikuselaulus kuulnud *ka-han-na-ab* asemel ka *ka-kan-na-ab*. Setus jällegi on üsna sagedased seesugused värsid:

Vel'l'o- vel'l'o vel'l'okõ**kõhõ**sõ' vaihe no^{h}orõ-no^{h}orõkõsõ' . . .
Aŕa kae' mee**lele**lestäni . . .[20])

Tähelepanu väärivad uute vormide sündimise mõistmiseks on ida-slaavlaste redublikatsiooni nähted. Kui värss on küllalt pikk ja lauldakse, nagu rahvapärasele laulmisele iseloomustav, täie energiaga, värsi lõpupoole paratamatult langeb hääle potents. Laul katkeb hetkeks uueks hingetõmbamiseks ja läheb siis uue hooga lõpuni, kuid korrates, õieti parandades poolelijäänud silpi, sõna või sõnade rühma. See enesest on küll laulmise defekt, kuid esineb küllalt sagedasti ja muutub lõpuks laulmist rikastavaks normiks. Toon siin mõningaid sellekohaseid näiteid

suurvenelastelt:

ŕilaś, ŕilaśà kapusta,
da b'el katšas^{u}o- otšək . . .[21])
kak annaja f pol'i dar^{u}o- da daroaška
sŕeŕxu b'el'iŕkim pazaŕja- pazaŕjała.
kak ad'in dabra d'it'àa stry- va śàstŕitsy;
kak ad'in dabra d'it'àa on ńɛ- on ńɛ jied'e,
ox◡š pŕijed'ɛ on ńi na d^{u}o- ńi na dolga[22]).

ukrainlastelt:

Батькові та матері
про їх сина спо- спогадала[23]).

valgevenelastelt:

oj, pola, oj, vy pola, aj, vy šyro- hòkije pola[24]).

Vene laul on õige rikas ka sõna või sõnaosade kordamistest värsi alguses. Ja nagu juba eespool tähendatud, on see mõjusta-

[19]) Hõnguskatkeid leidub ka vene ligatuurides, kui venitatud vokaali järgosale langeb tugevam rõhk.

[20]) EÜS X 965 (254) ja IX 1383 < Setumaa — A. O. Väisänen (1913 ja 1912).

[21]) ERA, Fon 392-a < Petseri — H. Tampere (1934).

[22]) ERA, Fon 396-a < Petseri — H. Tampere (1934).

[23]) Філярет Колесса, Мельодії українських народнїх дум I (Матеріяли до української етнольогії XIII), у Львові 1910, lk. 21 ja XX jj.

[24]) K. Moszyński, m. t. lk. 76—77.

nud ka setu traditsiooni[25]). Oma tekkimisloolt seesugused kordamised kuuluvad õieti eeltoetusnähete kategooriasse. Värsi alguse kordamine on Setus eriti omane „pöörä-äälele". Kõige enam lõpupoolseid redublikatsioone leidub jällegi „hähküs-ääles".

Pöörä-ääl:

Sedä‿ks mi aigo, sedä kül aigo ammu oodi, sedä aigo, sedä jo aigo ammu oodi,
Sedä‿ks mi kevä-, sedä no keväjä kõnõli, sedä kevä-, sedä jo keväjä kõnõli.

Hähküs-ääl:

Läädе‿ks mõrsja sa mõi- jo mõisah'e mõõ- mõisah'e mõõ-.

Hõnguskatkega teataval määral sarnane nähe on p r o t e e s — vokaaliga algava sõna eraldamiseks vokaaliga lõppevast, mõnikord ka ilma viimase tingimuseta. Näiteks olgu värsse jotatsiooniga kuulsalt Paistu kihelkonna laulikult Puru Liisult (kirj. O. Loorits, EVR 10):

Kui sina jeläd, küll sina jiked . . .
Jet ma nüid jesigi ei jelgi —
Jelgive jelme jeledä . . .
Jemä oli jenne unen nännu . . .[26])

Ligatuuride monotoonsust väldib vahest jälle venitatud vokaali v a r i e e r i m i n e. Kiigerütmilises laulus

Lähme-e eide-e haua-a pääle

asemel laulis Jõelähtme vana laulik Mari Kilu:

Lähme-o eide-o haua-o pääle.

Muusikamuuseumi ringreisil 1932. a.
(Kirj. H. Tampere).

Algpõhjuseks siiski näikse olevat vokaali venitamisest väsivate huulte kokku- või ettepoole vajumine (sagedasti ühes tooni langemisega), ka hääleaparatuuri kohandamine järgnevale häälikule; vrd. setu (< vene) lõppvormeleid:

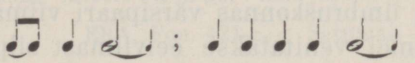

noo - rõ - kõ - õi õ - da-gu-ol - la - au.[27])

---

[25]) A. Launis, Über Art, Entstehung u. Verbreitung der estnisch- finnischen Runenmelodien, lk. 52—53.

[26]) Vrd. valgevene: Ja ramėńu kуramėńu ja vuśečy johńu žmeń, pro A ramėńu, kramėńu, a vuśečy ohńu žmeńu. Tuleb ette ka v- ja h-proteese. — K. Moszyński, m. t. lk. 74.

[27]) EÜS X 965 < Setumaa — A. O. Väisänen (1913). — Vrd. vene: śɛmnatsat' l'et da pad ńɛvol'iɛaai (= ńɛvol'i). — ERA, Fon 413-b < Petserimaa, Gorodištše — H. Tampere (1934).

Kui viisiperiood on kahe- või enamrealine, laulja õhutagavara võib saada otsa enne lõppu. Viimane silp muutub sosinaks või jääb hoopis laulmata. Laulja hingab sel ajal, et laul võiks edasi minna ilma tempot segamata. Selliste lõppkadude lähemaks selgituseks olgu K. Viljaku (Kuusalust) kirjutatud viis ühes seletusega:

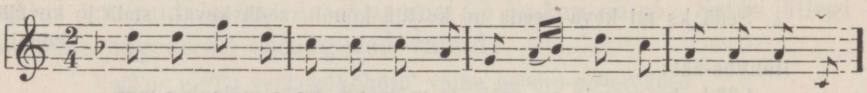

Ka - dri - ke - sed, ku - dri - ke - sed, ka - dri tul - nud kau - ge - el - ta,
Lä - bi soo, lä - bi li - be - da, lä - bi ju Li - hu - la lin - na.

„Kadril. Tähele panna on siin: iga teise rea viimast silpi — kaugeelta — ei laulnud laulja viisiga, vaid lihtsalt ilma hääleta, nii et see viimane silp täiesti kaduma läks. Ta oleks nagu mingi „придыхание". Vahel tõmbas laulja selle silbi ajal hinge sisse (nagu 2. rea -ta ajal), et võimalik oleks ikka ühes ja sessamas tempos vahetpidamata edasi minna. Vahel aga rääkis ta selle silbi küll väljahingamisega, kuid siiski ilma hääleta (kahinal). Õige harva, kui lauljal arvatavasti küllalt tuult kopsus oli, võis näha, kuidas ta alumist c-d nagu kätte napsata püüdis. Sellepärast on viisis c väikselt ja ˬ-ga tähendatud. Seesama nähtus tuli ette ka mõne teise laulja juures."

EÜS VIII 1259 + 2496 (11) < Kuusalu — K. Viljak (1911)

Vahest jälle jätab laulja laulmata viimase silbi, kuid selle asemel venitab eelviimast (nõuab vähem energiat!), eriti siis, kui saab vanema ja pikema vormi asemel tarvitada uuemat ja lühemat, näit.:

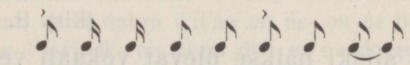

Kull jäl - le ku - ri kis - ku - ma(ie) . . .

Puudused saavad reegliks, kui nad rikastavad niikuinii üksluist laulmist. Nii on sündinud viimase nähtega Lõuna-Eestis. Sangaste ja Setu ümbruskonnas värsipaari viimane silp jääb laulmata. Selle asemel venitatakse eelviimast silpi. Sangaste, Urvaste ja Karula kihelkonnas on see täiesti üldine lauludes, kus eeslaulja ja koori partii on kaherealine. E. Pässi tähelepanekute järgi eelviimast silpi pikendades venitatakse vokaali, diftongi puhul kas alg- või järelkomponenti. Mõnikord pikendatud vokaali lõpul säilib vaevalt kuuldavalt siiski ka kadunud silbi alguskonsonant, komparatiivides aga üsna selgesti. Näit.:

Vannu naiste rakakõ‿õ (= rakakõne)
Makus mamma pikeri‿i (= pikerissa)
Tuima olla', saina sai‿i (=saista)

Maari andse mamma ma‹ai (= maitsta)
Surva külä sulu ko‹o] (= kolka)
Veel ol'l' latsi ladosõ‹õb (= ladusõbõ).[28])

Olgu siin sellele lisaks veel paar noodinäidet:

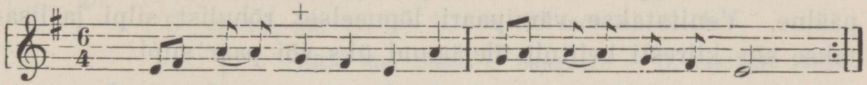

EÜS IX 1307 (119) < Urvaste — A. O. Väisänen (1912).

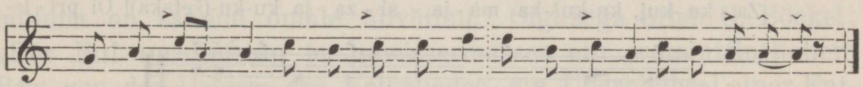

ERA, Fon 361-a < Urvaste — H. Tampere (1932).

Setus on eelmise silbiga asendatud lõppkadu harilik üksilaulude kui ka mõnede koorilaulude paralleel- või kordusvärsis. Näit.:

Sõõ jo, kari, ilusahe,
Maidsa' jo, kari, magusā(he) — Karjase l.

Hallõ ommõ, maamakõnõ, meil hauda panda',
Ilodu', maamakõnõ, meil ilmast jo läsk(õ') — Koolja itk.[29])

Aŕa üte ma annasi,
Aŕa katsi kallutās(i) — Vöökudumise mäng.
Maŕa‿ks no jovva‿i, vel'l'okõnõ, imp maalõ paintõlla',
Maŕa jovva‿i, vel'l'okõnõ, ma maalõ paintõll(a)
— Mõrsja itk.

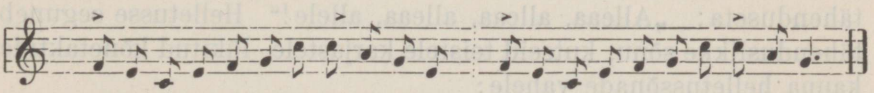

ERA, Fon. 421-ç < Setumaa — H. Tampere (1934).

Vanemas traditsioonis venitatud vokaalile järgneb alati viimase silbi alguskonsonant. Nooremate lauljate juures langeb enamasti viimane silp täielikult välja. Huvitav on, et vanemad lauljad ja üldse traditsioonist kinnipidajad laulavad **-kõsõ** >* **kõs** asemel **kõn** (nooremad harilikult **kõ**). **-kõn** ja **-kõ** (s. t. tagavokaal)

[28]) E. Päss, Rahvalaulu ettekandelt Lõuna-Eestis (Eesti Kirjandus 1925), lk. 384—385. Vrd. AES, Fon 85—99.

[29]) H. Tampere, Eeslaulja ja koor, lk. 55.

lauldakse ka siis, kui peaks olema esivokaal. Nii päävärsis häl'l'ükese', kordusvärsis häl'l'ükõn. — Samasuguseid asendatud lõppkadusid leidub ka ingeri traditsioonis, lauludes, mille meloodiad on laenatud venelastelt. Vene lauludes (eriti pulma- ja surnuitkudes) on lõppkadu õieti hingus- ja asendatud lõppkao vahepäälne. Venitatakse värsipaari lõpueelset rõhulist silpi ja lisatakse siis kiiresti helitult ülejäänud üks või paar silpi:

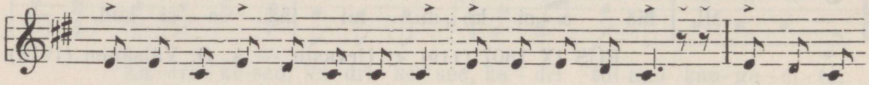

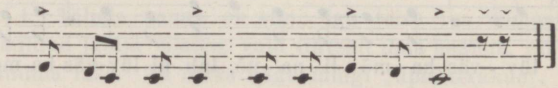

ERA, Fon. 396-c < Petseri — H. Tampere (1934).

Käesolev linnulennuline kirjutis jätab välja meie refrääni-traditsiooni vaatlemise. See moodustab juba omaette nähete rühma, on oma välissuhteilt ja sisemiselt arengult väga keerukas ning vääriks küll põhjalikku jälgimist (nagu kõik siingi puudutatud nähted). Puudutan ometi mõne reaga ühe omapärase refrääni de rühma sündi. — Austria mägismaade rahva parim hingeelu tundja Rosegger kirjutab: „Steht so einer da, dem hüpft plötzlich, er weiss oft selbst nicht warum, das Herz in die Höhe — es ist eine Freude aufgewacht und die Freude hebt zu klingen an und es wird ein Jodler daraus.“ [30]) Samasugused tundmatud, kuid nii mõistetavad põhjused panevad meiegi karjaseid helletama oma tähenduseta: „Alleaa, alleaa, alleaa, allele!“ Helletusse seguneb tähenduslikke sõnu, kutseid teistele karjastele, lükitud kõnetaktide kaupa helletussõnade vahele:

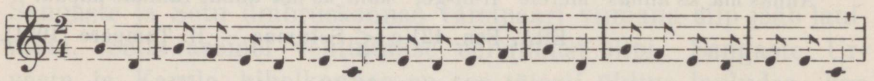

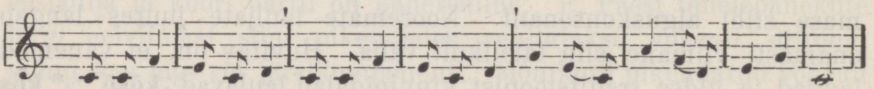

„Kahe talu karjased „ellatavad“ vastastikku nii. Sõnu tuleb vahel juure, aga viis jääb selleks.“

EÜS X 210 < Tarvastu ja Helme — J. Müür (1913).

[30]) Rosegger, Sittenbilder aus dem steirischen Oberlande, lk. 94.

Samalaadselt laulavad karjased oma runovormilisi laule, vahelduvalt kõnetakt laulu ja refrääniks saanud helletust:

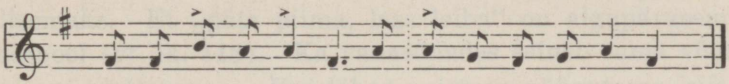

ERA, Fon. 368-c < Sangaste — H. Tampere (1932).

Sarnaseid teid on käinud muudki refräänid. Helletustele ja hüüetele on lisatud juure tähenduslikku elementi, kuni viimane lauluna on saanud omale ülivõimu. Õigusega ütleb O. Böckel: „Der Ruf im Refrain ist gewissermassen ein „vorsintflutlicher" Rest von der Urform des Volksliedes, ein Überbleibsel einer Entwicklung, die das Volkslied sonst weit hinter sich gelassen hat." [31])

24. XII 34.

---

[31]) Otto Böckel, Psychologie der Volksdichtung Leipzig-Berlin 1913, lk. 12.

Peoleo-laulu suhteist.

Eduard Laugaste.

Väliselt meeldiva linnuna on peoleo saanud populaarseks rahva keskel, köites tähelepanu oma sulgkuue ja lauluga. Peoleoga on seotud isegi meteoroloogilisi ja põllunduslikke ennustusi. Populaarsust tagab ka ta nimede rohkus ja laulujäljendite hulk ning mitmekesidus.

Peoleo laulujäljendite ainevald on tähelepandavalt erinev teiste lindude hääletähendite omadest. Kaugelt enam kui lihtsad häälejäljendamised, on need rahva kujutluses pandud teenima sotsiaalsete olude valgustamist.

Käesolevas vaatleme kolme peoleo-laulu tüübi suhteid. Materjali loend on antud teoses: Ed. Laugaste, Die estnischen Vogelstimmendeutungen lk. 53—57. Helsinki 1931 (FFC 97). Hiljem lisandunud teisendid on arvesse võetud.

I. Peoleo, kas Tiit on teol.

Selle tüübi eesõiguse põhjenduseks olgu suur teisendite arv laialt geograafiliselt alalt, mis iseseisvusaegne korjandustöö on suutnud anda talletamiseks vähese trükimaterjali kõrval.

Trükitud materjal.

Kas Tiit on teol?
„Teol, teol!“
Mis tal kaasas?
„Lass piima,
Päts leiba,
Kausiga kilet ka!“

(E. Peteson, Eesti laste Aabits 42 (33). Tallinn 1907).

See on vanim trükitekst. Trükkitoimetajalt on saadud täiendavaid seletusi. Teksti on kuulnud E. Peterson oma isalt Vänd-

ras, kuid võrdlemisi olulise erinevusega: neljas värss on algselt kõlanud alliteratsioonis „päts piima, lass leiba“, kuid kartes, et lapsed ei mõista taotletud koomikat, olevat ta pööranud selle ise loogilisemaks. Et „päts piima, lass leiba“ on algupärasem, selgub eespool (vt. lk. 113). Ka vanasõnades esineb sama võte alliteratsiooni taotlusega: „Kui lähed naistega näägutama, siis võta ikka kotiga kalja ja lassiga leiba kaasa“ [1]), või: „Võta päts piima ja lass leiba, siis mine sinuga vaidlema“ [2]).

Sama teksti on toonud M. Nurmik oma Lugemik I 1920, 126 (107) Petersoni vastavat värssi allitereerivaks muutes. Nurmiku järele omakorda V. Tamman ja A. Rull, Huvitaja II 1923, 32 (34).

M. Kampmanni Uus aabits, Tartu 1929, lk. 149 ja Esmaspäev 24. III 1930, nr. 12, lk. 3 ilmunud tekstid on ilmsesti pärit ERA kogudest.

Käsikirjaline materjal [3]).

1409 teis. = Virumaa 100: 19 Nrv + 7 Vai + 3 Iis + 1 Lüg + 3 VNg + 8 Hlj + 18 Kad + 4 Rak + 17 VJg + 2 Sim + 17 VMr + 1 Vi + Järvamaa 93: 26 Amb + 17 JMd + 5 JJn + 26 Koe + 8 Pee + 10 Tür + 1 Jä + Harjumaa 188: 1 Jõe + 125 Tln + 6 Kos + 1 Juu + 14 Rap + 1 Hag + 1 Nis + 21 Kei + 7 Pld + 11 Ris + Läänemaa 90: 1 Kul + 22 Vig + 1 Mih + 12 Han + 2 Kse + 14 Kir + 24 Mar + 1 Hps + 6 Phl + 1 Rõi + 6 Ema + Saaremaa 24: 11 Krj + 1 Kär + 1 Jäm + 1 Kre + 10 Jaa + Pärnumaa 72: 4 Tõs + 4 Aud + 4 PJg + 17 Vän + 9 Tor + 2 Prn + 12 Hää + + 18 Saa + 2 Hll + Viljandimaa 177: 11 Hel + 17 Trv + 26 Pst + 41 Vil + 1 Kõp + 10 SJn + 31 KJn + 6 Pil + 33 Plt + 1 Vl + Tartumaa 547: 2 Ksi + 5 Lai + 33 Pal + 23 Trm + 28 Kod + 19 MMg + 22 Äks + 18 TMr + 142 Trt + 4 Võn + 41 Kam + 8 Nõo + 22 Puh + 24 Ran + 15 Rõn + 124 Ote + 17 San + Võrumaa 108: 21 Kan + 12 Urv + 14 Krl + 6 Rõu + 7 Vru + 28 Plv + 20 Räp + Valga 7 + Setumaa 2 + mujalt 1.

---

[1]) M. Küla suuline teade Muhust.

[2]) M. J. Eisen, Eesti vanasõnad, lk. 42.

[3]) Teisendite üksikasjalik loend on Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Kirjanduse mõju.

See kohutav materjali hulk äratab tähelepanelikku kahtlust. Puuduvad kindlakujulised lokaalsed erinevused, kuna laulukene on levinud peaaegu stereotüüpiliselt üle kogu maa. Eriti ettevaatlikuks teeb asjaolu, et pea kõik teisendid, väheste eranditega, on saadud alg- või keskkooli õpilasilt korrespondendelt. Prof. Andersoni ja prof. Eiseni kogudes leiduv materjal täielikult. ERA kogudes leiduvaist teisenditest on umbes kümme ka vanemailt objektidelt. Teisendite sarnasus sunnib otsima tõendusi kirjandusliku eeskuju olemasolust. Seda polegi raske leida algkoolides üldiselt tarvitatud Nurmiku lugemiku näol. Võrdlemisel selgub, et 698 teisendit on kas Nurmikust otsekohe maha kirjutatud või hästi meelde jäetud. Pinginaabrilt ärakirjutamise kohta on tõendusi 18 variandist. Ka järelejäänud teisendid ei või olla usaldatavaks võrdlusmaterjaliks. Enamik neist ühtub kas täiesti või väheste lahkuminekutega Petersoni aabitsas ilmunud versiooniga, mis, nagu juba selgus, pole täiesti rahvapärane. Kaheldav on küll, kas Petersoni aabits pääsis veel nii laialt 1922 kuni 1933. a. koolieälist noorsugu mõjustama. Kuid selle versiooni loogika: „lass piima, päts leiba“ võis tekkida ka umbuskliku ja pahupidipööramise naljast mittearusaava lapse pääs iseseisvalt Nurmiku teksti pääst meenutades.

Ülejäänud tekstid on seega ka kahtlased. Eriti lõppvärsi „kausiga kilet ka“ päritolu on täpsemalt selgumata. Vanemais käsikirjalistes kogudes (EÜS, H, E kuni 1924 aastani) ei leidu seda laulu üldse. Sellele ligidane tüüp „Peoleo, kis Ketult tiul“, mille kohta materjali leidub ka EÜS ja H kogudes, sisaldab värsi „päts piima, lass leiba“, kuid selles puudub värss „kausiga kilet ka“ täiesti. Alles 1922 aastal kohtame selle laulu esimese variandi Palamuselt praegusel kujul. Esimese tuhande A korrespondendi saadetise hulka on pudenenud järgmised teisendid: A 211 (6) < Palamuse. S. Orman 1922; A 254 (4) < Palamuse. O. Saar 1922; A 259 (10) < Palamuse. O. Saar 1922; A 971 (7) < Puhja. 1922. Prof. Eiseni kogus leidub esimene sellelaadiline tekst alles 1924 a. ERA's 1928. Säält edasi kasvab nii saadetiste kui ka kõnealuse laulu teisendite hulk. Ka M. Nurmiku lugemisraamatu suurem tarvituselevõtt algab 1922. a. paigu. Peab ikkagi järeldama, et ka kõnesolevad käsikirjalised teisendid on mõjustatud kirjanduslikult. Järeldus on seda arusaadavam, et korresponden-

tideks on peaaegu ainult õpilased. Käsikirjades leidub lisaks märkmeid: „Aabitsa seest“ (Kir 7); „On raamatus“ (Ote 12); „Aabitsas“ (Ote 14); „Nurmikus“ (Ote 16); „See on Nurmiku lugemise raam“ (Ote 18). Sellelaadilisi mõjustisi õpilaste käsikirjades on konstateeritud juba varem [4]).

Sageli ilmneb, et sõnadest, mis praegu ühiskeeles tarvituselt kadunud, pole õieti aru saadud. Paar näidet paljudest. L a s s asemel: Läs leiba — Kad 1; plass piima — VJg 3; läts leiba —

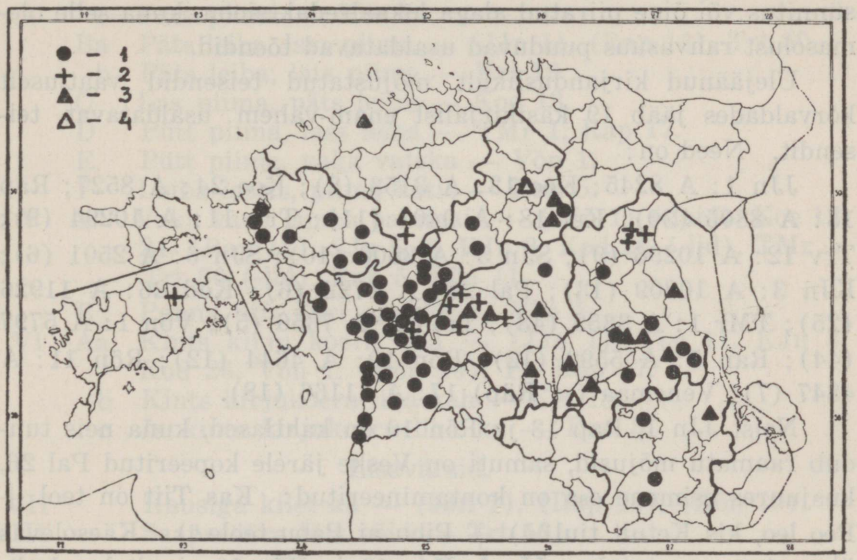

1. Peoleo, vanatüdruku reo. Kaardil puudub trükitekst „Põhja Kodust“.
2. Peoleo, kis Ketult tiul. Kaardil puudub Peterburi (< Phl) 1.
3. Peoleo, kas Tiit on teol. Kaardil puudub E. Petersoni trükitekst.
4. Peoleo, kas Tiit on teol — kahtlased teisendid.

VJg 7, Sim 1; plask leiba — VMr 12; laas leiba — JJn 3; klaas piima — Tln 4, Ris 2; laas piima — Kei 16; laast leiba — Kod 1; klass leiba — Ote 11; tass leiba — Krl 14. K i l e asemel: kausiga kleid ka — Kad 1; kausiga kilu ka — VMr 12; kausiga kiiselt ka — Trm 6; kausiga kilut ka — Trm 14, Trt 79; kausiga kama ka — TMr 5.

Kust võttis E. Peterson küsimusaluse värsi? Selle kohta võib teha ainult oletusi. On tõenäoline, et ta sattus selle laulu mõnele juhuslikule redaktsioonile, mis oli omal ajal tuntud õige piiratud alal Lääne Eestis ja millest praegu puuduvad üleskirjutu-

[4]) Vt. E d. L a u g a s t e, Ööbiku laul. Koguteos „Vanavara vallast“ lk. 124.

sed. Sama tõenäoline on, et laul lõppes, nagu tavaline, värsipaariga:

Vakk vana lamba pabun(a)id,
Kints kirju koera liha.

Leides meeldiva laulukese võis aabitsa tegija asendada omaltpoolt pedagoogilistel motiividel seda värsipaari laste jaoks vastuvõetavamaga. Kui oletada, et Peterson kuulis laulu täpselt seesugusel kujul isalt, siis pidi see küll olema kas lihtsalt juhuslik sünnitus või õige piiratud alaga lokaalredaktsioon, kuna selle olemasolust rahvasuus puuduvad usaldatavad tõendid.

Ülejäänud kirjanduslikult mõjustatud teisendid vaatluselt kõrvaldades jääb 19 käsikirjalist enam-vähem usaldatavat teisendit. Need on:

JJn 1: A 8245; Koe 13: A 3153 (2); Koe 24: A 8527; Rap 13: A 8805 (30); Kei 18: A 9401 (11); Trv 11: A 10294 (9); Trv 12: A 10296 (9); SJn 5: A 3500 (10); SJn 6: A 2501 (6); KJn 3: A 10809 (13); Pal 26: A 5722 (6); Kod 26: A 11926 (25); TMr 1: A 3359 (43); Trt 50: A 7356 (5); Võn 1: A 5797 (44); Ran 5: A 5592 (12); Rõn 10: A 4644 (12); Rõn 11: A 4847 (7); Venemaa (< Räp) 17: A 11166 (18).

Neist JJn 1, Rap 13 ja Rõn 10 on kahtlased, kuna neis tundub raamatu mõjusid, samuti on Veske järele kopeeritud Pal 26, kusjuures esimene osa on kontamineeritud: Kas Tiit on teol + Peo leo, kis Ketult tiul?[5] + Pibu ai Pabu teole[6]. Käesolevas ülevaates arvestatakse JJn 1, Rap 13 ja Rõn 10 ainult kaudselt. Pal 26 ja Trv 12 ei tule üldse arvesse, viimane on pinginaabrilt maha kirjutatud.

Värsiregister.

I Aa Peo leo, kas Tiit on teol — (JJn 1), Koe 24, (Rap 13), SJn 5, 6, KJn 3, Kod 26, TMr 1, Ran 5, (Rõn 10), 11, Räp 17.
b Peo leo, kas Tiiu tiul? — Võn 1.
B Kas Tiit on teol — Koe 13, Kei 18, Trv 11.
C Peo-leo, kas kõik on tööl? — Trt 50.
II Aa Teol, teol — (JJn 1), Koe 13, (Rap 13), Kei 18, Trv 11, SJn 5, 6, Kod 26, TMr 1, (Rõn 10), 11, Räp 17.
b Tiul, tiul — Võn 1.
B Tööl, tööl — Trt 50.

[5]) Vt. M. Veske, Eesti rahvalaulud I, lk. 90 (92 e).
[6]) Samas lk. 90 (all).

III Aa Mis tal kaasas — (JJn 1), Koe 24, Kei 18, Trv 11, SJn 5, 6, KJn 3, Kod 26, TMr 1, Ran 5, (Rõn 10), 11, Räp 17.
b Mis tal kaasas oli — Koe 13.
c Mis neil kaasas — Trt 50.
B Mis tal juures — (Rap 13).
C Mis tal üten — Võn 1.
IV Aa Päts piima, lass leiba — Trv 11, SJn 6, KJn 3, (Rõn 10), 11.
b Lass leiba, päts piima — SJn 5, Kod 26.
c Päts piima — Koe 24.
Ba Päts leiba, lass piima — (JJn 1), (Rap 13), Trt 50.
b Päts leiba, läts piima — Kei 18.
C Las piima, päts leiba — Koe 13.
D Pütt piima, lass leiba — TMr 1, Räp 17.
E Pütt piima, vakk vatska — Võn 1.
F Leiba lassis, piima kotis — Ran 5.
V A Vakk vana lamba pabunaid — (JJn 1) (-laid), Koe 13, 24, (Rap 13), SJn 5, 6, KJn 3, Kod 26 (-lid), TMr 1, Trt 50 (-lid), Ran 5, Rõn 11.
B Panna täis puri pabulid — Võn 1.
VI Aa Kints kirju koera liha — (JJn 1), Trv 11, KJn 3, Kod 26, Võn 1, (Rõn 10), 11, Räp 17.
b Kints kirjukoera liha kah — Kei 18.
c Ja kints kirjukoera liha ka — Ran 5.

Lisavärsid.

VII Kausiga kilet ka — (JJn 1), (Rap 13), (Rõn 10).
VIII Saapasääre täis võid — Trt 50.

Normaalkuju.

Peo leo, kas Tiit on teol?
Teol, teol.
Mis tal kaasas?
Päts piima, lass leiba,
Vakk vana lamba pabunaid (~ pabulaid),
Kints kirju koera liha.

II. Peoleo, kis Ketult tiul?

Trükitud materjal.

1. Peo leo, kis Ketult tiul?
Vana tüdriku reo.
Mis tall juures?
Päts piima, lass leiba,
Vakk vana lamba pabunid,
Kints kirju koera liha.
(M. Veske, Eesti rahvalaulud I 90 (92e) < Suure-Jaani).

Selle teisendi on ära trükkinud P. Rootslane, Elutarkuse kalender 1901.

2. Peoleo! Kes Ketult teol? — Vanatüdruku reo! — Mis tal kaasas? — Päts piima, lass leiba, kausiga kilet ka. Ühe teisendi järele on viimase kolme sõna asemel: „vana lamba pabulaid“. (Järvamaa 27. VI 1931, nr. 68, lk. 4: Eevard Niin [= Ed. Pertman]).

See ilmus ajalehes päälkirja all: „Kuula linnulaulu! Vestlus kodumaa sulistest laulikutest.“ Vestluses on antud hulk teisigi lindude laule (pääsukese, ööbiku, lauluräästa, vindi jt. omi) päämiselt kirjanduse põhjal. Nii ka eeltoodu.

Käsikirjaline materjal.

Amb 1: A 6811; Rap 1: EVR XI 65 (30); Tor 1: H II 21, 663 (1); Jaa 1: A 12 236 (4); Trv 1: A 10 802 (1); SJn 1: H II 26, 779 (78); SJn 2: H IV 3, 488 (12); SJn 3: A 3497 (10); SJn 4: A 3516 (1); Trm 1: A 4021 (4); Trm 2: A 4043 (2); Trm 3: A 4071 (15); Trt 1: A 8957 (37); Ote 1: A 7987 (1); Rõu 1: EÜS VII 39 (7); Peterburi (< Phl) 1: H II 51, 746.

Veske teisendi järele on kopeeritud: Amb 1, Trt 1, Ote 1. Rõu 1 on tuntud vanavarakorjaja J. Gutvesi poolt ilustatud ja riimitud:

Peo-leo, kes tegi teo?
Vana tüdruku reo!
Mis talle ligi anti,
Ligi anti ühes panti?
Päts piima, lass leiba,
Vakk vana lamba pabunid
Kints kirju koera liha;
Hännata sea saba.

Harvendatud värsid kuuluvad kindlasti üleskirjutajale. Milliseid muid ilustusi tuleb üleskirjutaja arvele panna, pole selge.

Värsiregister.

I Aa Peoleo, kis Ketult teol — Veske I (SJn), SJn 1, 2.
b Peo, leo, kas Ketult teol — Trv 1, Trm 1.
c Peoleo, leo, leo, kes säält Ketult teol — SJn 4.
d Peoleo, peoleo, kes ketast teole läheb — Rap 1.
e Peo leo, Miku teol, kes see Ketult teol — Tor 1.
B Kes Ketult teol — Jaa 1.
C Peo leo kes sealt Peedalt teol — Trm 2.

D Piolio! Kis Tiidsult tiol — Trm 2.
E Kes Mikkult teol — Peterburi (< Phl) 1.
F Peo, leo, kes sealt poolt teol — Trm 3.

II Aa Vana tüdruku reo — Veske I (SJn), Jaa 1, Tor 1, SJn 1, 2, 3, Trm 1.
b Üks vanatüdruku reo — Rap 1.
B Vana tüdruku lits — Peterburi (< Phl) 1.
C Vana Viisu Kreos — Trm 2, 3 (reo).
D Vana poisi reo — SJn 4.

III Aa Mis tal juures — Veske I (SJn), Trv 1, SJn 1, 4.
b Mis tal kaasas — Jaa 1, Trm 1, 3.
c Mis kaasas — Trm 2.
d Mis tal ligi — SJn 3.
B Mis ta teeb — Tor 1.
C Piopilio! Mis tal kottis — SJn 2.

IV A Päts piima, lass leiba — Veske I (SJn), Jaa 1, Trv 1, SJn 1, 3, Trm 1, 3.
B Päts leiba, plas piima — Trm 2.
C Pio-lio! Kört kottis — SJn 2.
D Piip ja tubaka kott, piip ja tubaka kott — SJn 4.

V Aa Vakk vana lamba pabunaid — Veske I (SJn), Trv 1, SJn 3, Trm 1, 2 (-laid), 3 (-laid).
b Toop vana lamba pabulaid — Jaa 1.
B Piopilio! Mis tal vankres? pio-lio! Vakk vana lamba pabunid — SJn 2.

VI A Kints kirju koera liha — Veske I (SJn), Trv 1, Trm 1, 2, 3.

Lisavärsid.

VII Mis ta sööb? Isanda oad, memme läätsid, pobi parema vilja. Millas ta sööb? Kui teised magavad! Kes nägi. Hans nägi Jaak nägi, teise pere pugu küit — Tor 1.

N o r m a a l k u j u.

Peoleo, kis Ketult teol
(v. tiul)?
Vanatüdruku reo.
Mis tal juures (~ kaasas)?
Päts piima, lass leiba,
Vakk vana lamba pabunaid,
Kints kirju koera liha.

L a u l u t e k k i m i s k o h t j a t e k k i m i s a e g.

Laul on arvatavasti tekkinud kellegi konkreetse vana-

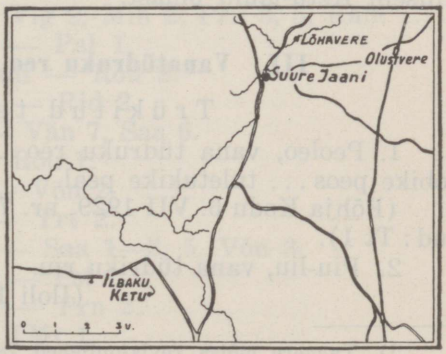

Ketu ümbruse kaart.

kust teovaimu pilkeks Suure-Jaanis mõisaorjuse ajal kas 18. saj. lõpul või 19. saj. algul. Aja jooksul on kadunud konkreetsus ja praegu mõistetakse laule ainult veel tüübi pihta käivatena. Arvatavasti tohib laulu tekkimiskohta veel lähemalt määritleda. Suure-Jaani kihelkonna, Taevere mõisa revisjonilehtedest 1816. a. selgub, et tol ajal on eksisteerinud praeguses Vastemõisa vallas neli Ketu nimelist talu. Nende kasutajad: Ketto Volmar, Ketto Peet, Ketto Mart, Ketto Hindrik [7]). Praegu on säälsamas Ketu küla järgmiste taludega: Mardi I (Tuisu), Mardi II (Kuudi), Hendriku I (Peetri), Hendriku II (Õlle), Volmre, Õhatu I ja II, Kildu Sigaru ja Leesmendi [8]). (Vt. ka Ketu ümbruse kaarti lk. 115).

Kuna enamik üleskirjutisi on pärit Suure-Jaanist, ühtlasi ka vanemad, võibki järeldada, et laul on tekkinud just sääl, Ketult päritoleva vanatüdrukust teolise kohta. Mujal laulu levimise alal Ketu nimelist talu ei esine.

Võrdlus eelmise peoleo-lauluga.

Mõlema esitatud laulu sugulus on ilmne. Nende geograafiline levimisalagi on peaaegu sama, viimane koondatud enam Mulgimaa põhja ossa, olles tõenäosesti ka vanem. Erinevus mõlema laulu vahel seisab selles, et esimeses kõneldakse teolisest Tiidust, kellel kaasas pilkamisväärne leivakott, mille kaudu pilgatakse selle omanikku või kaasaandjat. Teises on tegelaseks vanatüdruk Ketult, saadetud teole samasuguse moonaga.

„Peoleo, kas Tiit on teol" on arvatavasti Ketu-laulu ümbertöötis konkreetse meesteolise Tiidu kohta (võib-olla vanapoisi. Vrdl.: „Vana poisi reo" — SJn 4). Tekkimise aeg oleks seega hilisem Ketu-laulu omast.

III. Vanatüdruku reo istub lepiku vilus.

Trükitud teisendid.

1. Peoleo, vana tüdruku reo ... istub lepiku vilus ... piibutobike peos ... tuletukike peal.
(Põhja Kodu 6. VII 1929, nr. 73, lk. 2. Värsiregistris märgitud: Tt 1).

2. Piu-liu, vana tüdriku riu.
(Iloli 1930, nr. 1, lk. 8 < Tori.)

---

[7]) Taevere mõisa revisjonilehed 1816. a-st E. R. Keskarhiivis.

[8]) Suure-Jaani kohanimede kogu Eesti keele Arhiivis.

Käsikirjaline materjal[9]).

60 teis. = 1 Koe + 2 Tür + 1 Mär + 1 Kul + 2 Vig + 2 Mih + 1 Mar + 2 Rid + 1 Hps + 2 Tõs + 3 PJg + 7 Vän + 6 Tor + 6 Prn + 5 Hää + 6 Saa + 1 Pst + 1 SJn + 1 Plt + 1 Pal + 1 TMr + 1 Trt + 3 Võn + 1 Kam + 2 Rõu.

Värsiregister.

I Aa Peo leo, vana tüdruku reo — Tür 1, Vän 1, 2, 4, 5 (peoka leo), 6 (piukaliu), 7 (peogaleo), Tor 1 (piu, liu), 3, 4, 5, Prn 2, 6, Saa 1, 2, 3, 5, 6, Pst 1, SJn 1, Pal 1, Trt 1, 2, Võn 1, 2, 3, Tor 6 (Iloli) (piu liu, vana tüdriku riu), Tt 1.

b Peo leo, tütreku reo — Rõu 1, 2.

c Peokene-leo, tüdruku reo — Koe 1.

d Till lipatseo, vana tedreku reo — Vig 1.

e Peter peo leo vanatüdruku reo — Vig 2, PJg 3.

f Piits poe leo vana tütriku reo — Prn 3, 4 (peo leo), 5 (piits peo leo).

g Piibe libe leo vana tütruku kreo — TMr 1.

Ba Vanatüdruku reo — Mär 1, Vig 1, Mih 1, 2, Rid 1, Hps 1, PJg 1, 2, Vän < Pst 3, Saa 4, Kan 1.

b Vana tütrik reo — Kam 1.

Ca Peoo-leoo, vana-poisi reoo — Tor 2.

b Peo leo vana poisi reo — Plt 1.

d Peet, peo-leo, vana poisi reo — Hää 1, 2, 4, 5.

D Peeter peo leo — Hää 3.

E Piits peo leo — Prn 1.

II Aa Istub lepiku vilus — Koe 1, Mär 1, Vig 1, Mih 1, PJg 1, 2, 3, Vän 1—5, Tor 2, 3—5, Prn 1, 4, 6, Hää 2, 4, 5, Plt 1, Tt 1.

b Poiss lepiku vilus vilus, vilus — Rid 1, Hps 1.

c Istus lepiku veos — Kan 1.

Ba Istub lepa vilus — Vig 2, Mih 2, Prn 3, 5, Kam 1.

b Istub lepa lehikus — Pal 1.

C Istus lepi lehti vilun — Rõu 2.

D Poisid lepiku vilus — Rid 2.

E Istub põõsa vilus — Vän 7, Saa 6.

F Istus lehti vilun — Rõu 1.

G Istub puide vilus — Võn 2.

Ha Istus pajo ääres — Trt 2.

b Istub paju põõsas — Saa 1—3, 5, Võn 3.

I Istub kaasiku vilus — Pst 1.

K Istub vidsiku vilus — Prn 2.

L Istub juba puus — TMr 1.

---

[9]) Teisendite üksikasjalik loend on Eesti Rahvaluule Arhiivis.

M Istub metsas kännu otsas — Hää 1, 3.
N Istub ahju otsa peal — Tür 1, Saa 4.
O Kas Tiit on teol, teol jah — SJn 1.

III Aa Piibu tobike suus — Vig 2, Vän < Pst 3, Vän 6, 7, Tor 4, Prn 6, Saa 4, Pst 1, Võn 2.
b Piibu tobi suus — Koe 1, Vig 1, Mih 2, PJg 1, 2, Saa 1.
c Piibu tobi tal suus — Vän 4, Tor 3, 5, Pal 1.
Ba Piibu tosuke suus — Prn 1, 3—5, Hää 2, 5.
b Piibu tosu suus — Hää 1, 3, 4.
c Piibu nosu suus — Saa 2, 3, TMr 1, Trt 2, Võn 3.
d Piibu nosu tal suus — Tor 2.
e Piibu noske tal suus — Kam 1.
f Vana piibu nosu suus — Saa 6.
g Vana piibu nodsukõnõ suun — Rõu 1, 2.
Da Piibo tobike peos — Mih 1, Vän 1, Tt 1.
b Piibu tobi peos — Koe 1, Vän 2.
c Piibu tobikas peos — Vän 5.
d Piibutorbik peos — Mär 1, Vig 1.
Ea Piibu nosukas peos — Kam 1.
b Piibu tosuke peos — Prn 2.
F Pool piipu peos — Rid 2.
G Tubaka tobi peos — PJg 2.
H Tubaka kott peos — PJg 3.
I Pikk piip suus — Saa 5.
K Piipupool suus — Plt 1.
L Palub pattu andeks — Vän 7.

IV Aa Lepilehed sees — Mih 2, PJg 3, Prn 1—6, Hää 5 (lepalehekesed), Võn 2.
Ba Tubakakott aga käes — Vän 4.
b Tupaka kott küles — Hää 4.
C Kepi näsake peus — Vän < Pst 3.
D Villa vakk kõrvas — Vän 1.
E Koore kirn tal käes — Tor 5.
F Varrepol peos — Plt 1.
G Must müts pääs — Pst 1.
H Pik piits oli puus — Vig 1.
I Nipi natuke peos — Mär 1, Vig 1.
K Topib lepa lehti sisse — Pal 1.

V Aa Tuletukike peal — Prn 1, 3, 5, 6, Tt 1.
b Tule tukk peal — Prn 2.
c Tule tunkel pääl — Kam 1.
B Tule tukk piibu peal — Saa 1.
C Kustund süsi peal — Vän 1.
D Paikab vana kasukat — Pst 1.
E Lepa lehta täis — Vän 1.
F Tõmmab pops, pops, pops — Pal 1.

Normaalkuju.

Peo leo, vanatüdruku reo,
Istub lepiku vilus,
Piibutobike suus,
Lepalehed sees,
Tuletukike pääl.

Vahekord laulutüübiga „Vanatüdruku pilge".

Rikkalik lauluvara kõneleb vanatüdrukust, kes kolde ees puhub kustunud süsi, et sellega õhutada oma õnne. Paar näidet:

1. Oh mina vaene vana piiga,
Oh minu ilusad anded,
Oh minu punased paelad,
Oh minu vöö vereva.
Oh minu pärga päeva kirja,
Kui nee aga katselde kuluvad,
Pidamata pehastavad,
Alle käe nee allitavad.
Istun lee louke alle,
Süsi kustunud käessa,
Ootan onne ohkumaie:
Ohku, ohku onnekene,
Noorte meeste meelekene,
Maitse marja meelekene,
Moni mees minugi pääle.
H I 5, 22 (28) < Haljala 1892—94.

2. Aidu, taidu takku jalga,
Vana piiga pakku jalga,
Istub lee-lõukaassa,
Puhub kustunud süsida,
Õhutelleb õnnekesta;
Õhu, õhu õnnekene,
Õhu meeste meele poole!
EKS 4° 1, 142/3 (220) < V.-Nigula 1878.

3. Vana tüdruk raud ammas
Istub rehe rästa all
Kustund süsi käella
Uutab õnne ohkumaie
Tõise poole tõusemaie
Õhu, õhu, õnnekene,
Tõõse tõine poolekene.
H II 28, 388 (48) < Maarja Magdaleena 1888.

Sama rohke kui taiatempe kirjeldav on laulude hulk, milles kõneldakse mitmekesiseid patte andekspaluvast vanatüdrukust. Mõningaid näiteid:

1. Vana tüdruk tõrva ammas
Istus lee lõukalla
Piibu nossike pihussa
Ahju arki kääessa,
Palus pattu andeeksa
Sööma pattu, jooma pattu
Ja poisi magadis pattu.
H II 10, 313 (31) < V-Jaagupi 1889.

2. Vana tüdruk old lee lõukal
Piibu nosis old suus
Ja tule tukk old peos.
H II 54, 188 (91) < Paide 1895.

3. Vana tüdruk rauda hammas
istub küla künni sees
Palub pattu andeeksi
Öösed patud, päised patud
Nädalis olid nellad patud.
E 11094 (48) < Vändra 1878.

4. Vana tüdruk tõrava ammas
Istus lee lõuka alla,
Piibu nossike suussa,
Ahju argike käessa,
Palus patu andeeksi,
Sööma patu jooma pattu
Ja poisi magidis pattu.
EKS 8^{0} 3, 582 (1) < ?

5. Vanapoisi kohta on ümber pööratud järgmine variant:
Mis sa vahid, vana pois,
Eks vahest võtta naist.
Vana poisi puukihva
Istub lee lõuka all
Piibu nosuke peus
Seal tema palub patud andeks:
Öö pattud, päeva pattud,
Sööma pattud, jooma pattud,
Tüdruku magamise pattud.
H II 16, 567/8 (2) < Tallinn 1899.

Peoleo lauluga ilmsesti sarnane on motiiv, milles kujutatakse vanatüdrukut istuvat piibunosukesega suus. Kustunud süsi esineb päämiselt esimesena tsiteeritud tüübis, milles kõneldakse vanatüdruku õnneõhutamisest. Kuna mõlemad laulud on laenanud vastastikku üksteise värsse, seega hiljem segunenud, on peoleo laulu tekkimisel näiliselt eeskujuks olnud mõni kontamineeritud vanatüdrukulaulu tüüp. Ligem analüüs vanatüdrukulauludes annaks

siin selguse. Selge on aga, et peoleo laul on tekkinud esitatud vanatüdrukulaulu eeskujul Läänemaal. Selle tõenduseks on mõlemate laulude ühtlane värsistik aga ka geograafiline pilt: laul „Vanatüdruku pilge" on tuntud kogu Eestis, peoleo laul enamasti aga läänepoolses osas, kust levinud ida sihis. Peoleo lauludes ei nimetata vanatüdruku käitumise otstarvet. Juhuslikult ühes ainsas teisendis ERA II 56, 415 (2) < Vändra, öeldakse: „palub pattu andeks".

Erinev vanatüdruku laulust on muidugi esimene värss, samuti ka koht, kus vanatüdruk istub. Vanatüdruku lauludes kõneldakse enamasti leelõukast, ahju otsast, mõnikord istub vanatüdruk ka küla künnisel. Peoleo laulus istub ta enamasti lepiku vilus jne. (Vt. II värsi register tagapool lk. 117/8).

Vahekord lauluga „Peoleo, kis Ketult tiul".

Kui oletada, et laulu peoleole omistamises on kaasa kõnelnud rahvausundiline motiiv [10]), jääb esialgu selgusetuks, miks tekkis vanatüdrukut pilkava rahvalaulu kõrvale uus linnule omistatud laul, mille äärjooned on rahvalaulu omast segasemad ja laul ise puudulikum.

Silmitsegem kõiki laulutüüpe võrdlevat kaarti. Suure-Jaani Taevere mõisniku territooriumile kuuluva Ketu vanatüdrukust teovaimu kohta tehtud laul pidi olema tuntud omal ajal võrdlemisi laialt oma ümbruskonnas, sest ajajooksul on see kandunud Torisse, Tarvastusse, koguni Tormasse ja Jaani (Saaremaal). Viimase laulu päämine levimisala on aga Suure-Jaani naaberkihelkondades — Toris ja Vändras. Pole võimatu, et laulu algusrida „Peoleo, vanatüdruku reo" võeti sääl tüübist „Kis Ketult tiul",

[10]) Rahvausundi järele siirdus vanatüdruku hing muuhulgas ka kädistavaisse lindudesse. See psühholoogia on läbipaistev ja põhjeneb mõlema olendi teatavail välistel iseloomujoontel. Lobiseva vanatüdruku tüütav jutuvada ja linnu kädistamine on sidemeks kujutelmale, mille järele võidakse panna peoleo laulma vanatüdrukust või vanatüdrukuna. Nii kõneldakse türilinnust: „Saarlaste arvates vanatüdrukute hing siirduvat pärast surma türilindu" (O. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade. Elav Teadus nr. 12, lk. 61). Türilindu kutsutavatki sellepärast vanatüdrukuks. „Holzmayer ise kuulnud kord üht vanapiigat hüüdvat sellele linnule: „Pea suu, mis sa lorised!" (O. Loorits, Saaremaa rahvaluule. Koguteos Saaremaa lk. 161). Antud juhul peoleo laulab lepikus istuvast vanatüdrukust, kel piibunosu suus ja kustunud süsi pääl. Võibolla on peoleo just vanatüdruk ise, kes palub oma eluaegseid patte andeks.

järgnevad värsid liideti aga tuttavast vanatüdruku pilkelaulust väheste muudatustega. Laul ise on levinud hiljem kaugele ida sihis, laiemalt kui ta tekkimist põhjustaja. Laia levimist toetas kindlasti ka üldiselt tuntud laulutüüp „Vanatüdruku pilge".

Laulu tekkimisaeg on hilisem Ketu-laulu omast, võib ehk siiski paigutada 19. saj. algusse.

*

Kokkuvõttes võib vaadeldud kolme laulu suhteid kujutada järgmiselt: Vanim neist: „Peoleo, kis Ketult tiul" tekkis samanimelise talu vanatüdrukust teolise pihta Suure-Jaanis, levis ümbruskonnas ja sünnitas liitudes vanatüdruku pilkelauluga uue peoleo-laulu tüübi: „Peoleo, vanatüdruku reo". „Peoleo, kas Tiit on teol" on lihtsalt Ketu-laulu teine redaktsioon.

Taevakäijad.

Rudolf Põldmäe.

Meie esivanemad olid nimeliselt paganlusest päästetud juba mitu sajandit, kuid tegelikult jäi valitsev kirik üsnagi kaua võõraks maa pärisrahva hulkadele. Seda nähet põhjustas eriti suur rahvuslik ja õiguslik vahe valitseva saksa aadli ja orjastatud talurahva vahel, mis kõrvaldas kõik vastastikkuse lähenemise ja arusaamise võimalused. Ka reformatsioon oma rahvakiriklike ideedega ei toonud selles suhtes suuri muudatusi kaasa, levinedes rohkem linnades kodanluse ja maal aadli hulgas, kuid jättes laialdased rahvakihid edasi oma paganlusest pärit veendumuste juurde [1]).

Teatavat olukordade paranemist on märgata Rootsi valitsuse ajal, mil püüti hoolt kanda kiriku- ja kooliolude reformeerimise eest. Sel ajajärgul muuseas kirik astus agarasti välja ka rahva paganlike jumalateenistuste vastu. Kuid kauakestev põhjasõda hävitas need paljutõotavad algatused, nii et vaevu kristluse suunas liikumapandud talurahva-hulgad olid 18. sajandi algul jälle tagasi laskunud oma õndsasse paganlusse, nagu väidab balti-saksa ajaloolane A. Tobien [2]).

Vene valitsuse poolt algatatud kiriku ülesehitamistöö avas väravad Saksamaalt, eriti Hallest August Franke koolist lähetatud pietistlikule suunale, mis ühtlasi oma vagatsussihtidega aitas teed rajada 18. sajandi 20.-dail aastail tekkinud ja kiirelt levinevale herrnhuutlikule liikumisele. Need uued, tegelikule südamevagadusele rajatud voolud saavutasid Baltimaade pärisrahvaste juures hoopis edukamaid tagajärgi kui seda seni oli saanud ükskõiksuses tuimunud ametlik kirik. Eriti herrnhuutlaste ridades võitlevail lihtsail käsitöölistel-palvevendadel

---

[1]) Th. Harnack, Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde. Erlangen, 1860, lk. 10.

[2]) A. Tobien, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Band II. Berlin, 1930, lk. 124.

näis olevat rohkesti eeldusi ja võimeid pääseda lähedale seni kirikule külmaksjäänud talupoja hingele. Seda edu suurendas ka herrnhuutliku organisatsiooni iseloom: seni kodanikuõigusteta ja kirikuelus passiivsele orirahvale anti meelitav võimalus tõusta kinnise ühingu täisõigusliku liikme ausse, teha aktiivselt kaasa kõigile üritustele ja pääseda sel viisil ühendusse koguni aadlisoo liikmetega, kelle juurde seni ei viinud ükski tee, ning puutuda vabalt kokku ka administratiivseist piiridest väljasseisvate suguvendade-õdedega. Sellest isiklikku tegevust ja vabadust pakkuvast võimalusest haarasidki talupojad kinni kogu oma rahvuskarakteri sitkusega ja kujundasid peatselt puhtkristlikust-religioossest sektitegevusest laialdase tähendusega s o t s i a a l s e ja ja n a t s i o n a a l s e liikumise [3]).

Suletud ringis peetavail lugemistundidel pakuti kristliku kiriku stereotüüpsete usuformelite asemel e l a v a t k r i s t l u s t. See võimaldas pakitsevaile t u n d e i l e anda vaba liikumisruum ja teisest küljest soodustas kerge ümberkohendamisega edasielamist endisel poolpaganlikul elamislaadil [4]). Kel puudus kirikliku usuõpetuse algpõhi, see võis kergesti sattuda uue voolu ohjeldamatu vabaduse pöörisesse. Säärased tasakaalu-kaotanud fanaatikud hakkasid varsti halvustama ja avalikult põlgama maksvat kirikut: see oli nende meelest päris paabel, selle katekism eriti oma 10 käsu pärast kahjulik raamat „ärganuile", pastorite jutlusi nimetati „tühja õle peksmiseks" jne. [5]). Koosolekud palvemajades kujunesid peaaegu palverännakuiks: laupäeva-õhtul tuldi sinna hulgi kokku, niipea kui vabaneti raskest nädalatööst, ja lahkuti alles pühapäeva hilisõhtul või esmaspäeva hommikul. Koosviibimistel paluti ja lauldi vahetpidamata ööd ja päevad läbi, ilma et oleks hoolitud kehalisest väsimusest. Tööle tagasi minnes olnud usklikud jälle esimestena kohal ja paistnud silma teiste hulgast veel oma kehalise värskusega, nagu kirjutab vennastekoguduse „kaitsekirja" autor Plitt [6]).

Kuid sagedasti see kehaline väsimus ja vaimline ülepingutus, mida ergutati kogu aeg vaimulike laulude laulmisega ja improvi-

[3]) Th. Harnack, mainitud teos, lk. 56; A. Tobien, m. t., lk. 124 jj.

[4]) Th. Harnack, m. t., lk. 57.

[5]) Ibid., lk. 63.

[6]) H. P l i t t, Die Brüdergemeine und die lutherische Kirche in Livland. Gotha, 1861, lk. 113.

seeritud, „pühast vaimust“ läkitatud kõnede ja palvetega [7]), viis paljud koosolejad haiglase eksaltatsiooni astmele. Seesuguseid ebanähteid aga ei püütudki takistada, vaid oodati kui jumaliku ilmutuse avaldusi. Voolavama sõnaosavusega isikud tõusid koguni palvemajade kõnejuhtideks, kelle auväärsust ja kaalu aina tõstsid inspireeritud „püha vaimu külastused“ [8]).

Nende usuliialduste avaldused olid mitmelaadilised: ühed langesid tänaval või jumalateenistusel krampidesse, vajusid värisedes maha, nutsid, hädaldasid ja kõnelesid läbisegi, mida peeti püha vaimu otseseks ilmutuseks [9]). Uimastusest ärgates kõnelesid asjaosalised, et nad olevat saanud Jumalalt armu [10]). Nad olevat näinud kaunites nägemustes isegi Jumalat ennast, viibinud mitu päeva surnuteriigis ja saanud Jumala ilmutustes mitmesuguseid käske [11]). Muuhulgas nad kõnelesid ka, et olevat näinud üht või teist isikut, keda nad nimepidi nimetasid, viibimas põrgus, või taevas [12]). Niisugused ekstaatikud käisid ise sageli prohvetitena maal ringi ja kuulutasid oma nägemusi rahvale. Nad ennustasid ka uue ajastu tulekut, mis olevat vaba senisest korrast [13]). Mõned õhutasid rahvast uuestiristimisele, teised jälle halvustasid üldse ristimist ja armulauda [14]) ning asusid avalikult maha tegema „palja inimliku tarkusega“ täidetud pastoreid [15]). Ainult nemad ise olevat äravalitud, kes olevat kutsutud hukkamõistetute eest paluma. Sellega nad olevat juba tuhandeid põrgust päästnud [16]). Jumalalt saadud käskude hulka kuulus ka pühapäeva ja laupäeva pühitsemine, mil ei tohtinud sugugi töö-

---

[7]) J. Eckhardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert. Band I. Leipzig, 1876, lk. 225.

[8]) Ibid., lk. 225.

[9]) Ibid., lk. 225.

[10]) H. Plitt, m. t., lk. 113.

[11]) Th. Harnack m. t., lk. 63.

[12]) Acta historico-ecclesiastica oder Gesamlete Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten. Band XIV. Weimar, 1751, lk. 975—976; Th. Harnack, m. t. lk. 63.

[13]) J. Eckhardt, m. t. lk. 224.

[14]) Th. Harnack, m. t., lk. 224.

[15]) J. Eckhard, m. t., lk. 224.

[16]) Ibid., lk. 224.

tada. Hakati katoliiklikult — ja kesteab, ehk ka paganlike pärimuste mõjul — rõhutama neljapäeva pühitsemise vajadust [17]).

Vennastekoguduse juhtivad tegelased olid algul nende väärnähete suhtes tagasihoidlikud ja agiteerisid nende vastu üsna pehmelt. Lõpuks pidid nad aga avalikult tunnistama, et tegevusse olid astunud valejõud, kuid siis oli piiripanemine nende hoolealuste liialdustele juba võimatu, kuna need olid kasvanud juhtidel kaugelt üle pea [18]).

E s i m e s e d sellelaadilised väärnähted avaldusid arvatavasti S a a r e m a a l, kuhu Saksamaalt-tulnud herrnhuutlased kõige varem sattusid ja kus nende tegevus kohe rohkesti vilja kandis. Saartel valitsesid sel ajal talupoja suhtes eriti rasked majanduslikud ja õiguslikud olud, nii et sealne talupoeg moodustas vaesema ja arenematuma osa kogu rahvast [19]). Herrnhuutlased olid seega esimesed mitte-eestlased, kes osutasid tähelepanu talupojale, õpetades talle muuseas laialdaselt lugemise- ja kirjutamiseoskust. Niisuguste dispositsioonide tõttu vallutas uus ususelts saarerahva täies ulatuses [20]). Liikumine tõusis Saaremaal haripunkti 1740. aastal, mil esmakordselt esinesid Kaarma kihelkonnast Upa külast päritolevad Upa Jürgen ja tema naine Triinu Jumala armust virgutatud „ärganutena". See uudis tõmbas rahvast sel määral kokku, et oldi sunnitud minema lagedale väljale jumalateenistust pidama [21]).

Nende sündmuste tähelepandavust suurendas omalt poolt Saaremaa herrnhuutlikult meelestatud superintendent Eberhard Gutsleff, kes ise pidas mõjuvaid jutlusi Upa küla väljal, suurel paganlikul ohvrikivil [22]), manitsedes koosolejaid korrale ja sõnakuulmisele [23]) ning andes „ärganuile" loa ka edaspidisteks ettelugemisteks.

Nende usklikkude ringis hinnati erilise jumaliku armumärgina seda, kui keegi palvetunnil värisema hakkas ja maha langes.

---

[17]) Th. Harnack, m. t., lk. 64; J. Eckardt, m. t., lk. 224.

[18]) J. Eckardt, m. t., lk. 226.

[19]) Ibid., lk. 163.

[20]) Ibid., lk. 216.

[21]) Jakob Marrash'i elukäik . . . Ümber pannud: C. F. I. Tallinn, 1894, lk. 12.

[22]) M. L i p p, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. 2. raamat, 1. anne. Jurjev, 1898, lk. 46.

[23]) J. Marrash'i elukäik, lk. 12.

Kestvat prohvetitegevust hakkas varsti avaldama Tulesalu Krõõt Mustjala kihelkonnast, kes ristis patukahetsejaid ja nägi mitmesuguseid nägemusi. Ka teised nägid visioone, nagu veresadamist taevast, Kristuse verist pead ja kätt jne., mis olid herrnhuutlaste õhkamissümbolite kujuvõtmised ekstaatikute ohjeldamatus fantaasias. Selle äärmise usumäratsemise taltsutamiseks ei jätkunud enam kohalikul kirikuvõimul jõudu [24]).

Niisugune ülepingutatud usklikkus levines varsti üle kogu Saaremaa, pannes seal vennastekogudusele kestva põhja. Alles pikkamööda vähenes massiline elavus prohvetlike armukuulutajate ümber ja rahvas hakkas eelistama rohkem omavahelisi vaikseid palvetunde [25]).

See järsk kristluse puhang oli tugevat mõju avaldanud ka rahva eetilistele tõekspidamistele. Loobuti korraga ilmalikust lõbutsemisest, eriti kõrtsiskäimisest, ning hävitati hulgaliselt mänguriistu, torupille ja viiuleid. Naised loobusid ehetekandmisest ja hakkasid lihtsalt riietuma. Kõrtsid jäid tühjaks, perekonnapeod peeti vaikselt, tantsu ja prassimist asendasid seal laul ja palvetamine. Hoolsamini hakati ka kirikus ja palvemajas käima. 1740—1745. aastani ei esinenud ühtki kriminaalsüütegu kogu Saaremaal, nagu kõnelevad herrnhuutlaste endi andmed [26]).

Arvatavasti Saaremaalt kandus suur ärkamislaine edasi ka Hiiumaale, leides sealt eest samasugused olud. 1741. a. suvel tekkis Pühalepa kihelkonnas palvetundidel hulgalise osavõtjaskonna seas erakorralisi meeleliigutusi, mis väljendusid nutmises, värisemises ja õhkamises. Mõned langesid maha ja lamasid nagu surnud, ühed lühemat, teised pikemat aega. Selles kestvas paroksüsmis nad hüüdsid afektiivselt õnnistegija nime, kelle haavadesse nad soovisid sööstuda kogu ihu ja hingega [27]).

Samal ajal see haiglane usuliialdus möllas eriti raskel kujul Kärdlas. Sellest tabatuna inimesed jäid äkitselt soolasambaina seisma ja langesid siis surnult või raskelthaigetena maha [28]). See täitis rahva hirmu ja meeleheis-

[24]) M. Lipp, m. t., lk. 46.

[25]) J. Marrash'i elukäik, lk. 13.

[26]) Ibid., lk. 13.

[27]) C. Ruszwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. II. Teil. Reval, 1855, lk. 234.

[28]) Ibid., lk. 283.

tega, ning otsiti asjale lahendust. Ja seda leiti muidugi pöördumisest Jumala poole ja lahtiütlemisest kõigest ilmalikust. Mehed lubasid loovutada oma väikestest messingrõngastest koosnevad vööd ja naised viskasid soolaugastesse või jõgedesse oma ehteasjad: pärlid, suured hõbekrellid ja kalliskividega ilustatud laiad hõbesõrmused, samuti klaasitükikestega kaunistatud pandlad ja isegi süütud juuksepaelad. Siis kooti nendele sinised ja punased linased rätikud ning paelad [29]). See on esimene suurem herrnhuutlik sõjakäik rahva ainelise-kultuurinähete vastu, milline fanatism pärast aina tugevnes ja tunduvat mõju avaldas rahvariiete ja ka rahva vaimse-kultuuri pärimuste kadumisele. Eriti vana rahvalaul võis kannatada selles tõekspidamiste järsus muutumises, kuna see erines vaimlikust laulust silmapaistvalt oma ilmalikkusega.

See kõik ei olnud veel küllaldaseks ohvriks kaotatud südamerahu tagasisaamiseks, ja nõnda astuti aktiivselt ühendusse uue usutunnistusega: majades hakati rohkem jumalasõna tarvitama ja kolm korda nädalas kokku tulema ühisele palvetunnile. Esmakordsel kokkutulemisel nähti imelikku viirastust, mis liikus heleda valgusjoana üle lae ja siis tiirles üleval ümber toa, kuni viimaks hajus [30]). See mõne ülepingutatu visioon, milles on näha ka massisugestiooni elemente, aitas muidugi kaasa kindlate palvetundide rajamisele. Nagu muudes kohtades hakati siingi laupäeva ja pühapäeva kõrval hindama ka neljapäeva, mil ei tohtinud töötada [31]).

Samalaadi nähteid avaldus ka Ridala kihelkonnas, olles seega jõudnud juba paika, kus edaspidigi leidus kõige soodsamaid arenguvõimalusi. Seal esinenudki kolm erisugust inspireeritute liiki [32]), kuid meil puuduvad lähemad andmed neist.

Eelmiste sündmuste tegevuspaikadest suure vahemaaga lahutatud, kuid siiski tunduvate sarnasusjoontega on Võrumaa „prohvet" ja usumäratseja Tallima Paap, kes vist sellel ajajärgul ainsana sattus ka kohtuvõimude kätte, kuna ta tegevus oli laiaulatuslikum ja kestvam eelmistest juhusnähetest. Tõepoolest

---

[29]) Russwurm, m. t., lk. 283—284.
[30]) Ibid., lk. 284.
[31]) Ibid., lk. 284.
[32]) Ibid., lk. 235.

temagi tegevuse juured näivad asuvat Põhja-Eestis, milline ala eriti oma läänepoolse osaga on jäänud alaliselt prohvetite ja usumäratsejate kodumaaks, kuna Lõuna-Eesti seesuguseid nähteid hoopis vähem on sünnitanud.

Tallima Paap, pärit Rõuge kihelkonnast Haanja vallast Tallima külast, on elutsenud nimelt ka Põhja-Eestis, kust ta on saanud herrnhuutliku usulise kasvatuse ja juba sealgi alustanud oma prohvetitegevust [33]). Koduvalda tagasi tulles ta hakkas iseseisvalt pidama palvetunde, kuid jõudis nendega varsti liialdusteni, pidades end väljavalitud prohvetiks, kes peab rahvast õpetama ja valitsema. Ta moodustas ka oma poolehoidjaist mingi osaduse ja nõudis neilt lihtsa riietuse kandmist ja loobumist ehetest, kuna viimased olevat kuradist ja tulevat hävitada. Ka nõudis ta tubaka ja viina ning rasvaste toitude mahajätmist. Ta halvustas kirikut ja armulauda, soovitades lapsi ise ristida. Kiriklikele raamatuile kuulutas ta sõja. Ta korraldas ka kuradi väljaajamist alastivõtmise, enesepeksmise ja lumesväherdamisega [34]).

Paabu poolehoidjad hakkasid varsti kestvate ülepingutuste tagajärjel nägema visioone, eeskätt avatud taevast ja põrgut. Viimases paigas nähtud eriti mõisasaksu, nagu selle liikumise teravots üldse näis sihtuvat mõisnike sunduste ja ülevõimu vastu. See sotsiaalne tendents viis talurahva koguni vägivaldseile kokkupõrkeile mõisa ametmeestega, olles nõnda üheks varasemaks talupoegade-rahutuseks kodumaal [35]). Lõpuks vangistati Paap ja ta abilised, kuid ta ei taganenud siiski veel oma prohvetikutse rõhutamisest [36]).

Prof. O. Sild analüüsib Tallima Paabu usuliste vaadete sisu ja teeb järeldusi, mis on maksvad ka teiste selleaegsete „prohvetlikkude" usumäratsejate kohta, kuna nende tegevuselaad ja sisu on üsnagi sarnased üksteisega, olles võrsunud ühesugustest dispositsioonidest, nii et ühesuguste vaimsete ja hingeliste olukordade juures võis loomulikult tekkida samalaadseid elamusi ja mõttekujutusi. Pietistlikust koolist on pärit nende pöördumise tähtsustamise ja Jeesuse jälgimise ideed. Herrnhuutlikud on nende separatismi-taotlused, entusiast-

[33]) O. Sild, Tallima Paap. Usuteadusl. Ajakiri 1929, nr. 3/4, lk. 102.
[34]) Ibid., lk. 102—105.
[35]) Ibid., lk. 106—107.
[36]) Ibid., lk. 119.

likud ja spiritualistlikud usukujutlused, sisemise pingega prohvetiteadvus, samuti viimsepäeva-ootamised, mis asetab nad eriliselt vaenulikku suhtesse kõigi sotsiaalsete kohustustega [37]).

Nende usumäratsuste üle hakkas kirikujuhtidele tulema kaebusi üle kogu maa. Kuid otsustavaid samme ei astutud ometi nii kiiresti, sest vennastekogudus ühes oma vooruste ja pahedega oli jõudnud rahva hingele juba liig lähedale, nii et selle täieline väljajuurimine näis olevat peaaegu võimatu. Uued traditsioonid olid saanud rahvale omaseks, nii et eestlased olid isegi uskumatut agarust üles näidanud oma ürgvanade, siiani kõigile välismõjudele vastu pannud paganlike kommete hävitamisel [38]). Isegi neis eksaltatsiooni- ja märatsemisjuhtudes võis positiivsena näha rahva esimesi tõelisi religioosseid elamusi kristliku usu piirides, mis seni ei olnud veel üle tõusnud apaatsest kogudusse-kuulumisest ega kuigi suurel määral võõrutanud rahvast paganlikust usundiringist.

Nende sündmuste puhul saatis Eestimaa konsistoorium 1743. aastal pastoreile ringkirja, milles soovitas võitlusvahendina tarvitada omapoolset jumalasõna-selgitamist ja pastorite isiklikku kontaktipidamist talupoegadega [39]). Nõnda hakkasid ametlikud kirikujuhidki nägema valitseva kiriku senist loidu tegevust, mis oligi võimaldanud seesuguste häirete tekkimist, ning pastorite tähelepanu juhtima tema koguduse hingelistele tarvetele ja abinõudele nende rahuldamiseks.

Kuid asjaolud kujunesid varsti ootamatult teises suunas: 1743. a. avaldati üllatusena keisri käsul seadus, mis keelas herrnhuutlaste tegevuse Vene riigi piirides. Ometi seaduse täideviimisel ei toimitud küllalt resoluutselt, nii et näiteks herrnhuutlasi-pooldavad pastorid jäid edasi oma ametkohtadele, ja palvemajugi ei suletud täieliselt, seal ei tohitud ainult kinniseid koosolekuid pidada. Nendest järelandmistest hoolimata oli mõneks ajaks pidurdatud siinse herrnhuutliku organisatsiooni edu, mis oli põhjenenudki peamiselt kinnisuse ja separaatsuse printsiibil [40]).

---

[37]) Ibid., lk. 126—127.
[38]) J. Eckardt, m. t., lk. 243.
[39]) C. Russwurm, m. t., lk. 235.
[40]) J. Eckardt, m. t., lk. 239.

Kuid talurahvas jäi visalt truuks oma „esimesele armastusele“, ja kogudused elasid salajaselt edasi. Need keeluaastad möödusidki rohkem välise elavuse kahanemise, kuid sisemise süvenemise ja küpsemise tähe all. Leidus ka ennastsalgavaid juhte, nagu näit. eelpool mainitud Jakob Marrasch, kes apostlite visadusega pidasid sidet laialipillatud „hulgakeste“ vahel ja edasi õhutasid nende „tuha all immitsevat tuld“, kuni see soodsamate aegade saabudes puhkes võimsaks tuleleegiks [41]).

18. sajandi lõpupoolel valitses usuelus ratsionalism, mis oli ilmutususu ja igasuguste ekstaatikute suurim vastane, eitades üldse niisuguste metafüüsiliste elamuste olemasolu. Kuid 19. saj. algul vallutas Euroopat uus pietistlik laine, mille aluseks oli prantsuse revolutsioonis toimunud põhiline murrang kogu tundeelus, kutsudes kõigil vaimsetel aladel esile täispöördelisi suunamuutmisi müstitsismi poole. Usuelus kalduti tagasi eelvalgustuslikku teoloogiasse ja vanasse pietismi või koguni äärmisse müstikasse, teosoofiasse, okultismi jne. Teatavat maagiliste jõudude avaldust otsiti ka Euroopat-vallutava Napoleoni sõjakäikudest, kelle lüüasaamises nähti otseselt jumalikkude jõudude vahelesegamist. Niisugune valitsev meelsus tekitas loomulikult uusi elevusi senistes usuühingutes, ja nõnda tõusis sel ajastul vennastekoguduski üldiselt oma mõjuvuse haripunkti. Selles uues äratuslaines ilmnesid aga jälle usumäratsuslikud elemendid, mis sundisid näit. Loode-Saksamaal ametivõime korra säilitamiseks tegevusse astuma [42]).

Baltimaadel tõusis uue suuna kandjaks jälle vennastekogudus, kelle tegevust kõigiti soodustas keiser Aleksander I, aidates selle liikumise siingi ta ülimale tipule. Uues hoovõtmises näeme aga jällegi tuttavaid prohvetlikke teenäitajaid, nn. „taevakäijaid“, kelle vaatlemisega jõuamegi oma päristeema juurde.

Sellel ajajärgul toimivate ekstaatikute-prohvetite tegevust on üksikasjalisemalt kirjeldanud meie tuntud ärkamisaegne kirjanik F. R. Kreutzwald, kasustades nähtavasti oma isiklikke noorpõlve-mälestusi, valgustades seega küsimust ühes seniavaldama-

---

[41]) J. Marrash'i elukäik; J. Eckardt, m. t., lk. 239—242.

[42]) Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 2. Aufl. Herausgegeben von H. Gunkel u. L. Zscharnack, artikkel „Erweckungsbewegung“.

tus saksakeelses käsikirjas [43]) paremini ja üksikasjalisemalt kui ükski muu teadaolev allikas. Kuna see ülevaade sisaldab külluses huvitavat faktilist materjal ja peale selle mõneski suhtes avaldab Kreutzwaldi enda tõekspidamisi ja vaimulaadi, siis peab allakirjutanu võimalikuks nimetatud käsikirja avaldada terves ulatuses, kuid suurema loetavuse huvides eestikeelses tõlkes.

T a e v a k ä i j a d.

Ajalooline skits eesti rahvaelust.

M o t o:

Nii peaks siis vaga hullus kaduma,
Ma tahan kuulutada kogu tõe!
Ehk küll nii kaotan teie poolehoiu.

Betty Paoli.

Kõik kordub elus! hüüatab luuletaja, ning ajalugu annab meile huvitavaid tõendusi selle kohta, kuidas alatust usumäratsemisest, sellest kroonilisest hingepahest, mõnikord ägedaid vorme välja kujuneb, mis teistele taudidele sarnaselt lühikese ajaga levinevad üle laialiste maa-alade ja seda hävitavamalt möllavad, mida hooletumad ollakse pahet ta tekkimisel lämmatama. Üks seesugune määratsemistõbi oli ka umbes 30 aastat tagasi Eestimaal valitsenud somnambulism, mis magajad — tavaliselt need olid naissoost — vahetevahel tõmbas lahti maast ja — sarnaselt Muhamedi õnnelikele prohveteile — valmistas neile rõõmu taevastes regioonides. Need ei olnud aga niinimetatud selgeltnägijate unepildid ega visioonid, vaid meie magajad kinnitasid ühel häälel, et nad olevat tõeliselt ja kehalises olemuses tõstetud taevasse ja seal isiklikult läbi elanud kõik hiljem-jutustatava. Sellele asjaolule nad võlgnevad oma nime „taevakäijad", mille korduv pilge, kui haihtus usk prohvetite ausast mängust, mitmel viisil naeruvääristas. Kadunud praost Masing'u eestikeelse nädalalehe 1822. ja 1823-das aastakäigus kirjeldatud juhud ei olnud mitte e s i m e s e d, ja teeneline toimetaja eksib, kui ta asetab fanatismi tekkimise Läänemaale. Juhud Läänemaal, millele pärast teised Harju- ja Viljandimaal järgnesid, olid taaselustamine ja — nagu järgnevast näeme — proosaline järelaimamine tõelistele somnambuulidele, kelle algus langeb 1813. aastasse ning kelle häll asub Virumaal ja Alutaguses. Siit levines määratsemine mitmesse suunda ja sellekohaselt, kuidas ta olemus sai lühema või pikema aja jooksul ühel kohal kuidagi igapäevaseks, valis jälle uusi tegevuspaiku, kus võis suurema õnnega teotseda. Enne kui midagi teatame nende taevakäijate seiklustest, peame tingimata pilku heitma seekordsele ajale ning võimalikult lühidalt esile tooma põhjused, mis selle imetabase nähte ellu kutsusid.

---

[43]) Leidub Õpetatud Eesti Seltsi arhiivis: M. A. 169: 12. See on kirjutaud 1850-dail aastail ajakirja „Inland'i" jaoks, kuid ilmumata jäänud vist tsensoritakistuste tõttu.

Mida rõhuvamalt muljed inimese hingele mõju avaldavad, teda hirmutavad ja araks teevad, seda kergemini ta langeb määratsemise kätte, ja me teame seda üsna hästi, kuidas leinamaja teatavate agentide poolt niisama virgasti üles otsitakse nagu harakate ja vareste poolt niisugused paigad, kus midagi langes või tapeti. — Ei olnud puudust deprimeerivaist mõjudest sel ajal, millest me kõneleme. Meenutame siinkohal eelkäinud raskeid näljaaastaid, millele järgnesid haigused, veisetaudid ja kriisiajad, suurt komeeti aastast 1811, mis ebausu poolt jumaliku viha käskjalaks ja viimsepäeva kohtu kuulutajaks tembeldatuna täitis nõrku suure hirmuga; meenutame veel paljusid erutavaid sõjakuuldusi ja prantslaste invasiooni Venemaale, nähet, mida eestlased algul tervitasid vaikse rõõmuga, kuna nad võimsalt maailmavallutajalt lootsid ja osati täie kindlusega ootasid oma senise pärisorjuse lõpetamist. Võib-olla toimus ka sel ajal salajasi mahhinatsioone, mis pidid rahvast häälestama prantslaste kasuks, nagu mõned aastakümned hiljem muudeks eesmärkideks [44]). Sakslaste-vastase natsionaal-viha õhutamine võib viia eestlase kõigele! Torkas tõesti silma, kuidas eestlaste rõõm samal määral tõusis, kuivõrd teistel, nimelt ülemseisustel julgus langes ja kartus ülevõimu näis võtvat. Kuna varasemate sõjaootuste ajal rahvas mattis maasse oma varanatukese ja vaeva nägi metsades ja soodes pelgupaikade otsimisega, siis nüüd jäi ta rahulikuks ja jättis varanduste mahamatmise ühes põgenemismõtetega aadlikele. „Prantslased on meie sõbrad!" kuuldus siit ja sealt, nagu me nüüd oleme harjunud seda kuulma ühest teisest rahvusest [45]). — Seesugustes olukordades pidi teade võitmatuks peetud prantsuse väe kaotusest tooma eestlasele hirmu ja tuska. Ja kui nüüd selle järele meie relvadega õnnelikult saavutatud võidu üle teised seisused oma rõõmu väljendasid kiidulauludes, siis jäid eestlased tummaks ja endassepöördunuks ning kurtsid vaikselt Jumalale oma muresid purunenud lootustest. — Pärisorjuse-ahel, kuigi Jumala rahus puhkava keiser Aleksandri inimsõbraliku pehmuse läbi palju kergendatud, näis pettunuid korraga karmimalt rõhuvat kui varasemal barbaarsuse ja vägivallavalitsuse ajajärgul. 1804. aasta seaduse-korraldused olid siin-seal äratanud rahvas eneseteadvust [46]). Nii võivad käerauad aastatepikkuse harjumuse läbi tihenenud nahale saada lõpuks valutuks, kuid vabadusele ärganud ideega koos hakkab vangistatu käsi valutama ja ta tunneb järsku survet, mis teda seni sugugi ei koormanud. — Nende juba-loeteldud põhjuste juurde peame arvama veel Eesti rahva paremiku südames elutseva sügava religioosse tunde, mis seda silmapaistvamalt pidi avalduma ajal, mil just ülemseisuste enamik pidas kõike religioosset ja kiriklikku avalikuks häbimärgiks haritud inimesele või püüdis seda frivoliteediga alandada. — Kui seda rahva religioosset tunnet oleks paremini mõistetud ja õigemini juhitud, ja oleks üldse hingekarjase-ametikandjate poolt töösse mindud tõe ja innuga, alali-

[44]) Kreutzwald mõtleb sellega 40-date aastate veneusu tulekut. R. P.

[45]) Mõeldakse venelasi. R. P.

[46]) Referent kuulis hiljuti kaebust: olevat s u u r õnnetus, et talupoegadele on nii palju seaduses ja õiguses järele antud; ei oleks pidanud neile seaduslikult midagi soodustama, siis neist oleks saanud üsna teised inimesed!

selt arvestades natsionaalseid eriomadusi, siis poleks usumäratsus kunagi sellisel pöörasel viisil esinenud, nagu see juhtus tol korral. Vaimulike ja rahva vahel seisis sügav kuristik, ja see pole veel tänapäevanigi päriselt täidetud. Suur osa selleaegseist vanakooli vaimulikest oli — kui tarvitada ühe kadunud auväärse isiku tabavat väljendust — läbi ja läbi luiseks muutunud. — Kuidas võisid seesugused külmad, kehastunud mõistuseinimesed mõjustada lapselikul arenguastmel seisvat rahvast, kelle käsitus kristlusest oli puhtalt tunde- ja südameasi? — Kes hoolis sellest, et nõrku pidi joodetama piimaga, kuna nad ei kannatanud välja muud toiduainet? — Selleaegsed härrad pastorid, kui talvel ei olnud liiaks külm või ei olnud vaja karta hilinemist kellegi omakihelkonna rikka aadlimehe lõunasöögile, läksid pühapäeval harjunud viisil kirikusse, rääkisid maha oma jutluse, jagasid armulauda ja toimetasid muid ametiasju, mille jaoks köstril ei olnud õigusi, ning olid harilikult oma kogudusega koos kõige õnnelikumad, kui viimane „aamen" andis märku lahkumiseks. Kirikust voolas suur hulk lähedasse kirikukõrtsi, kus agaralt prassiti, sekka tublisti kakeldi ja sasiti üksteise juukseid, sest polnud veel moes astuda joomaliialduse kui kurja pahe vastu võitlusse, ja kuidas võis sellest imestuda, kuna veel tänapäeval leidub palju õiglasi pastoreid, kes karskusenõuet peavad seesuguseks, mis ei sobi hingekarjaseameti auväärsusega!![47]) — Kuna, nagu ülemal öeldud, enamus kirikuskäijaist kõrtsides teotas sabbatit, läks väike erandkogu palvemajadesse, et sealt oma südamele otsida rahuldust. Aga sel määral, kuidas aegamööda palvemajades konkurents tõusis, näis ka ebausk ja usumäratsus rahva seas kasvavat. Pimedad juhid meelitasid rahva müstitsismi labürintkäikudesse, kust viimaks keegi enam ei teadnud väljapääsu. Lobiseti palju jumalikust inspiratsioonist, armuvalikust, püha vaimu koolist etc. kui vahendeist ja seadeldusist, mis pidid väljavalituile hoolsa palve läbi võimet andma ennustamiseks ja imetegudeks. Vaga edevus hellitas end seesuguse edu-saavutamise mõttega nii kaua, kuni see sai mõnede juures kinnisideeks, mis pani neid uskuma, et nende erutatud fantaasia pildid eksisteerivad tõelikkuses. Seda usuliialduse antud impulssi mõistis pettuse- ja spekulatsioonivaim hiilgavalt kasustada oma huvides, ja ennäe! uue ühingu prohvetid olidki valmis.

Vaevalt kõlas teade ühest ettekuulutajast-tütarlapsest, kes olevat ju-

---

[47]) Lubatagu siinkohal edasi anda järgnev karakteristlik väljendus, mille esitas mulle mõne aasta eest üks eestlane oma pastori kohta. „Mina kuulun", ütles ta, „nende hoolsate kirikuskäijate hulka, kes harva vahele jätavad ühe pühapäeva; ma leian ka endi pastori jutlustest nii kaua suurt vagadust, kuni need sisaldavad rohkesti ja tabavalt piiblilausendeid; aga need jäävad sellest hoolimata enamiku juures viljatuks, kuna need kunagi ei sihi elusuhete ega valitsevate ebavooruste pihta. Nii on näiteks joomaliialdus meie kihelkonnas tõusnud hirmuäratavale kõrgusele, kuid veel kunagi pole ma kuulnud kantslist üht tõsist manitsust selle vastu, kuna teistes kihelkondades, kus pastorid agaralt sellele tähelepanu juhivad, sajad on täieliselt loobunud pahest, ja nõnda jääb pealekasvav sugupõlv sellest vaenlasest puutumata.

maliku inspiratsiooni läbi saanud võime teateid anda tulevaste asjade kohta, kuna ta olevat ingli saatel külastanud õndsate ja hukkamõistetute asupaika ja kõiges isiklikult veendunud — nii nähti kohe vagasid risti ette löömas ja peatselt igast küljest järel jooksmas sellele uuele Israelist tõusnud tähele. Alguses polnud muidugi taevakäijail kavas oma komöödiat kasustada maiste varanduste teenimise abinõuna; see oli rohkem, nagu eelpool tähendasin, ülepingutatud, kinnisideeks saanud mõte ja selle kõrval vast ka püüd ennast kuulsaks teha, mis uued prohvetid ellu kutsus. — Nii kuulub aga eesti rahva eriomaduste hulka mitte kunagi ilmuda tühjade kätega; eestlane toob alati midagi kaasa, läheb ta siis mõnele sõbralikule külaskäigule, mõnele pidujoodule, kuhugi tõelisele ametitalitusele või mõne väljavalitud jumalasõna-kuulutaja juurde. Seda andi nimetatakse külalis- ehk võõrasleivaks, ning kõige vaesem, kel pole midagi paremat tuua, küpsetab selletarvis kapsalehel paar odrajahukooki, kuna jõukas võtab kaasa nisuleiba, tapetud põrsa, võid, suitsuliha või muud sellesarnast. — Et niisugust haruldast, päris ebaharilikku juhust, nagu seda oli imelapse külastamine, pidi hinnatama üsna eriliste andidega, see oli muidugi endastmõistetav. Kes ei ohverdaks meeleldi ja rõõmuga maist varandust oma hinge hüvangule? — Oli ju ka keskajal paavsti tulusamaks varaallikaks tuntud patu-lunakiri. Lühidalt, esimeste imelaste majad kuhjati kinkidega üle; mõni keskmise elujärjega taluperemees jõudis selle kaudu lühikese ajaga õitsvale jõukusastmele. Ei paistnud midagi olevat kergem kui see kunst — petlikvaga uinakuga võita endale kuulsust ja rikkust. Mõni spekulant andus uuele ärile ja mõistis sellest suurepäraselt kasu saada. Niipea kui kord tee oli rajatud, leidus taevakäijaid igas ümbruskonnas. Aga nagu prohvet oma kodumaal — kõnelemata ta kodukülast — maksab kõige vähem, nii näis ka siin taevakäijate nimetus tõusvat kaugusega *gradatim*. Mida kaugemal ime, seda suurem kuulujuttudes ta tegude kuulsus. Tõusis järsku tähelepanuvääriv liikumine eestlaste seas; igal pool teedel võis näha palverändajate voore, jalgsi ja ratsa, kes tihti ristlesid läbisegi, oldi isegi kiusatuses uskuma, et kogu maa on jälle muutunud katoliiklikuks ja on avatud uued usurändamispaigad. Oleks ülimal määral huvitav, kui keegi usaldaks summeerida seesuguste usurännakutega kaotatud tööpäevad ja selleks raisatud kingitused. Arvtulemused neist viiksid meid üllatusse! Palvemajade enamikus kuuldi imelapsi valjusti kiidetavat ja samuti hinnatavat ristikäike nende juurde kui Jumala meelepärast tegevust. Mõned ettelugejad hüüdsid fanaatilise innustusega: „Viimsepäeva tulek on ukse ees! Armas Jumal on nüüd lapsed pannud kõnelema nagu kunagi Bileami eesli. Õnnistegija ütles: Laske lapsed minu juurde tulla, meie ei saatnud neid mitte, seepärast on Tema ise kutsunud nad enda juurde. Nagu linnupüünis tabab meid kohtupäev üle öö. Ainult üldine kahetsus ja täieline loobumine maailmast võib meid päästa.“ — Mis pean ma tegema, et saavutada taevariik? kujunes sellest alates peaküsimuseks, mis kõikjal esitati taevakäijatele. Vastused kõlasid erinevalt, mitte harva üksteisele vastu rääkides, kuid minu eesmärgiks ei saa olla neid kõiki loendada selles skitsis; ometi peab hiljem mõnda nimetama nimeliselt, kes pärast jätsid maha tähelepandavaid jälgi.

See oli 1813. aasta hilissügisel, kui Rakvere maakonnas esile tõusis

esimene imelaps; umbes nelja nädala pärast ulatus nende arv juba poole tosinani! Kõikide juures kandsid kirjeldused ja muinasjutud rohkemate või vähemate modifikatsioonidega ikka samu tunnuseid; järjelikult nad olid kõik ühe ja sama originaali koopiad. Tütarlapsed kahe- kuni viieteistkümnenda eluaastani, pärast ka mõned vagatsevad hüsteerilised naised võtsid ette pühi rännakuid taevasse. Algpõhjused, millega nad selleni jõudsid, olid mitmesugused. Vana-Sõmeru Raudvere külas leidub nähtavasti veel paganusajast põlvnev ohvrikivi, mida selle sajandi algul külaelanikud kasustasid mitmesugustel juhtudel ja mis seisis rahvausu järgi ühenduses kõrgemate võimudega. Keegi selles külas esilekerkinud imelaps oli ta enda tunnistuse järgi ühel päeval uinunud ohvrikivi juures, seal astunud tema juurde ingel nõudmisega: „Tule minuga taevasse!" Kohkunud laps ei teadnud midagi sellele vastata, ta oli vaid pärast unest-ärkamist kogu päeva usinalt palvetanud, ja kui seepeale ingel järgmisel ööl jälle ilmunud, oli ta julgelt ühes läinud. Paar teist kuulsid oma palve kestel ühe nägematu olevuse häält, mis hüüdis neile: „Te olete liig head ja vagad sellele maailmale, Jumal on teid välja valinud suuremate asjade jaoks." Otsekohe peale seda nad olid uinunud ja jõudnud ingli saatel taevasse.

Polnud tõepoolest midagi lõbusamat kui kuulata niisuguste fanaatikute taevakirjeldusi. Seal leidus mitmesuguseid osakondi, millesse hinged olid paigutatud nende õndsuse erinevate astmete järgi. Eesruum oli tavaliselt üsna pime, seal ei näinud midagi, kuuldus ainult vaeste hingede ohkamist ja tasast soigumist. Seal eesruumis oli poolvagade prooviaeg, kes sellekohaselt, kuidas nad oskasid kasustada armuperioodi, jõudsid kas paremasse taevasse või pidid rändama põrgusse. Teine taevas oli *udukarva*, siin võis juba üldjoontes eraldada lähemalseisvaid figuure, kuid seegi taevas ei pakkunud oma elanikele mingit erilist õndsust, ainult edasijõudmine oli vaba igaühele, võidi ajajooksul saada edasi hea ülalpidamisega. Kolmas taevas moodustas pika koridori, mõlemast küljest piiratud hulga põlevate ahjudega; elanikke oli napilt; vähesed siinasuvad hinged, palvemajade ettelugejad, omasid seintele kõrgele ülesseatud laudseid istmeid (*lavad*), kust nad pidasid meeltülendavaid jutlusi möödaminejaile, kes toodi üle teisest taevast. Põlevad ahjud pidid neile meenutama põrgut, mille oleksid tõepoolest teeninud, kui neile poleks osaks saanud õndsus Kristuse ennastohverdava teene läbi. Mõned inglid olid külaskäigul ettelugejate juures ja elasid viimastega väga usalduslikus vahekorras. Neljas taevas oli helesinine ja moodustas peatuspaiga mõnedele alamat sorti inglitele ja paljudele hingedele. Siinelutsejad nautisid mugavat elu ja maitsesid kestvalt *dolce far niente!* — Viies taevas, *kollakasvalge*, oli peatuspaigaks vagadele, süütuile lastele ja paljudele inglitele, kellest viimased mängisid haljal vainul lastega *kurni!* Maasikaid ebaharilikus suuruses, mesikärgi, pähkleid ja muid seesuguseid maiustusi tarvitati toiduks jne. Vahetevahel ilmus ka Jumalaema Maria ja tõi lastele kaasa kõiksuguseid ilusaid mänguasju[48]). Kuues tae-

[48]) Selle katolitsismi järgi lõhnava joone juures väärib märkimist, et lühikest aega enne seda tsirkuleeris eesti palvemajades taevast langenud kiri, milles oli mitmel puhul kõnet Emast Mariast ja pühikutest. Üht seesugust kirja nägin ma 1823. a. Tallinnas.

vas, *helepunane*, oli täidetud väljavalitud õndsatega *(Lepna rahvas*[49]]) ja paljude kõrgemate inglitega; õndsad kandsid roosipunaseid, Kristuse veres värvitud, inglid aga valgeid säravaid riideid. Siin kuuldus kestvalt kõlamas taevalikke kiidulaule Kõigevägevama auks, inglid lõid aeg-ajalt pasunatega sekka etc. etc. Lõpuks s e i t s m e s taevas, kus Issand ise aujärjel istus, oli päikesevärvi, selles olid kõrgemail ingleil elukohad Jumala läheduses, kuna vanemad pühikud sinna ainult suuremail pidupäevil ligi pääsesid. Alguses ei jõudnud meie taevakäijad mitte sellesse pühadusse; nad võisid ainult läbi poolsuletud ukse sisse vaadata, kuid harjumatu valguseärritus oli nii pimestav, et nad peaaegu midagi ei näinud. Hiljem lasti ka mõned sinna juurde ja paaril neist oli küllalt õnne saavutada armsa Jumala juures isiklikku audintsi, pidid ometi enne juhtivale inglile lubama saladuses hoida Jumalaga peetud jutuajamist. — Kui ühelt 12-aastaselt tütarlapselt küsiti, kuidas ometi armas Jumal välja näeb, andis ta vastuseks: *„Jumal on juba üks vanakas, keskmise kasvuga mees, aga ei olnud tema ehtes ilu ühtigi leida; üks vana vesihall kuueke seljas ja vana kübaralotike pääs!* [50])

Vähem lõbusad ei olnud taevakäijate suus põrgukujutused. Taevatreppidest üles tõustes silmati vasakul ja tagapool põrgut. Kõik müstiline ja vagatsev meeletus ning jäme materjalism olid andnud värve selle kujutamiseks. Siin oli ühine peatuskoht härrastele, valitsejaile, kupjaile ja kiltreile; viimased istusid tuliseis sõimedes, ümbritsetud suurest hobuste- ja härgadekarjast, kelle jõudu oli ülemääraselt pingutatud mõisatöödes. Karmid rehepapid pidid hõõguvpunaste raudsete vartadega peksma põlevaid õlgi. Teiste patuste hingi tambiti, kõrvetati, keedeti ja praeti põrguköögis! Et ka armastatud väävli-, pigi- ja tulemered ei võinud puududa hingede pesemiseks ja puhastamiseks, on endastmõistetav. Tähelepandav oli, et veel elavad isikud olid *in effigie* aset võtnud oma tulevastes asupaikades, nii taevas kui ka põrgus, selle järele teadsid taevakäijad alati täpsalt ilmutada, kuhu keegi pidi jõudma pärast oma surma, asjaolu, mis võimsalt üles piitsutas külastajate uudishimu.

Me tuleme nüüd tagasi paari ülalmainitud vastuse juurde, mis olid antud küsimusele: kuidas võiks saada õndsaks? Üks taevakäija oli öelnud: Kes taevasse tahab saada, peab kõigepealt maha panema kõik ehted ja eeskuju võtma Jumalast, kes näib oma riietuses ülimalt lihtsana ning on pühaja äripäevil riietatud ühesuguselt. Te peate seetõttu endast loovutama kogu patuse ilmamaa, te ei pea kandma värvilisi paelu, siidi- ega sitsirätte ega kirjusid kuubi; ka ei tohi teie rõivastel näha olla ei hõbedat ega mingit muud ilustust. Te peate siin hädaorus riietuma leinajate-sarnaselt, seepärast kandke ainult musta ja valget, valgeid rätte ja musti paelu, valgeid

---

[49]) Lepna, Rakvere mõisale kuuluv küla, omas sel korral kuulsamat palvemaja kogu ümbruskonnas selle järele märgiti vagasid ühiselt *Lepna rahva* nimega.

[50]) Masing'u poolt mainitud, teisel kohal kirjeldatud tütarlaps Hageri kihelkonnast väljendas: Jumal olevat üks väike, kuivetanud, tilluke, vaene, vana mehike lõpmata pika ninaga!

ja musti kuubi, kõik teised värvid on patused ja põlvnevad kuradilt. Niipea kui see kuulutus oli tõeks tunnistatud mõnede palvemaja-ettelugejate poolt, nähti pimestatud rahvast külavainudel püstitamas suuri tuleriitu ja kõike põletamas, mis oli keelatud asjadest põletatavat, kuna hõbedased ehteasjad jõudsid naeruväärse hinnaga, mitte harva paari musta leivakannika vastu vahetatult, juudi rändkaupmeeste kätte, kes seekord tegid briljantset äri. — Üks tark petis oskas rahva kergeusklikkust kasustada osavalt enda huvides. Kui ta ühel päeval arvukalt kogunenud külastajail märkas palju hõbedasi preese, koralle, sõrmuseid ja rahasid, ütles ta ärgates: Jumal olevat teda käskinud kõik need asjad sõela koguda ja tema voodi ette paigutada, järgmisel taevakäigul pidavat nende üle otsustatama. Kui see käsk täpsalt tädeti ja ta uuesti uinus, kõrvaldati toast, nagu ikka, kõik võõrad, kes väljas vahetevahel vaimulikke laule lauldes ootasid naisprohveti ärkamist, ja millise aja kestel kõrvaldati sõelast kõik nimetatud esemed ühe teenistusvalmis abilise poolt. Üllatunud hulk kuulas segilöödult, kuidas kurat taevakäija äraolekut kasustades kõik varastanud ja ainult tühja sõela järele jätnud! [51]) — Kõik olid kaugel sellest, et mõelda pettust. Üks taevakäija keelas valjult laupäevase töötamise, kuna see päev olevat taevas palju suurem püha kui pühapäev; ka pidavat reede õhtul või laupäeva varahommikul sauna mindama. Ebausklik rahvas pidas seesugust evangeeliumiks ja järgnes sellele jõudumööda. Keegi teine keelas veel lapsi ristimast vanemate nimele, kuna seetõttu võivat kergesti vigu tekkida taevastes hinge-registreis. Peab vähemalt juba nõnda-ristitud lapsi teisiti hüüdma etc. etc.

Mõnel külastajal oli külastuse peapõhjuseks muidugi ka koormav enesetunne, nad tahtsid vaigistada ärganud südametunnistust, ühtlasi ka teada vahendeid ja teid, kuidas lepitada mõnda minevikusüüd. Selles suhtes sündis ka sekka midagi head. Üks ametnikunaine W-st [arvatavasti Rakverest, R. P.], kel oli juhtunud vallalises põlves õnnetus paljuneda, ei näinud muud abinõu oma häbi varjamiseks kui anda äsjasündinu ühte naabrikõrtsi, kus teda kasvatati. See isik, pärastises abielus saanud kahe lapse emaks, küsis Vana-Sõmeru taevakäijalt oma tulevast saatust. Naisprohvet, kesteab mil viisil teadlikuks saanud teise varasemast tegevusest, andis vastuseks: „Ah, armas prouake! te istusite põrgus, kaht last oma süles kiigutades, kuna kolmas, nähtavasti vanem, koerakutsika viisil teie tooli all nuttis ja käsi sirutas.“ Ametnikunaine oli sellest nii tabatud, et ta koju tulles tunnistas mehele üles oma ülekohtu ja varsti peale seda võttis jälle enda juurde aastate eest äraantud lapse. Raskem oli prohveteil ülesanne, kui päris võõrad isikud tulid kaugeist kohtadest ja nõudsid neilt teateid. Siin aidati end harilikult järgmise kavalusega: peeti võõrad 24 tundi ja kauem kinni, enne kui nad jõudsid audientsile, naisprohvet magas selle aja maha ilma ärkamata, kuid seda agaramalt teotses ümbruskond, et läbirääkimistega välja uurida võõra isiku olukordi ja elusaatust. See õnnestus tavaliselt täiel määral ja kõik sosistati magajale kõrva, kes siis ärgates kohe küsimatult teatas midagi tundmatu külastaja varasemast saatusest,

---

[51]) Ühel teisel, Masing'u poolt jutustatud juhul kaotas Jumal kaardimängus oma raha ja laenas seda hiljem taevakäijalt.

esitatud küsimustele andis tumeda, oraakelliku vastuse, mis vahel võis üsna tabavalt midagi tähendada, ja nii said kõik rahuldust. — Kõige enam imponeerisid taevakäijad oma kunstiga seepoolest, et nad päris võõraile isikuile teadustasid midagi nende varasemast elust; see kõikteadmine — nii arvati — võib sündida ainult jumaliku inspiratsiooni läbi, kuid lihtsameelseile uskujaile ei tulnud sugugi meelde, et nad mõned tunnid tagasi olid magaja sugulastele ja sõpradele jutustanud oma elusaatuse.

See kirjeldatud taevakäijate-maania kestis kuni 1815. aastani Virumaal ja Alutaguses, kus see veidi nagu igapäevaseks saades iseendast hajus; uued prohvetid ei leidnud enam vastukõla, nad olid moest läinud. Ometi kolm aastat hiljem ärkas märatsus uue entusiasmiga Harju- ja Läänemaal, siin see võis aga üldse ainult lühikest aega kesta, sest õpetajad ja kohalikud ülemused tegid fanatismile takistusi otstarbekohaste vastuabinõudega. Nende hilisemate taevakäijate juures oli — nagu ma alguses tähendasin — poeetiline külg üsna vähene, nad kõnelesid kõik ühel häälel valgest ja mustast taevast, esimene oli määratud vagadele, teine maailmalastele. Viimast selle kooli märatsejat nägin ma 1819. a. Hageri kihelkonnas Ohulepas; see oli üks ülepingutatud palveõde, kes lobises palju põrgukaristustest. Ta oli ainult üks kord näinud Jumalat, kes olevat väga haige etc. Palvemajade külastamist ei võivat hooletusse jätta, kuna seal olevat ettelugejad pühast vaimust koolitatud, kirikuskäimine olevat ükskõikne, kuna pastorid olevat maailmalapsed. — Selle märatsuse järelkõlad kestsid 1822. aastani ja kadunud praost Masing'ule, sellele suurele, unustamatule rahvaõpetajale kuulub teene võita taevakäijate-fanatism sõnamõõgaga. Ta tõi selle asja oma nädalalehes sel viisil kõne alla, et rahval pidid silmad avanema, ja petjad ei leidnud enam kuski tuge.

Seejärele kui eelesitatus on ajaloolise tõetruuduse ja õiglase erapooletusega skitseeritud selle aja haletsemisväärsed sündmused, avaneb inimlikkude eksimuste raamatust üks mitte päris tähtsuseta leht, ja nagu iga läbielatud tõsiasi võib pakkuda järelmaailmale oma õpetavat kasulikkust, lõpetan need read avameelse kinnitusega, et nende kujutatud varjukülgede kõrval leidus ka valguspooli, mis niihästi selleaegse vaimulikkonna kui ka palvemaja-ettelugejate hulgas moodustasid auväärsed erandid. Aga kuna me need Lotid laseme oma perekondadega välja rännata, ei või me päästa hukkaläinud Soodomat teenitud hävinemisest.

Nii kõneleb Kreutzwald taevakäijaist, küsimuse olemuslikke jooni hästi ja usutavalt tabades. Lühike kokkuvõte sellest kirjeldusest on ilmunud ka Kreutzwald'i redigeeritud J. W. Boecler'i teoses „Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten“ [52]), milles redigeerija on aga kaldunud andmete omavolilise ümberkujundamise teele. Taevakäijate kõnelused olevat olnud ühte-segatud vana paganliku haputaignaga: neljapäeva pühitsemist ja ohvritetoomist olevat teravalt rõhutatud, nad ole-

[52]) Ilmunud Peterburis 1854 a.; ülevaade taevakäijaist lk. 103—104.

vat taevas süütuid lapsi näinud istumas *Rõugutaja* süles ja *Kalevipoeg* lasknud surelikele kuulutada enda ülesandeid. Kreutzwaldi siin-esitatud fakte täiendagu aga järgnevad andmed, mida allakirjutanul kahjuks siiski veel ei olnud käepärast tarvilises rohkuses, nii et edaspidisedki uurimused selles suunas võivad välja tuua rohkesti lisandusi, eriti arhiivmaterjali näol, mis ühtlasi aitaksid täpsustada käesoleva kirjutise mõningaid ebakindlaid osi.

19. sajandi algus on silmapaistev meie ajaloos mitmesuguste reformide poolest, mis püüdsid parandada talurahva sotsiaalset ja õiguslikku olukorda. Need algasid kohe pärast noore vabameelse keisri Aleksander I-se trooniletõusmist. Tegelikult ei toonud uuendused veel kuigi palju kergendusi pärisorja raskele elujärjele, kuid äratasid vähemalt lootusi paremale tulevikule ning andsid isegi julgust ja iseteadvust rahvale jõuga välja astuda oma soodsamate elutingimuste nõutamisel. Rahulolematusi suurendasid ka maadtabanud rasked viljaikaldused, neile järgnevad majandusliku kriisi aastad ning Napoleoni sõjakäikude raskused ja hirmud [53]). Rahva suuline traditsioon teab jutustada 1812. aasta sõjahirmudest, mil rahvas põgenes põlistesse metsadesse ja asus elama mullakoobastesse ühes loomade ja muu varandusega [54]). Kreutzwald eitab küll seda, kuna rahvas olevat pidanud prantslasi oma sõpradeks, kuid Lõuna-Eestis oli ometi sõjahädaoht tegelikult üsna lähedal, nii et Riia eeslinnade põlemine tõi siia isegi põgenikke, kelle nägemine ja jutustused loomulikult rahvale sisendasid meeleheidet ja kabuhirmu [55]).

Niisuguste korratuste keerises võisid jälle käärima hakata ka u s u l i i a l d u s t e pisilased. Üks vennastekoguduse allikas konstateerib tunduvat u s u e l u a l l a k ä i k u sajandi alguaastail [56]). Pöördumine usule ja kirikule toimus täielikumalt alles sõjasündmuste möödudes, neile järgnevail reaktsiooniaegadel. Uuele pietismi-lainele andis hoogu võidurikas ja piiramatule võimule tõusnud keiser Aleksander isiklikult. Ta oli olnud alatiselt kalduvusega müstikasse, millist joont arendasid järjekindlalt teda-ümbritsevad samameelsed kõrgemad ametikandjad. Eriti just Napoleoni võitmine viis keisri tugevasse melankooliasse, mis tegi

[53]) H. K r u u s, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I, lk. 58.
[54]) H II 74, 568/70 < Vastseliina — J. Sandra (1906).
[55]) Võnnu kihelkonna kroonika, ärakiri EKlA-s.
[56]) Ajakiri „Vahimees" 1913, lk. 73.

ta alistuvaks kõigile müstitsismi avaldustele. Seesuguses olukorras ta tutvunes ka herrnhuutlastega, kes tema meelest pidid parimalt vastama ideaalile, mis ta oli loonud puhast kristlust teenivaist ühiskonna liikmeist[57]). Selle tagajärjel Aleksander I andis 1817. a. „armukirjaga" herrnhuutlastele täielise eluõiguse ametliku kiriku kõrval, lubades neid asutada palvemaju, kus nad võisid takistamatult koosolekuid pidada. Muidugi mõistsid herrnhuutlased seesuguse protektsiooni all kõiki abinõusid kasustada oma liikumise maadvallutava rünnaku teostamiseks, nii et mõne-aastase töö järele leidus neil juba Eesti- ja Liivimaal 144 kogudust üldsummas 30 tuhande liikmega[58]).

Ametliku kiriku vahekord talurahvaga oli endiselt külm, kuna kirikuõpetaja oma eluviiside ja mõtteväljenduste poolest jäi lihtsale maarahvale ikka ainult valitsevaks härraks, kes toetas agaralt ka mõisnike piiramatut võimutsemist. Üksikud edumeelsed rahvasõbrad nende hulgas ei muutnud palju üldpilti. Need põhjused hoidsid rahva kirikust eemal ja soodustasid kõigiti kaldumist herrnhuutlaste laagrisse. Seal pakuti vastandina valitsevale kirikule tuge talupoja enesetundele ja võimaldati talle jõukohast isetegevust. Auahneile ja jõukamaile uus koondis tõotas isegi väljavaateid ühiskondliku asendi ja isikliku auväärsuse tõstmiseks[59]).

Külm ja elukauge kirikuteenistus jättis kuulajad ükskõikseks, nii et otsekohe pärast seda üksikud valgusid palvemajadesse, suur osa siirdus aga kirikukõrtsi, kus rahuldati kõige paremini oma kehalisi ja vaimlisi tarbeid, kuigi kiriku seisukohast äärmise ilmalikkuse ja paganluse tähe all. Seda massilise ärkamise poolpaganlikku eelajastut kirjeldab üks tundmatu eesti talupoeg oma isiklike mälestuste põhjal — küll vähese kirjaoskusega, kuid seejuures otsekoheselt ja usaldustäratavalt — järgmiselt[60]):

Aastal 1817 kui ma alles veel laps ollin, Siis Innimesed käisid kõrtsis tantsimas, Nelja päva õhtu siis ei tohtinud tööd tehha, kõik läksid kõrtsi Perre mehhed perre naesed Poisid ja tüdrukud, udes rides Ehhitud ja seal siis seggamini tantsisid peruga näitati tuld ja torro piill üitis sesd ma sedda näggin et mo vannemad kõrtsi liggi ellasid ja mind viidi ka kõrtsi, ja

---

[57]) A. Tobien, m. t., lk. 127—129.

[58]) H. Kruus, m. t., lk. 166.

[59]) Th. Harnack, m. t., lk. 214—215.

[60]) Käsikiri Läti riigiarhiivis Riias: „Üks aea kirri vaemolikkust luggust 1817 astasd kunni 1860. neni. Se on 43 astad läbbi."

seal sain ma mittu korta vägga aiged nenda et märk (arm) ellu otsani on külges, Ja seal ma kulsin naeruga rägitama et Laiuse maal on Pühhad rahvas [61]) agga huntid peavad neid sööma agga need ei pea mitte kõrtsi minnema siis ollid jälle mõnned kes jälle kõrtsi ei läinud läksid jälle koddo koko ja seal siis räkisid kuita vanna sadan Nelja päva õhto peab mõesa ümber ulkuma ja nenta innimesi irmutama mitmel motil, ja minagi kartsin ka tedda Sesd ma nägin ühhe vanna jodiku mehhe kes räkis et vanna sadan on tedda irmutand ta on siis Jumalad pallunud siis kunni vaim on ärra kaddunud, siis rägiti kõik suggusesd nõitusesd Ja kes kõige kangemad nõiad on.

Sel ajal olli üks kullus nõid Valga lina liggi kellele on innimesed piddanud tõotusi tõotama kui nad tema jures on õnne läinud otsima ja on neid tõotusi oma verre tilgatega piddanud kinnitama. Ja ma näggin ka ühhe mehhe kes kolm astad ühhe koppikaga on vina jonud. ja rägiti ka vannasd irmsasd sõa aegatesd, neid kultes ma mittu korta värrisesin ja nored lapsed ja nored ellajad oiti nõitate eest, Ja ärra surnud omakstele panti välja süia.

Ja nenda olli siis meie vannematte ja v. v. usg ja Nelja päva õhto piddamine.

Sedda agga mäletan et naeste ja tüdrukute riiete külgis olli paljo punnasid nõrisid ja muid punnasid illu asju ja õbbe rahhasid kaelas ja rinnas kui naad tantsmas käisid kui olli mõnta vigga sanud siis neist õbbe asjusd kabiti senna kohta mahha õbbe valged siis sai jälle terveks.

Ebba usg jomine ja vargus ja liderlik ellu olli vägga võimusd võtnud, ja nägin kuitas vargad ühhes koos varastasid ja kuita neid jälle pekseti.

See oli siis nagu kahe maailma vahel rippumine: ühelt poolt esivanematelt pärandatud muinasusu eetilised väärtused olid hakanud tuhmuma ja teiselt poolt ei oldud jõutud veel küllaldaselt kristlikkude tõekspidamiste tunnetamisele ja nende omandamisele täiel määral. See kindla aluspinna puudumine vallandas talupoja kõigist piiripidamistest, paisates ta ohjeldamatule elupõletamisele, eeskätt joomisele, mis levines neil aastail eriti rohkesti, olles mõjustatud ka mõisnike selleaegsest rohkest kõrtside ja viinavabrikute asutamisest [62]). Neis depressiooni-meeleoludes ja alaliste aineliste raskuste surve all talupoeg haaras uppujana kinni uuest ilmutusest, mis tõotas anda igavest õndsust ja rahu vähemalt pärast surmagi.

Meie maal sel ajal jõudsaltkasvav vennastekogudus moodustas vaid ühe vastava lüli kogu Euroopa müstikaharrastuse ahe-

[61]) Mõeldakse Põhja-Tartumaa herrnhuutlasi; kirjutaja on pärit Viljandimaalt.

[62]) H. Kruus, m. t., lk. 35—36.

likus. Nagu mujal nii meilgi kaldutakse tagasi palve ja hardusega saavutatava ärkamise, pruudisümboolika, jumalaema-austamise, vere- ja haavadekultuse, visioonide ja prohvetite ning askeesi juurde, milles kõiges on tugevasti katoliiklikke jooni. Samalaadseist ja -aegseist välismaiseist usulahkudest meile geograafiliselt lähemana võib nimetada Venemaal, eriti Peterburis hooguvõtvat skoptside sekti. See oli alguse saanud talupoelikest ringkondadest, kes muuseas teostasid askeesi mõjuvõimsama abinõuna iseenda kastreerimist, kuid Aleksander I ajal pealinna salongidesse jõudes sünnitas kestva tegevusega prohveteid ja selgeltnägijaid, kelle ekstaatilisi sonimisi, mõtetelugemisi, tulevikukuulutamisi jne. arvestas Peterburi seltskonna soliidsem osa, ühesarvatud ka imedeuskuja keiser ise. Selle liikumise harud ulatusid muuseas ka Ingerisse, Riiga ja Tallinna sealsete venelaste hulka [63]), olles elujõulisem nõnda meie taevakäijatega ühel ajal ja õige lähedas naabruses. Otsest kokkupuudet nende vahel siiski ei ole teada.

Kuid Pühaliidu ema ja selle ajajärgu rahvusvaheliselt tuntud vagatseja aadlidaam von Krüdener oli ju võrsunud otse meie oma „vaeselt Liivimaalt"! Ta teotses isiklikult ka siin, eriti Riias, 1810. ja 1811. aastail oma müstiliste õpetuste kuulutamise ja tegeliku rakendamisega. Koos leskproua Blau'ga ja teiste, mitmesse seisusse ja elukutsesse kuuluvate mõtteosalistega nad korraldasid kinnises seltskonnas härdaid palvetunde, mis taotlesid peamiselt usulisi „ärkamisi". Sellest seltskonnast võrsus 1814. a. detsembris rohkesti tähelepanu äratanud usuhullustus Kolzen'i mõisas, Riia lähedal. Kuna asjaosaliste hulgas leidus ka närvihaigeid isikuid, siis jõuti kestva askeesi ja paastumise järele ägedaloomulisele usumäratsemisele, mis nakatas kõik koosolejad. Nähti visioonides taeva-avanemist, Kristuse kannatusi ristil, hakati pidama endid Jumalaks, Kristuseks ja apostleiks, kuulutati tulevikku, taheti hävitada oma ehteid ja varandusi, jõudes viimaks üsna lähedale tõelisele hullumeelsusele. Asi ulatus ametivõimudeni, ja nõnda moodustati uurimiskomisjon, kes nõudis muuseas niisuguste nähete valjut keelamist, kuna need võivat alama rahva hulka sattudes tekitada riigivaenulikke usumäratsusi ja üleminekuid teise usulahku. Ka soovitati, et tsensor edas-

[63]) K. Grass, Die russischen Sekten II: Die Weissen Tauben oder Skopzen. Jurjew-Tartu, 1913.

pidi ei lubaks trükkida ülepingutatud vaimuliku sisuga raamatuid ning tuleks hävitada tuntud Wilkoks'i vagasisuline raamat „Meepisarad Jeesuse haavade kaljust". Asjaosalistele usuliialdajaile soovitati teha noomitusi ja mõningaid tegevusekitsendusi, kuna liikumine õnneks polevat veel äratanud vastukaja rahva hulgas. Komisjoni ettepanekud kadusid aga lõpuks ametiasutuste kalevi alla ja süüdlased elasid edasi korralike kodanikena [64]).

Kuid vaene talurahvas oli sel ajal juba nakatatud samalaadsest usumäratsuse pisilasest! See haiglane nähe võis saada teatavaid elemente ka välismaistelt eeskujudelt, kuna eriti vennastekoguduses teotses rohkesti välismaalasi-juhte, kui ka lihtliikmeid, kes võisid olla isiklikult näinud või vähemalt kuulnud mujaltoimuvaid ärkamist-taotlevaid usuliialdusi. Kuid samahästi kõnealused taevakäijatelood võisid areneda ka iseseisvalt meie oma maa pinnal, kui juhtivad tegelased oma müstikataotlustega olid loonud selleks vastavad dispositsioonid. Ja ega meiegi taevakäijad pole muud kui näit. Israeli vanatestamendi-aegsed prohvetid ja iga teise madalamal arenguastmel seisva rahva esimesed sügavamalt veendunud usukuulutajad, kes tavaliselt ikka oma nooruslikult ülekeeva jõutagavaraga on sattunud märatsevasse liialdusse.

Kõigile religioonidele on teatava madalama astme juures ühiseks omaduseks otsida psüühilisest anormaalsusest, näit. hullumeelsusest, langetõvest, hüsteeriast, raskemeelsusest jne., jumalike jõudude avaldust, kuna niisugustel juhtudel on primitiivsele mõtteviisile omane arvata, et inimene ei toimi omal tahtel. Sagedasti peetakse seda kurjade deemonite tegevuseks. Kuid Vanas Testamendis ja mitmes muus usundiloos nähakse selles saladuslikus olukorras ülima jumaluse mõjuavaldust ning igatsetakse seda kui erilist õnnejuhtu. Tähelepanelikult jälgitakse siis ka inspireeritu tegevust ja kuulatakse ta segaseid sõnu kui jumala kõnelust väljavalitu suu kaudu. Nii on tekkinudki oraaklid ja prohvetid. Nende tegevuse tunnustamiseks on otsustavalt kaasa aidanud asjaolu, et ekstaasi-kalduval isikul on omapäraseks võimeks läbi elada hallutsinatsioone, mis

---

[64]) A. Buchholtz, Die Krüdener-Blau'sche Betgesellschaft in Riga und ein Ausbruch religiöser Verrücktheit in Kolzen. Baltische Monatsschrift 1898, XLV Band, lk. 29—50, 96—120.

sisaldavad visioone ja auditsioone, harvemail juhtudel pettekujutlusi muudeltki meeltealadelt.

Ekstaasi-olukorra saavutamiseks inimene algul kontsentreerib end tahtlikult usulis-hingelisse palvehardusse; sellele järgneb teatav passiivne olukord, milles ekstaatik saavutab täielise sisemise rahu; siis tuleb eriti tõstandatud meeleolu, mis viib inimese ühendusse ülemaiste olenditega. Eriti tugeval ekstaasi-juhul tekib lõpuks kramplik värisemine, mis mõjustab juba raskelt kogu hingeelu, viies inimese kas täielisse depersonalisatsiooni või kestvaisse vaimuriketesse.

Psühholoogide arvates ekstaatikute usk, et nad selles olukorras ühinevad metafüüsiliselt jumalaga, on ainult subjektiivne petteotsustus, mis on tingitud eriti kõrgendatud õnnetundest. Hallutsinatsioonid seletuvad tõeliselt kas ainult ülepingutatud sisemise ajuärritusega või ka väliste aistingute fantastilise ümbertöötamisega ebaharilike hingeliste olukordade poolt.

Ekstaasi püütakse primitiivrahvaste juures sageli kunstlikult esile kutsuda, kusjuures abinõudena tarvitatakse kultustantse, narkootilisi aineid jne. Sellele teele kalduvad inimesed ikka h a i g u s t e, eriti neurasteenia ja hüsteeria ning raskete h i n g e l i s t e v a p u s t u s t e juhtudel. Samuti on selleks prädisponeeritud noored, puberteedieelised kergesti-ärritatavad natuurid.

Ekstaasi-olukorras näib esialgu inimese hing olevat lahkunud kehast, kuna ekstaatik lamab kangestunult, külmalt ja elutult maas. Epileptilistel juhtudel ta nägu ja liikmed värisevad, sooned paisuvad, silmad tungivad välja ja hääl muutub võõraks. Samal ajal ekstaatik kujutleb tavaliste meelteaistingute kõrval või nende asemel, et ta on ühendusse astunud mingi kõrgema transtsendentse maailmaga. Ta usuliste kujutelmadega täidetud fantaasia hakkab „nägema" taeva-avanemist, inglite, kuradi või ka jumaluse enda ilmumist, kelléga ta astub kontakti ja kellelt ta saab ilmutuste näol mitmesuguseid teateid ja ülesandeid. Kuna ekstaatikute elamused on enamvähem ühesugused, siis on nende visioonidki üldjoontes sarnased. Mõnel juhul need võivad sugestiivselt edasi kanduda ka teistele isikutele, luues nõnda keerukaid massisugestiooni nähteid, mis seni on olnud teadusele peaaegu lahendamatuiks küsimusteks.

Nõnda on tavaliselt meelehaiguslikud hallutsinatsioonid aluseks mitmesuguste ilmutuste ja vaimudenägemiste tekkimisele,

kuna analüüsivõimetu primitiiv-inimene võtab neid puhta tõelusena ja sageli veel seob neid meelevaldselt traditsionaalsete usundi-motiividega, saates neid nõnda käibele mitmesuguste rahvajuttudena [65]).

Prohvetite läbilöömiseks on kaasa aidanud eriti nende *iseteadvus*, kuna nad teotsevad ikka murrangulistes olukordades ja tunnevad läheneva muutuse tarvet, pidades seejuures endid väljavalituiks, kellele on antud teostada tähtsad ülesanded. Nende usk oma sõnade jumalikku algupärasse sulgeb välja kõik isikulised momendid, millest on mõistetav ka nende suur sisemine vaimustus ja kindlus tagakiusamistel.

Enamasti kõigi prohvetite saatus on kujunenud nõnda, et nende üleloomulik võime on saanud ka *leivateenistuseks*, kuna rahvas oma hingeõnnistuse kui ka praktiliste eluküsimuste huvides pidi nendega astuma ühendusse, millest saadav kasu pidi tasutama ka millegagi. Egoistlikku äritsemist tavaliselt sest ei ole kujunenud, sest prohveti-vaimu tõeline lend käib ikka üle isikuhuvide, kuna teadlikud sahkerdajad aga aegsasti langevad valeprohveti kuulsusse. Prohvetid on teotsenud ka ägedate kõlbluse- ja usu-kuulutajaina, kuna nad on ju õiglase jumala saadikud.

Teatavad selgeltnägemise, minevikuteadmise ja tuleviku-ennustamise fenomeenid on tänapäevani jäänud ümberlükkamatuiks, kuna materialistlikul maailmavaatel pole leidunud veel küllaldaselt võimet nende rahuldavaks seletamiseks. Igatahes need küsimused on veel suuresti tuleviku-uurimiste alaks [66]).

Ülepingutatud palveharduses on ekstaatilised ilmutustenägemised *igas ajajärgus* võimalikud, küsimus on ainult selles, kuidas ümbruskond oma vaimlise tasapinnaga suhtub sellesse. Nõnda kirjeldab üks pealtnägija võrdlemisi tabavalt 1880.-date aastate usuliialdusi Läänemaalt, milles on olemas kõik prohvetluse olulised elemendid, kuid puudub rahva või vähemalt aruandja *usk nende jumalikku algupärasse*.

„Ka tuli nägemisi ette, mis enamiste taevat, põrgut ja surnud inimeste hinge seisukohta ilmutasivad. Nähti ka neid, kes veel elasivad, kas nad taevas või põrgus olivad ehk tee peal sinna minemas.

[65]) J. *Luiga*, Meelehaigus rahvaluules. E. Kirj. 1912, lk. 145—148, 177—187, 417—430.

[66]) Die Religion in Geschichte und Gegenwart, artiklid: Propheten, Ekstase, Visionen jt.

Niisugusid nägemusi arvati esialgul prohveti nägemised ja Jumala ilmutused olevat. Mõistlikumad inimesedgi pidasivad neid selleks, mida ise olivad näinud, prohveti nägemisteks, sest et need selged olivad ja mõnes asjas ka pühakirjaga ühte läksivad. Aeg ajalt aga tuli enam valgust selle asja poolest ja mitmed saivad selgeste tunda, et need nägemised muud ei olnud, kui elavad tundmuse ja mõtte pildid, mis nende erutatud meeleolust sündisivad ja mis nõnda, kuda see enne mõeldud ja soovitud oli, ette tulivad. Paljud lugejad saivad seda ka lugemise pidamises tunda, kui nad südamlikus armastuses ja elavas usulootuses teistele kas taeva õnnistusest ehk igavesest piinast rääkisivad, siis tundsivad nad endid ka tõesti elavalt neisse paikadesse kistud olevat ja mõistsivad vaimus mõndagi sellest kujutada. Niisamasugune lugu oli ka maapealsete kohtadega, nagu Jerusalemma linnaga, Kolgata mäe ja Petlemmaga ja veel teiste paikadega.

Mida elavamalt neist armsatest paikadest räägiti, seda suurem himu tõusis südames neid kohtasid näha saada, ja seda igatsedes tuli ka igakord mõttepilt neist paikadest elavalt südamesse [67]).“

Niisiis ikka sugestioon ja ennekõike autosugestioon! Ja milline vahe nähte hindamises: meieaegne vennastekoguduse-tegelane analüüsib ja arvustab peaaegu teadusliku selgusega küsimust, seejuures jõudes üsna eitavale seisukohale, kuna sada aastat tagasi eeskätt just juhtivad isikud ise viisid rahva sellele määratsemiseteele.

19. sajandi algul juhtisid palvemaju vähearenenud ettelugejad, kes püüdsid võimalikult kirevates värvides kujutada põrgupiinu ja hukkamõistetute kannatusi, mida peeti ühtlasi sobivamaks ettelugemiste-aineks. Mida inetumalt see kõik esitati, seda kuulsamaks sai ettelugeja. Et niisugused tegurid p i d i d tundlikumate meelte juures tekitama afekte ja raskeid hingelisi piinu, on endastmõistetav, nagu seda kinnitas juba kaasaegne rahvavalgustaja O. W. M a s i n g [68]). Ta kohtaski Tartu kliinikus sügavasse melankooliasse langenud noort naist, kes olevat meelehaigeks jäänud just palvemajades kuuldud põrgukirjelduste õudusest [69]). Sama kooli viljana esitab Masing ka usuhullustaja Kodavere küla Puhja perepoja Reinu, kes hakkas ennast pidama Ristija-Johanneseks ning kippus hädaohtlikult kallale Kodavere pastoraadile [70]).

---

[67]) Ajakiri „Vahimees“ 1911, lk. 156.

[68]) O. W. M a s i n g'u anonüümne käsikiri Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde arhiivis Riias: 561, 2 — Herrenhuter.

[69]) Ibid.

[70]) Pikemalt sellest minu kirjutises „Ristija-Johannes Kodaverest. Üks herrnhuutlik usumäratseja.“ Vaba Maa nr. 5, 1934.

Uue usu kuulutajad ilmselt sugereerisid oma kuulajatele, et need hoolsa palvega jõuaksid ekstaasi-astmele; sellest oleks nähtud jumaliku armu ilmutust, mis oleks olnud parimaks reklaamiks alles hooguvõtvale usulahule. Ka asjaosalised ise lootsid saada sellega Jumalalt erilist armu ja inimeste silmis prohvetikuulsust. On nõnda siis tõenäoline, et mõnele üksikule, juhuslikult esilekerkinud ekstaatikule järgnesid teised, kes seda olukorda eriti igatsesid ja tugevate pingutustega ka saavutasid. Ekstaasiastmesse jõudnud prohvetite kõnelusi kanti tuulekiirusega külast külla — liikumine näib olevat tekitanud kohati õige suurt elevust —, nõnda juba tulevastele ametikaaslastele ette sugereerides nägemuste üldised piirjooned. Ja kuna usuekstaatikute visioonide sisupilt on ikka enamvähem samane, siis võime kõnelda taevakäijate „koolist" ainult niipalju, et esimeste juhuslike ekstaasilangemiste kõrgelt-hindamine rahva poolt pani teisi igatsema sama olukorda ja rahva suus liikuvad kirjeldused mõjusid ühtlustavalt sugestiivselt visioonide sisule. Muidugi mõned äritsejad petised võisid omandada teiste tõekuulutuste mõjuvamad elemendid ja neid edasi kasustada isiklikes huvides.

Käesoleva kirjutise alguosas esitatud usumäratsusjuhud on samuti väga sarnased kõnealustega, kuigi ei ole päris selge, kas sellest ajajärgust võis elemente üle kanduda läbi sajandi, kuna 1740.-dail aastail toimunud usumäratsemised pealegi näisid olevat liialt katkendlikud ja ühekordsed, moodustamata mingit kindlamailmelist liikumist, nagu see sündis ligi 100 aastat hiljem.

„Taevakäijad", „nõrkejad", „õnnistegija lapsed" ja muid nimesid kandvad prohvetid olid siis noored, 12 — 15-aastased tütarlapsed, pärastpoole ka täiskasvanud, hüsteerilised naised. Et just küpsemisealised tütarlapsed sellele teele kalduvad, on usupsühholoogidele tuttav fakt. Neis aastais inimene hakkab agaralt tunnetama oma ümbrust ning nägema ennast ja teisi arvustava pilguga. Kergesti tekib nooruril opositsioon ümbruses valitseva meelsusega — meie taevakäijad tunnetavad teravama pahena rahva ilmalikkuse —, mis sunnib teda pöörduma realiteedist üksindusse ja suunama oma igatsused transtsendentse maailma poole. Ja sealtsaadud ilmutuskäskude mõjul nad pöörduvad viimaks tagasi maailma, kuid juba selle vastastena, meelepärandusele-manitsevate prohvetitena.

Esimene jumalik ilmutus saadakse tavaliselt üksindusest, mil inimene on paremalt kontsentreerinud oma sisejõud. Kreutzwaldi kirjeldatud tütarlapse ilmutusjuht ohvrikivil näitab, et ka paganlikud pühapaigad võisid veel inimesele sisendada kartust vaimude-maailma lähedal-olekust ja nõnda aina kõrgendada meeleolu vastavas suunas.

Üks tütarlaps on pühapäeval viljarõugu alla magama jäänud ja unes näinud, kuidas inimesi orgi otsas nagu räimi küpsetatud. Ärgates on ta kibedasti nutnud ja teistele põrgupiinadest seletama hakanud: „Nii kui ma unes nägin, saavad ümberpöörmata inimesed kustutamata tules põlema; kus nende uss ei sure ja valu ei kustu [71])." Vana-Kariste taevakäija Kurmi Äädu saab ilmutuse osaliseks karjaga metsas olles [72]) — jälle endassesüvenenud üksinduses!

Teadaolevad ekstaasijuhud näivad olevat üsna rasked ja kauakestvad, püsides mitmed päevad järgemööda [73]). Ärgates ekstaatikud olnud väga nõrgad ja pidanud hulk aega toibuma, kuni jälle võinud rääkida ja kõndida [74]). Nende juures näivad esinevat ka teatavad närvihaiguste sümptoomid, ekstaatikute olulisemad tunnused. Ekstaasi kunstlikuks tekitamiseks nad on nähtavasti ka paastunud — neid toidetud „vaimu läbi elumannaga" [75]) — ja Pühalepas tarvitanud nad mingit uimastavat jooki [76]). Haiglaste isikutena nad on vist enamikus varakult surnud, pärast seda, „kui nad ühe jao rahva seas usule äratamise töö ära teinud [77])".

Taeva- ja põrgukirjelduste kohta esitab üksikasjalisemaid andmeid Kreutzwald (lk. 136—137). Need on huvitavad oma primitiivsuses, vastates muidugi lihtsate talulaste vaimulaadile. Eriti taevas on nende kirjelduste järgi talupoeglikult lihtne: see on sisustatud nagu selleaegne eesti talumaja, seal leiduvad koridorid, magamislavad ja küdevad ahjud. Sealpoolne elu ise moodustub ainult maapealseist harvatäituvaist unistus-

---

[71]) Ajakiri „Sõnumitooja" 1920, nr. 4.

[72]) E. N. [= E. Pertmann], Eesti prohvetid möödunud sajandil. Meie Maa 1931, nr. 143 (pildilisa).

[73]) E 37 246 (17) < Jüri — J. Kurgan (1898).

[74]) H I 9, 299 — A. Suurkask.

[75]) Ibid.

[76]) C. Russwurm, m. t., lk. 235.

[77]) H I 9, 299 — A. Suurkask.

test: lastele segamatud kurnimängud aasadel, lõppematud puhketunnid ja maiustused, pähklid ja meekärjed, mis maises olukorras harva sattusid orjalapse kätte. Ja kõige selle pühapäevase taluelu taevase teisendi üle valitseb lihtsa välimusega v a n a t a a t, kelle kujutamisel noorel prohvetilapsel võis kaasa aidata mälestus mõnest kuldsesüdamega maisest vanaisast. Samuti taevas-pakutavate õ n d s u s t e suhtes ei ole väheleppiva talupoja nõuded kuigi suured: poolõndsad peavad ohkama pimeduses oma pattude pärast, kuna harilikud vagad saavad nautida mugavat kodust elu ja leplikku läbisaamist inglitega, ning eriti väljavalitud pääsevad lähemale Jumalale endale, kes on nagu tõeline isa valitsemas auväärsuse ja nõudlikkusega. Ei ole siin viimase õndsuse riigis midagi keskaegsete taevakujutuste pillavast toredusest, mille keskel talupoeg oleks end ebamugavalt tundnud, vaid kõik nii kujutatud nagu see mõlkus ideaalina igal eestlasel meeles, olles käesirutamise kaugusel, kuid ometi saavutamatu maises elus.

See esteetiline taevakujutus tarvitses üsna vähe võõrsilt laenata, nii et isegi p i i b l i elemente ei ole täieliselt kasustatud. Olid vaid omad soovid ja õhkamised, millele palvemajades peetavad ettelugemised määrasid ristiusulise raami. Et taevasnähtud vagade r i i d e d olid Kristuse verega värvitud, on vennastekoguduse palvete ja laulude teene, kuna need sisaldavad külluses seesugust sümboolikat. Katoliikliku N e i t s i M a a r j a ilmumise ühendab Kreutzwald samal ajal liikuva nn. t a e v a k i r j a g a. Võime täiendavalt öelda, et vennastekoguduse ringkonnad sel ajal tõepoolest oma poolehoidjate algava kirjandusehharrastuse hoogustamiseks levitasid käsikirjaliselt rohkesti mitmesugust a p o k r i i v a l i s t l i t e r a t u u r i, mis oma sisuga aitasid talurahvale selgitada usuküsimusi. Eriti suurt mõju avaldasid just t a e v a k i r j a d oma keeldude-käskudega ning hukkamõistetuile karistuste ja väljavalituile õndsuste kuulutamisega. Need mittekanoonilised kirjad on oma rahvapärase sisuga nähtavasti meilgi tugevasti võistelnud piibliga, nagu kristluse algusaegadelgi. Kuid nende raamatute ja üldse vennastekoguduse kirjanduse üksikasjalisem analüüs võib alles otsustada, kuivõrd need on mõjustanud sisuliselt meie taevakäijate, niisamuti selleaegsete ning hilisemategi, kestvama tegevusega m e e s p r o h v e t i t e mõttekujutusi.

Taevas- ja põrguskäimine on iseendast väga laialt tuntud

motiiv paljudes usundites, põhjenedes animistlikul kujutlusel, et inimese füüsilisest kehast võib vahetevahel irduda teine mina — hing. Taevareise sooritavad juba primitiivsed šamaanid oma ekstaasi kestel, samuti leidub neid lugusid Vanas Testamendis, Koraanis, Indias, vanadel kreeklastel ja palju muudel rahvastel. Juba babiloonlastel leidusid 5—7 astmelised taevatornid. Seesugust seitsme taeva eraldamist ja hingede sinnakandmist on fantaseeritud läbi kogu keskaja ning uueaegsedki liialdusvoolud on aina tõusuhoogu saanud sellest vanast pärmist.

Sama laialt erirahvuste usundites on levinenud ka *põrguskäimised*, kus nähakse ülekohut-teinud hingede piinu ja nende kuulutamisega püütakse mõjustada inimesi pöörduma paremasse ellu. Kristuse põrguskäimist kujutab üksikasjalisemalt muuseas apokriivaline „*Nikodeemuse evangeelium*“, mis oli meilgi vennastekoguduse ringkondades käsikirjaliselt väga laialdaselt levinenud. Kuid eks tuttav „Põrguvalu laulgi“ anna küllalt selge pildi tolle maailma elust-olust, nagu kogu meiemaa kiriku usukuulutamiste pearõhk näis varemalt asuvat põrgukoleduste ettemaalimises ristiusule tuimalt reageerivale talupojale [78]). Eriti palvemaja-ettelugejate ülimaks püüdeks oli põrgukujutused teha võimalikult hirmsaks. Loomulik siis, et meie taevakäijadki pidid nägema neid väävli- ja tulemeresid, milles küpsetati ja kõrvetati raskemaid süüaluseid.

Kuid *põrgutki* kujutavad taevakäijad meelsamini *oma* tõekspidamiste kohaselt, kui et edasi arendaks ainult kirjanduslikke motiive. Siin olid eeskätt kõik orjarahva sajatused ebainimlike mõisaülemuste vastu leidnud soovitud teostamist. Põrgus nähti esmajoones just härrasrahvast, mõisavalitsejaid, kupjaid ja kiltreid — talurahva põliseid verivaenlasi. See maailm ometi oli korraldatud mõisaorja *sotsiaal-eetilistel põhimõtteil*, siin oli teostunud laulus sõnastatud ideaal „Oleks minu olemine, teiseks minu tegemine — küll ma teaksin, mis ma teeksin: ma paneks härrad härgadeksi“ jne. Siin olid viimaks ometi karistust teeninud *väärkäitumised*, mille vastu maapealses elus ei leidunud ühtki kaitset. Põrgus istusid kiltrid põlevais sõimedes hobuste ja härgade karja keskel, keda oli ülejõu sunnitud mõisatöös — ka loomapiinamine oli mõisaorja meelest süütegu. Rasket karistust olid teeninud ka rehepapid, need

[78]) Vrd. juurelisatud pilte lk. 152—153.

halastamatud vaenlased rehepeksjaile. Kurna valla taevakäijatütarlaps näinud oma mõisa hopmanni põrgus kitsekarjasena ja mõisnikku kaelast saadik mudasse-vajunult, ainult väike küünal veel käes põlemas [79]).

Värvitrükis kaasaanne raamatule „Maailma lõpetusest ja Kristuse viimsest auuilmumisest". [Kirjutanud Fr. Brandt], Tallinnas, 1890.

Nende üldiste taeva- ja põrgukirjelduste kõrval hakati kõnelema ka s e a l l e i d u v a i s t i s i k u i s t. Loomulik, et visioonides peale ülemaiste olevuste esinesid ka inimesed ja need kuulusid, nagu unenägudeski, asjaosaliste lähemasse tutvusringi. Seda juhtus nii 1740.-date aastate kui ka muude aegade ekstaasi-olukordades ja juhtus seekordki. Kuid elusolevate inimeste juhuslikust

[79]) E 37247 < Jüri.

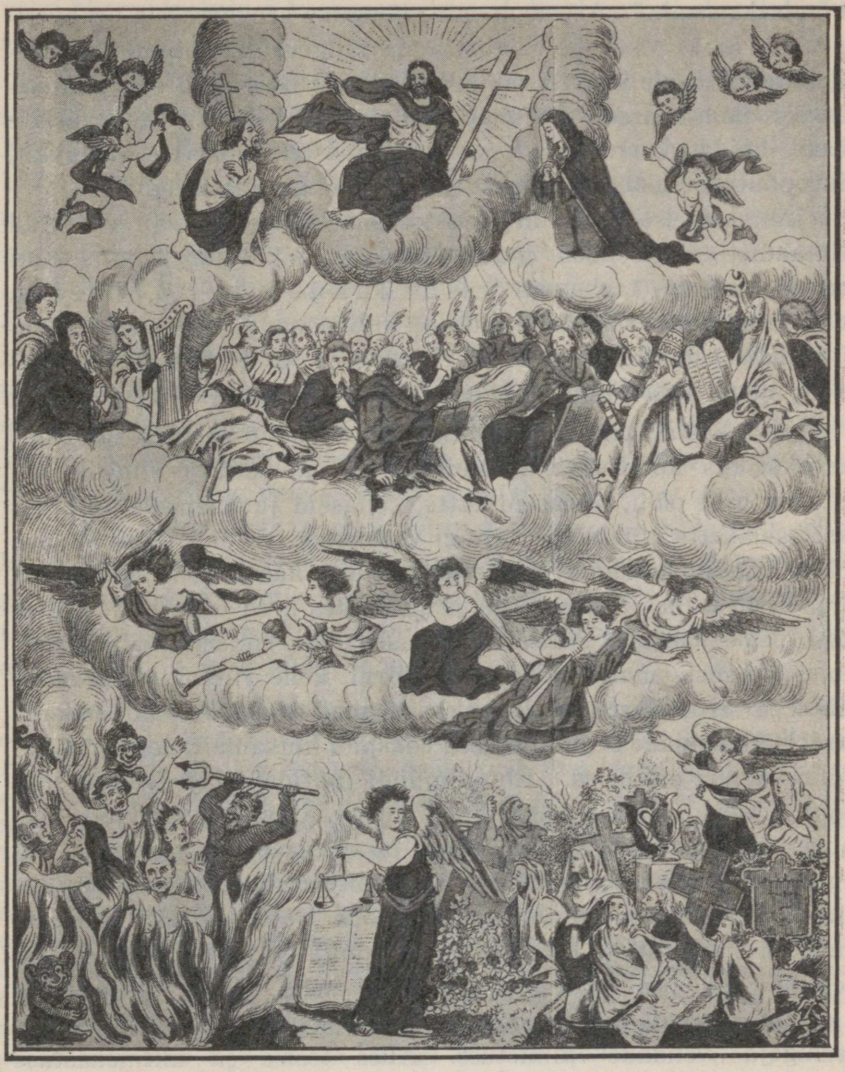

Pildilisand raamatule „Kristuse kohtujärg ja Surnute ülestõusmine...“ [Kirjutanud A. E. Brandt], Tallinnas, 1887. Mõlemad pildid vähendatud umb. 2½ korda. Neid on laialt tarvitatud talurahva seinailustistena, ühtlasi nad on inimestel elavalt silmade ees hoidnud taeva ilu ja põrgu koledusi.

taevas- või põrgusasumisest hakati, võib-olla just pealtkuulajate endi algatusel, järjekindlalt välja lugema nende isikute s a a t u s t p ä r a s t s u r m a. See oli ometi otsustav moment usujanulisele, kes otsis fanaatiliselt vastust küsimusele: Mis pean tegema,

et õndsaks saada? Arusaadavalt niisugune erakorraline prohvetiand, mis lubas otsekohe vastust anda hingerahu-kaotanud inimestele, pani liikvele suured rahvahulgad, kes unustasid oma igapäevased töökohustused. Seetõttu kuulatakse alistunult taevakäijate käske, kuidas korraldada oma elu taevastele nõuetele vastavalt, ning püütakse loobuda kõigest, mis ei vasta neile käskudele.

Lihtsameelse lapse kirjeldust Jumalast kui kehvalt riietatud talutaadist tõlgitsetakse ilmutusmärgina, mille järgi inimesedki peavad loobuma tarbetust riideuhkusest ja ehteist, kuna sama nõuet rõhutasid mitmed piiblisõnadki. Seesugune teguviis andis tugevad hoobid ka rahvariiete-traditsioonile, nagu seda kinnitab täpsemalt C. Russwurm [80]).

1815. aastal hakkas Risti khk. Nõval üks 9-aastane tütarlaps taevakäijana kõnelema ja muuseas ka halvustama riideuhkust, eriti kirjusid põlli, punaseid rätte, kollaseid juuksepaelu ja hõbedasi kaelakette ning sõlgi. Hulgi voolas eestlasi ja rannarootslasi kokku imelast kuulama ja imetlema, tuues kaasa kõik punased ja kirjud rätid ühes hõbeehetega ja põletades need tuleriidal. Sellest ajast peale loobusid sealsed rootslased oma riidemoest, mis sarnanes Vormsi omale. Eestlased Nõval, kelle riietus oli sarnane Vihterpalu rootslaste omale, hakkasid maitsekaid ülikondi pidama kuratlikeks asjadeks ja riietusid edaspidi lihtsamalt, nagu muudki ümbruskonna eestlased. Ehted müüdi juutidele naeruväärse hinnaga ja edaspidi võidi näha ainult musti ja valgeid rätikuid. Seejuures olid prohvetite manitsused ja tulevase elu kujutused nii liigutavad ja elavad, et mõnigi juuresolija tuli pöördumisele. Koguni üks herrnhuutlik ettelugeja loobus Nõva taevakäija mõjul punasest kaelarätist, kõnelemata muidugi paljudest teistest inimestest. Sellepeale aga võtnud diakon mehe tõsiselt käsile, kuna ta olevat ju nõnda kuulanud valeprohveti sõna, kustutades viimaks ettelugeja „vendade" nimistust. Alles tõsise ja mitmeaastase kahetsuse järele võetud mees uuesti tagasi kogudusse.

Arvatavasti Viljandimaa taevakäijad keelanud samuti punaste riiete kandmise, kuna need olevat Jumalale vastumeelsed, eriti aga niisugused, mis on värvitud madara (Labkraut) juurtega. Need taimed olevat nimelt tekkinud Kristuse veretilkadest, mis langenud maa peale tema kannatamisajal [81]). Siin on nähta-

[80]) Eibofolke II, lk. 235—236.
[81]) H I 9, 300.

vasti tegevuses mingi keskaegne legend, kuid seni ei ole allakirjutanule midagi vastavat silma puutunud.

Massilist loobumist riideuhkusest ja ehteist mõistsid agarad juudikaupmehed kasustada hea äri tegemiseks, nagu tõendavad Kreutzwald (lk. 138) ja Masing [82]). Viimasele kirjutab 16. juulil 1822. Pärnust —nt— [Rosenplänter?]: Pärnu-Tallinna-vahelisel maanteel tema näinud kolme kaubitsejat juuti, kelle puhul kõrtsmik seletanud, et talurahvas olevat ümbruskonnas uut usku võtmas „ja ütlevad need, kes temmale nüüd õppetajaks tulnud, ja ennast Jummala vaimust kidavad aetud ollevad," et õnnistegija ei luba naisi hõbeehteid kanda. Seda keeldu oskavat juudi rändkaupmehed kasustada ja vahetavat hõbedat tühise hinna vastu. Nimetatud kolm juuti saanud ümbruskonnast mitu vakka hõbedat. Vahel vaidlevat taluinimesed neile küll vastu, kuid siis ähvardavat juudid „neid ja nende veiksid ärratehha" [83]).

Väga iseloomustava pildi vennastekoguduses toimuvast sellelaadilisest väärtuste ümberhinnangust pakub meile järgnev originaalne katke [84]), mis ei ole küll otseses ühenduses taevakäijatega, kuid ometi puudutab talurahva elu Põlva kihelkonnas 1832. aastal, nii siis veidi hiljem kõnesolevast ajast.

„Jani kuul saije wäikeise Novvo vellitsist se növvo peetus Et meije sössare omma sölle kandmist pittivä mahha pandma. Kumb neijle kül rasse Eddimält kulda olli, kui Ent meije seddä kirjä Ette luggesime mes suggust surt kahjo meije hennele sega Teme, Et mönne Nore mehhe henda sure völla Sisse andva, Ja vimäte sure kahio sisse sava, se läbbi, Et nemmä üts töise Eest väitävä ommale mörsiale Ikkes surembat sölgo tuvva, Ja omma Elläjt, mes neile neide maja piddamissen öige ainolt tarbis omma, ärra müvä n. sega seddä kahjoliku körkust püdvä täütä. Ent katte näddäli perräst Juttustivä mönne sössare, Et meije neijd silma veega hennesest ärra pannime Ja ütlime puhkamisega, Et Jummal sedda kahjoliko körkusse himmo meist ärra vöttas Ja se sama luggu olli kik meije kerrigo öppetaja n. tema provale teda andu, Ei tijä, kas meije sössarist vai Ilmlikust naiste rahvast n. meije saijme ütte töise asja perräst kerrigo moisahe kutsutus, Ent ni pea kui meije sisse astsimi, sis olli provval ökva se Eddimäne küssiminne. Kule Jakkop, kuis teije omma naiste Rahva sölle kandmist ollete ärrä keeldnu, se om Jo öige kurri assi, se vörd om ka neil neide Ehtes; ni paljo armastadege teije omma naijsi. Ent meije kostseme, armas prova, minno Eest om ta kül üts kurri assi, se pärast, Et minna voi omale naisele 50. Ehk 60. Rubla-

[82]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 324.

[83]) Ibid., lk. 324, 326—327.

[84]) Käsikiri „Tedäandminne Pölva koggodussest. Sest aijastaijast 1832. Seni 1833." — allakirjutanu isiklikus kogus.

line Sölg tuvva, selle Et Jummal mulle seddä ajaliku varra om andnu, Ent meije teiste tallo rahwa Eest, kumma vaese omma, om se üts õige kahijolik assi. Sääl om üts mees, kennel 5. tüttärt om n. nemmä Ei või muido temmä tütre olla, kui neil Eggäl üttel peäp 25 Rublaline sölg rinnan ollema, se massap selle Essäle 125 Rublit, Ent muidoge om temäl Pä Rahha völg suur Ja mönni tündri soola völgu söödu, nüüd peäp temma maija mahha pannema, Ja valla päle surt völga saatma. Ent kui täl Ei olle tarbis sölgi osta, sis voip temma omma völgo massa, Ja õige priskist omma maija piddata, n. päle selle olleme meije omma valla pä Rahha völga ülles arvanu, Ja ka seddä Rahha mes neijde sölgi Eest om välija mastu, om kümne vörra Ennämb kui seddä Pä Rahha völga. Se päle Jäije temma öige rahhulikus, n. üttel, se om öige hä Et henda kahio Eest möistate hoita".

Tagasi tulles taevakäijate juurde leiame nende kõnelustest keelu, mille järgi lapsi ei tohtivat ristida vanemate nimele, kuna see tekitavat segadusi taeva hingede-raamatus [85]). Kui niisugune vanemate nimega laps enne oma vanemaid sureb, siis ta olevat teises maailmas nõndakaua ilma nimeta, kuni ta vanemad ka surevad ja talle seal teise nime annavad [86]). Niisugust segadust kartes mõned vanemad ristisidki oma lapsed ümber, nagu taevakäijad soovitasid [87]). Kui aga mõni laps hoopis ristimata sureb, siis pidavat ta teises maailmas nimetuna istuma aaloe-tiigi ääres ja sealt endale vett pähe panema, kuni tema vanemaist üks sureb ja talle sinna nime toob [88]). Juba vennastekoguduse esimeste aastate usuliialdajad kõnelesid ristimise vastu või soovitasid ümberristimisi ette võtta, olles nähtavasti mõjustatud anabaptistide või ka 16. saj. lõpul Inglismaalt suunatud baptistide ideedest, nagu vennastekoguduse usundisse on üldse sadestunud rohkesti elemente teistest usulahkudest. 19. saj. taevakäijail nähtavasti oli ununenud ümberristimise nõude tähendus, kajastudes veel vaid nõrgalt ilmutusjuttude virrvarris ja saades ebamääraste, mõttetute teisendumiste osaliseks.

Taevalike jõudude maapealsete saadikutena taevakäijad hakkasid muidugi jutlustama ka mitmesuguseid *elamisreegleid*, nende seas valjut pühapäeva-pühitsemist. Selle pühitsetud päeva tulekut pidid inimesed juba varakult hakkama ette valmistama. Kohati taludes lõpetatud töö juba laupäeva lõunast, isegi pühapäevased söögid tehtud selleks ajaks valmis ja loomi

---

[85]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 259.
[86]) E 37247 < Jüri.
[87]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 259.
[88]) E 37247 < Jüri.

talitatud ette. Siis võetud leivakotid kaasa ja mindud palvemajadesse, kust pole kunagi enne pühapäeva õhtupoolikut tagasi tuldud [89]). Seesugust nõudlikku pühapäeva-austamist jutlustavad muuseas ka valjult „taevakirjad", milliseid Kreutzwaldi andmetel (lk. 136) liikunud ka palvemajades. Liialdusse kaldudes hakati nõutama ka laupäeva ja isegi neljapäeva pühitsemist, kusjuures viimasele nõudele näisid kaasa rääkivat ka endised paganlikud tõekspidamised.

Jüri khk. taevakäijal olnud veel eriline keeld jõululaupäeva õhtu kohta, mil ei tohtivat pärast päikese loojaminekut tuld teha, suitsetada ega vihelda, kuna see segavat ingleid, kes pidavat sel päeval aegsasti laulma hakkama ja terve öö seda jätkama [90]).

Taevakäijate prohvetikuulsust suurendas tunduvalt ka nende s e l g e l t n ä g i j a - v õ i m e, kuna nad näisid teadvat nõuküsiva isiku eluloolisi andmeid. Meie ratsionalistlikud aruandjad rõhutavad sel puhul eriti, et taevakäijate tegevus oli enamikus muutunud juba „elukutseliseks" ja oma tööviljakuse huvides ning kogenud petiste osavusega nad tarvitasid siinjuures kõrvalseisjate abi. Kreutzwaldi teatel (lk. 138—139) taevakäijad pidasid nõuküsijat kauemat aega paigal, mille kestel kavalad abilised temalt välja uurisid kõik tarvilised andmed. Kuid C. Russwurm märgib avameelselt, et taevakäijad tihti aga leidnud juuresolejate möödunud elust imeväärseid detaiile, mida nad loomulikul teel mitte kergesti ei võinud teada saada [91]).

Kõrgendatud usulistes meeleoludes hakati peatselt ka m a a - i l m a - l õ p p u kuulutama, mille ettevalmistamiseks pidid inimesed hulgaliselt ärkama. Nende kuulutuste kinnitamiseks ebausklik rahvas hakkas ise veel lisatõendusi otsima: nii kuuldud linde metsas hoigamas, mis olevat selgeks viimsepäeva-tuleku märgiks. Hirmuga mindi ikka ja jälle taevakäija juurde, kes lisas aina ähvardusi. Ja kui ta avastas veel mõne inimese salapatud, siis tuldi hirmuga massilisele ärkamisele: „innimesed akkasid vägga palju oma õnnetu hinge luggu selle irmo sees tagga nõudma" [92]).

Jumalast valitud tõekuulutajaina taevakäijad tundsid end olevat ka kutsutud k o h u t m õ i s t m a t e i s t e i n i m e s t e

[89]) H I 9, 300/1.
[90]) E 37246/7 < Jüri.
[91]) C. Russwurm, m. t., lk. 235.
[92]) Üks aea luggu ... jne.

kõlvatute eluviiside üle ja neid manitsema meeleparandamisele. Paljud tulidki nende juurde piinava enesetundega mõne tehtud süü pärast, et leida abinõusid patust pääsmiseks. See on ka liikumise positiivsemaid külgi, avastades nõnda mitmesuguseid salajasi süütegusid ja viies inimesi eluviiside muutmisele. Kreutzwaldi esitatud ilmekale juhule (lk. 138) lisandub veel rida teisi.

Üks 12-aastane taevakäija manitses oma kasuvanemaid, et neil lapsi ei ole, kuna nad olevat „noorelt lihahimus elanud ja nõnda endid ärarikkunud". Ta paljastas veel hulga nende pattudest, nii et kasuvanemad sellest hirmusid ja palvetama ning laulma hakkasid. Lugu kandus sama talu teenijatüdruku kaudu selle vanemate kõrvu, kes samuti hakkasid piinlema oma süütegude pärast. „Nii läks see sõnum kui tulesäde ühelt teisele", sest kardeti Jumala otsust kuulda prohvetliku tütarlapse suu läbi ja rutati ise ette oma pattude pihtimisega. Need „ärganud hinged" hakkasid omavahel koos käima ja nuttes pihtima oma salasüüsid. See sündis pealegi niisuguses massisugestiooni ägeduses, et „kes seda kuulis hakkas oma patuahastuses nutma, kuni nõrkedes maha vajus" [93]). Nõnda öelnud Võisvere küla taevakäija kellelegi Abja-Jaanile: „Sa oled räästa all!" See prohvetlik allegooria ei olnud arusaadav mehele, kes seetõttu öid ja päevi piinelnud ja viimaks teinud 40-verstalise rännaku teise taevakäija juurde, kes aga öelnud sedasama [94]). Niisugused imenähted viisid loomulikult ka kõige tugevama inimese segadusse, mille tagajärjeks võis olla ainult „ärkamine".

Sama taevakäija manitsenud üht noormeest, kes tüdrukuga metsast läbi tulles kavatsenud selle juures vägivalda tarvitada, kuid kaasasolev koer takistanud kavatsuse teostamist. Niisugune salajase sepitsuse näkkupaiskamine taevakäija poolt painutanud tugeva mehe — kui uskuda veidi tendentslikke allikaid [95]).

„Keda iganes see Vaimu tuul puudutas, need langesivad värisedes maha, hakkasivad nutma ja laulma," kirjutab tunnustavalt vennastekoguduse „ajaloo" kirjutaja [96]), kuna nii aina valmistati küpse vilja lõikust-ootavaile palvemajadele.

---

[93]) H. Ruus, Vaimu töö ehk Tähed pimedas taevas. 2. tr. Vilj., 1928, lk. 33—34.

[94]) Ibid., lk. 35.

[95]) Ajakiri „Sõnumetooja" 1920, nr. 4.

[96]) H. Ruus, m. t., lk. 35.

Sel ajal ei olnud Viljandimaal vennastekoguduse liikumine veel kuigi tugevasti pinda leidnud, mistõttu varsti tundus puudust „hingehoolitsejaist“. Nõnda pöörduti hädas välise abi poole, kuna taevakäijadki seda otseselt soovitasid. Varemalt pilgatud Tartumaa „pühad mehed“ näisid nüüd ainsatena päästjatena. Juhuslikult saadigi kokku Palamuse kihelkonna palvevendadega, kelle usklikud eluviisid avaldasid viljandimaalastele sügavat mõju. Neist kodus jutustades tekkis suur elevus usujanuliste seas. „Nõrkejad“-tütarlapsed käisid nüüd igapäev ühes kaasikus Jumalat palumas ja olid ülimal määral täidetud „Jumala vaimu väega“. Prohvetneitside mõju kasvas seesuguses pingsuses iga päevaga, nii et väikesed lapsedki nõrkesid ja pihtisid oma patte. Niisuguses segaduses ei paistnud olevat muud lahendust kui tuua väljast suutlikumaid ettelugejaid, kes kustutaksid rahva usunälga. Pöörduti kuulsa palvevenna N a v a H e n d r i k u poole, kes aga ei saanud kohale tulla vormiliste takistuste pärast. Nende kõrvaldamist ei pidanud praost Richter tarvilikuks, kuna tema suutvat ise kirikus kõike pakkuda, mis rahvale vaja. Saatkond aga avas praosti silmad: rahvale ei anna kirik midagi, sinna tullakse viinapudelid taskus, kust rüübatakse igavuse peletamiseks. Seda praost ei uskunud, kuid korraldas ometi lauarahva hulgas läbiotsimise ning leidis põlviliolejate taskudest 9 pudelit viina. See mõjus masendavalt praostile ja ta andis loa Nava Hendriku kutsumiseks [97]), kuna rahvas olevat ka taevakäijate pärast lootusetult meeltesegaduses: „se rahvas on siin mässamas kui ullud. Ei kula ennam kiriku ega kohto käsgo, jooksevad mailma möda jättavad omad maia piddamised ülle ja teggemata“ [97]). Pastorite ja teiste asjaosaliste loiduse tõttu saidki taevakäijad ja nende abilised Viljandimaal teotseda ligi aasta, kuni viimaks liikumine muutus liig pahaloomuliseks, nii et politseivõim pidi selle lõpetama [98]).

Segaduste lõpetamiseks lubas viimaks praost Richter kohale kutsuda Tartumaa suuremakuulsusega ettelugeja Nava Hendriku, kes alustas agaralt palvetundide-pidamist, millele järgnesid palvemajade ehitamised, nii et vennastekogudus sel ajal vallutas laialdaselt Viljandimaa. Nava Hendrikule ja tema abilistele osaks

---

[97]) H. Ruus, m. t., lk. 35—38.

[98]) Üks aea kirri... jne.

[99]) O. W. Masing'i käsikiri Gesellsch. f. Gesch. u. Altertumsk. arhiivis.

langenud tänusõnad ja kiiduülistused edukalt sooritatud „apostlireisude“ eest panid aga asjaosalised iseteadvalt kiitlema, nagu nemad oleksid jumalariigi viinud Viljandimaale ja seal selle rajanud kindlale alusele [100]).

Peale Viljandimaa oli taevakäijail mujalgi suuri teeneid vennastekoguduse laialdasele läbilöömisele. Isegi lapsed hakanud nende mõjul koos käima piiblit lugemas ja vaimulikke laule laulmas. Juba usutud täielist jumalariigi saabumist, nii et „tihti kuuldud, kuidas vanapagan ikka sääl ja sääl koha pääl jämeda häälega hulgudes kahjatsenud, et kõik inimesed ära lähevad ja temale enam ühtegi ei jäe“ [101]). Käidi hulgi koos kuulamas uusi prohveteid ja unustati oma tavalised igapäevakohustused ning majapidamised, kuni viimaks hakati kiriku- ja kohtuvõimude poolt ikka rohkem anarhiale-kalduvat liikumist pidurdama. Kui aga vaigistati üks kõneleja, siis tõusis teises kohas ehtsa prohveti visadusega jälle uus ja see tõmbas veel suurema hooga kuulajaid kokku, nagu ikka usukannatajad. Kui Viljandimaal vaigistatud viimane prohvetneitsi, siis kuuldud uuest taevakäijast „kaugel Talna maal“, kes kõnelenud „ni sama ja veel selgemalt“. Ei kohkutud tagasi ette võtmast isegi nädalaidkestvaid teekondi selle kauge prohveti juurde [102]). Liikumise ilmne suund maiste võimukandjate ja autoriteetide vastu sundis neid enesekaitseks tõsiselt kätte võtma taltsutamisvahendeid, mille kohta meil seni puuduvad veel üksikasjalisemad andmed, kuid mis näivad olevat hästi sooritanud oma ülesande.

Liialdusse-kalduvaid jüngreid pidid lõpuks ka vennastekoguduse tegelased ise hakkama taltsutama. Nõnda kirjeldab 1819. a. üks Nava Hendriku kaastööline, Jaan Eichenberg oma rändjutlustaja-elamustest järgmiselt [103]):

„... sis olli Lapsi sääl palju, Lassi neil värsse Luggeda sis olli üts Labs neide seän 7 aastane kedda olli temmä Emmä oppanu proevetti visil middäki könelema, End kui ma nagsi värsse küssima sis pöggenes se veigge Prooved nurgga n. ma Lassi välja tuvva ja küsse temmä käest värsse sis olli ni kui heidtiminne sel Latsel n. ka mönnel Rahval ka et ma julke küs-

[100]) O. W. Masing'u m. käsikiri.

[101]) H I 9, 301.

[102]) Üks aea kirri ... jne.

[103]) Käsikiri „Üts Läbbi kaeminne Pölza maa- ja pillisvere kihel kunna ülles virgunu Hengi sest v: Jaan Eichenbergist — 1819 aastal; autori kogus.

sida temmä käest n. kui ta mulle es või middäki vastudada sis ma Loets töisi Latsi n. ütli tälle ö:t:jä [Õnnistegija] ei või neid Latsi mitte armastada neid lükkatas keig vallu paigka, kes temmä sönna ei armasta ja se järrele ei ellä n. mannizi seddä vanna Rahvast, ja temmä Emmäd, et ei peäs ütski ni rummal ennämb ollema, middäki uskma, mis pühhan kirjan ei olle Leidä . . ."

Algul taevakäijail ei paistnud olevat muud sihti, kui ainult saada ise ilmutust jumalikult waimult ja siis selle järgi teotseda manitsejana-prohvetina. Kuid alatised abitarvitajad hakkasid kaasa tooma kinke, mis mõnel puhul näivad olevad olevat kujunenud endastmõistetavaks töötasuks. Nii tekkis tõeliste ilmutusnägijate kõrvale ka teisi, kes teadlikult oskasid prohvetiameti suurt mõjuvust kujundada tulutoovaks elukutseks. Siin olid tihti mängus ka kõrvalised isikud, kes vastutusvõimeta alaealiste juhuslikke ekstaasi-langemisi kuritahtlikult tegid korduvaiks ja nõnda halastamatult ekspluateerisid teiste anormaalsusi. Taevakäijate ägedam vastane O. W. Masing püüabki neid teha ainult egoistlikeks kelmideks, kes „ei nõua muud, kui omma ennese hinda ja kassu, mida Sõro Janist ollete näinud, ja lovad omma wallega kõrged kuhja, kelle õtsa lähevad istuma, et seält, teid, kes teadmatad ollete, hirmsa ähvardamistega vallitseda "[104]). Ta vaatlebki peamiselt ainult Saare-Jaani Vastemõisa vallas esinevat taevakäijat, kes oma kõlvatu kasuisaga selles ettevõttes oli lihtsalt profiidilöömisel väljas. Kasuisa Jaan kuulnud nimelt Vigala khk. taevakäija kasukandvast tegevusest ja tahtnud sedasama alata oma 13-aastase kasutütre Kadriga. Rahvast hakanudki mitmest maakonnast rohkesti kokku voolama, „et nenda näitis, kui olleks seäl allalist ladapiddamist olnud". Jaan ise teotsenud taevakäija abilisena ja püüdnud kasvatada teise mõjukust ja kuulsust. Inimesed aina „lõdisesid hirmo ja kartuse pärrast". Nii oldi muidugi valmis kõike maist varandust ohverdama, mille järele just asjaosaliste isu käis [105]).

Arvestades küll Masing'u sihilikkust ja liialdamist asjaolude kirjeldamisel võime siiski uskuda mõnede taevakäijate jämedaloomulist äritsemist rahva kergeusklikkusega. Kõnesolevalgi juhul kaval kasuisa tarvitas rohkesti leidlikkust teiste tüssamiseks. Nõnda ta laskis uinuvale tüdrukule raha rinna peale panna, siis ajanud rahva toast välja. Tagasi tulles oli raha ka-

[104]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 254.
[105]) Ibid., lk. 258.

dunud ja Kadri vastas küsijaile: Jumal mängis Sandre Tiiduga kaarte, kaotas oma raha ja võttis minult võlgu. „Rahvas ohkas ja pallus.“ [106]).

Põltsamaa Paduvere külas elutsev soldatinaine Madli, kes tegi taevakäijaks oma 10-aastase tütre just Suure-Jaani „prohveti“ eeskujul, ajas rahva meeled varsti seevõrra „umbpöratseks“, et talunaised jätsid maha oma kodud ja istusid aina Madli juures. Ta laskis tüdruku rinnale raha panna, mida nimetas „küünlarahaks“. Kui rahvas kambrist välja saadeti, siis pandi raha kirstu, saades nõnda mõnikord kuni 10 rubla korraga. Sellele taevakäijale rahvas kandis ka rohkesti küünlaid kokku, nii et majaperemees neid kevadel mitu leisikat müüa sai [107]).

Nõnda oleme jõudnud taevakäijate-liikumise üldise iseloomustamise juurest üksikjuhtude vaatlemisele. Siin ei saa aga praegu kuigi pikalt peatuda, sest lähemaid isikuloolisi andmeid sisaldavad senituntud allikad võrdlemisi vähe.

O. W. Masing nimetab taevakäijaid seitsmest kihelkonnast, kuid meil on põhjust arvata, et neid oli tublisti rohkem, Harju- ja Läänemaa osas peaaegu igas kihelkonnas. Nähtavasti üks asus ikkagi teise kuuldekaugusel, nii et sai teada selle tegevusest ja kõnelustest. Kreutzwald'i arvates algas liikumine Alutaguses ja Virumaal ning levines sealt Harju- ja Läänemaale (lk. 139). See seletus ei vasta vist täpselt tõele, kuna Kreutzwald oma lapsepõlves elas Virumaal ega võinud teada asju, mis sündisid teistes maakondades. Tõenäolisem on O. W. Masing'u seletus, et asi algas Läänemaal Nigula kihelkonnas ja levines sealt edasi Lihulasse, kus kubermanguvalitsus tegi sellele lõpu ning hiljem siirdus sealt ida ja kagu suundadesse, Harju- ja Viljandimaale [108]), sest liikumise paremad eeldused näivad olevat alaliselt saartel ja Läänemaal.

Liikumise kronoloogia on esialgselt samuti segane ja üksikosades isegi vasturääkiv. Enne kui seda ei ole tõestanud täpsed arhiivandmed, on raske otsustada ka liikumise maaalalist levimisjärjekorda. Kreutzwald'i andmetel tekkinud liikumine Virumaal ja Alutaguses 1813. a. sügisel ning kestnud seal 1815. aastani. Alles 1813. aastal see tõusnud uue entuasiasmiga Harju- ja

---

[106]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 260.

[107]) Ibid., lk. 260.

[108]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 257.

Läänemaal, kus aga varsti sellele pastorid ja ametmehed lõpu teinud (lk. 139).

Russwurm'i andmetel aga esines juba 1815. a. suurema kuulsusega taevakäija Risti Nõval ja 1817. a. hakanud liikumine sealgi ümbruses juba vaibuma mitmesuguste ametlikkude takistuste tõttu [109]). Ja vennastekoguduse enda ringkondadest päran-

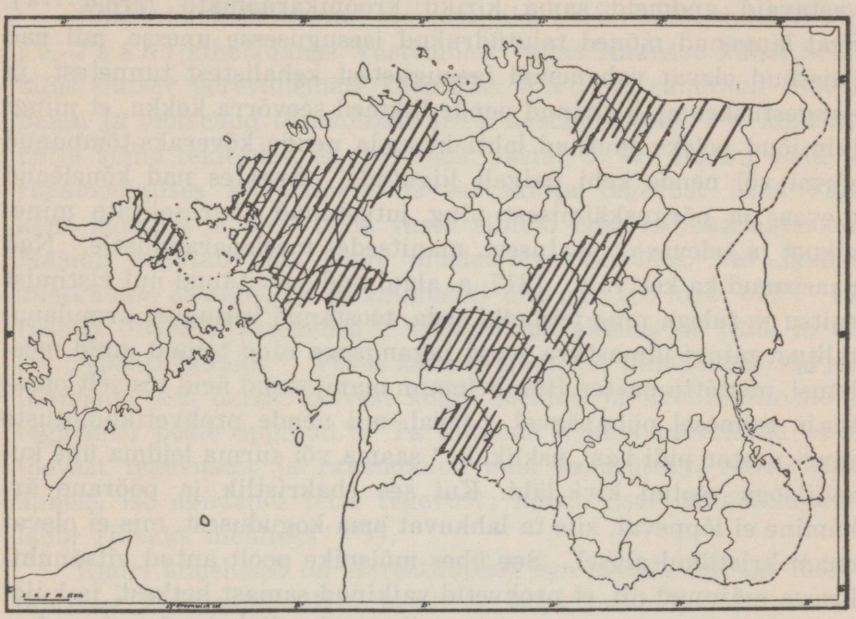

Taevakäijate teotsemisalad umbkaudselt 1820-dail aastail.

dunud andmeil kõneleb H. Ruus Suure-Jaani laialttuntud taevakäija tegevusest 1814. aastal [110]). Seetõttu peab käesolevast tööst välja jääma taevakäijate paigutamine kronoloogilisse ja n. ö. ka „geograafilisse" järjekorda. Nõnda peame ka üksikjuhtude vaatlust toimetama enamvähem juhuslikus järjestuses.

Russwurm, kelle vaatlusealuseks on ainult need kihelkonnad, mis on lähedas kokkupuutes eesti-rootsi aladega, nimetab taevakäijad järgmistelt Loode-Eesti kohtadelt: Kirbla, Lihula Vanamõisa, Vigala, Ridala Kiideva, kuski Haapsalu läheduses, Pühalepal ja Noarootsi Schodanäs'i ja Gudanäs'i külades, viimased kaks see-

[109]) C. Russwurm, m. t., lk. 235.
[110]) H. Ruus, m. t., lk. 26.

ga puht rannarootsi aladel[111]). Neile lisanduvad muudel andmetel veel Kullamaa, Nissi, Hageri, Jüri, Suure-Jaani, Viljandi, Halliste, Põltsamaa ja Laiuse taevakäijad, seega esialgsete andmete järele 25—30 eri paigas.

C. Russwurm'i andmetel teotsesid taevakäijad Loode-Eestis 1815—1817. aastal. Ta esitab ka P ü h a l e p a kihelkonnast vastavaid andmeid sama kiriku kroonikaraamatu järele[111a]). Seal langenud mõned talutüdrukud isesugusesse unesse, mil nad paistnud olevat vabanenud igasugustest kehalistest tunnetest, ja kangestuskramp kiskunud nende liikmed seevõrra kokku, et mingi inimjõud poleks suutnud lahti kiskuda nende kõveraks-tõmbunud sõrmi või nende kehi paigalt liigutada. Ärgates nad kõnelenud taevas- ja põrguskäimisest ning jutustanud juuresolijate minevikust ja tulevasest saatusest, manitsedes meeleparandusele. Nad paastunud ka kestvalt. 1817. a. algul nad soovitanud uut ristimist suitsu ja tulega ning teinudki seda, teostanud isesugust armulauatalitust mingi uimastava joogi jagamisega ning teinud muid meeletusi, mistõttu pastor Hörchelmann manitsenud neid tõsiselt paastuaja esimesel pühapäeval, päeval, mil nende prohvetikuulutuste järgi pastor pidi kas „usklikuks" saama või surma leidma ühe kuradilooga seotud kivi läbi. Kui see ebakristlik ja pöörane ärkamine ei lõppevat, siis ta lahkuvat oma kogudusest, mis ei olevat enam kristlikul alusel. See ühes mõisnike poolt antud vitsanuhtlusega mõjunud nii, et prohvetid vaikinud samast hetkest, ja kuigi tasapisi siin-seal teotsenud taevakäijaid, siis olnud usk neisse kadunud.

Sama autori andmeil hakkas 1815. a. üks 9-aastane tütarlaps R i s t i khk. Nõva v. Kiritsa külas unes kõnelema ja igasugustest nägemustest ning taevareisudest seletama, mille kestel ta olevat näinud ka üksikute isikute asupaiku. See taevakäija tekitas ka suurema elevuse rahvariiete ja värviuhkuse vastu, millest eelpool oli pikemalt kõnet (lk. 154). Elavate manitsustega ta viis paljudki pöördumisele. Neist asjaoludest kuulda saades laskis Nõva mõisnik tüdruku halvakuulsusega isa järelvaatuse alla panna ja keelas need autodafeed. Ema toodi aga tütrega

---

[111]) C. Russwurm, m. t., lk. 236.

[111a]) Eibofolke II, lk. 235. Mõnesuguste oluliste takistuste tõttu autor ei ole seni saanud täielikku koopiat originaal-allikast, mis leidub praegugi Pühalepa koguduse arhiivis.

mõisa ja pandi ketrama. Tüdruk võeti ka arstlikule ravitsusele, kuna tal leiti olevat k õ h u u s s i d. Nende hävitamisega kadusid ka somnambuulsed nähted ja muidu healoomuline ja armastusväärne laps sai terveks ning tugevaks ega läinud kunagi enam seesugusele teele [112]). Siin on võimalik ka vanemate sihilik toiming oma haiglase lapsega.

Üheks laiemalt tuntud taevakäijaks tõusis kahtlemata S u u r e - J a a n i kihelkonnas Vastemõisa vallas Kaansoo külas Sõõru talus elutsev perevanemate kasutütar K a d r i, sündinud 1800 a. paigu ja teotsenud tõenäoliselt 1814. aastast alates [113]), kuid niipalju kõmu tekitades, et veel 1822. aastal O. W. Masing oma teravaloomulises kirjutises selle taevakäija tegevust üsna värskena käsitleb ja õieti tema vastu sihibki oma mõjuka aktsiooni. Masing kujutab teda kõige mustemates värvides, kes „kolmetõistkümne aastane, ja jo ammustki üks nurjato loom olli". Pärast ta olnud V[astemõisa?] aidamehega abielus ja 1821. a. talvel „soldati horaks." Tema kasuisa Jaan ise olnud „üks nurjato innimene, kes norest põlvest kõige keeldud ja häbbemata töe ja teggemisi peäle õppinud." Ta kuulnud Vigala taevakäija kasutoovast tegevusest ja rakendanud oma kasutütregi sellele ülesandele, ise abistades teise tegevust; nõnda „sai temma koeruse läbbi rikkaks mehheks" [114]).

Kadri kõnelused on stereotüüpsed ega sisalda midagi individuaalset. Kord tulnud Jaan kambrist välja, kui palju rahvast toas olnud ja karjunud: Tehke teed, Õnnistegija tuleb! Teinekord ta ajanud kirvega kuradit mööda seinu taga. Rahvas aina „lõdisesid hirmo ja kartuse pärrast, et kurrat nende sekka tulnud" [115]).

See Masing'u kirjeldus on temale omaselt veidi ehk liialdatud, kuid üldjoontes ta tabab vist tõde, kuna selle taevakäija äritsemine rahva kergeusklikkuse kulul on küllaltki usutav.

Ühele naisele öelnud Kadri: „Mis tuled sina veel seia otsima? Seitsme lapse pead oled sa kirvega raie paku peal otsast äraraiunud ja nüüd tahad sa veel õndsaks saada!" See naine olnud nimelt lastetu ja taevakäija arvates ta oleks võinud seitsme lapse emaks saada, kui ta ei oleks pulmas tanutamise ajal raiepaku ot-

---

[112]) C. Russwurm m. t., lk. 235—236.

[113]) H. Ruus, m. t., lk. 33—34.

[114]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 254.

[115]) Ibid., lk. 259.

sas istunud, millest ta vana rahvausu järele jäänudki sigimatuks [116]).

Teisele naisele ta aga kuulutanud: „Sa teed oma sulasele kangaaluse elbetest sukad jalga; oma suure kitsiduse ja ahnuse pärast ei saa sa mitte taeva“ [117]). Masing'u andmetel ta polevat „roppu elu“, vargust ega joomist suurteks pattudeks pidanud [118]), olles seega nähtavasti ka teiste kõlvatuste kaitsjaks. Hoopis vastupidise iseloomustuse temast annab H. Ruus, toetudes ta enda seletuse järele mingisugustele sündmuste kaasaegsetele, vennastekoguduse ringkondades kirjapandud allikaile. Nende teadete järele Kadri oli mingi püha neitsi, kes paljastas ja piitsutas aina oma kasuvanemate ja teiste patte, viies nõnda hulgaliselt rahvast pöördumisele. Siinsed allikad vaikivad aga täieliselt Kadri ja ta kasuisa äritsemisest prohvetlikkusega, nagu üldse vennastekoguduse ringkonnad ise püüavad varjata taevakäijate-liikumise negatiivseid jooni või koguni maha salata oma ühendust nendega.

Suure-Jaani taevakäijaga nähtavas kokkupuutes on olnud Viljandi kihelkonna Sürgavere v. Võist(ve)re kõrtsi lähedal asuvas Läti talus elutsev taevakäija, 21-aastane Reet, kes kõneles eelmisega enam-vähem sarnast juttu, manitsedes inimesi nende pattude pärast pöördumisele [119]).

Kuulsalt Suure-Jaani taevakäijalt võtnud otseselt eeskuju ka Põltsamaa khk. Vana-Põltsamaa v. Paduvere külas elutsev soldatinaine Madli, kes õpetas oma 10-aastasele tütrele seda „ametit“ ja ise tublisti kaasa aidates varsti tegi rahva „umbpöratseks“, nii et naised jätsid maha oma kodud ja istusid aina Madli juures. Selle taevakäija ärilise tegevuse kaudu rikastus ka ta majaperemees [120]).

Arvatavasti Viljandimaa taevakäijate eeskujul katsetavad ka Laiuse khk. Vaimastvere v. Laane Andrese tütar Leenu, „üks laisk tüdruk“ ja samas kihelkonnas Jõgeva v. Peebu Mardi tütar Mai, kuid ametivõimude survel nad pannakse peatselt vaikima [121]).

Üks mõjukamaid, kuid ajajooksul rahvasuus ka kõige eba-

---

[116]) H II 50, 259/60 < Laiuse — J. Riomar (1894).
[117]) Ibid. lk. 260.
[118]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 259.
[119]) H. Ruus, m. t., lk. 34—35; Sõmumitooja 1920, nr. 4.
[120]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 260.
[121]) Ibid., lk. 260.

määrasemaks muutunud taevakäija oli Halliste khk. Vana-Kariste v. Kurmi talutütar Äädu, kes surnud arvatavasti a. 1817 [122]), teise, vähemusaldatava teate järgi 28-das eluaastas, seega hulga hiljemalt. Temast kõneleb rahvatraditsioon vist praegu veel, kuid üsna varieeruvalt. Tal olnud ka oma prohvetlik eelkäija, sepp Padriku Jaak, kelle mõni teade asetab isegi kaugesse rootsiaega, Gustav-Adolfi valitsemisajastusse [123]). See mees elanud oma 40-eluaastani päris igapäevase inimesena, kuid siis hakanud kõnelema Jumalast, näinud und Kristusest ja ta kannatustest [124]). Ta olnud varem kirjaoskamatu, kuid kord tulnud tema juure kaks inglit ja käskinud teda kirjutama hakata, sest rahvas olevat patune; see andvat talle ehk armu. Jaak müünud lehma, ostnud tinti ja hakanud kirjutama [125]). Ta osanud seda isegi paremini teha kui kohalik mõisnik ja sillakohtunik. Mõisnik kuulanud teda sellepärast üle, kuid ta ei olevat seletanud oma kirjaoskuse algupära. Ka kodune rahvas ei olevat teadnud seda seletada, kuna varemalt Jaak olnud täielikult kirjaoskamatu ja see oskus ilmunud kõigile teadmatult järsku ühel päeval [126]). Jaak hakanud pidama ettelugemisi — rootsiaega see küll ei sobi! — ja manitsenud rahvast pöördumisele. Teda ei ole aga palju kuulatud. Siis ennustanud Jaak tulevast messiast, neitsi-väge, kes tulevat kuulutama seda, mis on vaja teha ja kuidas maailma-elu edaspidi kujuneb [127]). Ühe ebamäärasema teate järgi olevat aga Jaaku peetud nõiaks ja pekstud sillakohtu otsusel kirikupostis, mille tagajärjel ta surnud [128]).

Ning lõpuks tuligi „neitsi-vägi" Kurmi Äädu näol. Ta olnud lapsena erinev teistest — vaikne, tõsine ja südamlik, nagu kirjeldatakse stiliseeritud tooniga ajalehe-kirjutises. 14-aastasena ta muutunud aga kurvameelseks ning hakanud magades ilmutusi nägema Kristusest ja muudest usuasjadest [129]). Kord tulnud ta metsas karjas olles põllul kündva peremehe juure ja käski-

---

[122]) E. N. [= E. Pertmann], Eesti prohvetid möödunud sajandil. Meie Maa 1931, nr. 143 (pildilisa).

[123]) Sakala 1928, nr. 99.

[124]) Ibid.

[125]) H. Ruus, m. t., lk 54—55.

[126]) Sakala 1928, nr. 99.

[127]) E. Pertmann, m. t.

[128]) Sakala 1928 nr. 99.

[129]) E. Pertmann, m. t.

nud teda koju minna, kuna ta tütar olevat surnud. Peremees läinudki ja leidnud kuulutuse tõele vastavat. Sama tütarlapse matuserongi kohta öelnud Äädu kodus: Surnuvankri telg läks Vihtla orus katki. See olnud tõepoolest nii, kuigi koht asunud 10 km. kodust eemal [130]).

See taevakäija on arvatavasti ka kõige järjekindlamalt kuulutanud ette t u l e v a s i s ü n d m u s i , eeskätt lähenevat maailmalõppu ja sellega ühenduses olevaid asjaolusid. Jumal saatvat nuhtluseks valged rotid inimeste kallale, elavalt nende liha sööma. Muudki nuhtlused tulevat, kui rahvas meelt ei paranda ega Jumala poole ei pöördu. Tema kõnelused viisid rahva seevõrra segadusse, et mõisarahvas pidas tarvilikuks hingede-rahustamiseks koha peale ehitada palvemaja [131]).

Võimalik, et rahvas hoopis hiljem liitis tema kõnelustega mitmesugused tulevikuennustused, mis on omased teistelegi prohvetitele [132]). Nii ennustanud ta ühe teate järele: leib muutub saiataoliseks, naised ehivad oma päid, käiakse sakstena riides, puukoor jalanõuna kaob, jõuvankrid sõidavad, kõneldakse üksteisega maailma äärest ääreni, lennatakse õhus, ujutakse vee all, inimese konte võib ihus näha (isegi Röntgen on juba rahva suus!), raha väärtus langeb, tuletegemine lihtsustub, masinad teevad inimeste töö. Kuid see kõik ei tee veel elu heaks, taganetakse tõest ja õigusest, millele järgnevad nuhtlus, hukatus ja suured segadused. Elu muutub lõpuks mugavaks, kuid ahnus teeb inimesed kurjaks [133]); poeg tapab isa ja see polegi ime enam. Inimesed surmavad iseendid. — Surma eel ta ennustanud ka maailmasõja suuri verevalamisi ja rahva arvates 1928. a. veerohket suve. Tähtsamaks ennustuseks olnud aga Eesti riikliku iseseisvuse kuulutamine. Seda ta teinud meelepahas, kui näinud Kurmi peremehe mõisas veriseks-pekstud selga, kuulutades siis talurahvale õnne ja vabadust ning mõisnikele kadu [134]).

Teise allika järele arvatavasti ka Viljandimaa taevakäijad ennustanud, et enne viimast päeva hakkavat raud raua vastu kõnelema — see olevat siis telegraaf. Kui naised hakkavat paljaste

---

[130]) Ibid.

[131]) H. Ruus, m. t., lk. 57—61.

[132]) Vrd. näiteks M. J. E i s e n , Eesti prohvet Järve-Jaan. 2. tr. Tallinn, 1921.

[133]) E. Pertmann, m. t.

[134]) Sakala 1928, nr. 99.

peadega käima — enne see oli võimatu eksimus maksva kombe vastu —, ja kui juukseid hakatavat kuklasse kokku mässima (omaaegne mood!), siis olevat jälle viimne päev lähedal. Enne seda tulevat aga veel suur ärkamine, millest paljud õndsaks saavat [135]).

Nagu öeldud, need ennustusmotiivid on väga sarnased teiste prohvetite omadega, ja me peame esialgselt lahtiseks jätma küsimuse, kes kedagi on mõjustanud ja kust need motiivid üldse põlvenevad, kuna meie rikkalik rahvaluule-materjal prohvetite kohta on seni süstemaatselt läbi töötamata.

Üheks taevakäijate laialdasemaks tegevuskohaks on olnud Hageri kihelkond, kus sel ajal oli juba tugevasti juurdunud vennastekogudus, mille mõju on kestnud läbi sajandi tänapäevani, nii et Hageri nüüdki selle liikumise tugevama kantsi moodustab.

Hageris on esinenud mitu taevakäijat. Neist üht kirjeldab O. W. Masing lähemalt pastor Ignatius'e andmetel. „Vedel ja tuimameelega" tüdruk Pikema Jaani tütar Anu Maidla vallast kirjeldanud enda taevas- ja põrguskäimist, mis sarnanenud Lääne-Nigula kahe naise kirjeldustele, kellelt ta nähtavasti seda õppinud. Pastor noominud teda ja saatnud mõisa, kus ta pandud valve alla, et ta ei saaks kellelegi midagi kuulutada. Aasta pärast ta läinud leeri, kus pastor teda püüdnud parandada. Kui ta aga sealt vabanenud, siis kadunud mõneks ajaks kihelkonnast. Arvatud, et ta kuski prohvetina teotseb, ja nii oligi: jõulueelsel ajal saanud Harjumaa adrakohtunik teada, et Anu peatub juba mitmendat päeva Vaopere kõrtsis. Seal ta nõrkes, „käis taevas ja põrgus" ning kuulutas oma nägemusi. Rahvast olnud palju koos teda kuulamas ja andeid toomas. Adrakohtunik vangistas taevakäija, andis talle peksa ja saatis ta kodukihelkonda tagasi pastori hooldamisele. Tüdruk seletas pastorilegi oma taevaskäimist, kus ta näinud õndsaid valgel maal magusaid marju söömas. Pastori küsimusele vastates ta kirjeldanud Jumalat: „Olli veike, kuiv, kõhhetand, vaene vanna mehhikene, kel lõpmata pitk ninna peas". Mustal maal ehk põrgus näinud ta aga hingede küpsetamist tulepaistel ja katlaskeetmist. Ühtlasi olnud seal „mitto tuhhat kurradid, madusid ja kõiksuggust hirmsaid röömajaid otsata, kes kõik läbbistiko kihhelesid". Vaheastme moodustavat hall maa või taevas, mis olevat ka valupaik, kuid millest võivat veel pääseda.

---

[135]) H I 9, 300 — A. Suurkask.

Ta ise olevat sealt välja aidanud „üht Saksa-ma suurtsuggo innimest, kes vägga paks olnud".

Lõpuks pastor „põrrutas temma hukkaläinud süddant ni rängaste, et hakkas nutma" ja üles tunnistas, et hiljuti surnud emand Brumberg talle seda õpetanud, kes ise sellega samuti teotsenud varanduste saamiseks [136]). Nime järele otsustades võib seda taevakäija õpetajat pidada mõneks sakslaseks, kuna talupoegadel puudusid siis veel perekonnanimed.

Teist Hageri taevakäijat on Kreutzwald isiklikult näinud 1819. a. Ohulepas (lk. 139). — See isik aga näib rohkem olevat tavaliste lööklausetega opereeriv herrnhuutlik kihutuskõneleja kui prohvetlik taevakäija.

Teised taevakäijad Hageris olid Selis Väravavahi talus ja Adilas Kirikumäesauna Mari. Nende juures käinud võõrad inimesed küsimas teateid oma varastatud asjade, tervise jm. kohta. Ülekuulamisel põletatud nende jalaaluseid, kuid ekstaatikud pole seda tundnudki. Kirikumäesauna Mari surnud alles 1860-date paigu, teine aga varemalt [137]).

Ka N i s s i s leidunud taevakäijaid, keda rahvas pidanud pühaks nende ettekuulutamiste ja „usuliste asjade" seletamise pärast [138]).

L ä ä n e - N i g u l a taevakäijate kohta puuduvad andmed peaaegu täieliselt, kuigi Masing peab neid liikumise alustajaiks [139]). Olen saanud isiklikult ainult mõned katkendid rahvasuust üles märkida. Küsitav on aga, kas need juhud on pärit 19. saj. algusest või kajastub neis 1880-date aastate usuliialdused. Olevate andmete järgi asunud üks taevakäija Taebla v. Kirimäe külas, keda hüütud ka „nägijaks", kuna tema seletuse järgi paistvat kõigi inimeste tegevus taevasse. Ta manitsenud üht meest, et see kadestanud teise seapõrsaid ja lõhkunud mulguroikad. Kord nimetanud koosolejad mehed üht nende seast sama talu tulevaseks väimeheks. Taevakäija aga eitanud seda, ja nii see täi-

---

[136]) Marahva Näddala-Leht 1823, lk. 38—40, 41.

[137]) ERA II 20, 224/6 (4) < Hageri — Tiiu Piikmann; ERA II 20, 204/5 (2) < Hag. — R. Põldmäe < Mikk Piikmann (1929).

[138]) ERA II 27 < Nissi — R. Põldmäe < Kustas Viht (1930).

[139]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 257.

tunudki. „Taevasse minekul“ ta pannud endale puhtad riided selga [140]).

Arvatavasti M a r t n a khk. taevakäija kohta kõneles ka üks vanamees õige humoristlikult, kuidas keegi tema sugulane paljastanud taevakäija vargustelt ja ta läbi peksnud, nii et teise „taevaskäimine“ sellest ajast lõppenudki [141]).

Martna khk. Keskvere taevakäija kuulutanud ka tulevikku ette ja võtnud selle eest kindlat tasu, kuulutanud neile ikka paremini, kes rohkem maksnud. Tema jätnud ka abisaaja ööseks kohale, et järele mõelda, „mis ma pean teistele ette lobisema“ [142]).

Üldse ei näi rahva suulised allikad enam andvat kuigi palju teateid taevakäijate kohta, kuna järgnevad samalaadilised kui ka paljud muud mõjurikkad sündmused on surunud need jäädavalt unustusse. Saadud vähesed teated on enamikus ka humoristliku alatooniga ega selgita seetõttu kaasaegsete inimeste suhet nähtesse.

Viimane järk taevakäijate-liikumisest lavastus V i r u m a a l. Sel puuduvad küll mõnedki taevakäijate iseloomulikumad tunnused, koguni taevaskäimine ise, kuid prohvetina ja usumäratsejana nende sündmuste peategelane kuulub viimase lülina sellesse ahelasse. 31-aastane kõlvatu minevikuga lesknaine Jaani-Jüri Hansu K r õ õ t V i r u - N i g u l a khk. Kalvi v. Vasta külast hakkas poolteadvuseta hüsteerilises segaduses 1821. a. juunis nägema Jumalat ja selle käsualusena rahvast üles kutsuma oma pattude pihtimisele ja kahetsusele, kuna temal olevat võime patte andestada. Ta keelas ka värviliste paeltega ehitud riiete ning hõbeasjade kandmise, nii et sugereeritud pealtkuulajad need otsekohe mullasse matsid. Ta kuulutas enda lõpuks Lunastajaks ja nõudis endale sellekohast auandmist. Seejuures toodi naise käsu peale kokku mitmesuguseid ande. Hulgaviisi kokkuvoolanud rahva ees ta palus kestvalt Jumalalt ilmutust ja kuulutas viimaks ühe juhuslikult parsile roninud külamehe Õnnistegijaks ning nõudis sellele vastavat käitumist. Saunaskäimise järele ta kõneles, et Jumal ilmutunud temale ja andnud talle ise armulauda. Ta tantsis

---

[140]) ERA 62, 164/5 (2) <LäNg — R. Põldmäe < Eeva Rutu (1933).

[141]) ERA II 62, 79/81 (36) < LäNg — R. Põldmäe < Jaagup Rosenberg (1933).

[142]) ERA II 62, 81/2 (33) < LäNg — R. Põldmäe < Jaagup Rosenberg (1933).

kõlvatute liigutustega ja nimetas seda Jehoova tütre tantsuks. Ta kuulutas ka maailmalõpu lähedalolekut, selle märgiks pidid seinad verd higistama hakkama. Ka põrgu õudusi, eriti tulespõlemist ta kuulutas patuseile. Kes talle aga nõutud tasu ei toonud, need saatis ta sajatustega minema. See saigi talle endale saatuslikuks, kuna üks niisugune kannataja läks hirmuga pastori juurde, kes andis asja kohtuvõimude korraldusse.

Järgneval pühapäeval ta aga määratses Viru-Nigula kirikus jutluse ajal, nii et pastor pidi ta laskma jõuga kirikust kõrvaldada.

Need süüteod tulid harutusele kohtus ja andsid alust põhjalikkudele ülekuulamistele. Tänu sellele faktile meil ongi asjade käigu kohta parimad andmed kasustada [143]).

Arstlik järelevaatus konstateeris naisel peavalusid, südamehaigust ja hüsteerikat, kuid mitte nõdrameelsust. Kohtus ta ise salgas oma süüd ega teinud end millegi suhtes vastutavaks, kuna ta olevat toiminud teadvusetult. Teistkordne arstlik järelevaatus kinnitas, et seesuguses poolhaiglases olekus ja usulise määratsuse hoos fantaasia võis tõusta nii kõrgele eksaltatsiooni astmele, et ta ei võinud enam teadlik olla oma tegevusest. Selles pingutatud ja piinatud olekus ta olevat kergesti võinud näha mõnd kõrgemat olendit, keda ta pärast enam ei mäleta. Kirjaoskamatuna ta ei olevat aga võinud mõjutatud olla piibli või muude vaimulikkude raamatute eeskujudest.

Niisugused argumendid viisid kohtu raskesse olukorda, nii et vaieldi rohkesti kaebealuse vastutusvõime eest. Lõpuks jõudis asi 3 aasta jooksul senatistki läbi käia, mille otsuse järgi asjaosaline sai vitsanuhtlust ja saadeti Siberisse asumisele.

Neid sündmusi lühidalt Viru-Nigula kirikukroonikasse kandes märgib kohalik pastor, et just samal ajal levinenud kihelkonnas suurema hooga vennastekoguduse-liikumine, mis viinud paljud mõistlikud ja auväärsed koguduse-liikmed nii kaugele, et nad võisid uskuda niisugust usumäratsejat [144]).

See on ühtlasi viimane järk taevakäijate-liikumises. Nagu öeldud, lõpetati nende prohvetite tegevus mitmes kohas k i r i k u

---

[143]) Vastavad kohtuaktid asuvad Riigi Keskarhiivis: Viru-Järva Meeskohtu Arhiivi toimik nr.1579/1822 a. Nende järele olen teinud kokkuvõtte ja avaldanud „Vaba Maa's" 1933, nr. 262—264.

[144]) Viru-Nigula kroonikaraamat Riigi Keskarhiivis.

ja ilmalikkude võimude poolt. Kuid liikumine kaldus lõpuks ka ise oma loomuliku languse poole, kuna hakati igal pool palvemaju ehitama (sellest ajajärgust on pärit suur osa vennastekoguduse palvemajadest), milles arenev järjekindel usukuulutamine aegamööda võttis ikka enam stabiilse ilme, lõpetades nõnda prohvetitele soodsad üleminekulised korratus-ajad. Samad vennastekoguduse juhtivad ringkonnad hakkasid ühtlasi ka suuremat hoolt kandma rahva kirjaoskuse tõstmiseks. Ka üldine hoolekanne rahva haridusе edendamiseks avaldas positiivset mõju. Samuti olid korratusnähted teinud kirikuõpetajaidki tähelepanelikumaks oma koguduse vaimliste ja hingeliste tarvete suhtes, teisest küljest ikka järjekindlamalt viies neid opositsiooni vennastekogudusega, nii et järgnevail aastakümneil kirik pidurdaski oma võistleja senise tegevushoo, eriti Lõuna-Eesti alal.

Tähelepandav osa herrnhuutlike usuliialdajate taltsutamisel langeb aga kahtlemata agaraile rahvavalgustajaile, eeskätt O. W. Masing'ule, kes oma pedagoogilise, kirjandusliku ja žurnalistliku tegevusega seisab selle ajajärgu keskkohal. Tuttav on tema vaen ka herrnhuutlaste vastu, kelle tegevust ta algul koguni soodustas, lootes selle vendluse vaimust lõputegemist toorestele, vanadel eeskujudel püsivaile elukommetele, mõistlikku kasvatust noorsoole ning koguni tulevase rahvuskultuuri eelkooli[145]). Kuid Masing pettus peatselt oma lootustest, kuna uus usuliikumine taotles ja kalduski varsti korduvaisse liialdustesse. Sellest hoolimata ta kogus hoolikalt andmeid rahva elunähete, nii ka herrnhuutlaste tegevuse kohta, kasustades teadaolevaid fakte nii oma vastaste löömiseks kui ka enda rahvavalgustaja-tegevuse positiivseks suunavõtmiseks. Nüüdisajale ta on aga seega pärandanud rohkesti väärtuslikku uurimismaterjali, mis on seda enam hinnatav, et see puudutab otseselt rahva sügavamaid hingeelu-küsimusi, millest ametlikud allikad sageli vaikides mööduvad.

Taevakäijate ja muude herrnhuutlike liialdusnähete kohta Masing püüdis saada ülevaadet, liikudes ise rahva hulgas ja pidades kirjavahetust paljude selleaegsete mõõduandvamate kui ka lihtsate, rahva hulgast võrsunud isikutega. Kuid kohapealsete tegelaste loiduse tõttu polnud andmete saamine sugugi kerge.

---

145) Masing'u käsikiri Gesellsch. f. Gesch. u. Altertumsk. kogus.

Nõnda vastab Masing'ule ta sellekohase järelpärimise peale Lääne-Nigula pastor Kettler 31. juulil 1821, et ta meeleldi midagi teataks taevakäijate kohta, kuid ei või seda teha järgmistel põhjustel: 1) asi on juba jäljetult kadunud ja 2) ta kardab, et uue virgutamisega võib teha kahjulikku sensatsiooni. Masing sõimab teda selle eest „unimütsiks". Teised ei olevat aga üldse midagi teadustanud, nii et Masing on nendetaoliste inimeste üle „sõimamiseni pahandunud" [146]).

Andmete puudusel Masing on pöördunud abisaamiseks ühe eestikeelse kirjaga ka Rosenplänter'i poole [147]):

Kas teie pool ka neid usi prohvetisid naesterahva suggust kulda? Hallisto kihhilkonnas nisuggune olnud, kus siis se teine, mis alles veel tüdrukukenne peab ollema? Mis Lihhula kerrikus ja kihhilkonnas sündinud, ärrap teie sedda jo teate. Meie poolt palju rahvast Villandi maal käib, neid prohvetisid kummardamas — agga ei nemmad lausu mulle sest sanna, et ka pissudki ennam asjast teadust saaksin. Teate Teie ennam, siis sovige mulle ka sedda head, et mul keik nimmetaksite.

Nõnda see rahvasõber kaalus ja valmistas ette rünnakuks rahva meelisegavale liikumisele. Kui ta siis sellele avalikult sõja kuulutas, tema enda arvates veel äärmise halastuslikkusega [148]), siis tabas löök muidugi valusat kohta ja tekitas ärevust ning sõjakust asjaosaliste ringkondades. Kolm meest Tartu vennastekogudusest käinudki sel puhul tsensori juures aru pärimas ja pahandamas, et see niisugustele kirjutistele andnud trükiloa, ning lubanud minna autori jutule [149]). Tsensor ei saanud muidugi enam midagi teha, sest oli juba niikuinii kustutanud osa kirjutisest, mis Masing'u arvates oleks pidanud kindlasti püsima. Tsensor polevat tahtnud aga vastolusse sattuda nende „pimeduse vendadega" ning teinud ettevaatuse pärast oma kärpetöö [150]). Masing ootas sõjakalt oma vastaste isiklikku visiiti, kelle nimedki ta oli juba kindlaks teinud, kuid need ei ilmunud nähtavale, jättes teda imestama nende aktsiooni ilmse tõe vastu [151]). Herrnhuut-

---

[146]) Masing'u kiri Rosenplänter'ile 13. VIII 1821. Õpet. Eesti Seltsi kogus.

[147]) Masing'u dateerimata kiri (arvatavasti 1818. a. algult) Rosenplänter'ile ÕES-is.

[148]) Masing'u käsikiri Gesellsch. f. Gesch. u. Altertumsk. arhiivis.

[149]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk.

[150]) Masing'u kiri Sonntag'ile 17. IV. 1822 Riia Jakobi kiriku Arhiivis.

[151]) Masing'u käsikiri Gesellsch. f. Gesch. u. Altertumsk. arhiivis.

likud ringkonnad hakkasid sellest aga Masing'ut pidama oma peavastaseks, nimetades teda avalikult usuvaenlaseks ja boikoteerides muuseas tema raamatuid ning „Marahva Näddala-Lehte", andes oma lehetellimised poole hinnaga või hoopis tasuta teistele edasi [152]). See ei takistanud aga Masing'ut edasi võitlemast rahva ilmaliku hariduse ja kultuuri huvides, sest tal oli optimistliku ratsionalistina päevaselge, „et rahva õppetuse eest tõssisemalt hoolt ja muret tulleb kanda, kuida seie ajani sedda veel mitte pole olnud; ja näitavad nemmad [s. o. esitatud taevakäijate-lood] ka sedda selgeste tõeks, et ei ükski assi suremad kahju innimestele, ihho ja hinge polest, ei jõua tehha, kui aga pimmedus ja rummalus" [153]).

Oleme lõpul oma taevakäijate-vaatlusega. Ei saa aga öelda, et nähe kui niisugune oleks sellest ajast peale lõplikult kadunud meie rahva keskelt, vaid selle põhijooned avalduvad veel mõnigi kord nii lähemas minevikus kui ka olevikus mitmesuguste usulahkude „ärkamistes" ja nendega kaasaskäivais usuliialdustes. Nõnda näit. prohvet Maltsvetil oli oma ilmutuskäskude kuulutaja tüdruk Miina Reining, kes mõjustas tunduvalt kogu liikumist. Samuti 1880-dail aastail Läänemaal ja saartel, vanal prohvetite kodumaal, esinesid peaaegu täpselt samalaadsed ekstaasijuhud nagu kõnesoleval ajajärgul. Ja ega olevikki ole puhas taevastkülastanud ilmutuskuulutajaist ja nende alandlikest järelkäijaist. Kuid hilisemail aegadel pole need taevasaadikud saanud enam nii suure edu osaliseks kui nende varased eelkäijad, sest rahva edasiliikunud vaimline tasapind ei pakkunud selleks enam soodsaid eeldusi. Just mineva sajandi alguses valitsev rahva vaimupimedus ja pärisorja äärmine majanduslik kitsikus ning seda teadlikult enda huvides kasustav vennastekoguduse liikumine tegid võimalikuks sel viisil rahvast läbi viia kristliku õpetuse äärmustest, põetades seega läbi paratamatu murrangulise prohvetluse perioodi, mille hilist esinemist peab aina imestama. Selle järele rahva usuelu muutus jälle mõneks ajaks stabiilseks, nagu prohvetite tegevusele järgneb ikka tavaliselt kodunemine ja süvenemine vastuvõetud usutõdedes.

Nõnda taevakäijate tegevust hinnates me näeme liikumises

---

[152]) Masing'u kiri Rosenplänter'ile 14. V 1822 ÕES-is.

[153]) Marahva Näddala-Leht 1822, lk. 255.

kui niisuguses rohkesti üldinimlikke jooni, mis esinevad vastavate olukordade saabudes iga rahvuse juures. Meie pärisorjastatud talupoja erilistest dispositsioonidest tingituna aga kujunes sellest esialgselt puhtusulisest liikumisest ka majanduslik-sotsiaalne sihitaotlemine, seega teataval määral ka ette valmistades pärastist poliitilist ja kultuurilist ärkamisaega, küpsetades nõnda omamoodi mehi kui naisi ühisaktsioonideks oma õiguste kaitsemisel ja õpetades kokkuhoidmist raskemail pöördepunktidel.

Kaldun eesti keeles.

Menda Erenberg.

Seni on tähelepanu juhitud rohkem vanematele slaavi, germaani ja balti laenudele eesti keeles, kuid ka uute laensõnade uurimine on tähtis. Viimaste liiki kuulub sõna *kaldun ~ koldun*, mis hilisema laenuna venelastelt (v. колдун 'nõid') on tunginud naabruses elavate eestlaste sekka ja isegi kaugemale ning on saanud kaunis populaarseks. On tähelepandav, et sõna esineb eriti eluvõimsana just seal, kus omal ajal on olnud venelasi, kes praegu on täiesti eestistunud. Käesolevas kirjutises tahetakse anda ülevaade sellest, kus alal ja mis tähenduses esineb see laen. Esitatud ainestik on saadud peaasjalikult Eesti Rahvaluule Arhiivist ja Eesti Keele Arhiivist. Trükitud allikatest pole leida *kaldun ~ koldun'it* peale Eesti Kirjanduse 1922 ja mimeograafeeritud A. Kase ja A. Saareste koostatud Lisasõnastiku, Tartu 1930.

Kaldunil on paar üksteisest lahus olevat esinemisala. Üheks neist on Harjumaa, kus sõna on hästi säilinud algtähenduses Jõelähtmes ja Kuusalus. See sõna on muide üks väheseid püsinud mälestusi endisest Jõelähtme vene asundusest. Jõelähtme kihelkonnas, Jõelähtme vallas oli Vandjala ehk Vene küla üks vene asundusi, mis tekkisid Tallinna ümbrusesse 18. s. lõpul. Küla vene algupära tunnistuseks on praegugi venekeelsed perekonnanimed, nagu: Bataškov, Feodorov, Filipov, Gordejev, Priuhkva, Ratsov, Sokolov, Serkov.[1]) Need venelasist elanikud ei oska enam vene keelt, on unustanud Venemaalt tulnud esivanemate kombed ja väga paljud on läinud isegi ev.-luteri usku.[2])

---

[1]) Jõelähtme ev.-luteriusu koguduse perekonnanimestik EKA's.

[2]) Viimasele asjaolule viitab ka Eesti Keele Arhiivis Jõelähtme ev.-luteriusu koguduse perekonnanimestiku lõpus olev märkus: Kõik venepärased perekonnanimed Bataškov, Filipov jne. on hiljuti sisse kantud Jõelähtme koguduse personaalraamatusse isikute teisest usust ületulemistel.

Vandjala küla vene elanikkudelt on pandud kirja järgmine maining rahvuse kohta: „Siin Vandjalas ju elasid vanasti venelased. Ega siin enam vene keele oskajaid ole, aga eks mõni sõna ikka ole veel alles.“ [3]) Ollakse täiesti liitunud ja ühte sulanud eestlastega.[4])

Kuusalus vene asundusi ei teata olnuvat. Siingi esineb aga vene perekonnanimesid ja väheseid vene laenegi, kuid seda nähtavasti Jõelähtme vene asunduse läheduse tõttu.[5])

Jõelähtmes esineb *kaldun* nõiana. „*Kaldun* on vene sõna, endised venelased ütlesid niimoodi. Mõni ikka õppind *kalduniks*. Old siis nõia moodi.“[6]) „*Kaldunid* olid nõiad. Panid inimestele ja loomadele täid selga.“[7]) „*Kaldunimehed* olid nõiad. Neid Võõrdla külas oli kaks. Lõikasid lehma sabast karvu ja nõidusid nendega.“[8]) „Sortsi ei tea. Keda arvati, et ta teisele pahandust teeb, see oli *kaldun*.“ [9]) „*Kaldun* võtab osa ära.“ [10]) „*Kaldun* on nõid.“ [11])

Kuusalus leiame *kalduni* kohta järgmisi seletusi: „*Kalduun*, -i, *kaldoon*, -i -nõid, lausuja.“[12])

Samuti esineb *kaldoon* nõiana ka järgnevas jutus.

NASKALI ÕUE NÄKK.

Juminda ja Tappurla vahel olevat merelõugast nimetatakse Naskali laheks. Selle lahe kaldal, umbes Juminda ja Tappurla vahel olnud vanal ajal kaks talu, Naskali ja Pora. Talud olnud üksteise lähedal, aga elanud üksteisega suures viha vaenus. Iseäranis paha olnud Naskali pere, kes Pora perele pole tuld andnudki, kui see kogemata ära kustunud, nii et Pora rahvas seda kas Tappurlahest, ehk üle neeme Tammistult on pidanud tooma. Peale selle olnud Naskali peremees suur *kaldoon* (nõid) ja nii taialine

---

[3]) ERA II 27, 83 (1) < Jõelähtme khk. ja v., Vandjala k.

[4]) Vt. R. Põldmäe matkamärkm. rahvaluulekorj. Jõelähtmes 1930. a. ERA II 27, 15/9.

[5]) Dr. phil. G. Vilbergi suusõnalistel andmetel.

[6]) ERA II 27, 83 (1) < Jõelähtme khk. ja v., Vandjala k.

[7]) ERA II 18, 103 (7) < Jõelähtme, Nehatu v., Ueküla.

[8]) ERA II 18, 208 (7) < Jõelähtme, Nehatu v., Võõrdla.

[9]) ERA II 18, 207 (1, 2) < Jõelähtme, Viimsi v., Tammneeme k.

[10]) ERA II 18, 344 (8) < Jõelähtme, Viimsi v., Randvere k.

[11]) ERA II 18, 208 (6) < Jõelähtme, Nehatu v., Kullavere k. ja ERA II 18, 208 (8) < Jõelähtme, Nehatu v., Maardu k.

[12]) G. Vilberg, Murdesõnad Kuusalu kihelkonna rannaküladest, Eesti Kirjandus 1922, lk. 206; A. Kask ja A. Saareste, Lisasõnastik, Tartu 1930, lk. 40.

(tabade pidaja; vägev), et võrgu kivid meres ülesse poole seisma pannud. Kodu pidanud ta omal kodu-ussa, mis igal pool vingerdanud. Teist talu piinanud ta kõiksugu haiguste ja õnnetustega, nii et see viimaks vastu tahtmist on pidanud sealt ära hävinema. Ka kodusel perel, teenijatel ei ole head elu olnud. Kord läinud peremees kodunt ühte jootu. Teenija jäänud üksi koju. Ta pole sel ajal sugugi magada saanud, sest ussid käinud aina temast üle, seina taga olnud alaline kolin just nagu pahas põrgus. Viimaks aga hävines ka Naskali talu kõige oma kunstiga ära, kuid vist mitte väga ammu, sest talu koht ja kapsa aed on veel täiesti tunda. Talu haldias või näkk jäänud meresse.

Kord tulnud kaks harjasutikat (kaupleja, kes kaupa seljas tassib) lahe äärt mööda Jumindalt Tappurlahte. Naskali õue kohal tulnud merest üks suur mees musta kraega välja ja hakanud neid taga ajama. Harjasutikad ehmatanud ära ja pannud jooksu. Teisel olnud juba kasti kanderihmad lahti, et kasti maha visata. Nad jooksnud viimaks ühe puuraijuja juurde, kes seal lähedal puid raiunud. Naskali talu aseme kohal jäänud must mees maha ja kadunud ära. Vist läks haldias oma kodukohta vaatama.

EÜS VIII 2463/4 (12) < Kuusalu khk., Kolga v., Tapurla küla — G. Vilberg < Mai Krawtsow (1911).

Huvitav ja täiesti omapärane teade kaldunist on saadud dr. phil. G. Vilbergilt suuliselt, kes mäletab, et tema isa, kes pärit Kuusalu kihelkonnast Kodasoo vallast Kaberneeme külast, oli teinud kord piirust väikese inimkeha meelde tuletava kujukese ja nimetanud seda *kaldun'iks*. Miks selle kuju nimi aga oli *kaldun* ja kas sel oli mingit erilist tähendust, sellest ei tea dr. Vilberg jutustada.

Nii Eesti Kirjanduses 1922 kui ka Lisasõnastikus leidub teade, millest ilmneb, et Kuusalus nimetus *kaldun* on nõialt siirdunud ka nõidusele: „*kaldun, -i* -nõia poolt saadetud paha; saadetakse ikka üle 9 nõia; kõige kangem on üle 12 nõia („*kaldun* on nuodas")." [13])

Teine kalduni esinemiseala on S e t u m a a l. Setudelt on teada järgmist: „Sõna *kaldun* on ümbruskonnas tuntud, kuid vähe. Arvatavasti on ta venelastelt laenatud, kus *колдун* tähendab nõid ja selles mõttes tarvitavad teda ka setud. Nõid on rohkem tarvitusel." [14])

„Kusagil külas pulmad. K o l d u n i t ei kutsutud pulma. See vihastas ja nõidus kõigile pulmalistele sabad taha. Et pulmalised ei saaks pulmamajast välja minna, puhus koldun kirbu õlekõrre sisse ja läks ise ära. Inimesed väljapääsu otsides seisid uste ja akende juures ja nägid: üks hobune

[13]) G. Vilberg, o. c. lk. 206; vrdl. Lisasõnastik lk. 39.

[14]) ERA II 83, 77 (1) < Se, Petseri v., Lasarevo. — K. Kivi.

tõusis õues kahele jalale püsti. Siis pääsesid pulmalised välja ja läksid *kolduni* paluma. See õpetas: „Ühe pingi sees on auk. Pistku igaüks sellest august saba läbi ja liputagu saba, siis ta kaob.“ Tehti nii ja saadi sabadest lahti. *Koldun* kutsuti ka pulma ja pidutseti edasi.“[15])

„Mu õde läks kuhugi külla riiete (ülikonna) järele ja jäi õmbleja juurde ööseks. Öösel nägi, et *koldun* tuli tallu loomasid nõiduma. Palju vanapaganaid jooksis talu lauta ja vähe aja pärast talu laudast *kolduni* lauta. Perenaine läks oma lauta vaatama ja leidis ühe hobuse surnud olevat.“[16])

„Isa rääkis, et *koldun* tuli ja läks korstnasse. Istus korstnas kaks nädalat. Selle aja jooksul ei saanud tuld ahju ega pliidi alla teha.“[17])

„Meil ööbis üks autojuht; see rääkis: Tartumaal oli üks maja, kus ei võidud elada. Kui keegi inimene öösel majas oli, kaapas teda pimedas keegi. Mina (autojuht) läksin ühes kellegi madrusega sellesse majja magama; võtsime ühes kaks raudkangi. Öösel, kui käsi meid kaapas, valgustasime toa, nägime: toa nurgas seisis *koldun*, käed laiali. Raudketiga mis üle rinna tõmmatud, oli ta seina külge seotud, — ta oli surnud. Päeval matsime ta maha, ja majas ei juhtunud pärast enam midagi.“[18])

„Olin (autojuht) ööd ühes talus, kus elas *koldun*. See ütles, et praegu ajas üks auto mehe ja naise vankriga kraavi, ja mõlemad surid. Juhatas koha, kus see sündis — umbes 50 km talust. Sõitsin kohe autoga sinna ja leidsin *kolduni* jutu õige olevat.“[19])

„*Koldun* ütles: „Mul on kaevus rohi, mis surmab inimesed ja loomad.“ Autojuht läks vaatama: kaevu raketel oli uss. *Koldun* võttis klaasiga kaevust vett, puhus. Kuhu poole puhus seal pool suri inimesi ja loomi.“[20])

„Kusagil külas elas *koldun*, kes väga palju viina jõi. Kord oli ta jälle väga purjus. Mehed võtsid ta kätele ja viisid järve. *K.* karjus: „Vatter, Vatter, ära leota mu valget kasukat!“ *K.* uppus. Ta nimi oli Viinistu ja tema nime järel hakati seda järve Viinistu järveks hüüdma.“[21])

„Kripasoni (elab Lasarevo asunduses) naise isa tõi laadalt lehma. Üks sugulastest, kes oli *koldun*, nõidus lehma maha kukkuma. Lehm ei saanud enam üles. „Miks nii tegid?“, küsis vanamees *k*-lt. *K.* posises ja andis lehmale leiba. Lehm tõusis ja oli jälle terve.“[22])

„Mees ja naine elasid hästi. Kurat valvas neid kolm aastat, aga midagi halba ei leidnud. Kurat põgenes, ise hüüdis: „och, och!“ *Koldun* tuli vastu, küsis: „Mis viga?“ Kurat jutustas. „Aitan sind, kui annad paari saapaid“. Kurat lubas.

Mees läks kündma. *Koldun* tuli naise juurde ja ütles: „Mees väljal haige, täid söövad mehe.“ Pärast ütles *k.* mehele: „Su naine tuleb põllule, ta-

---

[15]) ERA II 83, 77/9 (1) < Se, Meremäe vald, Vinski k.
[16]) ERA II 83, 79/81 (1) < Se, Meremäe v., Vinski k.
[17]) ERA II 83, 81 (1) < Se, Petseri v., Goruška k.
[18]) ERA II 83, 81 (2) < Se, Petseri v., Goruška k.
[19]) ERA II 83, 83 (3) < Se, Petseri v., Goruška k.
[20]) ERA II 83, 83 (4) < Se, Petseri v., Goruška k.
[21]) ERA II 83, 87 (2) < Se, Petseri v., Lasarevo as.
[22]) ERA II 83, 87 < Se, Petseri v., Lasarevo as.

hab sind tappa — ära lase teda ligi. Kui lähed õhtul magama — võta nuga ühes!"

Naine tuligi väljale, et meest aidata. Mees aga ei lasknud teda ligi. Õhtul, kui naine tahtis mehe juurde magama minna, tappis mees naise.

Kui kurat ja *koldun* kohtasid, viskas esimene *k*-le eemalt paari saapaid ja ütles: „Võta saapad! sa oled veel hullem kui mina."[23])

„Kolm meest läks Koiva jõe äärde. *Koldun* tuli vastu, küsis: „Mida soovite?" I ütles: vilja, II — raha, III — kohut käimisel alati endale õigust. *K.* võttis igalt kaks kopikalist ja pani mehed magama. I ja II põrandale, III — pingi peale. Esimesed uinusid, III vaatas, mis sünnib. *K.* lõikas kumbagil esimestest tüki nahka peast, mässis kopika nahatüki sisse ja viskas ahju. III ei lasknud endal nahka lõigata, närises ja andis *k*-le vasta pead.

Koju minnes laskis I mõne teeääres kasvava lepa ladva läbi peo. Kodus leidis kõik küünid ja aidad lepalehti täis. „Kurat su hinge sisse, — petsid mind!" kirus I *kolduni* aadressil ja kuulis häält: „lase viljapead läbi peo! Mees tegi nii ja sai palju vilja. II sai rikkaks, III ei saanud midagi."[24])

„*Koldun* tahtis küla lehmadelt piima ära võtta — ei lastud. *K.* hakkas aia teibaid lüpsma, nimetades neid lehmade nimedega. Nõnda sai kõik piima kätte."[25])

„Ümbruskonnas tunnevad vanemad inimesed sõna „*kaldun*" nõia tähenduses. Ütlevad aga, et see on vene keele järele. Siin ümbruskonnas on „*kaldun*" ikka nõiaks nimetatud."[26])

S. Tanningu andmeil on Setus Järvesuu vallas tuntud sõna *kaldun* kuid temast ei ole teatud midagi rääkida. Sõna on rohkem meeste keelele omane ja tähistab nõida. Naised ütlevad, et see on „maa poole sõna", s. o. võõras sõna.

Ka tugevasti venestunud Lutsi eestlastel on *kaldun* tuntud, kus ta esineb paralleelselt valgevene *čarovnik*'uga, kes oma tegevuselt ja omadustelt vastab täiesti suurvene *kaldun*—*koldun*'ile. „*Колдун* тоже самое что чаровник."[27]) "Чародѣй = колдун, шаптун, лѣчит, предсказывает,"[28]) kuid muudab ka inimesi libahuntideks.[29])

Eestimaa venelastel on *kaldún* ~ *koldún* püsinud nõiana. Näit. Tartumaalt: „Попросту *колдун*, по писании волхв или чародей,"[30]) Petserimaalt: „*Колдуны* оборачивали людей на

[23]) ERA II 83, 87/9 (1) < Se, Petseri v., Lasarevo as.
[24]) ERA II 83, 89/91 (2) < Se, Petseri v., Lasarevo.
[25]) ERA II 83, 91/3 (1) < Se, Meremäe v., Vinski k.
[26]) ERA II 83, 95 < Se, Meremäe v.
[27]) ERA II 61, 511 (4) < Lutsi.
[28]) ERA II 33, 82/8 (49) < Lutsi, Põlda v., Kukujevo k.
[29]) ERA II 61, 511 (3) < Lutsi.
[30]) ERA, Vene 1, 215 (8) < Ta, Peipsiäärne v., Vene-Kasepää.

волков."[31]) „Jaaniööl lüpsavad nõiad (*„колдуны"*) piima teiste lehmilt."[32]) Ka Iisaku poluvertsikutel tähistab ta enamasti nõida.[33]) Ta on alal hoidnud ka suurvene *колдун*'i iseloomu ja tegevuspiirid: ühendus kuraditega, teeb inimestele kahju, muudab inimesihuntideks ja teisteks loomadeks, rikub karja ja vilja jne.

Venemaal on üldiselt tuntud *колдýн*, *колдовáть*, *колдовáнье*, *колдовствó* jne. nõid, nõiduma, nõidumine, nõidus.[34]) (Ukr. *koldún* 'nõid'; sõna puudub aga valgevene keeles). Selle vene sõna etümoloogia on tume. Nõia tähenduses ei esine sõna üheski muus slaavi keeles. Serbokroaati *kolduš, koldovati* 'kerjus, kerjama' ja sloveeni *kolduš, kolditi, koldovati* 'sama', mis arvatakse olevat laenatud ungari keelest < *koldus, koldús, koldulni, koldúlni* 'kerjus, kerjama'[35]), oleksid nii häälikuliselt kui ka tähenduslikult ühendatavad vene vastega. Pihkva ja tveeri murdes tähendab *колдун* ka isikut, kes enese ette pomiseb: *„Колдун*, кто ворчит себе под нос"[36]). Seni ei ole saadud näidata, mis teel on laenamine võinud sündida.[37])

Eestlastel ei ole *kaldun* ~ *koldun* mitte üksi nõiana püsinud, vaid on hakanud aja jooksul tähistama veel teisigi mõisteid. *Kaldun* — nõid on enamasti pahaiseloomuline, kardetav ja põlatav. Seepärast hakati mõnel pool ka teistest halvemat, musta, roppu inimest ja ka joodikut nimetama *kalduniks*. Neil aladel, kus sõna on omandanud pejoratiivse tähendusvarjundi, on tema mütoloogiline algtähendus peaaegu ununenud:

Vaivara: *„Kaldun* — justkui vana *kaldun* oled, kas oled musta või räbalas."[38])

---

[31]) ERA, Vene 1, 179 (2) < Se.

[32]) ERA, Vene, 1, 164 (7) < Se, V-Kuuliski k.

[33]) Vt. M. Erenberg, Iisaku kihelk. venel.-poluvertsikute mütol. term., ERM aastaraamat IX-X, Tartu 1934, lk. 108/9.

[34]) В. Даль, Толковый словарь живого великорусск. языка, С.-Петербургъ-Москва 1914.

[35]) Dr. E. Berneker, Slavisches etymolog. Wörterbuch, Heidelberg 1908-1913.

[36]) В. Даль, o. c.

[37]) Vrdl. Louise Wanstrat, Beiträge zur Charakteristik des russischen Wortschatzes, Leipzig 1933, lk. 104.

[38]) ERA II 38, 723 (21) < Vaivara, Peetri v., Kutruküla.

J õ h v i : „*Kaldun* on üks niiskene üleannetu inimene, käib mustas riides, ropp inimene.“ [39])

„Alva elukombega inimene, läbikukkunud kõigega, üks joodik ja — see on üks vana *kaldun*.“ [40])

„*Kaldun* ehk kalts, vana kaltsakas. See oli tõise meelest vähe alvem inimene.“ [41])

Seega ei ole aga *kalduni* tähenduse muutumine jäänud püsima. Halba, kõlvatut inimest nimetab rahvas üldiselt ka näruks, kaltsuks (vt. tsitaat 41). Et oli olemas niisugune olukord, kus sama sõna tähistas mõlemat, inimest ja kaltsu, s. o., et kaltsu nimetus oli siirdunud inimeselegi, siis võis vastupidises suunaski närakas, halb inimene anda tähistisi kaltsule.

V a i v a r a : „*Kaldun* — üks vana träpka.“ [42]) „*Kaldun* — üks vana kalts.“ [43]) „*Kaldun* — vana riide, kellel miski väärtust ei ole.“ [44]) „*kol̀ᴅuna* 'vana riide tükk. räbal', *senè tühi̯a kol̀ᴅuna viskăn välla*.“ [45])

J õ h v i : „*Kaldun* on üks vana narakas, äravisatud riideräbal.“[46]) „*Kaldun* — üks vana räbal riide, mis kuhugi ei kõlba enam; küll see käib *kaldunas*, vanad kaltsud ümber.“[47]) „*Kaldun* on üks vana konts.“[48]) „*Kaldun* on üks vana räbal, niikui räbalakaupmehele tuleb anda.“[49]) „*Kaldun* — see on üks vana träpka, riideräbal. See vana *kaldun*, ei tea mis asi nüüd.“[50]) „*Kaldun* — vanad riidetükid, träpkad; viska need *kaldunad* kokku.“[51])

L ü g a n u s e : „*kol̀ᴅon*, -i 'katkine, närul rõivas' — *õìɢe kol̀ᴅoniʂ rîᴅeʂ käi̯p* (katkiselt riietatud) — *vanàt kol̀ᴅonit*.“ [52])

---

[39]) ERA II 37, 412 (23) < Jõhvi, Voka v., Konju k. < Jõhvi, Mäetaguse v., Pagari k.

[40]) ERA II 37, 103 (8) < Jõhvi, Järve v., Kukruse k.

[41]) ERA II 37, 536 (21) < Jõhvi khk. ja v., Vasavere k. < Jõhvi, Järve v., Kohtla k.

[42]) ERA II 38, 632 (3) < Vaivara, Peetri v., Udria vndk. < Jõhvi, Mäetag. v., Atsalama k.

[43]) ERA II 38, 606 (18) < Vaivara, Peetri v., Udria vndk. < Vaivara khk. ja v., U-Sõtke k.

[44]) ERA II 38, 691 (10) < Vaivara, Vaivara vndk. (< Vi-Nigula, Pada v.)

[45]) AES, Vaivara.

[46]) ERA II 37, 150 (17) < Jõhvi, Järve v., Valaste k.

[47]) ERA II 37, 596 (34) < Jõhvi, Kohtla-Järve v., Võrme k. < Jõhvi, Mäetaguse v., Kiikla k.

[48]) ERA II 37, 171 (27) < Jõhvi, Järve v., Valaste k. < Jõhvi, Järve v., Ontika k.

[49]) ERA II 37, 224 (24) < Jõhvi, Voka v., Toila k.

[50]) ERA II 37, 267 (27) < Jõhvi, Voka v., Toila-Männiku k.

[51]) ERA II 37, 87 (23) < Jõhvi, Järve v., Kukruse k.; ERA II 37 on olemas veel 5 samasisulist teadet J õ h v i s t.

[52]) AES, Lüganuse, Maidla v., Savala k.

Ka Järvamaal ei ole *kaldun* päris tundmata. On olemas teade Jä-Jaanist: „*Kaldun.* Lagunenud, närune riie.“ [53]); Koerust: „*i̯alà kal̄ᴅuniᴅ* (nartsud).“ [54])

Lääne-Eestiski on *kaldun* 'kalts' tuntud. Karuse: „*kal̄ᴅun: kal̄ᴅuni* 'kerjus, kaltsudega riietet isik' *sā naɢù vā kal̄ᴅun, kas teìsi nehuksiᴅ vêl ô.*“ [55]) Tori: „*kaldun,* -i kolaskid; suured tähtsad asjad; sukad, pastlad, nagu suured *kaldunid* siin ees.“ [55])

Esitatud andmetel tunnevad eestlased *kalduni* ~ *kolduni* järgmistel aladel: Virumaal Vaivara, Jõhvi ja Lüganuse kihelkonnas, Harjumaal Jõelähtme ja Kuusalu kihelkonnas, Järvamaal Tapa ümbruses ja Koerus, Lääne-Eestis Karuse ja Tori kihelkonnas ja Setumaal.

Wiedemanni sõnastikus leidub sõna *kaldun,* pl. *kaldunid* — Eingeweide.[57]) See sõna ei kuulu aga enam eelpool vaadeldute rühma, vaid on alamsaksa laen, nii siis vanem kui vene laensõna. See sõna esineb eestlastel mitmel pool tapetud looma sisikonda ja linnu päid-jalgu jne. tähistades.

Kadrina: „*Kaldun,* -i — looma rupskid.“ [58])

Kuusalu: „*kaldun,* -i — tapetud linnu, näit. hane, pardi pead, jalad, tiivad jne., millest suppi sünnib keeta.“ [59]) „*Kaldunid* — tapetud hanede pead, jalad.“ [60])

Tapa: „*Kaldun* — keedetud lamba kops ehk maks.“[61])

Koeru: „*kal̄ᴅuniᴅ* 'looma süsikond'. Pl. *kal̄ᴅuniᴅ, kie̯ᴅame kal̄ᴅuniṫtes sül'tti.*“ [62])

Jä-Madise: „*kal̄ᴅuniᴅ eh̄k süsikoṅᴅ, lehmà kal̄ᴅuniᴅ on kül̄ aɢà sia̯l oñ süsikoṅᴅ. kal̄ᴅuniᴅ üe̯lᴅakse sūrè luo̯mà koh̄ta.*“ [63])

Sõna vastab ülemsaksa sõnale *kaldaunen,* f. plur. 'sisikond' ja keskalamsaksa *kaldûne.* Alamsaksa keeles esineb ka vorm *kalûn* (~ *kalûnen*), mis on laenatud rootsi ja taani keelde ning

---

[53]) ERA I 2, 385 (17) < KV Tapa gümn. < Jä-Jaani.

[54]) AES, Koeru.

[55]) AES, Karuse.

[56]) A. Kask ja A. Saareste, Lisasõnastik lk. 39.

[57]) Dr. F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa sõnaraamat. III trükk, Tartu, 1923.

[58]) H II 10, 237/8 < Kadrina.

[59]) Lisasõnastik lk. 39; vrdl. G. Vilberg, Murdesõnad lk. 206.

[60]) Dr. G. Vilberg < emalt, Kuusalu, Kodasoo v., Kaberla k.

[81]) ERA I 2, 363 (12) < KV Tapa gümn. < Tapa.

[62]) AES, Koeru

[63]) AES, Jä-Madise

ka mõnesse slaavi keelde, nagu tšehhi *kaldoun* 'sisikond', kroaati *kalduni* 'kops'. Sõna põlvneb keskladina *caldûna*'st.[64])

Nagu eelnevast näha esineb *kaldun* alamsaksa laenuna pea samadel aladel, kus esineb vene laen *kaldun* ~ *koldun* räbalana, nartsuna. Seepärast võiks ehk tekkida küsimus, kas *kaldun* ses

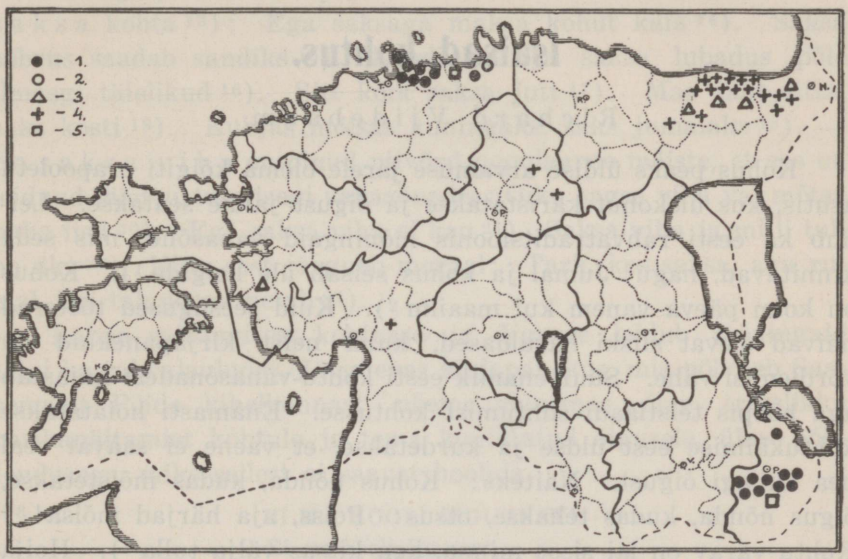

Kalduni eri tähendused:

1. — nõid, 2. — nõidus, 3. — halb, räbalas inimene, 4. — räbal, narts etc., 5. — tähendus ebamäärane.

viimases tähenduses ei ole tuletatud saksa algupäraga sõnast. Seda oletust eitab aga järgmine asjaolu. Virumaalt on kirja pandud kaks näru, räbalat tähistavat näidet, kus esineb esimese silbi vokaal *o*, *koldun*, mis viitab kindlasti vene algupärale, sest on teada, et Virumaa venelased on tulnud suurelt osalt Põhja-Venemaalt, s. o. *оканье* — piirkonnast. Saksa *kaldaune*'s ei ole aga esimese silbi vokaali *a* muutumine *o*'ks võimalik.

[64]) Fr. Kluge, Ethymolog. Wörterbuch, Strassburg 1915.

Isaisad kohtus.

Richard Viidebaum.

Kohus peaks üldise arvamuse järele olema kõigiti erapooletu asutis, kus ülekohut karistatakse ja õigust jalule seatakse. Leidub ka eesti rahvatraditsioonis mõningaid vanasõnu, mis seda kinnitavad, nagu: Jumal ja kohus seisab üle keigide [1]). Kohus on kolm päeva vanem kui maailm [2]). Kuid seesugused tõeterad näivad olevat siiski haruldased, kuna neist kirjapanekuid on võrdlemisi vähe. Suur enamik eesti kohtu-vanasõnadest kajastab aga hoopis teistlaadi suhtumist kohtusse. Enamasti hoiatatakse kohtukäimise eest üldse ja kurdetakse, et vaene ei saavat seal pea kunagi õigust. Näiteks: Kohus nõnda, kudas mõistetakse, õigus nõnda, kudas tehakse, otsus: Poiss, aja härjad mõisa! [3]) Kohtu värav on lai sisse minna, aga kitsas välja tulla [4]). Hoija kohtu lingi liigutamise iest ja kõrtsi pingi peesütämise iest [5]). Ku kohtust ja tohtrest vallalõ olt, sis võit ilmah ärr ellä [6]). — Kessi vaesele õigust mõistab: Jumal kõrgen, keiser kaugel [7]). Kus vaesel õigus või kehval kohus [8]). Õigus õieli all, kõverus kõtuli pääl [9]). Kui kulda, nii kohut, kui hõbõhõt, nii õigust [10]). Kohus koera p-s, raha rikka hänna all [11]).—Kuid ülemaaliselt näib olevat väga popualaarne vanasõna: Kel kukkur (kott), sel kohus, kel

---

[1]) H II 33, 717 (1) < Samaara < Põhja-Eesti.
[2]) H III 2, 703 (57) < Rakvere l.
[3]) E 8876 (15) < Vändra.
[4]) H, Ruhs 17 (109) < S-Jaani.
[5]) H II 3, 450 (5) < Vastseliina.
[6]) H II 3, 450 (4) < Vastseliina.
[7]) H IV 14, 213 (185) < Tarvastu.
[8]) H II 25, 9 3 (90) < Paistu.
[9]) E 43810 (17) < Tarvastu.
[10]) H II 60, 926 (7) < Vastseliina.
[11]) H, Ruhs 16 (69a) < S-Jaani.

vägi, sel võimus. Või: Kel jõud, sel õigus, kel kott, sel kohus [12]). Näidete rida annaks tublisti pikendada, kuid paistab juba sellestki, et muistne kehvik-talupoeg on suhtunud kohtusse teatava umbusaldusega ega ole lootnud sealt hõlpsasti õigusega välja tulla.

Midagi paremat ei pajata ka need vanasõnad, mis käivad s a k s a kohta [13]): Ega saksaga maksa kohut käia [14]). Saksa sõbrus saadab sandiks [15]). Sandi laul ja saksa lubadus põle ilmasgi täielikud [16]). Sitt kõik saksa jutt [17]). Maa taht sitta, saks kosti [18]). Kubjas mõisas kuningaks, saks jumalaks [19]). — Ka s a k s a v i h a on olnud niivõrd populaarne mõiste, et see on leidnud jäädvustuse isegi vanasõnades: Oiku sagsa viha vai mõtsa paha iisd [20]). Ega saksa viha ei kao [21]). Saksa viha ja miili tuli on üks [22]) Ning sest järgneb moraal: Tark, kes saksa, aga rumal, kes talupoega petab [23]).

Rahva suhtumisest kohtusse ja õigusse leidub mõningaid jälgi ka rahvalauludes. Järgnevas kirjapanekus, mis põlvneb Saaremaalt Pöide kihelkonnast, näeme esinemas õige trotslikku rusikanäitamist kohtule ja tema kuulutatud õigusele, ühes põhjendusega, miks sellest ei saavat hoolida.

EI MA HOOLI ÕIGUSEST!
Ei ma hooli õigusest,
Karda kohtu käskudest!
Mul on õigus hõlma all,
Kohus kuue käise sees.
Kui mind kohtu kutsutakse,
Õigu ede aetakse,
Siis võtan õigu hõlma alt
Ja kohtu kuue käise seest.

[12]) H II 25, 934 (1) < Paistu.

[13]) *Saks* eesti rahvatraditsioonis ei tähenda mitte ainult sakslast, vaid ka ametnikku, linnaelanikku ja üldse isikut, kes oli maarahvast kuidagi kõrgemal.

[14]) H II 12, 197 (31) < V- Maarja.

[15]) EKS 4[0]5, 746 < Karja.

[16]) H I 1, 169 (12) < Jä-Jaani.

[17]) H, Ruhs 46 (16) < S-Jaani.

[18]) H IV 4, 810 (63) < Vastseliina.

[19]) H I 1, 177 (106) < Jä-Jaani.

[20]) H II 25, 186 (71) < Helme.

[21]) H II 12, 460 (51) < V- Maarja.

[22]) EKS 4[0]1, 666 (3) < Risti ja Ha-Madise.

[23]) EKS 4[0]5, 341 (313) < Karja.

Meil on palju pea raha,
Hirmus palju õue raha, —
Ons meil see järel maid ka?
Oleks meie õues õunapuud,
Kambri otsas kallid puud,
Reegid, loomid, maripuud!
Õunde eest saaks hõbe raha,
Marja toop see maksab palju.

H II 18, 293/4 (19) < Pöide — Joh. Trull (1888).

Samas Hurda kogus leidub ka üks A. Renniti saadetud karske põhiheliga viinalaul, kus muuseas on öeldud, nagu võiks kohtus saada õigust viina ja raha abil. Jääb mulje, et saatja on selles mõningaid rahvapäraseid motiive ise vabalt ümber luuletanud.

VIIN.

Viinakene vihakene,
Vilja silma veekene;
Õllekene hõimukene,[24])
Kibe kesvä kilekene!
Sina paned sõna sõõrdumaie,
Sina paned viisi veeremaie,
Keele kõltsu kõlamaie,
Hullust päästa huikamaie;
Sina paned naise nuttamaie,
Latse vallda veeremaie,
Mõnnda surrma suikumaie,
Hauda aset võttamaie,
Raha vara raiskamaie,
Vaesust vastu võttamaie.
Sul on sõpru Sõrve maala,
Sugulasi Soomemaala;
Sa oled meesi mitmen mastin,
Edimene egan pidun;
Mõõdad läbi mõisa lossi,
Sammud läbi sanna sonni,
Astud kohe k o h t u lauuda,
Tõmbad õ i g u s t ennde hauuda,
Kell on kopik koti täisi,
Sel om õigust hõlma täisi.
Viinakene vihakene,
Õllekene hõimukene,
Minge ära siita maalta,

[24]) Käsikirjas on h õ i m u k e n e asemele hiljem parandatud õ h u k e n e.

Siita ausasta rahvasta,
Sõudge ära Sõge maale,
Põgenege põrrgu maale!
H III 31,27/8 (19) < Tarvastu—A. Rennit (1889).

Samalt A. Rennitilt leidub samas saadetises veel laul „Kohtumees“ [25]), milles kirjeldatakse kohtumeest, kohtumõistmist ja kohtu meelitamist viinaga, kuid et see on sisult segasem kui eeltsiteeritu ja nähtavasti saatja enda luuletis, jääb ta siin trükkimata.

Kohus ja kohtukäimine on leidnud kajastust veel rahvajuttudes. Kuid rahvajuttudest on järgnevas kasustatud ainult neid, mis on kuidagi ühenduses kohtukäimise uskumuste ja kommetega, mille ülevaatlik jälgimine on käesoleva kirjutise otseseks ülesandeks. Kohtukäimisega seotud uskumustest ja kommetest näeme, kuidas lihtne maarahvas, kes sakstest ega nende kohtust polnud harilikult kuigi heas arvamuses, on kohut käies tarvitanud õige mitmesuguseid maagilise tähendusega vahendeid ja võtteid, et siiski — sakste viha kiuste — saavutada õigust ja tulla kohtust välja võitjana.

Siinse ülevaate aluseks on pea eranditult Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduv käsikirjaline ainestik, kuna trükikirjanduses on selle kohta seni ilmunud ainult üksikuid lühikesi märkmeid[26]). Seejuures on peale otseselt kohtukäimisse puutuva materjali tulnud osalt arvestada ka selliseid teateid, mis käsitlevad kas üldse sakste või eriti just mõisasakste viha tõrjet või nende poolehoiu võitmist. Sest abinõud, maagilised võtted ja vahendid on enamail juhtudel ühed ja needsamad.

Üldised eeldused.

Ennustusi mõne inimese kohtuõnne kohta arvatakse võivat teha juba tema sündimisel või esimestel elunädalatel ja nimelt hammaste tulekust. Öeldakse: „Kellel hambad sündides suus — vali kohtukäija“ [27]). Kuid see on ka ainuke niisugune teade. Laiemalt on aga tuntud: „Kellel lapsest peast ülemised ham-

[25]) H III 31, 37/8 (27) < Tarvastu — A. Rennit (1889).

[26]) J. W. Boecler — Fr. R. Kreutzwald, Der Ehsten abergl. Gebräuche (1854), 136,145; F. J. Wiedemann, Aus d. inn. u. äuss. Leben der Ehsten (1876), 70/1,392,406; M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised (1920), 127; M. J. Eisen, Eesti vanasõnad (1924), 54/5; M. J. Eisen, Eesti vana usk (1926/7), 174, 244.

[27]) H II 54, 120 (72) < Ambla.

b a d enne suhu tulevad kui alumised, seda suurest peast kohus ei köida“ [28]); „siis kasvab sellest kange inime, kellele kohus ega miski asi pääle ei akka“ [29]); „need innimesed [saavad] iggakord kohtus õigust . . . öeldakse, see on üks h a m b a m e e s“ [30]); „tema sõna peab ikke peale jääma“ [31]) . . . (kohtus ehk mujal) [32]); „siis kasvab sest hästi vali inime ja mõnikord isegi nõid“ [33]); „sõs sellest saa inimene, ken tõse ku naklas läbi; sellege ei massa kellegil vastastigu minnä: see pist kik kotti“ [34]). — Ja veel paar teadet: „Kellel l i i a d h a m b a d (kahe kordsed) suus, selle peale ei hakka saksa hammas“ [35]).

Edasi leidub mitmeid m o r a a l s e i d k e e l d e, mille sihiks on hoiduda kohtu (resp. saksa) viha alla sattumast. Neist näib olevat populaarseim: „M e s t e r a h v a s ei tohi omma riitid l e i v a a n o m a peale ega söögi laua peale panna, siis oleva s a k s t e v i h a a l l; kohtus ei saava naad kunagi õikust, alati saksad vihased“ [36]). Andmeid seesuguse uskumuse kohta on peaasjalikult Viljandi- ja Tartumaalt (Tarvastu 3, Viljandi 1, K-Jaani 1, M-Magdaleena 1, Rannu 1, Puhja 1, Nõo 2, Ta-Maarja 1, Kambja 1, Otepää 1, Sangaste 1, Urvaste 1, Vastseliina 1). — Mõned siiakuuluvad keelud on ühenduses pühapäeva pühitsemisega, keelates l a s t e p e k s m i s t ja k ü ü n t e l õ i k a m i s t: laps, kes pühapäeval peksa saanud, langeb saksa (~ ülemate ~ teiste inimeste) viha alla [37]) või ta ei saa „mehe ean kohtus mitte õigust“ [38]); kes pühapäeval lõikab sõrme- või varbaküüsi, saab „alati palju kohut käia“ [39]) ja satub sakste viha alla [40]). Küüsi pidi lõikama reedesel päeval ja raasukesed panema pahemale poole

[28]) H II 43, 535 (20) < K-Jaani.

[29]) ERA II 12, 462 (6) < Simuna.

[30]) E 18 927 (14) < Jüri, Sausti.

[31]) ERA II 24, 725 (4) < Türi; H II 54, 116 (29) < Ambla; EVR 34, 20 (45) < Äksi; ERA II 36, 88 (22) < Põlva.

[32]) H I 5, 571 (20) < Pilistvere.

[33]) ERA II 13, 305 (33) < Simuna.

[34]) H III 20, 250 (1) < Tarvastu.

[35]) EÜS VII 382 (90) < ?; EKnS 49, 59/60 (88) < Kadrina.

[36]) H II 49, 1000 (75) < K-Jaani.

[37]) H II 39, 436 (493) < Koeru; H I 2, 16 (19) < Tori; H I 7, 729 (9) < Tori; H II 26, 895 (52) < Pilistvere.

[38]) H, R 6, 530 < Tarvastu.

[39]) H II 40, 181 (1157) < Koeru.

[40]) H I 2, 318 (34) < K-Jaani; H I 5, 581 (2) < K-Jaani; E 867 (27) < K-Jaani. Vrd. ka E 53 088 (189) < Tallinn; E 16 733 (11) < Pä-Jaagupi.

põue, „et siis ei pia kohut käima“ [41]). Saksa viha alla sattumist on kardetud sellestki, kui õhtul pead sugeda [42]), kui pange tule peal paista [43]), kui saunas vihtlemise ajal koldes söed laiali ajada [44]) või kui toobripuu sisse jätta [45]).

Siin on tegemist rahva pedagoogiliste käsusõnadega, millest mõni näib olnuvat tuntud kaunis laial alal. On siiski huvitav, et just kohtu ja saksa vihaga ähvardades on püütud kasvatada korralikke elukombeid ja pühapäeva-austust. Laste peksmine on vanasti olnud nähtavasti niivõrd igapäevane asi, et juba rahvatarkuski soovitab selles vähemalt pühapäeval vahet pidada. Kuid on siiski võimalik näha siin maagilist sidevust: peksmine sobimatul ajal põhjustab sakste viha, resp. peksasaamist, sest teoajal on ju peks olnud kõige tavalisemaks karistusviisiks.

On mõningaid võrdlemisi lihtsaid taigu, mis peavad andma pikemaajaliselt mõjuvat kaitset kohtus ja saksa ees. — „Suure nelläpää omgu enne päivä mine väillä, võtta küppär pääst mahha ja keeruta kübärägä 3 kõrd ümbre endä vasta päivä ja loe kolm kõrd Mejje Essa kübärä sisse ärä, sis ei sa kohhus ega tõse inemise üle kohhut tettä, jäät alati võitjaks“ [45a]). — „Kui tahad, et saksa viha so külge ei hakka, siis võta suvel päevakoer maast, keeruta sellega oma pahema pihu pesa sees kolm ringi vastu päeva ümber ja pane siis ta oma asemele jälle sedasama pidi ilusti maha, nagu ta oli, — siis võid julge olla, et sakstest alati võitu saad“ [46]). Kahjuks on need teated esialgu üksiseisvad, nii et puudub võimalus otsustada, kas ja mis määral seesugused taiad on traditsioonilised.

Ja on veelgi mõni siiakuuluv teade. — „Kes aladi kiisla pääl olõvad saistunud nahad ära söse, savad kohtuh õigusõ“ [47]). Kuid kes õhtul „paksu pudru püiab süia, see langeta kohtus türmi“ [48]). — Siin on vast ennem küll tegemist naljaütlustega kui uskumustega.

---

[41]) H II 40, 181 (1157) < Koeru.
[42]) H I 5, 216 (148) < Kaarma ja Põide.
[43]) H I 3, 275 (63) < Tarvastu.
[44]) E 26050 (60) < Vigala.
[45]) H II 25, 913 (42) < Paistu.
[45a]) H III 26, 197 (49) < Otepää, Palupere.
[46]) H II 27, 396 (118) < Palamuse, Luua.
[47]) H II 33, 301 (22) < Oudova; E 1088 (81) < Põlva.
[48]) E 1089 (82) < Põlva.

Kodune ettevalmistus.

Kui oli ees käik kohtusse või saksa juurde, siis juba kodus rõivastudes, silmi pestes jne. tulid tarvitusele mitmed maagilise tähendusega võtted, mis pidid aitama kaasa selle käigu õnnestumiseks, s. o. kaitsma saksa viha eest ja võimaldama kohtus võitu.

On olnud reegliks, et kui esimesena kängida parem jalg[49]) või pahema jala sukk panna pahempidi jalga, siis ei hakka peale „saksa ega kohtu viha“[50]). Vanasti on ka „mõisa tööl“ käies pandud üks sukk pahempidi, teine parempidi, „et kubja viha ei pean peale hakkama ega kahju tegema“[51]). — Et kohtus „õigust“ saavutada, selleks on ka särk pandud kas tagurpidi[52]) või pahempidi[53]) selga. — „Pastla kaplu“ on jälle enne paelutamist tõmmatud kolm korda läbi peo ja usutud siis, et neid pastlaid kandes ei hakka „saksa veha külge“[54]).

Kohtusse minnes on otsitud kaitset ka niisuguseilt esemeilt, mis on olnud kokkupuutes kiriklikkude talitustega: „laalatamese särk“ selga või „laalatamese vöö“ vööle panna[55]), või kui neid pole, siis laulatussõrmus pahema käe nimetussõrme[56]); ja eriti suure mõjuga olevat sõrmus, millega on kolm korda laulatusel käidud[57]). Või kui ka ristimissärk kohtusse minnes põue panna, siis samuti „ei hakka kohus pääle“[58]).

Kui keegi kohtusse minnes „õigust taht saiia“ või ka muidu „härra ehk saksu manu lätt“, siis peab ennem „suud mõskme“ ja sissepoole hame rüppe ära pühkima[59]); teisal peab aga kuivatamiseks kasustama tingimata naisterahva hamet[60]). Ühe Karksist põlvneva teate järele peab niisugusel

---

[49]) E 50 943/4 (61) < Vl.

[50]) H II 40,888 (72) < Kose. Vrd. H IV 1,728 (14) < Jüri; H II 65,378 (51) < Kose; ERA II 12,479/80 (86) < Simuna; H III 11,686 (13) < Põlva.

[51]) H II 16,760 (60) < Risti.

[52]) EÜS XI 1034 (64) < ?

[53]) E 4281 (2) < Kuusalu.

[54]) H III 25,166 (12) < Tarvastu; H III 13,811/2 (5) < Karksi.

[55]) H II 40,374 (1654) < Koeru. — Laulatussärgilt on loodetud kaitset isegi sõjas lahingusse minnes, vt. H III 14,615 (13) S-Jaani.

[56]) Ibid.

[57]) E 16558 (16) < Kuusalu.

[58]) H II 56,112 (44) < Torma.

[59]) H II 23,380/1 (9) < Karksi.

[60]) EKS 4^{0}4, 301 (56) < ?

puhul panema suupesu vette „kübenek s o o l a“, ei tohi suud kuivaks pühkida ja vesi tuleb visata lõuna poole maja seina peale ja ütelda: „Ninda mia paista kui päe paist ja taeva esa täheks paistav!“ [61]).

Saksa ette minnes saab saksa viha enda pealt ära võtta selgi teel, et leivapalasse kaabitakse h õ b e v a l g e t, keerutatakse seda pala siis kolm korda ümber pea ja süüakse ära [62]).

Ka t u l i s e i d s ü s i võib kasustada selleks, et saavutada kohtus õigust: „Kui sa teisega riiu asja pärast kohtusse lähed ja arvad, et ehk teine vaest võidab, selle vasta on hea abi: enne kui sa kohtusse lähed, võta koldest õõguvaid süsa (~ kolm sütt), topi kolm korda läbi põue; — kui seda oled teinud, siis on kindel, et sa protsessi võidad“ [63]).

Sütemaagiat, mida võiksime õigustatult nimetada t u l e p u h a s t u s e k s, esineb veel teisel kujul ja enamasti ühenduses sõnamaagiaga. Lihtsam võte: enne kohtusse minekut kodus kolm t u l i s t s ü t t põrandale panna, p a h e m a jala kannaga kolm korda risti peale astuda ja siis jalg seni peal hoida, kuni söed on kustunud [64]). Harilikult on seejuures pidanud peosse võtma s o o l a (või leiba), sellele kolm korda lugema sõnad: „Mina valus kui tuli ja hõbe, sina must kui süsi!“ Ja niisugune „nõiutud sool“ tulnud viia sinna teele, „kost kohtusaksa üle käiva“, või sinna läve ette, kust kohtusaks kohtutuppa sisse läheb [65]).

Kord on noteeritud arvamust, et kui kohtusse minnes teha jalad „t u h a g a“, siis ei hakkavat kohus peale [66]).

Muistsed kohtukäijad on abi ja kaitset lootnud veel r i s t i m ä r k i d e s t. „Kui siis omast toast väilla hakkad minema, siis löe viel jalaga k o l m r i s t i oma selja taha“ [67]). Teisal peab kodus toa ukse ees tegema p a h e m a j a l a k a n n a g a kolm risti [68]) ja siis t a g u r p i d i toast välja minema [69]). Kuid riste

[61]) E 4000/1 (1) < Karksi.

[62]) E 8704 (47) < Tarvastu; H III 14, 221/2 (43) < Tarvastu.

[63]) H II 19, 329 (5) < Tõstamaa; H II 41, 736 (30) < Tõstamaa; E 5414 (7) < Tõstamaa; H II 74, 164 (51) < Simuna.

[64]) H II 37, 648 (24) < Jõhvi.

[65]) H IV 8, 637 (95) < Rõngu; EKnSc 200 (115) < Rannu; ERA II 23, 149 (7) < Elva < Tarvastu.

[66]) ERA II 13, 601 (7) < Torma, Mustvee < Põltsamaa.

[67]) H II 37, 648 (24) < Jõhvi.

[68]) E 286 (77) < Jõhvi; H II 46, 816/7 (9) < Ambla.

[69]) E 286 (77) < Jõhvi.

tehakse ka kolmetahuliste nõeltega: „Üks kohtualune, kes kohtusse läheb, peab võtma kolm kolmetahulist nõela ja kolm risti pahema käe peupesasse tegema ja need kolm nõela tua seina sisse lööma ja seal juures ütlema: „Kes teid paneb, see teid ka võtab!“ Siis ei hakka kohus tema peale“ [70]). Silmanäole, kas „kohtus käimiseks ehk üleüldse meelituseks“, on tehtud ristimärke süljega. Pahema käe nimetissõrm kasta süljega märjaks ja teha siis rist mõlemale põsele ja otsaesisele ning ütelda seejuures „Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel!“ [71]). Teisal on seesuguseid riste tehtud enne kohtutarre minekut kolme sõrmega ja nimelt selles mõttes, et „sis ei saa ülekohus õigust kõveras ajada [72]). On ka „vastalise jälgi pääle“ tõmmatud kolm risti ilma tema teadmata, uskudes, et „nii tullev võit“ [73]).

Enne kohtusse minekut on vahel võetud ette arbumist, et saada eelteateid, kas on oodata võitu või kaotust. — „Kui keegi teele läheb, kas kohtu asja pärast ehk mõne muu tähtsa toimendusele, siis tuuakse terve leib ja lõigatakse kolm kildu leiva küllest laua kohal. Kui kõik kolm lipsukest selili on [= selili langevad?], läheb kõik heasti“ [74]). Samaks otstarbeks on teisal tarvitatud siledat keppi. Kepp visatud teisele kätte ja pandud siis kordamööda käsi peale; kelle käsi jäi viimaseks, see pidi olema loodetav võitja [75]). Niisuguse toimingu tavalisemaks nimeks on „loosimine“ ehk „liisuheitmine“ ja see esineb laialt lastemängudes.

Siia kuuluks veel üks mõnerealine muistend.

ARBUMISE PÕHJAL KOHTUS.

Me valdas oli kaks talu vastamisi. Teine hakkas ütlema, et teise käes on tema põldu. Ta hakkas laua kolksu tegema, et kas põld on tema. Laud üteld, et on tema põldu teise käes. Tuli kohtusse sellega. Me panime naeruks asja; ma olin siis kohtuametis.

Sest on juba üks kakskümmend aastad tagasi.

ERA II 27, 223/4 (16) < Nissi, Laitse v., Kibuna k. — R. Põldmäe < Jaagup Einberg, 79 a. v. (1930).

---

[70]) E 288 (89) < Jõhvi.

[71]) H II 26, 195 (12) < Viljandi.

[72]) H III 22, 101 (36) < Otepää. — Ühe teate järele on „härra viha“ peljates, kui mõisa mindi, kodus süljatud kolm korda kübarasse, E 40 460 (29) < Urvaste.

[73]) H II 51, 361 (5) < Otepää.

[74]) H II 16, 415 (7) < Juuru.

[75]) H II 33, 388 (3) < Peterburi kub., Novoselje.

Maagilisi kaitsevahendeid.

Minnes kohtusse või ka muidu asjatoimetuse pärast saksa ette on isaisad võtnud kaasa veel mitmeid maagilise tähendusega kaitsevahendeid, mis on pidanud paralüseerima sakste viha või äratama nende armastust ning aitama saavutada võitu ja õigust kohtuasjades.

Populaarsemaks niisuguseks kaitsevahendiks on olnud eriline varastatud villadest rõivas („kohtu riie", „lepituse riie", „kohtukäimise kindad"). Mida enam on omistatud sellele mõju ja tähtsust, seda raskemad on nõuded valmistamisel, eriti just villade hankimisel. Võõrastest lambalautadest pidi käima selleks villu niitmas pühade ja tähtpäevade öödel ja see pidi sündima täiesti salaja. Niitmiseks on eelistatud järgmiste pühade ja tähtpäevade öid (teadete rohkuse järjekorras): suure neljapäeva[76]), tõnisepäeva[77]), uusaasta[78]), jõulu(laup.)[79]), suure reede[80]), vana-aasta[61]), lihaheite[82]), paastumaarjapäeva[83]), küünlapäeva[84]), lihavõtte[85]), jaani(laup.)[86]) ja kadrinapäeva[87]).

On säilinud traditsiooni ka selle kohta, kui laialdane seesugune öösine niitmine peab olema. „Ken sedä häste tetä tahten, see korjanu seda kolme valla piiri seest"[88]). Teiste

[76]) E 76 852 < Pärnu l.; H II 22, 247/8 (9) < Halliste; E 76 127 < Häädemeeste; H I 2, 347/8 (5) < Helme; E 61 781 < Helme; H IV 8, 713/4 (8) < Palamuse; E 46 885 (9) < Palamuse; E 73 605 < Sangaste; H II 32, 355 (30) < Rõuge.

[77]) H II 65, 374 (14) < Kose; H II 16, 767 (3) < Risti; H IV 3, 521 (14) < S-Jaani; H II 26, 757/8 < S-Jaani; E 8⁰ 3, 26 (244) < Elva; „mõni päe enne tõnnisepäeva", E 17 333 (8) < Halliste.

[78]) H, Kase 105 < Halliste ja Karksi; H III 10, 698 (2) < Valga; H III 6, 677 (20) < Paistu; H III 11, 693 (43) < Põlva.

[79]) H, Kase 105 < Halliste ja Karksi; H II 22, 455 (42) < Halliste; E 72 671 < Helme; E 71 810 < Räpina?

[80]) E 14 990 (13) < Halliste; E 76 763 < Halliste; E 73 048 Tartu; E 76 661 < Kodavere.

[81]) H II 22, 455 (42) < Halliste; H II 26, 757/8 < S-Jaani.

[82]) E 17 333 (8) < Halliste; E 1238 (1) < Tarvastu.

[83]) H II 16, 767 (3) < Risti; H I 2, 347/8 (5) < Helme.

[84]) H I 2, 347/8 (5) < Helme.

[85]) H, Kase 105 < Halliste ja Karksi.

[86]) H I 2, 347/8 (5) < Helme.

[87]) H II 26, 757/8 < S-Jaani.

[88]) H II 22, 247/8 (9) < Halliste; E 46 885 (9) < Palamuse; E 76 127 < Häädemeeste; E 73 605 < Sangaste; vrd. H III 11, 610 (10) < Põlva.

teadete järele tuleb villu niita seitsmest lambakarjast [89]), üheksa talu laudast [90]) või üheksa küla lamba pea küljest [91]). Leidub koguni õpetus, et varguse teel kogutud villade abil võib saada nõiaks ja muuta end isegi nägematuks. Kuid siis tuleb käia võõraid lambaid pügamas kolm aastat järgimööda, iga näärilaupäeva, tõnisepäeva ja kadripäeva ööl; igal ööl peab käima läbi üheksa lauta ja igas laudas pügama villu kolme lamba pea küljest [92]). — Harva esineb nõue, et varastatud villad peavad olema mustad [93]).

Ühe teate järele maagilise kaitserõiva saavutamiseks tuleb pügada võõrastes lautades mitte ainult lambaid, vaid ka lehmi, hobuseid ja isegi sigu [94]).

Ei olnud mitte ükskõik, kust lambaid pügada. Eelistatumaiks kehaosadeks on rind, kõrva-ääred ja saba, siis veel kael ja kintsud. On võrdlemisi sagedaseks nõudeks, et villu tuleb pügada kolmest kohast. Näiteks: rinnalt, kahelt poolt kõrvaäärest ja sabalt [95]); rinnalt, kõrvade tagant, kintsudelt [96]); kaelalt ja kahelt tagumiselt kintsult [97]); kolm väikest tukka igalt lambalt [98]), jne. Mõnel pool on jälle pügatud „peade ümbert“ [99]), „piad paillaks“ [100]), kaela ümbert ja põskedelt [101]) jne. Kuid ei leidu ainustki märget selle kohta, miks just teatud kehaosi eelistada.

Niiviisi kogutud villad on 1) kas kootud riide sisse just sinna kohta, kust lõigati „kuue (särgi, vammuse) rinnaesine“ [102]), või on rinnaesine sest villast lõngaga läbi nõelu-

[89]) E 23 671/2 (6) < H II 66, 683 (302) < Tarvastu.

[90]) E 19 126 < Halliste; E 1238 (1) < Tarvastu.

[91]) H III 6, 677 (20) < Paistu.

[92]) H II 26, 757/8 < S-Jaani.

[93]) E 23 671/2 (6) < Tarvastu ja Helme; vrd. ERA II 15, 197 (224) < Saarde.

[94]) E 76 661 < Kodavere.

[95]) E 76 852 < Pärnu l.; E 96 127 < Häädemeeste; E 76 935 < Tori; E 46 885 (9) < Palamuse; E 73 605 < Sangaste.

[96]) E 17 333 (8) < Halliste.

[97]) H I 3, 316 (48) < Tarvastu.

[98]) H II 16, 767 (3) < Risti.

[99]) E 76 763 < Halliste.

[100]) H II 65, 374 (14) < Kose.

[101]) E 61 781 < Helme.

[102]) E 76 127 < Häädemeeste; E 48 885 (9) < Palamuse; H, Kase 105 < Halliste ja Karksi; E 76 852 < Pärnu l.

tud [103]); 2) tehtud k i n n a s t e k s [104]) (muude villadega segatult), harvem sukkadeks ja vöödeks [105]); 3) kohtusse minnes võetud kaasa [106]) ja pandud s ü d a m e k o h t a [107]).

Ja kui selline rõivas oli seljas, siis on sellele pandud õige suuri lootusi. Näiteks: võtab kohtu ja saksa viha ära [108]), toob kohtus käies alati võidu [109]); neil inimestel läheb hästi ja nad meeldivad kõigile [110]), teeb sakste meelest nii armsaks, et su soove täidetakse rohkem kui julged paluda [111]), võtab vitsa valu ära [112]) jne.

Nagu mõnest üleskirjutisest saab järeldada, on lammastelt villade varastamine olnud kunagi tõepoolest levinud nähe. On kaunis tõenäone, et siis olid muidugi võimalikud ka varastatud villadest vammused, kindad jne.

Olgu siin toodud selle kohta illustratsiooniks paar jutunäidet.

MÄLESTISI ÖÖSISTEST LAMBANIITJATEST.

Tännu Jummalale, need vanad innimesed surrevad jubba igal puul ärra, kes teise lautas ööse käisivad lambaid niitmas. Se on tõssi, on ka vahhest kätte sadud. Minu naene arvab aega juba 14 aasta peale, kui enam ei käi lamba niitja. Se sündis talvel, ikka mõni päe enne tõnnise päeva...

Ükskord läinud üks mees vahti, kui lamba niitja tulleb. Õnnetuseks jänud vaht varpis maggama. Lambad olnud juba nitedud kui vaht varpist leitud. Tal leigatud juuksed keik peast ärra ja need polle sugugi ennam kasvanud.

Ma ollen isse oma silmaga seda kül näinud, et lamba ni on nidetud sanud lautas.

E 17 333/4 (8) < Halliste, Abja — Märt Mõrd (1895).

„KOHTU OHVER".

Kui kiigi suurt süüdi on teinud ja arvab kohtu saksa enese peale vihaseks saama, siis peab ta enesele niisugune lepituse riie selga panema, mis kohtu ja ka vitsa viha ära kaotab. See särk (vammus) peab olema m u s -

---

[103]) E 76 763 < Halliste.

[104]) H I 2, 347/8 (5) < Helme; H III 6, 677 (20) < Paistu; H II 30, 414 (14) < Rannu; E 1238 (1) < Tarvastu; H IV 3, 521 (14) < S-Jaani.

[105]) H I 2, 347/8 (5) < Helme.

[106]) E 72 671 < Helme; E 71 692 < Räpina.

[107]) E 50 167 (1) < Tartu.

[108]) H II 66, 683 (302) < Tarvastu; E 14 990 (13) < Halliste.

[109]) H II 22, 455 (42) < Halliste; E 19 126 < Halliste; H IV 3, 521 (14) < S-Jaani; H II 30, 414 (14) < Rannu.

[110]) E 61 781 < Helme.

[111]) H I 2, 347/8 (5) < Helme.

[112]) H III 11, 693 (43) < Põlva.

tast villadest tehtud ja need villad peavad seitsmest lamba karjast korjatud olema. Paneb nüüd süüdlane selle vammuse selga, siis ei mõista kohtumõistja temale mitte liig suurt trahvi ja kui vitsa antakse, ei tunne tema sellest midagi valu. —

Kord olivad kaks meest kihelkonna kohtus, esimesel oli kohtu riie ja teisel ei olnud seda mitte. Kohtus oli kaebtus suur nende varguse üle. Kui kohtuherra nende süüdu ette luges, vaatas esimene, „kohtu riide" kandja, kohtumaja lakke. Kohe küsis kohtuherra: „Mis sa lakke vahit?" — „Ma vaate veel omma jummale poole, et see tules nu esi meie pääle halastes ja meid avites seda koormat ära kanda!" vastas mees. Selle peale annud kohtu herra otsuse, et mõlemad mehed peava 40 voori vitsu saama ja lisati veel juure: „see on kergitatud otsus!"

Esimesele, kohtu riide kandjale, anti tema jagu kätte, ta ei tundnudki sellest. Mitte üht kriipsugi ei jäänud taguotsa peale pesmise märgiks. Aga teisele, kellel „riiet" ei olnud, loeti ka 40 hoopi. See kisendas, et aru pole olnud. Ja olnud kõik taguots puruks pekstud ja verine.

E 23 671/2 (6) < Tarvastu ja Helme — J. Kala (1896).

Kohtusse või saksa ette minnes on kaitsevahendina võetud kaasa ka üksikuid loomi või nende kehaosi. Kõige sagedamini on loodetud abi ussilt, siis nahkhiirelt ja kärnkonnalt.

Ussi tarvitamine maagilise kaitsevahendina näib olnuvat tuttav ülemaaliselt. Kuid olemasolevad teated ei võimalda lähemalt määrata, millist ussi just on kasustatud. Sagedamini kõneldakse lihtsalt ussist („uss", „ussi pea", „siu pää"), harvem nõelussist [113]) ja mustast ussist [114]), ainult üks kord esinevad „valge uss" [115]) ja „madu-uss" [116]). Kohati on peetud soovitavaks, et seesugune uss oleks tapetud enne jüripäeva [117]).

Ussi kui terviku kasustamisest on ainult üksikuid teateid:

„Kui kohtus tahad omale õigust saada, siis üks uss, mis enne Jüripäeva tapetud on, taskusse. Kohtu ees pööraku ta ussi taskus ümber, ja protsess läheb pool-vägise tema kasuks: heaste" [118]).

„Kes siugu (ussi) omale vöörihma sisse õmbleb, see saap egan kohtun õiguse" [119]).

---

[113]) H II 57, 265 (63) < Kose; ERA II 7, 114 (14) < Märjamaa.

[114]) E 4480 < Vaivara; H II 7, 640 (31) < Jõhvi; ERA II 58, 108 (39) < Jüri; H II 40, 883 (40) < Kose; E 31 368 (27) < Põltsamaa.

[115]) ERA II 9, 291 (6) < Käina.

[116]) H II 43, 708 (5) < Palamuse.

[117]) E 3735 (16) < Tõstamaa; H I 3, 159 (30) < Audru; H I 9, 58 (73) < Viljandi; H II 56, 112 (43) < Torma.

[118]) H II 9, 58 (73) < Viljandi.

[119]) H II 51, 348 (22) < Sangaste.

Kolmanda teate järele loodetakse niisugusel juhul ussilt kaitset kogu majale:

„Kui maha löödud must uss toa ukse kohta katukse reastasse pistetakse, siis ei hakka ilmas saksa viha ega nõia hammas selle maja peale“ [120]).

Harilikult on kaitse mõttes kaasas kantud ainult ussi kuivatatud pead (19 teadet) või pealuud [121]), arvatavasti mõju suurendamiseks on mõnikord kantud endaga ühes kolme ussi pead [122]), üheksat ussi pead [123]) või „9 ehk 12 ussi pealuud“ [124]); haruldasemad on ussituha kasustamine või koguni -liha söömine:

„Kui keegi ... ülemate all heasti tahtis läbi saada, siis võttis musta ussi kinni, põletas seda tuhaks ja raputas seda tuhka ülema ees olles maha, siis ilmaski pole ülemad tema peale vihastanud, ka siis, kui tal hoopis suur süi olnud“ [125]).

„Üks kilter pannud iga kevade musta ussi tuhka lähkri, see pidanud teda keik selle aasta kubja, valitseja ja herra viha eest kaitsma“ [126]).

„Kes ussi liha on söönud, selle ees käib igal ühel hirmuvärin üle keha, kui teda nägema juhtub. See hirmu-kähvatus on aga üheks silmapilguks. (Porkuni kardetud kubjas olla — tema enese ütlemise järele — madu piibus põletanud.)“ [127]).

Lisaks sellele, mis ilmnenud juba tsiteeritud teateist, olgu öeldud, et ussi pead (resp. päid) on kantud enamasti taskus (10 t.), mõnikord põues [128]), kaenla all [129]), pahema kaenla all [130]), selja taga riiete sees [131]), pükste või seeliku värvlisse õmmeldult [132]) ja mütsis [133]).

---

[120]) H II 40, 883 (40) < Kose.

[121]) H II 46, 417 (2) < Haljala; H II 46, 246 (42) < Haljala; H II 46, 735 (46) < Ambla; H II 15, 9 (1) < Kuusalu.

[122]) H II 40, 456 (38) < Kuusalu; ERA II 7, 114 (14) < Märjamaa.

[123]) E 31 368 (27) < Põltsamaa.

[124]) H II 46, 246 (42) < Haljala.

[125]) E 4480 < Vaivara.

[126]) H II 7, 640 (31) < Jõhvi.

[127]) H I 5, 108 (5) < Haljala.

[128]) H II 46, 735 (46) < Ambla; H II 6, 260 (2) < Hiiu; H, Mapp 886 (7) < Riia < Sa.

[129]) H II 46, 417 (2) < Haljala; ERA II 56, 410 (71) < Rannu.

[130]) H II 56, 112 (43) < Torma.

[131]) ERA II 7, 114 (14) < Märjamaa.

[132]) ERA II 58, 108 (39) < Jüri.

[133]) EÜS X 532 (47) < ?

Huvitav on nentida, et Põhja-Eestis on ussi pea üheskandmisest loodetud pea eranditult kaitset s a k s a v i h a vastu (9 t.)[134], kuid Lõuna-Eestis on seda kasustatud peamiselt k o h t u s (8 t.), lootes nii kindlustada omale võitu: „[see] käända ... viha ja kõik trahvid ära“ [135], „siis ei saa keegi [sinust] kohtus võitu“ [136], „sis või ta kõik kohtu läbi kävvü, olgu sandi vai sagsaga, vai ka peris tõõsõ kohtuga — tuol piät õks alati õigus olema, ja ta piat kui vägi pääl saisma“ [137]. — Ussi pea tarvitamist Põhja-Eestis illustreeritagu siin lõpuks veel ühe huvitava notiitsiga:

„Tiupoisid, vaimupiigad ja kes vanal [ajal] mõisas tiul käinud, pidanud ikka ussi pea luu põues. Siis ei pidada kubja kuri silm ega härra viha peale hakkama. Kellel seda ei olnud, arvati palju tihimini peksa saama“ [138].

Nagu ussilt, nii on muistsed kohtukäijad otsinud kaitset ka n a h k h i i r e l t, kasustades selleks kas nahkhiirt tervikuna või tema verd. Nahkhiire kui terviku taskus või põues (~ „puvun“), harvem kindas [139] kandmise kohta — kohtusse minnes — on andmeid rohkem Lõuna-Eestist [140], seevastu n a h k h i i r e v e r e tarvitamise kohta põlvnevad teated peamiselt Põhja-Eestist. Nahkhiire verega on määritud kaenlaaluseid [141], südame kohta [142] ja silmanägu [143], kuna lokaalsema iseloomuga näib olevat redaktsioon: „Kes nahkhiire verd joob, selle peale ei hakka saksa

---

[134]) Erinevat selgub ainult paarist Läänemaa kirjapanekust: „siis ükski kohus ega kurjus ei hakkavat sellele inimesele pääle“ — ERA II 7, 114 (14) < Märjamaa; „sellele ei hakka ei mõisnik ega kohus pääle ja saab kõik, mida soovib“ — ERA II 9, 291 (6)< Käina.

[135]) H, Mapp 886 (7) < Riia < Sa.

[136]) E 3735 (16) < Tõstamaa; ka H II 56, 112 (43) < Torma; ERA II 56, 410 (71) < Rannu.

[137]) H II 63, 629 (8) < Vastseliina; vrd. ERA II 63, 463 (79) < Urvaste.

[138]) H II 46, 735 (46) < Ambla.

[139]) H III 20, 335/6 (16) < Tarvastu.

[140]) H III 12, 39 (18)< Jõhvi; H IV 5, 106 (6) < Hanila; E 19 805 (17) < Hanila; H III 20, 335/6 (10) < Tarvastu; H II 30, 885 (149) < Rõngu; H II 33, 301 (23) < Oudova.

[141]) H II 46, 644 (198) < Kadrina; E 5842 (12) < Ambla; H II 57, 452 (92) < Ambla.

[142]) H III 12, 39 (19) < Jõhvi.

[143]) H II 65, 378 (49) < Kose.

viha“ [144]). Veel haruldasem on nahkhiire sissesöömine: „Kui nahkhiire kätte soad, pane ta supi sisse, siis saksa viha ei akka so peale“ [145]).

Mis puutub nahkhiire surmamisse, siis tuleb ta ühe teate järele „nii ära pitsita, et ta ei röögi ja verd ka ei tule“ [147]), ja põues tuleb kanda kuivatatult [148]).

Nahkhiire kaasas kandmine või enda määrimine tema verega peab olemasolevate teadete enamiku järele andma õnne ja edu kohtuasjades: „siis pidada kohtus alati hea õnn olema“ [149]), „siis ei hakata kellegi vägivõim peale, ka kohtus olla ikka võit“ [150]); „... saada protsessi igakord võitma [151]), „sis saavat ta [kohtukäija] jälle võidu“ [152]), „saada jälle õigusõ“ [153]), „sis andas sinule õigus, kui sinul õigust ei olegi“ [154]). Kuid esineb ka üldisemaid tähendusi: „Nahkhiire verd on alati hea ligi kanda; kui ta sinul ligis on, on sinul alati hea õnn ja kõik soovid sündivad sinu tahtmise järele“ [155]). Üks teade on kaunis fantastiline: „Nahkhiirel ja tema verel peab suur nõiduse-vägi olema. Kui tema verega üks vöö saab ära määritud ja siis kolm nädalat salaja kirikus peetud, siis olla tal ime-vägi külles. Nimelt: kui keegi vöö oma vööle paneb, siis on ta kui vaim, ja vägi ja võimus seisab ta kääs“ [156]).

Et veel muiltki loomariigi esindajailt oleks otsitud kaitset kohtusse või saksa ette minnes, selle kohta leidub vaid üksikuid teateid. Olgu need siin toodud lühendamatult.

„Selleks samaks otstarbeks [et ülematega hästi läbi saada] peetud 9 k ä r n a k o n n a enese ligi. — Alles 1892. aastal nägin

---

[144]) E 32 228 (34) < Kose; E 58 787 (62) < Kose; H II 57, 256 (34) < Kose.

[145]) ERA II 19, 606 (7) < Juuru.

[146]) H III 20, 33516 (16) < Tarvastu.

[147]) E 5842 (12) < Ambla.

[148]) H IV 5, 106 (6) < Hanila.

[149]) E 5842 (12) < Ambla.

[150]) H IV 5, 106 (6) < Hanila; E 19 805 (17) < Hanila.

[151]) H II 57, 452 (92) < Ambla.

[152]) H II 30, 885 (149) < Rõngu.

[153]) H II 33, 301 (23) < Oudova.

[154]) H III 20, 335/6 (16) < Tarvastu.

[155]) E 16 805 (12a) < Pä-Jaagupi.

[156]) H II 14, 464 (14) < Ambla.

ma ühe taskus 9 niisugust surnud looma, ja nii seda ebausu pruuki jalal hoitama“ [157]).

„Kes tahab saksa viha ära käända enda pealt, see ostku üheksa paari s a j a j a l g s e i d (veikesed punased, hulga jalgadega ussikesed) ja maksku üheksa kopikad tükist“ [158]).

„Ka oli hea [saksa jutule minnes] s a t i k a i d oma külles pidada, siis ei pidanud saksa viha peale hakkama“ [159]).

[Et] „kohto ees õigust kätte saada . . . kanna üht luggematta hulka m e s s i l a s s i, mis sinna, kui sa üht messi puud leidnud, võtsid, omma jures . . .“ [160]).

Leidub veel üks täiesti fantastiline vahend, mis ainult rahvausundi järele on seotud teatud linnuga — k a a r n a k i v i.

Usutakse, et kevadel kaaren (korp, ronk) toob oma pesasse kas poegade ristimiseks või muul põhjusel võõralt maalt (~ Jordani jõest) teatud kivi; kes selle kätte saab ja seda taskus kannab, see on kaitstud saksa viha eest [161]), saab kohtus käies alati võidu [162]), on kuulus rammu- ja võidumees [163]).

„KOARNA MUNAD“.

Kui sa kebade piale maarjapääva juhtud koarna pesa leidma, siis too koarna munad (ehk üks muna) pesast ära ja keeda need munad ära, nagu kana munadki ära keedetakse. Ja vii siis need keedetud koarna munad (ehk see üks muna) koarna pesasse tagasi. Siis minema koarn kaugele võerale maale ja tooma sialt ühe imeliku musta kibi oma pesasse nende keedetud munade hulka. Ja see kibi tegema need keedetud munad (ehk ühe muna) jälle tooreks tagasi ja koarn auduma ikke oma pojad välla. Siis võta see kibi koarna pesast ära, ja see kibi annab sulle s õ j a s ja igas kohas võitu. Kui sa k o h t u s s e lähäd, siis jääb alati võit sulle.

(Lisa. Nanda räägitakse küll, aga kas keegi seda tempu on enne teind ja kas koarn kibi on toond, ei tia keegi. Mis muna keedetud, on keedetud.

Räägitakse, et üks Ohuvere küla peremees ennemuiste olevad seda

---

[157]) E 4480 < Vaivara. — Olgu siin märgitud, et veel 12. III 1930 on Viljandimaal, Heimtalis, leitud Visaku teelt kott, mis sisaldanud kuivatatud u s s i p ä i d, k ä r n k o n n e, vabsikakärgi ja mitmesuguseid putukaid. Kott on peetud kuuluvaks kellelegi maa-arstile. „Sakala“ 1930, nr. 29.

[158]) H I 7, 396 (4) < Viljandi; E 25 492 (34) < Viljandi.

[159]) H II 15, 9 (1)< Kuusalu.

[160]) H, R 6, 275/7 < Lihula.

[161]) H III 3, 517 (1) < Rapla; E 46 885 (9) < Palamuse; H, R 2, 43 (40) < ?

[162]) H II 39, 809/10 (741) < Koeru; H II 57, 499 (6) < Jä-Jaani.

[163]) H II 33, 191 (6) < Jamburi < Simuna.

tempu küll teind enne jüripääva, aga koarn pole kibi ega kedagi toond. Ja rikkund muidu koarna munad ära.)

H II 39, 809/10 (741) < Koeru, Vaali — H. A. Schults.

POISS SAAB KAARNAKIVIDE ABIL KOHTUS ÕIGUSE.

Minu õde oli seal Rägaveres teenimas. See eit oli ka nõid. See peremees peksis seda Ambla õpetajat, sedasama, mis seal praegugi on; kui poiss oli, siis peksis. See eit andis poisile kuarna kivid, kaks kivi, mis tema kuarna pesast oli võtnud. Vaata, poiss sai kohtus nii õiguse, et äda kää, et õpetaja pidi teise maotäie veel saama.

Need kivid peavad aitama; kui need taskus on, saad alati õiguse.

Iga kuarna pesas olema kivid, aga kuarn teeb oma pesa nii lageda puu otsa, kust ei saa kätte.

ERA II 25, 98 (23) < Jä-Madise, Albu v., Albu vanadekodu — R. Viidebaum < Leena Paju, 62 a. v., Kose khk-s sünd., Albus elanud 23 aastat (1930).

Teise umbes samalaadilise maagilise kivina esineb piksekivi:

„Pikne laseb kuulisi maha, piksekibi nagu püssikuul, võetakse ää maast. Kui sisse lööb, siis viskab maha selle. Mõned võtnud üles. Kui see piksekibi peab taskus olema, siis peab saksa viha ää võtma“ [164]).

Teisal kõneldakse piksenoolest, mida arvatakse võivat leida puu seest, kuhu pikne löönud; kui niisugune piksenool sõtta minnes panna tasku, „siis ükski mõega tera ega püssi kuul ei hakka sinu piale“ [165]).

Sagedamini kui õnneandva amuletina esinevad kaarnakivi ja piksekivi (~ piksenool ~ piksekuul) tervistusvahenditena rahvameditsiinis. Nendega vajutamine on arvatud tervendavat mitmesuguseid nahahaigusi [165a]).

Õige laialdaselt on kohtusse või saksa ette minnes võetud kaasa maagilise kaitsevahendina harilikku keedusoola. — „Kui keegi kohtusse läheb, pidada ta kolm soolatera taskusse pistma, et kohtusakste viha peale ei hakkaks“ [166]).

[164]) ERA II 27, 620/1 (27) < Kullamaa.

[165]) H II 39, 41 (72) < Koeru.

[165a]) Üks kaarnakivi (linnumuna-kujuline must kivi) leidub Tartus Eesti Rahva Muuseumis (nr. 7797 < Tarvastu); sellegi kohta on noteeritud kaaskirjas, et see olevat „kindlasti kaarna pesast leitud“ ja juba mitu põlve olnud tarvitusel arstimisvahendina. ERM-i kogudes leidub ka piksekive (1652 < Kadrina; 6944 < Äksi), piksenool (7072 < Ha-Madise) ja piksekuul (17303 < Tori)— kõik üksteisest erinevad kivid, mis on olnud tarvitusel rahvameditsiinis.

[166]) H II 16, 415 (8) < Juuru.

Sagedamini on soola kaasas kantud „nartsuga“ [167]), kolmekordses nartsus [168]), kotis [169]), „topi sees“ [170]) ja hoitud kaenlaaugus [171]), vahel mõlemas [172]), vahel eriti just vasemas kaenlaaugus [173]) või „vassaku käe kinda peidlas“ [174]) ; mõnikord on soola pandud tasku, põue ja saabaste sisse [175]), ka „jala alla suka põhja“ [176]) ja voodri vahele [177]). Soola on tarvitatud ka koos leivapurega: „Leiba tuleb soolaga segada ja suus läbi pureda, siis kolm korda ümber pea keerutada ja põlle tasku panna. Siis läheb kõik hästi ja kurjad sõnad ei hakka külge“ [178]).

Harilikult on soola kaasaskandmine olnud kaitseks „saksa“ [179]), „mõisa herra“ [180]) ja „kohtusakste“ [181]) viha vastu, või on tehtud seda usus, et „siis ei pea kohus peale hakkama“ [182]) ja „et õigus tema [s. o. soolast kaitstud kohtualuse] poole langeks“ [183]). Mõnikord kästakse võidu kindlustamiseks soolanuustikut ühtelugu liigutada: „Kes kohtu käimisel teisest tahab võitu saada, pangu omale soola nuustik kaenla alla ja liigutagu seda ühtepuhku kohtu ees“ [184]). Ka kohtutoa põrandale on visatud soola, et „siis jäed sa ikka rahuliseks ja ei karda hirmu“ [185]), mõisas on jälle pillatud soola saksale jala peale, „siis on saksa meel heldeks läinud [186]).

Usk, et sool võib kaitseda nõiduse ja igasugu muudegi hal-

[167]) H II 33, 222 (21) < Jamburi < Simuna; E 4281 (3) < Kuusalu; ERA II 31, 360 (50) < Keila.
[168]) H II 15, 9 (2) < Kuusalu.
[169]) H II 12, 461 (63) < V-Maarja.
[170]) H II 74, 884 (11) < Pühalepa.
[171]) H II 53, 496 (427) < Simuna; H II 57, 690 (5) < Paide.
[172]) H II 33, 222 (21) < Jamburi < Simuna.
[173]) ERA II 31, 360 (50) < Keila.
[174]) H II 57, 265 (62) < Kose.
[175]) H III 12, 716 (1) < Pöide.
[176]) E 6220 < Põlva.
[177]) H II 15, 98 (9) < Kuusalu.
[178]) E 82 459/60 (6) < Häädemeeste.
[179]) H II 12, 461 (63) < V-Maarja; H II 15, 98 (19) < Kuusalu; E 4281 (3) < Kuusalu; H II 57, 265 (62) < Kose.
[180]) H II 53, 511 (535) < Simuna.
[181]) H II 16, 415 (8) < Juuru.
[182]) H II 57, 690 (5) < Paide.
[183]) E 6220 (1) < Põlva; H II 33, 222 (21) < Jamburi < Simuna.
[184]) H II 53, 496 (427) < Simuna.
[185]) H II 43, 840 (16) < Äksi.
[186]) E 4281 (3) < Kuusalu.

bade mõjude eest, on vanasti olnud päris üldine, nii et „midagi's tettä egas anda ilma soolate“ [187]). Kui külvama mindi, pandi soola kotisuhu [188]) ja kui lõikama hakati, pandi soola „nartsu topsuga esimese rukki vihu sisse“, et keegi ei saaks jätku ära võtta [189]), kevadel karju välja lastes anti loomadele soola-leiba [190]) jne.

Maagilist kaitseväge on loodetud veel mõningailt metall-esemeilt.

Kui kohtukäija paneb rinda „suure nõgla“, siis kohtu ees kõik usuvad teda ja ta ise ka ei pelga [191]).

„Kolme kandil. nõel — pastla nõel — pandi pahemale poole rinda, siis ei hakanud herra viha ega peksu valu peale“ [192]).

„Pastle nõela riide rabatite vahel ehk särgi rindas pidada nii et välja ei paista, peab saksa viha ära pöörama ja ka luupaenajast ära tõrjuma, sest et tal kolm tera on. Veel parem on, kui kolm nõela saab rindas peetud“ [193]).

Kui mütsi pealaes kanda kinganõela, siis kuri silm ei hakka peale [194]).

Ka hõbepreesi on vanasti kantud rinnas selle tähendusega, et „saksa hammas“ (~ „mõisniku viha“) ei hakkaks peale [195]). Laulatussõrmuse kandmine kohtusse minnes oli märgitud juba eespool.

Saksa viha eest arvatakse kaitsevat veel elavhõbe, kui seda ühes kanda [196]).

Ja leidub üks üleskirjutis, milles ka „kristali klasile“ omistatakse suurt maagilist väge:

Kui tahad, et keegi sind ei pea saama rikkuda, siis võtta kristali klasi ja pane seda oma jahi kotti, siis ei akka nõid peale, ja pealegi on sull igas kohas hea õnn, maial ka kui jahi peal; lähed sa kohtusse, siis pane seda omale kuskile ligi, kas raha kotti ehk mõnes kohta majale, siis olla sull suur abi ja sa saad ikka hõigust [197]).

On kõigiti tõenäone, et kohtukäikudel on ühe maagilise kaitse-

[187]) H III 20, 348 (16) < Paistu.
[188]) Ibid.
[189]) H III 4, 613 (4) < Hanila.
[190]) Ibid.
[191]) H III 11, 699 (72) < Põlva.
[192]) H II 53, 524 (652) < Simuna.
[193]) H II 40, 888 (73) < Kose.
[194]) H III 17, 971 (52) < Ambla.
[195]) H III 30, 965 (44) < Pilistvere; E 87 307 (18) < Tartu.
[196]) ERA II 54, 135 (127) < Ta-Maarja.
[197]) H I 1, 454 (9) < Risti.

vahendina võinud tulla arvesse veel käsikirjadena levinenud t a e v a k i r j a d ja n õ i d u s r a a m a t u d, mida tänapäevalgi leidub rahva seas arvukalt. Kuid et nende tarvitamise kohta pole seni andmeid kogutud, puuduvad selleks esialgu päris kindlad tõestised. Ometi on seesugustes käsikirjades sageli otseselt öeldud, et nad pakuvad muuseas kaitset ka kohtus ja isegi keisri ette minnes. Näiteid: „see inimene kes kohtu kota läheb ja seda unenägu [käsikirjal on pealkirjaks „Püha Neitsi Maarja une nägu"] oma juures peab see saab keige ees austatud ja ei või tema pääle ilma süta kohud moista" [198]; „see inimene, kes keisri ehk kohtu ette läheb ja seda raamatud oma seltsis peab, see saab keisri ees austatud ja kohus ei pea taale midagid tegema" [199]. Viimatitsiteeritud käsikirjas leidub märkus, et see on ära kirjutatud „Andrei Rehepapi taskuraamatust, m i d a a l a t i s e l t s i s k a n n e t i [200].

Samuti on taevakirjades sageli loendatud õnnetud päevad. Mõnikord on teatud päevadel keelatud ka kohtusse minek. Nii on ühes taevakirjas [201] nimetatud eriti õnnetuks järgmised kuus päeva: 13. märts, 1. aprill, 18. august, 29. august, 1. okt. ja 12. dets., ja öeldud: „Nende päevade sees ei tohi ka kohtusse minna, siis kaodada saad" [202].

Käitumine kohturuumis.

Kohturuumi astudes on kohe küsimus selles, kas astuda üle läve parema või pahema jalaga. Ühtlast traditsiooni selles ei näi olevat. Kohati nõutakse küll, et peab sisse astuma p a h e m a jalaga,[203], teiste teadete järele aga hoopis vastupidiselt — p a r e m a jalaga [204]. Seejuures on veel mõningaid erilisi nõudeid: kohtukoja uks tuleb lahti teha pahema käega[205]; sisse astudes

[198]) H III 31, 287/307 < Valjala — Õp. G. Pundt (1905). Vrd. E 71 892a/910 < Halliste.

[199]) H III 31, 309/42 < Valjala — A. Valtin (1905). Vrd. E 71 911/21 < Pä.

[200]) H III 31, 309.

[201]) E 71 892a/910 < Halliste.

[202]) Ibid., lk. 71 893/4.

[203]) H II 46, 656 (361) < Kadrina; H II 57, 690 (5) < Paide; H II 65, 378 (52) < Kose; E 4281 (2) < Kuusalu.

[204]) H II 37, 486 (15) < Kose; E 18 927 (16) < Jüri; ERA II 21, 335 (26) < Häädemeeste; E 50 943/4 (61) < Vl; H III 9, 423 (9) < Ta-Maarja; ERA II 63, 59 (106) < Põlva.

[205]) E 4281 (2) < Kuusalu.

peab kohe pahema jalaga risti tegema[206]) või lööma pahema jala kannaga kolm korda vastu ukse lävepakku[207]). Kombepärane sisseastumine, millele mõnikord peab otsekohe järgnema „kohtu sõnade" lugemine[208]), peab samuti aitama saavutada võitu.

Täiesti üldtuntud on nõue, et kohtukotta astudes peab kõigepealt v a a t a m a l a k k e või isegi „3 korda silmi ülesse lakke lööma" [209]); harvemini antakse vaate suunamise kohta veelgi täpsemaid juhiseid: „Kui sind kohtu ette hõigatakse, siis vaata sisse minnes kõige esiti l a k k e, siis k o h t u k u l l i peale ja viimaks k o h t u m e e s t e peale. Siis ei pidada keegi kohus su peale hakkama" [210]). „Peat õkva kaema lakke, sis kohtu lavva pääle ja sis kohtunike pääle, sis e i p e l g a kohtu een ja kohus ei ole kuri. (Jutustaja on seda kuulnud tädilt ja on kohtus käies seda ka meeles pidand.)" [211]). — „Piäd edimält kohtu tarõ lakõ kaema ja perast Kristuse kojo pääle, sis jäät õigõs ja jääs sino õigus pääle" [212]).

Lakke vaatamine peab õige mitmete teadete järele andma kohtualusele e s i n e m i s j u l g u s t: „olla väga julge rääkima"[213]); „siss ei jäävat ta kohtu een sõnatega kinni"[214]); „siis ei tulnud kohtus hirm peale" [215]). Muid põhjendusi: „sõs võtad kohtu meste veha ende päält ärä"[216]), „siis saab kohtu viha ära võetud"[217]); „saad alati õiguse"[218]), „saad oma vastalise üle võitu"[219]). — Ja lõpuks selle kohta veel üks tõsieluline tähelepanek: „Minu isa, kes Karksis 9 aastat kohtumees oli, oli tähele pannud, et üks vana mees ikka kohtusse tulles kõik lae alla ära vaatanud. Pärast eri-kohas pärimise peale olla ta ütelnud, et siis õigus ikka temale pidada jääma"[220]).

[206]) H II 57, 690 (5) < Paide.
[207]) H II 26, 755/6 < S-Jaani.
[208]) H II 65, 378 (52) < Kose; H III 9, 423 (9) < Ta-Maarja.
[209]) H III 2, 478 (12) < Haljala; H I 7, 13 (28) < V-Maarja.
[210]) H II 26, 755/6 < S-Jaani.
[211]) ERA II 63, 60 (107) < Põlva.
[212]) H II 71, 466 (9) < Vastseliina.
[213]) H I 7, 13 (28) < V-Maarja; ERM 63, 58 835/6 < Pilistvere.
[214]) H II 30, 885 (148) < Rõngu.
[215]) H II 15, 24 (73) < Kuusalu; E 8°3, 10 (93) < Räpina.
[216]) H III 14, 221 (42) < Tarvastu.
[217]) E 8703 (46) < Tarvastu.
[218]) H III 27, 215 (4) < S-Jaani; E 22 670 (160) < Halliste; H III 9, 61 (14) < Tõstamaa.
[219]) H I 5, 581 (7) < K-Jaani; E 16 176 (11) < Tõstamaa.
[220]) H II 33, 389 (10) < Peterburi kub., Novoselje < Karksi.

Saksa juurde minnes on nõudeks: pead e n n e m n ä g e m a saksa, kui tema näeb sind; et nii kustutad ära saksa viha [221]), oled julge[222]) ja saad, mida palud[223]). Kuigi leidub ka lihtsamaid ja arusaadavamaid seletusi: „siis on temal hea miel ja ei soa sinu üle mitte vihaseks, kui sa temaga reagid“[224]).

Pedagoogilisest seisukohast väärib tähelepanu, et näkkuvaatatamist on õpetatud ka lastele:

Kui lapsed kirik isanda juure esimest korda läksid lugema, siis õpetasid vanemad neid, et pidid keige enne kui õpetaja näevad: otsa vaatama, siis kartus ei tule; kes jalgade peale vaatab, see kardab ja ei sa lugeda [225]).

Kohtutoas olles nähakse ette mitmeid taigu. Õigust saab endale kindlustada selgi viisil, et visatakse midagi põrandale. Et soola visati, see oli märgitud juba eelpool; kuid sellega on vahel liitunud veel loitsimine: kohtulaua ees seistes soola peosse võtta, kolm korda peale puhkuda ja üle õla visata üteldes: „Metsa isase meel, metsa emase meel!“[226]) — Või peab juba enne sisseastumist viskama põrandale ühe nööpnõela[227]).

Kohtus saab endale võitu kindlustada ka v a s t a s e p u u d u t a m i s e g a. Puudutamine peab sündima „ussi paremast silmast pahemale torgatud kepiga[228]), „ussi materdamine tokiga“[229]) või sellest tehtud nõelaga[230]); vastast peab puudutama kohturuumi ukse taga[231]), kohturuumis[232]) või kohtu ees seistes[233]); puudutamine peab toimuma nii tasa, et vastane seda ei tunne, ja seejuures peab ütlema kolm korda: „Sa piäd nii hirmus olema kui kurat põrgus!“ [234])

Ja veel mõningaid juhiseid, millist on ainult üksikuid teateid:

---

[221]) H II 17, 167 (12) < Tallinna < Märjamaa.
[222]) E 40 675 (18) < Anseküla.
[223]) H I 5, 581 (8) < K-Jaani.
[224]) H II 37, 486 (16) < Kose.
[225]) SKS, Niemi II 958 < Kärla.
[226]) E 854 (4) < K-Jaani.
[227]) H II 45, 408 (5) < Oudova < Kodavere.
[228]) ERM 10, 36 < M-Magdaleena.
[229]) H III 7, 752/3 < K-Jaani.
[230]) H III 22, 160 (77) < Otepää.
[231]) H III 7, 752/3 < K-Jaani.
[232]) E 8020 (3) < K-Jaani.
[233]) H III 22, 160 (77) < Otepää.
[234]) H III 7, 752/3 < K-Jaani.

enne kohtulaua ette minekut tuleb mõistja eest läbi minna, „et õigus sinule jääks“ [235]; kohtulaua ees tuleb seista nii, et üks põrandalaud jääb jalge vahekohta, „siis jääb õigus sulle“ [236]; esimesed sõnad, mis kohtusaks (või mõni muu härra) sulle räägib, pead mõttes järele ütlema, siis on võit kohe sinu [237].

Mitte just kohtus, küll aga muidu sakste ette minnes peetakse üheks sümpaatiat äratavaks ja isegi kaitsevõtteks *juuste silitamist ja istmiku sügamist* (!).

Kui läksid mõisa herra juure ja tahtsid, et herra sinu vastu *hea ja helde* oleks, pidid sisse astudes kolm kord sõrmega juuksed eest taha poole lükkama ja salaja need sõnad ütlema: „Tere herrake, mina herra prouake!“ Siis oli herra alati hea ega saanud sinu peale vihaseks [238].

Kui keegi saksaga räägib, siis võta müts peast ära ja kraatsi parema kää nimets sõrmega pead, siis ei hakka saksa viha selle peale [239].

Sakste ja ylemate juure minnes tuleb lakke vaadata ja pahema käega tagumikku sygada. See võtab sakste viha ära ja teeb inimese meeldivaks [240].

Mõisa härra juure minnes pidi mineja katsuma ja püidma ikka enne härrat näha, kui härra teda, sest siis pidi ta sellega saksa viha ära kustutama; aga kui saks teda ometegi enne juhtus nägema, siis pidi ta kohe vassaku käega oma näkkasi kratsima, — see pidi ka selle vastane olema [241].

Kohtu sõnad.

Kohtus võidu saavutamiseks on peale taigade tulnud veel arvesse üks liik loitse, mille rahvakeelseks nimetuseks on „kohtu sõnad.“ Neid kas on liitunud juba eelpool-kirjeldatud taigadesse, nagu seda on kohati mainitud [242], või nad on määratud ka päris iseseisvaks tarvitamiseks, harilikult kas enne kohturuumi astumist [243]

---

[235]) ERA II 12, 479 (85) < Simuna.
[236]) ERA II 54, 135 (129) < Ta-Maarja.
[237]) H II 45, 407 (4) < Oudova < Kodavere.
[238]) H II 33, 222 (22) < Jamburi < Simuna.
[239]) E 6409 (25) < Ambla.
[240]) EVR 37, 28/9 (29) < Keila.
[241]) H II 17, 167 (12) < Tallinna < Märjamaa.
[242]) Vt. lk. 193 j.
[243]) ERA II 20, 191/2 (5) < Hageri < Kose; Põltsamaa Teataja 1929, nr. 32.

või — mis ongi tavalisem — otse sisseastumisel ja lakke vaadates [244]), harvem „kohtu ieh“ olles [245]).

Seesugustest loitsudest on kirjapanekuid õige rohkesti, kuid nad on enamasti väga lokaalsed, osalt võib-olla individuaalsedki ja juhusliku iseloomuga, ega anna end koondada suuremaisse rühmadesse; osa neist on ühtivad „saksa sõnadega“, mis pidid kaitsema saksa viha eest. Piiratud ruumi tõttu on siin esialgu võimalik avaldada mõningaid iseloomustavamaid näiteid ainult „kohtu sõnadest“.

Kõige laiemat levikut näitavad niisugused „sõnad“, kus kohtualune end võrdleb mõne kiskja loomaga (hunt, karu), kuid kohtumõistjat lambaga, keda ähvardab murda. Lihtsamal kujul koosneb seesugune loits ainult mõnest üksikust sõnast. Näiteid: et saksa viha eest end kaitsta ja kohtus võita, vaja ütelda kolm korda: „Mina hunt, sina lammas!“ [246]) — „Kui kaits vihamiist kohdute läävä, kui süidläne õigust endäle tahd saija, sis ütles tema kohtu tarre minnen kolm kõrd tassakeiste: „kõis, kõis, kõis, lambakese, murdja tule seikka!“ Sis saa õigus talle, vastaline ja kohtumihe ollev nigu lambakõse, pehme ja rumala“ [247]). — „Tere, tere, tere, kohus-miis! Mina hunt, mina karu, murran teie meele, söön teie süäme“ [248]).

Murdja motiiv esineb ühe komponendina veel paljudes kohtuja muiski loitsudes. Näit.:

Kohtu sõnad.

Tere, tere, kivine mõisa,
Tere, tere, sinine kuub!
Nõnda pehme olgu sinu süda,
Kui see sinine kuub.
Kohus lambaks, mina hundiks,
Kohus kitseks, mina karuks,
Kohus laua alla, mina laua pealla [249]).

---

[244]) H II 29, 515 (24) < Ta-Maarja; H II 45, 407 (1) < Oudova < Kodavere; H III 22, 159/60 (76) < Otepää.

[245]) H II 60, 665 < Vastseliina.

[246]) EÜS XI 438 (8) < ? Üleskirjutaja lisamärkus: „Hingeteadliselt huvitav ja õige!“ Vrd. H II 46, 656 (362) < Kadrina; ERA II 54, 135 (128) < Ta-Maarja.

[247]) H III 22, 159/60 (76) < Otepää.

[248]) H II 29, 515 (23) < Ta-Maarja.

[249]) E 57977 (5) < Kuusalu.

Kohtu sõnad.

Tere kohus, tere kohtumõistjad!
Põrandast armu põrugu,
Laest armu langegu!
Minu sõna selge, kõne kõrge;
Mina tantsitaja, sina karu
Mina kull, sina kana,
Mina tuli, sina tukk,
Mina laua peal, sina laua all!

Need sõnad tulid enne kohtusaali minekut kolme näpu peale lugeda ja enne kohtu ette minekut lükati kolm korda nende näppudega üle pea [250]).

Kohtualune võrdleb end kohtuloitsudes mõnikord veel ilvese, orava ja kukega:

Ilves lää ma esändille,
Orrav umilõ säksõlõ,
Saagu minno kullas kutsutuski,
Hõbõhõssa hõigatuski! [251])

Mina kukk, sina kana,
Mina kukk lavva pääl,
Sina kana lavva all [252]).

Selles suunas edasi minnes areneb enese üleoleku rõhutamine mõnes loitsus kohtu ja kohtuniku s õ i m a m i s e k s : „Kes neid sõnu loeb, see saab igast kohtust hõlpsaste läbi:

Kohtu kull, sa jahu nokk,
Tiine emis, koola lõug!
Hirm laua all,
Arm laua peal [253]).

Enne kui kohtumõistja sind näeb [ütle]:

Tere tere!
Istub lauas kui hall haava känd,
Ninä piäs kui kärnäne konn,
Su miel olgu mesine ja suu kui sula või! [254])

Sina põrgu tukk, mina meepott,
Kurat, kurat, kurat! [255])

---

[250]) Põltsamaa Teataja 1929, nr 32.

[251]) E 49 734 (47) < Võnnu; EVR 1, 144 (30) < Nõo; H IV 4, 636 (45) < Rõngu.

[252]) H II 60, 665 < Vastseliina.

[253]) E 5841 (7) < Ambla; H II 46, 656/7 (363) < Kadrina.

[254]) H III 7, 753 < K-Jaani.

[255]) H III 7, 752 < K-Jaani.

Kohtutarre minnes, et pöörda endast ära kohtusakste viha ja õigust saada, loetakse loitsude asemel ka issameiet [256]) või öeldakse: „Issa poeuke ja püha ristike!“ [257]) Kuid kristlikke palvesõnu leidub veel paljudes loitsudes:

Kohtus käimise sõna.

Tere, tere, mõrtsukas! Mina olen joonud Kristuse verd, Jumal olgu minuga, poeg olgu sinuga, püha vaim mõlematega, seni kui meie armust üksteisega lepime. Alt mina võidan sind, keskpaigast pean mina sind, ülevelt vaatab Jumal. Jumala see isa ja poja ja püha vaimu nimega. Aamen [258]).

[Kohtu sõnad.]

Uhked ja ahked,
Uhked vällä uksedest
Ja ahked vällä akendest,
Siis sisse siidised tulevad,
Ja kalevised kapsatavad,
Jumala see i . . jumala sie p . . .
Ja jumala sie pü . . v . . . ga [259])

Kohtuloitsude kohta kuuleme veel, et neid peab „ütlema“ [260]), „lausuma“ [261]), „sobima“ [262]), peab ütlema „tassakeiste“ (vt. lk. 210) või „iseenesele“ [263]); haruldasemad on nõuded, et neid peab lugema kolmele sõrmele ja siis pead puudutama (eelm. lk.) või et sõnu lugedes tuleb vaadata „kora käe nimetussõrmele“ ja lugeda esimest korda ilma aamenita, teist korda aga aameniga [264]). Et sõnu kästakse vahel lugeda soolale, seda on nimetatud juba eelmistes peatükkides. Kuid leidub paar teadet ka selle kohta, et sõnad („Suuremba kohtu sõnad“) peavad olema „kural pool puhun, kui kohtu ette lääd“ [265]), nähtavasti siis paberile kirjutatult.

---

[256]) H II 23, 380/1 (9) < Karksi.
[257]) H II 54, 562 (36) < Vigala.
[258]) E 8500 (15) < Tarvastu.
[259]) H III 7, 752 < K-Jaani.
[260]) H II 54, 562 < Vigala; H II 29, 515 (24) < Ta-Maarja.
[261]) H II 46, 656/7 (363) < Kadrina.
[262]) H II 60, 665 < Vastseliina.
[263]) H II 45, 407 (1) < Oudova < Kodavere.
[264]) EKnSc, 196 (101) < Rannu.
[265]) H IV 8, 820 (42) < Rõngu; EKnSc 171/2 (17) < Rannu.

Valevanne.

Valevannet, mille all harilikult mõeldakse kohtus vande all antud sihilikku valetunnistust, peab vanarahvas igal juhul suureks kuriteoks ja raskeks patuks. Sellest arvatakse tulevat haigust ja häda mitte ainult vandujale endale, vaid isegi tema lastelastele.

Kui kohtun valet vannuva, jääva aiges ja ei saa terves. Palju om nii surenu [266]).

„KOHTU VANDEST ENNEVANAST".

Kohtu vandest on ka palju juttusid liikumas. Et kuda neid jumal trahvinud, kes valet vandunud. Ükski valetvanduja ei ole sellest enam pääsnud. Mõnikord pidada veel see vanne lastelaste pääle mõjuma. On kellegil lapsel sündimisest saadik mõni viga juures, kas on ta tumm, kuulmata või muud ihu liikmed vigased, siis üteldakse: see on jumala nuhtlus; kuda tema isaisa ehk ema enne tegivad ja valet vandusivad, nüüd on see nende lastelastele kätte tasutud.

H II 29, 264 (5) < Tartu — V. Pärtelpoeg (1889)

VALEVANDUJATE HÄDAD JA NUHTLUSED.

Ristiusu põhjal teatakse, et enesetapjad ja valevandujad mitte taeva ei saavat vaid põrgu minevat.

Aga valevandujatele nuheldavat ka juba siin ilmas kätte. Teatakse rääkida, kellel selle pärast paranemata haigused löönud: mõnel ihu üleni mädanema läinud, mõnel jälle ussid ihusse siginud, teisel jälle käsi või jalg ära kuivanud. Ka sattunud mõne häda ja haiguse kätte mõned enese vande läbi. Nii mädanenud mõnel keel suust ära, mõni jäänud pimedaks. Sest keski naine vandunud: „Mädanegu mul keel suust, kui ma tõtt ei räägi!" ja see sündinud. Keski mees vandunud jälle: „Jäägu ma pimedaks, kui ma tõtt ei räägi!" (sest ta varastanud teise linnupuu metsast ära) ja ta jäänudki vanas eas pimedaks. (Olla sündinud lugu.)

E 76 657 < Torma, Avinurme — M. Sild (1931).

„VÕLS-VANDJA".

Ennitsil Saarda Rootka rikastel olli üts tütar, kes ütele huntshandsakale mehele sai, nimega Prits Danilovski. See elli sel kõrral Räpina Meeksi mõisa valitseja saisusen. Jo abielo edimätsil ajastajul tulli asi ette, et ta mõisa valitsuse ametist lahkuma pidi. Selle tarvis jätt ta 300 rubla renti masmada, mink pääle herr teda kohtule üles and. Sääl salas ta maaha, et täll massa om. Et tunnistajid ka herräl selle üle es ole, — pidi P. Danilovski seda vannega kinnitama. Ent mehekesel es ole lusti seda teta. Et rikkusest midägi kaduma es või minnä, selle eest hoijativa teda tema naine ja naise vanemba Saarda külän, kon ta sel kõrral ka korterin olli. Ehk küll vasto

[266]) EVR 34, 89 (32) < Kursi.

tahtmist, läts ta ommete oma naise sundmise pääle kohtu ette ja vande sääl võlssi, nink jäi 300 rubla massust priis. —

Ehk küll sõäme teedmine ja unenägu teda manitsiva mitte nii teta, — sai naine ja tema ülekohtune omaste hulk mehe üle võidu. Küll mehekene olli ka näile omma und kõnelnu, ent nee es hooli sest midagi. Tema nägemine olli nii: „Kõrge äkilise mäe serva pääl maaten, mere veeren, tulli lainetava vee päält suur kaarnas vihasõst linnaten õkva mino manu ja nakas rindu pääl mino söänd väljä tsagama. Õkva ommi silmiga näije mina, kuis kaarnas tükk tükü perrä mino söänd ragi ja nahkà pand. Selle hirmsa nättüse pääle herasi ma väristen üles.“ — Nii tema unenägü.

Kui ta kohtu mant vande alt kodo tulli, — jäi tema äkitselt väega haiges. Tema valu kasvi ega pääväga suurembas, koni suur vabisemine ja värisemine tema tõbesängü laudpõrmandu pääl ütest paigast tõiste väristas. Kõiki muid võõrid inemisi võis ta veel näta, ent ommi naise omatsid ja nimelt omma naist es sali ta silma otsangi. Teda näten nakas ta kui meeletu tänni: „Kasi mu silmist! Kasi mu silmist, sa olet see kaarnas, kes mu söänd olet välja tsaganu ja ärä söönü!“ Terve kuu aigu heidel ja mael mehekene kipe ristiga, kooni surm tulli ja tema viletsale elole otsa tegi, kon ta suure tänitamise ja meele heitmisega henge heit. — Jah Kõige Vägevamb ei lase hennast mitte naarda. —

H I 8, 117/8 (5) < Vastseliina khk., Misso v. — Jaan Sandra < Johan Viitkov, 72 a. v. (1895).

Ent rahvasuu tunneb ka mitmeid võimalusi, kuidas valevande puhul saab halbadest tagajärgedest hoiduda. Usutakse, et seda „vandumist“ või „pattu“ on võimalik maagilisel teel kanda üle mõnele esemele, ja vandujal endal pole siis häda midagi. Maagiline ülekanne võib sündida mitmel viisil, kas hoitakse vandumise juures enda ligi m i n g i t v ä i k e s t e s e t, mis pärast visatakse ärä (raha, nööp, kork), või pannakse m u l d a jalge alla, või m õ e l d a k s e vannet andes mõnele eemalolevale asjale või olendile.

Kui valevandujal on 10-kopikane h õ b e r a h a sõrmede vahel, mida ta üleval hoiab, ja kogu aeg m õ t l e b sellele rahale [267]), kui tal on „lämma“ leiva koorik ja kopikaline raha rinna peal rõivaste all [268]), 20-kopikane h õ b e r a h a suus „kura poole pääl“ [269]), pudelikork „hammaste vahel [270]), või kui vanduja võtab südame kohalt vestil või kuuel nööbi eest ärä ja v a a t a b kogu aeg sellele [271]), — siis vanne kandub üle neile esemeile ja visa-

[267]) H I 7,600 (17) < Palamuse
[268]) H III 21,607 (36) < Otepää.
[269]) ERA II 63, 61 (115) < Põlva.
[270]) H III 28,826 (6) < Vastseliina.
[271]) H, Mapp 891/2 (14) < Riia < Sa.

tes need ära, pole vandujal midagi karta. Kork, mis „võlsivanduja“ suus olnud, „olev perast must kui süsi [272]); ja kes niisuguse äravisatud raha maast üles võtab, see saab „selle nuhtluse“ endale [273]). Valevandujal pole ka siis „midagist,“ kui ta saab seista palja jalu mulla peal; et see oleks võimalik, tuleb panna m u l d a sukkade sisse, jalataldade alla [274]). — Kolmandaks võimaluseks on ainult m õ t t e l i n e ülekanne: „Vana rahvas ütlevad, et kui võlssi vannma läät, sis mõtlõ mändse eläjä pääle, sis läävad tuu vanmise toole eläjälle ja vanjal ei ollev midägi [275]). — „Kes kohtu ees valet vannub ja ise siis metsa puude pääle mõtleb, siis läheb see patt metsa puude pääle, ja seepärast on [puud] kõveras“ [276]).

Väga haruldane on ebausk, et valevandel võiks olla ka mingit positiivset mõju; näit.: „Võlssivanduja kohtu man pandva leiba ja soola puuhu (põue), siis ei saa leibki ja sool temal perast otsa saama“ [277]).

Kokkuvõte.

Nagu eelkäsiteldust selgunud, on eesti kohtukäimise-ebausk õige mitmepalgne, kuigi senine materjal on veel selles mõttes juhuslik, et ta pole kogutud süstemaatiliselt.

Mitmel juhul on võidud nentida, et kohtukäimisega liituval ebausul, eriti mis puutub kaitsevahendeisse, on palju ühiseid jooni „saksa viha“ vastu võitlemisega. Saksal on usutud olevat enam maagilist väge (hingejõudu) kui talupojal ja on kardetud sellest kahju ning otsitud selle vastu kaitset.

Saksa ja kohtu viha lähedasti sidumine on seletatav arvatavasti sellega, et mõisted s a k s 'mõisasaks, mõisnik' ja k o h t u s a k s 'kohtunik' on olnud ka tegelikus elus sageli ühtelangevad: mõisasaks oli ühtlasi ka kohtusaks. Ja kui mõisasaks arvati talupoega suhtuvat vihaga, siis sai tema viha kõige ähvardavamalt väljendudagi just kohtumõistmisel ja sellele järgneval karistamisel. Sellepärast siis ka ühised vastuabinõud.

---

[272]) H III 28,826 (6) < Vastseliina.

[273]) H I 7,600 (17) < Palamuse.

[274]) H II 33,321 (8) < Oudova; E 50748 (139) < Oudova < Põlva; E 5317 (13) < Oudova < Põlva.

[275]) H II 71,417 (19) < Vastseliina.

[276]) H II 27,708 (10) < Palamuse.

[277]) H III 28,826 (5) < Vastseliina.

Taiad ja uskumused, mis avalduvad kohtu-ebausus, on enamasti tuntud veel laiemaltki. Too, kellele pealepoole tulevad hambad ennem kui alla, ei ole võimukas mitte ainult kohtus, vaid ka muidu igapäevases elus. Hambad on arvatud sisaldavat hingejõudu eriti palju [278]), ja „hambamees“ esineb muuseas ka nõia nimetusena. — Nõiduses üldtuntud kaitsevahendite hulka kuuluvad sool (konserveerivate omaduste tõttu), metallid (raud, hõbe, elavhõbe), tulised söed (tuli), jumalasõnaga õnnistatud esemed (rõivad, sõrmused), ristimärkide tegemine jne. Samuti on rahvausundis sageli esinev nähe, et taigade mõju suurendamise mõttes omistatakse tähelepanu arvudelegi, korrates teatud toiminguid 3, 7, 9 (3 × 3) jne. korda.

Kohtu-ebausu tähtsamaks põhimõtteks on olnud teha end tugevaks, et teiste pahatahtlikkus („viha“) ei saaks teha kahju; muuta end meeldivaks, et mitte äratada pahatahtlikku suhtumist; saavutada esinemisjulgust, et kohtu ees mitte karta ega kogelda. Nagu näeme, on siin üldiselt tegemist kõigiti positiivse maagiaga; ei minda välja sellele, et teha kahju kellegi teisele, vaid tahetakse ainult suurendada iseenda vaimset vastupanu. Seda on loodetud saavutada sel teel, et kantakse enda peale üle jõude, mida arvatakse peituvat teatud ainetes või olendites. Sellega seletubki, miks kohtukäijatel soovitatakse ühes kanda nuustikuga soola, metallesemeid (nõel, sõrmus), panna selga varastatud villadest rõivas, hoida taskus ussipäid, kärnkonni ja nahkhiiri või määrida end nahkhiire verega. Kõigis neis asjades ja olendites on arvatud peituvat maagilist jõudu („nõiaväge“), mida on soovitud enda peale üle kanda. Ussi, nahkhiire ja kärnkonna kasustamine pole siin sugugi mitte juhuslik, vaid neile loomadele osutab rahvasund üldse erakordset tähelepanu [279]), pidades neid kuradi poolt looduks. Ussi imejõud avaldub ta mürgis, mis võib surmata inimestki; nahkhiir on salapärane olend, kes öösiti lendleb ringi, ning kärnkonna on peetud isegi puugiks, kes nõia poolt saadetuna käib võõrastes lautades lehmi imemas. Kuidas aga seletada villa pügamist lammastelt, kes on vaiksed ja alandlikud loomad ega tee kurja kellelegi? Siin on algselt võinud ollagi esikohal see moment, et lammastelt kogutud villade abil on tahetud ennastki muuta vagaks ja süütuks,

---

[278]) Vrd. O. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade (1932), lk. 19.
[279]) Ibid., lk. 60 jj.

et niimoodi tõmmata enda peale „saksa armu“ ja saavutada sel teel head edu nii sakstega üldse asju ajades kui ka kohut käies.

Mõnede taigade ja loitsude mõju näib praeguse arusaamise järele põhinevat autosugestioonile: kohturuumi tuleb julgesti sisse minna, ei tohi mitte kartlikult põrandale vaadata, vaid peab vaatama lakke ja kohtunikele silmi; võrrelda end tugevate ja kiskjate loomadega, kuid kohtunikku lambaga ja kanaga. Viimasel juhul võib algselt olla tegemist nimihinge kujutelmaga: nimetades, olgugi ainult mõttes, suure jõuga loomi, on tahetud neid seega nagu kutsuda endale appi, on usutud jõu ülekandumist ka ainult mõttelise kutse teel [280]). Valevande-taiad jälle näitavad teatud paha („patu“) endast eemaldamist, kas mõnele käepärast-olevale või kaugemalegi esemele.

Eesti kohtu-ebausu kohta ei saa öelda, et see oleks silmapaistval määral võõrast algupära. Kui võrdleme siinseid taigu näit. saksa vastavate taigadega, näeme mitmeid erinevusi [281]). Kohtu rõivas näib seniste teadete järele olevat tuntud ainult Eestis ja eestilisi elemente võib leida ka muis taigades, samuti loitsudes. Et on võinud kujuneda niisugused üldtuntud mõisted kui *saksa viha* ja *kohtu viha,* seegi on tõenäoliselt olnud tingitud meie oma mineviku kultuurimiljööst. Mitmete sellega seotud üksikküsimuste lähem selgitamine oleks võimalik alles siis, kui selle kohta on kogutud uut täiendavat lisamaterjali.

---

[280]) Vrd. O. Loorits, m. t., lk. 43 jj.

[281]) Vt. H. Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III (1930/1931), 669/77.

Muhulaste leedutuledest.

Gustav Ränk.

1934. aasta suvel Muhus uurimisretkel olles sattusin Kuivastu sadama lähedal sealse jaanitule tegemise pealtnägijaks. Et muhulaste jaanituli näib kogu Eestis olevat ainulaadne, vähemalt haruldane, siis olgu järgnevas sellest antud lühike kirjeldus.

Kõigepealt on jaanitule nimetus siin erinev: seda kutsutakse *leedu* või *leedutuli*, kokkukuhjatud põletisainest aga *leedutorn*. Tänapäeval on seal *jaanitule* nimetus küll ka tuntud, kuid seda tarvitatakse rohkem üldises tähenduses.

Jaanilaupäev oli 1934. a. Muhus vihmane ja selletõttu keerles Kuivastu teemajasse aega viitma tulnud külameeste jutt juba hommikust peale selle ümber, kas *leedutuld* teha saab või mitte. Mehi oli seal mitmest külast ja nii saadi siis arutada ka seda, kui kaugele kusagil külas tuletegemise eeltööd olid arenenud. Võõrale pealtkuulajale selgus neist jutlemistest ja arutlemistest ainult niipalju, et mõnes külas juba eelmisel õhtul oli jaanitule jaoks kadakaid raiutud ja mõnes kohas need juba tuletegemise kohta veetud. Pärast lõunat, kui taevas oli selgunud, algas ka Kuivastu ümbruses kibe ettevalmistus õhtuseks sündmuseks. Umbes pool kilomeetrit sadamast Võiküla poole püstitati mere äärde lagedale karjamaale pikk laasitud kasepuu, mille latva oli puutumata jäetud ainult tutt rohelisi oksi. Selle puu tüve ümber hakatigi ehitama tooreist kadakaist kõrget *leedutorni*. Ehitamistegevusest võttis osa hulk mehi — vanu ja noori: kirvemehed raiusid kogu aeg kadarikus kadakaid, kaks hobusemeest hoolitses nende kohaleveo eest ja 4—5 inimest oli tegevuses *torni* ehitamisega. Ka väikesed poisikesed, kes uudishimust olid tulnud seda tööd vaatama, püüdsid igaüks oma jõu kohaselt ühisettevõttele kasulikud olla. Kogu ehituse ajaks jäi üks meestest kas-

vava kadakakuhja otsa, kes seal võttis alt kätte ulatatud kadakaid vastu ja tallas sellejuures okstekihte tihedamalt üksteise peale (vrd. pld. 1, 2). Et ehitist veelgi kindlamaks teha, visati kuhja otsa vajutiseks raskeid raudkive. Muuhulgas lisati kadakate

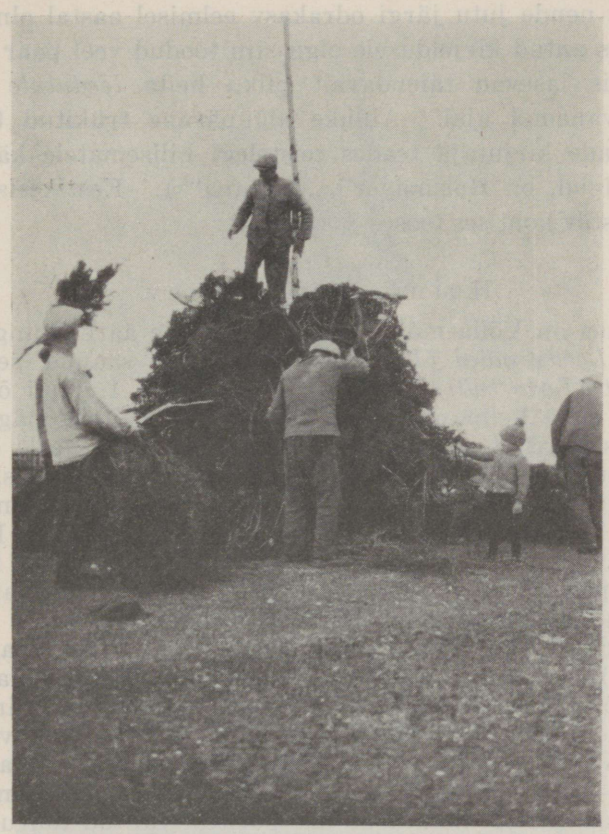

Pildist. G. Ränk 1934.

Pilt 1. *Torni* ümber käib kibe töö.

hulka ka vanu autokumme, (mida muhulased ostavad pastlataldade tegemiseks) et põletamisel head, paksu suitsu saada. Nagu piltidest selgub, kujutab valmis *leedutorn* alt laiemat ja pealt kitsamat kuhja, mille tipust ulatub välja roheline kaselatv (pilt 3).

Õhtul pärast päevaloojangut kogunesid peaaegu kõik külaelanikud, eranditult aga noored, *torni* juurde, mis nüüd rõõmukisa saatel süüdati. Peale selle algas tants ja ringmängud, mis kestsid edasi ka siis, kui *torn* oli juba maani põlenud. Tavalisest

külapidust see jaanitule pidu erines ainult sellepoolest, et sellest ka vanu inimesi osa võttis..

V. Nooda teatel on Muhu Linnuse külas mõnikord tehtud jaanipäevaks ühist õlut, mis toodud vaadiga jaanitule juurde, kus see siis joodud. Kuivastu meestel sel jaanipäeval õlut ei olnud, kuna nende jutu järgi odrakasv eelmisel aastal olnud kehv.

Lisaks antud kirjeldusele olgu siin toodud veel paar vanemat teadet, mis lasevad täiendavalt pilku heita *leedutule* traditsioonidele vanemal ajal. Ainuke algupärane trükitud teos, mis nende ridade kirjutaja teades teistelegi hilisematele käsitlustele allikaks olnud, on Holzmayer'i „Osiliana"[1]). Eestikeelses tõlkes kuulub vastav koht ses teoses järgmiselt:

H e i n a - m a a r j a p ä e v.

„Muhus on Võlla mõisa lähedal maantee ääres küngas, mille nimi on *Leedu mägi (Ledo mäggi)* ja on saanud selle nime *leedutulest (Ledo tulli)*, mida seal iga aasta 1. juuli õhtul, nii siis õhtul enne heina-maarjapäeva põletati. Kuna mägi praegu on põlluks haritud, ei põletata leedutuld enam seal, kus seda muidu ainuüksi tehti. Nüüd tehakse seda mitmes kohas, nii Hellamaal, Liival, Raugil ja suure kõrtsi juures. Kõiki nimetatakse leedudeks (*Ledod*). Sõna *ledo* ei oska keegi seletada. Kui nüüd tuli põleb, võtavad osavõtjad üksteisel käest kinni ja tantsivad ringi torupillimuusika saatel. Noored viskavad jatkuvate hurrahüüete saatel kive tulle.

Pühade eelõhtul peab muhulasel naissoost magataja (Beischläferin) olema, nii jaanilaupäeva õhtul kui ka heina-maarjalaupäeva õhtul. Kuna tantsuring tule ümber peaaegu ainult naistest koosneb, käivad noored mehed, kes magatajat otsivad, ringi ümber ja vaatlevad tüdrukuid, lähevad siis ära, ja käsevad väiksematel, 10—17 aastastel poistel väljavalitud tüdrukud oma juurde metsa tuua. Sellepeale kutsub üks poistest valitud tüdruku mingi ettekäändega tantsivate naiste ringist ära, ja teised poisid, umbes kümne ümber, piiravad neiu sisse ja veavad teda vägisi, üks tõmbab teda vööst, teised lükkavad tagant üle kändude ja kivide, aedade ja aukude, kuni mitmekordse kukkumise ja korduvate heitluste peale salk jõuab ootaja juurde. See tõmbab neiu pikali, heidab ise tema kõrvale ja paneb ühe jala tüdruku peale (seda kommet peab ta tingimata täitma, kui ta ei taha, et tüdruk teda saamatuks peab) ja poisikesed lähevad selle järele ära, et mõnele

[1]) J. B. H o l z m a y e r, Osiliana II, Tartu, 1872, lk. 64, 65. Seda sama on allikana kasustanud M. J. E i s e n teoses „Esivanemate ohverdamised", Tallinn, 1922, ja A. K r u u s b e r g teoses „Esiisade enneajalooline õigus", Tartu, 1920.

teisele oma abi pakkuda. Ilma et ta neidu rohkem puutub, lamab ta nii hommikuni tema kõrval. Need tüdrukud aga, kellele seda juhtub, tunnevad sellest mitte vähe rõõmu, isegi kui neil vedamise juures särk katki rebitakse (Muhu naised ja tüdrukud käivad nimelt paljastes särkides, ainult kui nad ristjatsile ja pulma lähe-

Pildist. G. Ränk 1934.

Pilt 2. *Torni* meister asetab võidukalt viimase kadaka ehitise tippu.

vad, panevad nad omale kuue selga, millist nad *ümbrikuks* kutsuvad). Valimata jäänud tüdrukud suudavad vaevalt oma kadedust ja pahameelt tagasi hoida, ja eelistatute emad räägivad rõõmuga oma tütarde kuulsusest ja paremustest.“[2])

[2]) Leedutule pidu pole Saaremaal kuskil kombeks; see on igal pool nii tundmatu, et ma mitmekordsetest pärimistest hoolimata mujalt kui oma Muhu allikast sellekohta üldse midagi pole teada saanud (Holzmayeri märge).

Nagu sellest kirjeldusest muuhulgas selgub, on leedutule põletamine veel 1870. a. paiku olnud seotud ainult h e i n a - m a a r j a p ä e v a kommetega. Et see teade selles mõttes pole juhuslik ega ekslik, seda näib tõestavat veel teine märge samas teoses,

Pildist. G. Ränk 1934.

Pilt 3. *Leedutorn.*

milles kõneldakse, et Muhus põletatavat ka j a a n i t u l d — ja vastandina leedutulele igas külas või iga kõrtsi juures.[3])

Teine vanem teade leidub Hurda rahvaluule kogudes ja on pärit aastast 1888.[4]) Selles antakse kõigepealt ülevaade leedutorni ehitamisest, mis aga meie kirjeldusele midagi uut ei lisa,

[3]) H o l z m a y e r, m. t. lk. 63.

[4]) H II 41,540 Muhu — A. Pallasmaa (1888).

ning valgustatakse siis mõne iseloomustava lausega jaani- ja heina-maarjatulede vahekorda vanemal ajal.

Nagu Holzmayeri kirjelduses, nii rõhutatakse ka siin, et varemail aegadel on käidud koos *Leedumäel* ja alles hiljem on iga küla hakanud oma ette *leedutuld* tegema. Kirjasaatja

Pildist. G. Ränk 1934.

Pilt 4. Torniehitajaid peale töö õnnelikku lõppu (habemik vanamees keskel on Kuivastu päästepaadi meeskonna kapten).

ühendab kaasaegse leedutule tegemise küll jaanilaupäevaga, kuid lisab sellele, et *leedusid* tehakse ka heina-maarjalaupäeval, mil aga „tornid on hoopis pisemad — ja ikka on näha, et see hooletumalt kõik tehakse". Viimastes sõnades on ilmekalt väljendatud vana heina-maarja-*leedu* traditsiooni pikaldane väljasuremine: jaanitule kõrval see püsis teatava kombejäänukina, millest vähe hooliti, kuni ta lõpuks koguni kadus.

Esitatud andmete põhjal on siis kindel, et Muhus vanemal ajal on põletatud tulesid nii jaani- kui ka heina-maarjalaupäeval, kusjuures nende kahe päeva traditsioonid on hiljem sulanud ühte, või õigemini — heina-maarja-tule traditsioonid on kandunud üle jaanitule kommetele. Sest kui usaldada Holzmayeri andmeid, siis on küll kindel, et vana ühist leedutuld on

põletatud heina-maarja laupäeval, kuna jaanitulesid tegi iga küla oma ette. Hiljem, kui ühise leedutule traditsioon hakkas kustuma ja tule põletamine ise hakkas kanduma endisest ühisest keskusest *(Leedumäelt)* laiali küladesse, tekkisid sellega ka suuremad võimalused kahe eri päeva traditsioonide kokku sulamiseks.[5]) Peetagu ainult meeles, et jaani- ja heina-maarjapäeva vahet pole rohkem kui ainult üks nädal, missugune lühike aeg omakorda on soodustanud nende traditsioonide liitumist.

[5]) Algupärase *leedutule* ja jaanitule mõistete seginemisele osutab ka see asjaolu, et mõnes Muhu külas *leedutorni* ridva otsa asetatakse tõrvatünn, mis algupäraselt sinna ei kuulu; küll aga on see iseloomulik jaanitulele (isiklikud andmed V. Noodalt).

Mulgimaa ohvrikohad.

Oskar Loorits.

1. Vanavara ja päevaküsimused.

Kes vanarahva pärimustega pole tegelnud, võib hinnata neid muidugi väärtusetuks „loraks“ ja eitada nende rakendus-likku tähendust. Sellist eelarvamust süvendavad veel vanavara-uurijad ise, kes kabineti-tarkadena nokitsevad küll igasugu tähenärimise kallal, kuid ei tule mõttelegi rakendada oma uurimustööd ka tegeliku elu teenistusse, vaid vastupidi väldivad ning koguni häbenevad teaduse rakendust elu jaoks, pidades seda oma „akadeemilises“ tõmpuses juba a priori täitsa ebateaduslikuks või vähemalt halvasti tendentslikuks. Aga milleks siis üldse uurida huupi ja oma eralõbuks? milleks raisata riigi ja rahva raha? Ja kas üldse ükski teaduslik uurimus saab jääda päris ilma tendentsita, niipea kui uurija ainestiku deskriptiivse kogumise ja sorteerimise juures hakkab nägema ka perspektiive ja võtab siis teatud sihid, et jõuda selgusele küsimustes kuidas? mispärast? milleks? Eks ole need ometi kogu teadusliku töö kõige põhilisemad ja kohustavamad küsimused, millede asetamisest ja lahendamisest ei tohiks puigelda kõrvale ükski väärikas uurija? Tendents muutub seejuures taunitavaks alles sealtpeale, kus uurija taotleb oma sihte vägivaldselt, vassides ja võltsides või ignoreerides objektiivset materjali. Igatahes ei saa veel alahinnata näit. marksistlikku või fašistlikku teadust ainult nende „tendentsi“ pärast, vaid võõraste seisukohtade ja vaatlusviiside apriorilise eitamise asemel tuleks enne selgitada, kuivõrd need faktilise andmestikuga on põhjendatud. Samuti ei saa ega tohigi pidurdada ka meie oma teaduse rahvuslikke kalduvusi, vaid tuleb otse nõuda, et meie teadus oma materjalid õiglaselt ja hästi läbi töötaks — selleks, et otsida meie tegelikule elule ja mõtteviisile suundi, et näidata meile meie arengutee ja arusaamade tendentse, jah, et juhtida meie saatust sihiteadlikult ja selgesilmselt

parema tuleviku poole, mitte aga seda juhuse ja võõraste hooldajate otsustada jättes.

Mis võib rahvusliku mentaliteedi ja ideoloogia sisu ja suundade otsimisel veel usaldatavamaks teejuhiks olla kui rahva enda endispõlvede loomingus elavana püsinud sihid ja soovid, tungid ja kalduvused, nõuded ja ideaalid? Kus kajastuvad meie senised arusaamad ja kultuurilised võidudkaotused ilmekamalt kui vanavaras, selles põlvest põlve pärandatud rahvatraditsioonis, mis pakub rikkalikke dokumente meie muidu nii dokumentidekehvale rahvusajaloole? Kas ei ole siis loomulik, et kriiside ja murrangute ajal (mis ei taba meie rahvust ammugi mitte enam esmakordselt) püüdkem kõigepealt just rahva enda pärimuste abil selgitada, millised jõud ja tegurid on aidanud kriisidest üle meie esivanemaid juba varemini, ja õppigem siis sellest kindlustama vastavalt omagi elujõudu edaspidiseks. Seejuures ärgem unustagem muidugi ka kaalumast, kuivõrd meie kriisid on sõltuvad just meie seniseist vigadest ja eksimusist, et oskaksime neist siis hoiduda või hoopis parandada neid. Nii näit. olen korduvalt juba sõna võtnud meie orjameelsuse ja moonakavaimsuse vastu, mis on jätnud kogu meie rahvaloomingusse (ja eriti veel usundisse) nii sügavaid jälgi, et peab kahjuks mitmete põlvede elutunde ja maailmavaate kui ka rahvusliku teadvuse ja tahtejõu degenereerumise nähtustest kõnelema. Seda võib küll kurb ja vastumeelt kuulda olla, kuid sellest ei saa vaikides mööda keegi, kes meie rahvast tõsiselt armastab ja meie rahva hingehädadele kosumist soovib. Ja kas pole mure seda mõtlemapanevam, kui degeneratsiooni kõrval lausa väljasuremise hädaohtu salata ei saa, vaid rahvaarvu juurdekasvu ja tõutervenduse nõuded kerkivad üles järjest aktuaalsemate päevaküsimustena ja juba õige kategoorilisel kujul, isegi ametlikult poolt?

Rahvusliku kasvatuse ja tõutervenduse puhul majanduslikke, sotsiaalseid ja tervislikke tegureid rõhutades ja täie õigusega rahva ihule soodustusi nõutades pidagem ometi meeles, et eesti rahvas on elanud majanduslikult, sotsiaalselt ja tervishoidlikult varemini veelgi raskemais tingimusis, jah, sõja, nälja, katku tõttu on jõudnud mõnikord isegi surmasuhu, kuid siiski pääsenud ja jälle siginenud. Kas ei kihuta see meid juurdlema, milles on peitunud siis õieti meie rahva vitaliteet ja mis on andnud elujõudu ihuliselt kannatava rahva hingele? Kas ei oleks kohane just vanavara jäl-

gida, et leida vastust küsimusele, millised psüühilised tegurid on aidanud meid üle kriisidest ja millistest sisemistest jõutagavaradest me oleme varemini ammutanud tahet elada ja sigida põlvest põlve?

Et eriti tõsiseid etteheiteid väljasuremise pärast tehakse tänapäeval Mulgimaale[1]), siis olen valinudki seekord enda vaadelda ka nimelt Mulgimaa massipsühholoogilise murrangu muistselt ja otse ürgselt mentaliteedilt moodsele maailmavaatele, nagu see on toimunud peamiselt viimase saja aasta jooksul ja nagu see murrang on leidnud endale nii sümboolse jäädvustuse plastilisis ja tihti otse põrutavais kirjeldusis just põliste ja pühade ohvripaikade hävitamisest, millega käsikäes hävis side endiste aegade, traditsioonide ja elunormidega. Katkes side endise eluga, kuid hakkas lõdvenema ka side tulevase eluga...

Mispärast?

2. Meie esivanemate ohverdamised.

Põhjamaiste soomeugrilaste usund on võrdlemisi arenematum ja ilmetum kui lõunapoolsemate indoeurooplaste või semi rahvaste oma, ühtlasi ometi ka palju püsivam läbi aastasadade ja -tuhandete. Seda iseloomustab animistlik maailmavaade, mida võime jälgida juba kuni uurali ühisaega välja. Inimese ja teda ümbritseva looduse hingestamine, hinge edasielamine pärast surma, hinge irdumine ihust ja siirdumine ühest kohast või kehast teise — siit on võrsunud meie algupärased usundilised kujutelmad, millele juba varakult on laenatud mitmesugust lisa naabreiltki. Meie hõimude usule ja üldse kogu mentaliteedile eriti iseloomustav on aga otse imeteldav hoolekanne kõigi hingede eest — suurte ja väetite, elavate ja surnute, inimeste ja looduse, kõigi eest ühtlaselt puhta armastuse ja aukartusega. Seda tunnistavad selgesti nii suurejoonelised ja veelgi enam suureulatuselised ohvritoimingud surnuile ja hingestatud loodusele, mida võime jälgida kah juba kuni uurali ühisaega välja. Nii üksikisiku ja perekonna kui ka soo ja kogu hõimu ühine ja järjekindel ohvrivalmus on harraste usutunnete kõrval kasvatanud rahvakarakteris põlvest põlve muidugi ka vastastikust sallivust ja heatahtlust, on arendanud aga

[1]) Mulgimaa kihelkondadeks on Halliste, Karksi, Helme, Tarvastu, Paistu ja osalt ka Viljandi ja Saarde.

eriti tugevaks veel ühtekuuluvus- ja hõimutundeid. Ohvritest, mis on sihitud vaenliku jõu eemaletõrjeks või võõra vastu kaitseks, nendest järjest tähtsamale kohale on nihkunud ohvrid, mis taotlevad oma soo ja oma hõimu kõigi hingejõudude koostööd ja ühisabi. Sellise kalduvuse ühiskondlikku tähendust ei tohita igatahes alahinnata: kui hakkab kaduma spontaanne tung püsiva sideme järele kõigi generatsioonide vahel ja pühalikud hõimuohvrid oma esivanemaile kuluvad otsese hingelise elamuseta traditsiooniks ehk ainult vormiliseks moetäitmiseks, sealtpeale hakkab lagunema ka hõimu tervikluse teadvus ja nõrgenema rahvuslik elujõud, nagu seda paljude rahvaste (ja nii mõnegi oma hõimu) ajaloonäitelavalt kadumise puhul võime nentida.

Soome uurijad on käsitelnud ohtrasti volga, permi ja jugra hõimude ohverdamisi, muidugi ka soome omi [1]), kuid ei ole saanud kahjuks mahti süveneda eesti ainestikku, mis pakub rohket lisamaterjali ja asetab vastavate kujutelmade algupära, arengu ja levingu nii ajaliselt kui ka geograafiliselt hoopis avaramale taustale ega lase kahelda, et meilgi Eestis on säilinud huvitavaid jälgi põliseist ohvritoiminguist, -vahendeist ja -kohtadest. Ajaga need on küll mitmeti moderniseerunud ja võõraste kultuurivoolude mõjul moondunud, kuid ligemal jälgimisel haistame siinsamas oma kodus veel otse ürgset hõngu ja näeme üllatusena, et alles möödunud sajandil on juhtinud meie arusaami ja andnud meile elujõudu seesama igivana usutunne, mis juba aastatuhandeid.

Enne Maailmasõda on U. Holmberg-Harva'l õnnestunud läbi elada ja koguni päevapildistada suuri ja vägevaltmõjuvaid ohvripidustusi volga-soomlaste keskel. Eestlastele sellised hõimupeod olid vaimuliku ja ilmaliku ülemvalitsuse poolt keelatud aastasadu, kuid ei ole raske kujutella nende usulist ja poliitilist tähendust näit. Läti Hendriku päevil ja varemini. Ka pärast Läti Hendrikut peeti neid veel kaua aega, kuni nad järjest varjatumaks ja kit-

[1]) Ühises suures sarjas „Suomen suvun uskonnot", milles eriti huvitavad on: U. Holmberg, Tsheremissien uskonto (1914, ka saksa keeli FFC 61) ja K. F. Karjalainen, Jugralaisten uskonto (1918, ka saksa keeli FFC 41, 44 ja 63). Ülevaate uurali ja altai rahvaste usundist ja ohverdamisist pakub U. Holmberg (-Harva) ingliskeelses sarjas „The Mythology of all Races" IV (1927).

saringilisemaks muutudes lõpuks mälestuseks hajusid. Ainult kodu ja perekonna kinnises miljöös elas ikkagi muistne esivanemate vaim, ja kodused salajased ohverdamised, need sidusid salavõimuga ikka edasi mineviku hingejõudu olevase abistamiseks ja tulevase elu saamiseks. Rõhutan seda teadlikult, sest seni on meie „esivanemate ohverdamisi" ja paganuse taganemist

Foto U. Harva.

Tšeremissi palvetajad ühisel ohvritoimingul looduse rüpes (vrd. tekst nr. 10).

kristluse ees käsitelnud peamiselt teoloogid kiriku seisukohalt ega ole mõistnud seletada paganuse visa vastupanu muuga kui orirahva rumaluse ja vaimupimedusega. Ometi peame suutma aimata selle taga pigemini just igivanu kultuurijuuri ja omapära hindavat vaimuvabadust: „rumalamad" rahvad, kel pole olnud nii tugevaid omakultuuri traditsioone, need on kristianiseerunud harilikult ikka hoopis kiiremini ja kaotanud sideme oma minevikuga kuni ümberrahvustumise või väljasuremiseni. Ja kuigi ma seisan täiesti eemal meie muinasusu elustamispropagandast, mida teevad taaralased, siis ei saa ma ometi eeskujuks seadmata jätta seda võimsat hõimutunnet, mis hoovab meie hingedeusust ja mida meie praegu nii hädasti vajame. Seejuures rõhutagem, et salliv hõimutunne ei ole põrmugi vastuolus inimkonna ja kristluse aadetega.

3. Ohvrikohtade jõud, asukad ja tüübid.

Ohver on ju õieti inimese faktiline l e p i n g teda ümbritsevate jõududega. Milliste jõududega, milliseis tingimusis, milliseks otstarbeks leping sõlmitakse, vastavalt sellele vahelduvad eri juhtudel alatasa ohvritoimingud, -vahendid ja -kohad. Teatud muutlikkus ja juhuslikkus on ohverdamisile seepärast ikka omane, kuid sellekõrval on kristalliseerunud ürgaegadest peale juba ka kindlad vormid ja normid, millede täppis jälgimine on saanud traditsionaalseks ja kohustuslikuks. On kujunenud siis traditsionaalsed ohvrikohatüübidki, nagu näit. puud, hiied, mitmesugused veekogud, mäed, kivid jne., milledele omistatakse kas mingit l o o d u s j õ u d u või mis on algselt s u r n u t e m a t m i s e k o h a d, kus elavad edasi esivanemate hinged. Oluline on igale pühale paigale ta e r a k o r d n e j õ u d, „võim“ ja „vägi“ (murdeti kõneldakse meil just nimelt „võimukohtadest“), mis hoovab siit. Ohvriga ep seda jõudu kohustataksegi a b i s t a m a näit. haiguse puhul või soodustama vilja-, jahi-, kalasaaki ja üldse ohverdaja „õnne“, „osa“, „jätku“. See jõud võib aga ka k a h j u s t a v a l t mõjuda, kui teda halvasti koheldakse. Sellepärast eeldab ohvrikoht kaitset ja j ä r e l e v a l v e t, et teda ei rikutaks ega roojastataks. Siit on võrsunud siis eriliste pühade kodade, aedade jne. e h i t a m i n e inimeste poolt. Teiselt poolt tulevad ka surnud ise koduseid külastama ja tahavad vastuvõtmist, nagu see meil on säilinud veel väga ilmekalt h i n g e d e a j a kombestikus ja uskumusis. Hingedele kaetakse laud roogadega või sagedamini viiakse neile toitu (s. t. siis ohvrit!) tareotsale, lakka laudile, reheparsile, sauna jne. Need kohad muutuvad kodus otsekui hingede asupaigaks. Siin nähakse ja kuuldakse kummitusi, siin hakatakse aga kartma ka pahatahtlikke hingi ja „kurje“ vaime, kuni uuemal ajal „tont“, „vanapagan“ või „kurat“ ise harilikult asendavadki muistseid kaitsevaime ja surnud pereisasid. Käsikäes sellega muutub suhtumine neisse vaimesse järjest külmemaks ja vaenlikumaks, kuni neist tahetakse vabaneda ja neid hakatakse lõpuks otse „v ä l j a a j a m a“ (liiati veel kiriku propaganda mõjul), jah, välja ajama neistsamust asupaigust, kuhu neile varemini põlvest põlve ohvreid toodud ja seega enda elujõudu karastatud . . .

Juhtinud nõnda siis tähelepanu primaarsetele kujutelmadele, millede järgi ohvrikohad omavad erakordset jõudu nii abistamiseks kui ka kahjustamiseks ja nende asukaiks on algselt kas looduse või

surnute hinged, võime nüüd siirduda üksikute tekstide vaatlusele ja mõistame küllap hiljutistegi sündmuste ja mälestuste taga näha muistseid situatsioone ja arusaami. Eesti tekstidele paralleeliks lisan sugurahvaste juurest p i l t e (U. Holmberg-Harva' järgi) — ja need kaugete-kaugete hõimude ohvripildid üksi juba suudavad manada meie silme ette samasuguseid pilte meie omagi rahva kaugest-kaugest minevikust. [1])

MITMESUGUSED OHVERDAMISKOHAD.

1) Meie vanal rahval on mitmesugused ohverdamise kombed ja kohad olnud. Need on esiteks majade ligidal veikesed maalapikesed olnud, mille ümber kõva a e d on olnud tehtud, et keegi loom oma jalaga sinna ei saa ja kust keegi ühtegi rohu peotäit ega puuoksa ei ole tohtinud ära võtta ega muiale pruukida. Peremehe mure olnud iga kevade kõige esiti see, et ta selle aia kindlaks parandanud. Sinna sisse on siis kõigist asjust e s i m e n e o s a ohvriks viidud, kui esimesest uudse viljast, esimesest värskest piimast, võist, leivast, õllest, supist, lihast jne., millest enne ükski ei ole tohtinud maitseda, kui sinna ei olnud viidud. Jäeti seda kas kogemata ehk meelega tegemata, siis oli varsti h ä d a käes, kas inimestel ehk elajatel. Sääl oli kas siga kaelapidi aia vahele jäänud ja otsa saanud ehk kõige parem lehm jala murdnud ehk hobu jalust kõvaks jäänud või peremehele häda pääle tulnud. Siis on pidanud niikohe kas k a n a või k u k k o h v r i a e d a s ä r a t a p e t a m a ja selle v e r i sinna valatama: siis saadud häda vastu jälle abi.

Teiseks olnud veikesed puude salgad, mis i i e k s kutsuti, ka niisamma-sugused ohvrikohad. Neil olnud ka kindlad aiad ümber ja ükski ei ole tohtinud säält oksa ega raagu ära murda ega viia. Need olnud aga enamiste terve k ü l a d e o h v r i k o h a d.

Kolmandaks olnud üksikud k i v i d, kuhu pääle ümberkaudne rahvas ohvrid olla viinud. Need annid või ohvrid olla m a a v a i m u d e l e või m a a - a l u s t e l e viidud, kes siis kõiki tööd on lasknud korda minna ja kõik loomad ja põllud sigida.

Kes neid ohvri viimisi Jumala palumisega ja Jumala kartusega m a h a o n j ä t n u d, neile olevat küll veel häda ja vaeva omal põlvel kannatada olnud, aga nende järgmine põli olevat sellest nuhtlusest ilma jäänud. Mõned aga olevat neid kohte sajatamise ja vandumisega maha jätnud ja mõnesugust r o o j a ja mäda mune sinna sisse visanud; neil olla väga palju õnnetusi ja kahjusid olnud, ja olla nende suguseltsi seas veel kolmandama põlveni vigasid, küürakaid ja tõbisid olnud.

Neljas ohvrikoht olnud T õ n n i või õ n n e v a k k, mis majas isiäralises kõrvalises nurgas p e i t u s peetud, keda igaühe silm ei pidanud nägema. Sinna olla ka k õ i k s u g u s t t ü h j a s i s s e v i s a t u d, kui vaha, raha, riide hilbukesi, lõnga tükikesi, muidugi, mis kangast ehk lõngast kõige esiti

[1]) Järgnevate tekstide pealkirjad, mis ei seisa jutumärkides, on minu pandud. Tekstid on transskribeeritud praeguse kirjaviisi järgi, muidu aga muutmata.

lõigatud, siis vana särgitükka, vanu kindid, sukke, pastlaid ja viiska ja viimaks põlenud otstega peeru tunglid. See pidanud siis maja, aga isiäranis lehma õnne andma.

Viies ohvri koht oli k o l l e, kus keedeti. Mõnel perenaisel olnud see viis, ikka k õ i g e s t k e e d u s e s t k õ i g e e s i m e s e l u s i k a t ä i e ehk palukese tulesse visata. Üks perenaine keetnud kord värskeliha suppi ja juhtunud isi esimese suutäie maitsma, enne kui koldele ohverdanud. Tema mees olla sellekorraga just saunas vihtlemas olnud, kus ta järsku laval kõigest liikmetest k a n g e k s jäänud nagu puu ja kanget valu karjunud. Perenaisel tulnud veel aegsaste oma eksitus meele, mille tarvis k u k e p ä ä kohe lautas maha võtnud ja v e r i sinna ära valatud, millest m õ n i t i l k k a k o l d e s s e riputatud. Siis saanud peremees kohe jälle terveks.

Kuuendamaks oli iga p i d u p õ r m a n d ohvri koht. Sinna ei ohverdatud küll mitte muid andid, kui p u h u t i a g a i g a t ä i e õ l l e k a n n u p ä ä l t, enne kui säält seest jooma hakati, natuke põrmandule maha, mis m a a - a l u s t e jaoks pidi saama.

Seitsmendaks ohverdati või kaabiti h õ b e v a l g e t nende kohtade pääle, kust keegi arvanud enesele h a i g u s t või viga saanud olevat. Nimelt olivad sammaspoolikud, nõgese haigused ja jooksja, mis m a a s t öeldi saadud olevat. Haige pidi siis seda kohta meele tuletama, kus ta maas istunud ehk maganud; sinna pidanud ta siis maa-aluste meelehääks hõbevalget maha kaapima, mille järel ta siis abi saanud. — H II 42, 414/7 (55) < Halliste — J. Jung (1893).

Alustasin tekstide esitamist teadlikult vanameister J. J u n g'i ülevaatliku kirjeldusega, kuigi see ei käsitle otseselt just Mulgimaad. Kuid ka Mulgimaa ohvrikohti kõige enam seni trükipaberil kirjeldanud on sama J. Jung, kelle teosest „Muinasaja teadus Eestlaste maalt" II (1898) ma toon siin mõningaid huvitavamaid näiteid (lk. 54/5, nr. 60/3) Saarde kihelkonnast, mis asustuslooliselt kuulub kah ju osaliselt Mulgimaa kultuurringi:

2) Jäärja Järve talu põllul on ühe vana t a m m e p u u jäänused, kelle ümber, vana rahva juttude järele, mõne aja eest tagasi kivi a h e r v a r s seisnud, kus peal ohvri rahad näha olnud. Vana jutu järele olla seal tamme tüve all vana aja k u l d a varjul. — On vana h i i e koht.[1])

Jäärja Peedu talu piirides olla veel 40 aasta eest tagasi, iga nelja ilma-

[1]) Sedasama tamme kirjeldab arheoloog R. I n d r e k o veel 1923 järgmiselt: „Puu olnud seest õõnes, viimasesse mahtunud 3 inimest sisse. 1864. a. sügisel teinud poisid õõnsuses tuld, millest tamm põlema hakand ja ähvardand ligiolevat maja põlema panna, mispärast maha raiuti 6—8 tunni jooksul. Oksad viidud ära laeva tegemiseks, millest on saadud mõned 10-ned koormad. Kännu juurimisel ei ole säält juurest midagi leit, kuna säält põllust kaunis hiliseid vene rahu on välja tulnud. Ühe sarnase andis peremees arkeoloogia kabinetile. T a m m e j u u r e s o l n u d ü k s a h e r v a r s, mille päält ohvri rahu on leit. Inimesed räägivad, et see vanast mõni ohvri tamm on olnud."

kaare pool, puude otsa õnne vakk või nõiakott ülesse seatud, et õnnetust ega äpardust väljastpoolt talu piiridesse ei peaseks. Neis kottides olnud mitmetsugu kraami, kui liha, rasva, võid, villu, karvu, sulgi, viljateri, linu, riide hilpusi ja raha, mis läbisegi kõik haisenud ja hapnenud. — Veel 30-ne aasta eest tagasi olla Peedu talu piiri ääres pika kuuse otsas üks niisugune nõia kott olnud, mille kallal püssimehed oma osavust katsunud, kunni kott langenud ja tükkide kaupa kõige oma täiega maha kukkunud.

Jäärja Pihlakse talu marjaaedas seisnud vanaste suure pihlapuu all suur lai ohvrikivi, kuhu peale tarviduse korral mitmesuguseid ohvri andisi viidud, millesse aga keegi inimene ei ole tohtinud puutuda. Umbes 60 aasta eest tagasi olla keegi noor, kena tüdruk salaja tüki liha sealt kivi pealt ära võtnud ja ära söönud. Varsti jäänud ta raskeste haigeks ja surnud kolmandamal päeval ära.

Talli valla Uuluta talu õues olla veel 40 aasta eest tagasi väike aiaga ümberpiiratud ohvriaed olnud, kuhu uutse vilja, värsket liha, raha ja muud sarnast kraami sisse on visatud. Aeda ei ole kellegil inimesel luba sisse minna olnud.[1])

Edasi vaadelgem tähtsamaid ohvrikohatüüpe, nagu neid Mulgimaa vanavarakogujad ise kirjeldavad:

„OHVRE KOTUSSIST."

3) Vanast kui veel hengede käimist usti ja pelläti, tetti ka nende häässe kiksugutsit tempe. Küll neid söödeti ja joodeti, küll pelläti neist kurja, küll oodeti neist hääd. Esiäränis söödeti neid aga tähtpäevä õhtudel. Tähtpäevil keedeti ikki esiärälist sööki ja sellest söögist viiti sõs kige päält vaimule. Sellepäräst peeti ka ütte kotust pühässe, kun sedä vaimu arvati ollev, oli see sõs mõni ahervars või puu. Aga sügüse, hengeaal, panti ikki söök nõuga kambre otsa pääle.

Üitskõrd „hengeaal" viinu üits perenaene lihakausi kambre otsa pääle „vaimuksele", aga sellesama talu sulane, kes muidugi enne ärä täädis, et nüid vaimule sööki tuvvas, minnu enne ülesse kambre pääle. Kui nüid perenaene lihalivva üles pannu, söönü ta selle tühjasse ja et toit tal muidugi mokka möödä oli, hakanu ta peenikse ja võõra heliga õikma: „Otsa sai! Otsa sai! Veel ta'as!" Perenaene kuulu sedä ja ütelnu: „Kulla tõisekse, veel tahab, viige veel!" Viit ka veel uus kaussi täis ja kaval sulane pannu kik nahka.

Tõene asi oli aga nendega, kes ahervarde või puie manu pidive viimä. Sinna viiti enämiste nelläbe ja poolba õhtu ja see viijä pidi esi alasti olema ja nõnda minema, et tedä kennigi es näe. Johtus tedä kennigi nägema või temäle vastu tulema, sõs jäi ta kohe hullusse.

---

[1]) Arheoloog R. Indreko teatel (1923) olnud sama Uuluta talu õues püha kask, mille otsas olnud nõiakotid ja vakad, kuhu ohvreid paigutatud — iga sügise uudsest viljast oma osa, iga looma tapmise puhul tükk liha, lammaste niitmise puhul villu jne. Endine peremees hävitanud kõik ära.

Kõrd minnu üits perenaene lihalivvaga ahervarre poole, aga tõise tare (tõistre) sulane tullu paras jagu teolt ja tullu temäle vastu. Tõisel hommukul joosken perenaene nõndasama halasti mõtsa möödä ja roninu puie otsa, nõnda et enämb kennigi ei ole kätte saanu. Ta oli selle peräst hullusse jäänu, et talle sulane vastu tuli ja tedä nägi.

Siin Voore vallan ollu ütel peremehel üits suur hall kivi, midä temä pühässe pidänu. Ega kõrd pidänu peremees ikki sinna kivi pääle kige päält viima, olgu see sõs värske söök, uudine vili ehk uudine leib. Kui ta sinna mõnikord viimäta jätt või uneti, jäi ta esi kohe haigesse. — H III 6, 261/3 (1—5) < Tarvastu — Märt Jõgi (1888).

„UKU VAKK JA UKU PUUD."

4) Igas peres olnud aidas Uku vakk.[1]) See olnud püha. Igast vilja uudisest, mis põllust saadud, toodi kohe esimesed päädlõikuse

Votjaki ohvrivakk ja muud vaimude toitmise nõud Nukharka muuseumis.

järele kodu ja panti Uku vakka, kust nad suurel „Uku pühal", mis üle kihelkonna ehk kogukonna ära peeti, Uku iie salusse viiti ja üleüldiselt tänuks Ukule ohverdati. Uku vakk on ise ümargune olnud. Niine ehk pärna puust lõhutud pind ja pulkadega põhi ala pantud ja kaan niisama kui praeguse silgu karbi kaan, mis meie pool pruugil on.

Ka Uku puid on olnud. Üht näidatakse praegu Tarvastu kiriku mõisa kaasiku lõuna pool kõrval. See on vana kidur mänd. Öeldakse, et selle all Ukule olla ohvertadud. Teine olnud Vooru mõisa põhja pool kõr-

[1]) Kuigi uku-sõna Tarvastus ei ole rahvatraditsiooni pärandatud, vaid kirjanduslik laen, ometi on ohvrivakk meil iseendast igivana andide panipaik surnuile, kelle asemele katolikuaeg on substitueerinud tavaliselt Antoniusest majapatrooni Tõnni (vrd. pilti lk. 234; vt. ka Jungi teksti nr. 1).

val jõe ääres suur kähar tamme puu, selle alla viitud ka uku ohvrid; ka seotud pikki lintisid ja linikuid tema okste ümber ehteks ja Uku auks.

Kõik Uku puud ja iie salud olnud pühad. Neid ei tohtinud keegi rikkuda ega maha raiuda. Oli torm teda maha murdnud, siis pidi ta sinna paika jäetama, muudu olla suurt õnnetust karta. Leebiku Vahval näidatakse praegu jämedat tamme pakku. See on küliti suure lohu või loisu sees maas ja aja hambast küllalti hammustadud, aga siiski üle nelja jala läbi mõeta. Öeldakse, et see vanasti püha Uku tamm olnud, ja kui talu koht müüti, laskis uus peremees teda vana inimeste hoiatusest hoolimata maha raiuda, aga ei saanudki kuhugile viia, vaid jäi sinna samasse paika ilma tarvitamata. Peremees surnud ära, poeg jäänud kehvaks, koht müütud ära, ja nüüd on juba ammugi uued inimesed kohta pidamas, aga vana püha tamme tüvikas puhkab ikka liikumatalt loisa põhjas. Küll teda on katsutud raiuda, küll saagida ja püssirohuga puruks lõhkuda, mida peal olevatest aukudest näha on, aga kõik ilma asjata; kõik paugud on ilma kasuta aukust välja löönd. — E 38 613/5 (2—3) < Tarvastu, Vooru — J. Kala (1899).

„MISSIMÄTTA LOHK."

5) Paistu khk. Adu Ahima kõrtsi juures männikus maantee ääres on üks mäda vesine lohk, mida Missimätta lohuks kutsutakse. Räägitakse, et see lohk vanal ajal üks väga tähtis eestlaste ohvrikoht olnud. Keset seda mäda lohku on üks veiklane mätas, mille pääl pajupõõsas kasvab, mätta ümber on 5—6 jala laiune selge vee ring. Seda mätast saab Missimättaks kutsutud. Rahvas räägib, et tihti sinna mätta pääle üks hall mehike neilmuda, kus ta jalgu vee sees kõlgutades istuvat, vahel laulvat, vahel ise eneses midagi ümisevat; mõni kord käia ta ka üsna lohu ümber jalutamas. Aga nii pea kui keegi temale lähenevat, olla ta kui tinatuhka muda lompi kadunud. Et sellest lohust maantee mööda käib, olla teda väga palju inimesi näinud, sest ta ilmuda igal ajal, kas olgu või öö ehk päeva aeg. Keegi ei võivat sääl lohu juures magada ; kes seda tegevat, aetavat kohe vaimudest üles.

Kord soojal päeval heitnud üks mees Missimätta lohu juurde magama, arvates: ega nüüd päise päeva ajal ikka vaimud mulle kolli tule tegema. Saanud mees aga vaevalt silmad vaotada, kui maa pind nagu raske sammude all tümisema hakkanud ja varsi selle pääle üks hääl kurjasti põrutanud: „Eest! kasi siit meie tee päält! kas sul muial magamise ruumi ei ole?" Kohkudes karganud mees ülesse ja vahtinud uniseid silmi õerudes ümber, kus see eestajaja on, aga midagi ei ole näha olnud. Nüüd ei ole ka mees teist korda enam sinna julgenud magama heita, vaid läinud minema.

Pääle selle olla sel lohul veel niisugune imelik omadus, et kui kuiv suvi olevat, siis tema rohkeste head karastavat vett täis tekkivat, kuna vihmasel suvel vesi nõnda ära kaduvat, et ainult pehme muda järgi jäävat. Vee tõusmise ja alanemisega tõusvat ja alanevat ka lohu keskel olev paju põesaga kaetud mätas. Mida kuivem suvi, seda rohkem ajada see lohk vett välja. Ükskord, kui väga suur kuiv suvi oli, ajanud Missimätta lohk nõnda palju vett välja, et vood juba üle maantee tunginud. Kõik karjad ae-

tud sinna jooma ja ümberkaudsed talud ka üsna kaugeltki vedanud Missimätta lohust vaatidega vett, sest kõik kaevud olnud kuivaks jäänud. — E 29 239 < Paistu — A. Suurkask (1896).

6) Sellesama tee ääres seisab veike sooke ehk õigemine lohuke, kus sees üks mätäs on, mis vanal ajal õige iseäralik olla olnud. Rahvas nimetab teda Missimättäks. See sookene seisnud vett täis ka kõige kuivematel aegadel. Mida suurem puudus mujal veest olnud, seda täiem olnud aga „Missimättä“ sooke. Ka siis, kui siinmaal 1867. aastal suur põud oli, olnud Missimätta lohk kaugelt üle äärte vett täis.

Iseäranis tähtsaks pidanud aga vana aja rahvas Missimätast selleperast, et mätäs vahel põhjas, vahel aga vee peal seisnud. Kui mätäs vee peal olnud, tulnud viljarikas aasta, aga kui põhjas, siis viljaikaldus. Selleperast olnud mätas ka õige tähtjas ja kaugelt-kaugelt rahvas käinud iga kevadel teda vaatamas. Vanad pagana usku eestlased ohverdanud ka siin Missimättäle ja visanud leiba, vahel ka eluga lapsi Missimätta lohu laentesse, et siis nende jumalad mättä vee peale tõstaks ja siis viljarikas aasta tuleks. See mätas oli hilja aja eest alles ja oleks ka vahest praegu olnud, kui mitte metsavahtidel luba ei oleks antud vallamehi kroonu metsa kraavisi kaevama ajada. Niipea kui luba tuli, ajas siinne metsavaht vallast mehed kokku ja laskis Missimätta lohu kraavidega kuivaks; sest saadik kadus ka mätas, ainult veike sooke on sääl veel näha. Rahvas neab aga kadunud metsavahti, et ta mätta, mis juba vanal ajal au sees oli, neilt ära riisus. — E 44990/1 < Paistu khk., Aidu v. — Johan Turp (1905).

Missimätta-lohu kohta on ka J. Jungil hea kirjeldus:

„OHVRI LOHK.“

7) Aidu mõisa maa sees, Ahima kõrtsist põhja pool, kutsutakse ühte lohku Missimätta lohuks. See olla 1/6 vakamaa suurune mudase põhjaga mülgas. Kesket seda lohku olla üks heinane mätas, 6—7 jalga läbi mõeta, kelle keskel veike paju põesas kasvanud. See ep see missimätas ollagi. Selle mätta ümber olla vee ring ja vee ümber punane sambla ring, kus heina karvagi ei kasva. Kus sambla ring ära lõpeb, seal on nagu vagu vahel, siis hakkab lokendav hein. Tähelepaneku väärt olla seal juures, et vihmasel suvel vesi lohus kõige mättaga sügavamasse vajuvat, aga kuival suvel kõrgemasse tõusvat ja üle ääre vett välja ajavat. Mida kuivem suvi, seda rohkem ajada vett välja. Kui 1868. aastal suur põud olnud, et vesi igas kohas ära kuivanud, siis ajanud see lohk väga palju vett välja, et kõik ümberkaudsed karjatsed oma loome seal jootmas käinud ja ka inimesed oma tarvituse vee sealt viinud, sest et seal hea maitsega külm vesi olnud.

See lohk olla vanal ajal ohvri paik olnud, kuhu uutse vilja ja mõnesuguseid andisi olla ohverdatud. Keegi ei olla tohtinud selle lohu ääre magama heita, seda olla vaimud kohe ülesse äratanud, öeldes: „Tõuse üles ja mine siit meie paigast ära, siin ei ole luba elavatel magada.“ Ka nähtavat ühte halli habemega vana meest iga õhtu videviku ajal seal lohu ümber kõndivat, aga kui

keegi sinna ligemale minevat, siis kaduvat ta silmapilgul lohku ära. Ka olla teda keskpäeva ajal nähtud missimätta peal istuvat.

Nüüd olla metsavalitsus kraavi sellest lohust lasknud välja kaevata, mis lohu palju tühjemaks olla tõmbanud, aga ommeti mitte kuivaks teinud. Ka missimätta pajupõesas olla kirve all langenud. — J. Jung, Muinasaja teadus Eestlaste maalt II (1898), lk. 132/3 (nr. 36).

Üldse väärib tähelepanu, et ohvrikohad sageli just madalal või lohus on, kust imbub ju elustavat loodusjõudu — vett:

„OHVRI LOHK."

8) Halliste kihelkonnas, Kaarli vallas on Taukle talu põllu sees üks suur madal koht, mida „Ohvrilohuks" kutsutakse. Lohus seisnud vanal ajal suur ohvrikivi, mida nüüd mõne aasta eest taluomanik ära häävitanud on. Nagu vanemad inimesed jutustada teavad, viitud vanal ajal sinna ohvri kivi peale iga aasta esimest „uudsi" vilja ja ohvertadud seda jumaladele, selle kindla uskumisega, et siis tuleval aastal vili jälle seda ilusam kasvaks. Kes aga ohvri kivile vilja ei viinud, sellele öeltud alati, et temal tuleval aastal põllu pealt midagi loota ei olevat. Kui kellegil mõnel aastal vili ei kasvanud ehk mõnda viisi ära äpartanud, siis kuultud alati kaebtusi selle üle, et see halba vilja ohvrikivile oli viinud. — Vanemad inimesed nimetavad, et räägitud ohvrilohk ja kivi ainult Sammaste küla jaoks olnud. — H III 24, 699/700 (1) < Halliste — J. P. Sõggel (1896).

„HIIE- JA OHVRIKOHAD."

9) Hiiekohti meie pool palju ei ole, küll aga muid vanu- ja ohvrikohti. Nendest olen ma enne Teile kirjutanud ja ka täna. Kordan siis mõne tähenduse veel juurde. Halliste Kaarli Sammaste küla Ohvrilohk, mis Taukli talu põllu sees on, olla iga aasta esimest uudsi vilja viitud ja ohvertadud seda jumaladel; mil päeval just, see ei ole teada. Niisama viitud ohvrid, vilja, rahasid ja mitmesuguseid ehteid Taru kirikumäele ja ka Uue-Kariste kirikumäe peale. Uue-Kariste Reinse küla kirikumäe peale viitud uudsi vilja iga aasta tõnnisepäeval ja ohvertadud siis jumaladel. Niisama ohvertadud ka sel päeval rahasid sinna mäele, mida nüüd tihti on leitud. Ohvertajadel olnud ohvertamise ajal valged linad ümber ja sel moodil käinud nad ka seal mäe peal palumas. — E 19651/2 (3) < Halliste khk., Kaarli v. — J. P. Sõggel (1895).

„JAANILAUPÄEVA ÕHTUNE ORJUS."

10) Vanal muistsel ajal olnud jaanilaupäeva õhtud suureks ohverdamise ja jumalatele andide toomise ajaks, millal siis kõiksugu tempusid tehtud. Ka olnud esivanematel iseäralikud kohad selleks otstarbeks välja valitsetud, mis harilikult metsas suurte puude all või suurte kivide ümber olnud.

Leebiku vallas oleva Kerasoo talu maa seest võib praegu kohta näha, mis vanal ajal üks niisugune ohverdamise koht olnud. Koht on ümargune lage plats metsa sees. Keset platsi on sammu viis pitk ja

sammu kolm lai madal koht, mis välja näeb, nagu oleks see inimeste kätega sünnitatud, aga mitte sinna looduse valitsejast valmistatud. Selle koha kohta võib rahva suu sõnasõlmitustel järgmise lookese pajatada.

Vanal ajal pidanud ülemal nimetatud talurahvas iga jaanilaupäeva õhtul metsasalus selle ümarguse platsi pääl pidu või tonditeenistust. Selle pidu vastu valmistatud mitu päeva, valmistamine olnud iseäranis perenaise hooleks, kes siis selleks õhtuks võid teinud ja leiba küpsetanud. Ka ei söödud kolm päeva enne jaanilaupäeva piima, vaid hoitud see kõik eeltulevaks piduõhtuks. Kui siis laupäeva õhtul päike looja läinud ja pimeduse vari ennast hingama läinud ilma pääle välja laotanud, kui linnud ja loomad unerüppes puhanud ja looduse templis täielik vaikus valitsemas olnud, alanud pidu. Kesk platsi, madala koha pääle tehtud suur tuli, mille ümber pere rahvas ringi istunud. Toodud siis kodust piima, võid, leiba ja muud söögikraami, mille kallal siis pererahvas oma hammaste osavust näidanud, kuna enne aga sellest üks osa jumalatele ohverdatud. Söömise ajal vedanud üks valget lehma, millel must riie selga olnud seotud, ümber tule selle otstarbega, et siis jumalad seda õnnistaks ja ühes temaga ka tervet talu karja.

Kui nende tembutamist mõni teine juhtunud salamahti kõrvalt vaatama, siis pole sellega head juhtunud; läinud aga keegi, kas kogemata või meelega nende hulka, siis võetud teda rõõmuga vastu, söödetud ja joodetud ning saadetud jumalate õnnistustega kodu. — E 42844/7 < Helme — Paul Madisson (1902).[1])

„JÕGEVESTE IIE."

11) Soolikse talu karjatee kõrval, kos tä risti suure teest üle lät, ollu vanal ajal Jaanimägi. Et küll sääl sukugi mäke ei ole, siski kutsutes toda kotust veel prillagi Jaanimäes, selleperäst et sääl vanast egäl jaaniõdagul jaanituld tettu. Tule ase ollu tiiru rõngast sammu kümme laga, aseme ümbre ollu 9 (mõne ütlemise järgi 11) suurt kivvi pantu. Jaanitule ümbre söönuve peremihe ja perenaese ja joonuve viina. Noore inimse käenuve ümbre tule käest kinni oiten ja laulden. Kari aetu kah tule ümbre. Kats õle sütsi ollu suure nuia otsa keidetu, tollege aetu elajid ümbre tule ja toda kutsutu ohu-roosas. Veel ollu moodun sel ööl hobesid kodun muru pääl vankride küllen oita. Enne jaanipäevä käenuve perenaese sinnä kokku maajumalele ohvrit viimä: sõira, võid, piima jne., esi pallelnuve: „Armas maajummal, võta sellest samastki raasiksest!" jne.

Jaanimäelt ommugu pool ollu üts ohvri kotus kate Soolikse talu (vahel) piiri pääl suure tee veeren üte suure katearulitse kadaja all. Sinnä viidu andid, kike uudset: õlut, võid, vaara, piimä jne. Ohvrit viidu engeajal, jaanipäeväl, jüripäeväl, kadripäeväl ja muil tähtpäevil. Kui kellegil sellest aigus tulli, et tä jumale vastu essin olli, sis pidi tä seeni ohvrit viimä, kui tä jälle terves sai. Edimest emä piimä ja ka edimest lehmä piimä pidänd Pellil (nüidne nimi) viimä. Vana

[1]) Selle teksti on avaldanud ka M. J. Eisen, Esivanemate varandus (2. tr. 1908), lk. 37/8.

Nähri Andres Einer, tolle aane kiriku vöörmölder, ragunu tolle kadaje maha ja ääviten iie ärä.

Arusel, Laossel ja Põrgu-Nähril ollu iis toome puhman. Põrgu-Nähri jumalet kutsutu Indu's.

Säksi ja Toosi iis ollu tapu aian. Säksi Jaani esä Ants viinu ütskõrd maajumalele piirakid. Kui tä põlvili lasken Jumalet palleme, tullu peni ja nakanu ohvrit söömä, nii saanu ta ohver ära rikutus ja pidänd uus ohver toodame. — H II 24, 17/9 (2) < Helme, Jõgeveste — P. ja J. Einer (1889).[1])

„OHVRI TOOME PÕESAS."

12) Umuli (Ummuli) valla maa pääl lageda söödil olnud vanal ajal toome põõsas, mis ohvri toome põesaks kutsutud. Selle ohvri põõsale ei viitud mitte headele, vaid kurjadele vaimudele ohvrid. Ümberkaudsed talunikud pidanud iga üks omast esimesest vilja saagist, ka esimesest piimast, kui nad ise veel seda ei olnud maitsnudki, jne. sinna põesasse ohvriks viima. Aga kes ei ole viinud, see ei ole esi, ei ka ükski tema loom sinna lähidale minna tohtinud, — jäänud kohe haigeks ehk surnud lihtsalt ära. Viimaks oli katsutud, ohvri põesast maha raiuda, aga kes laastu ehk oksa oli lõikand, oli põesast kohe veri jooksnud ja raiuja surma peale haigeks jäänud. Kohaline vaimulik, kes na ääri-veeri mööda ohvri põõsast kuulnud oli, võttis piibli ja kiriku riistu, õnnistas kaugelt seda kohta, — siis jättis kurivaim oma pelgupaika maha ja põõsas raiutud kohe ära ja siis ei ole kelgi raiujal viga olnud. Sest saadik saanud Ummuli rahvas ristist lahti. — E 27295 (9) < Pärnu — Johann Kukrus (1896).

„MIS ÜKS MEES EBAUSU PAIKADELE TEINUD."

13) Taagepera vallas elanud ennemuiste üks mees, kes kõik, kus ta mõne püha puu täädnud, maha raiunud. Kivi unikud, kuhu jälle vanapaganatele putru viidud, neile pannud ta püssirohtu alla ja lasknud sinna poole, kus tähed säravad. Veidike sinist suitsu ja selle järele ka sinist tuhka jäänud järele. Rahvas imestanud, et miks pärast vanapagan sellest mehest sugugi jagu ei saa. — E 3082 (14) < Helme — J. Karu (1894).

Nii oleme skitseerinud siin elavate näidete varal mitmesugused ohvrikohatüübid, ohverdamistoimingud, vahendid, esemed, aja ja ka ohvrite saajad, kes algupäraseist haldjaist ja surnuist on degenereerunud „kurjadeks" vaimudeks ja keda aetakse lõpuks minema piibli ja püssirohuga. Veel rabavamalt avaldub selline muinasusu järk-järguline allakäik spetsiaalsete ohvrikohatüüpide puhul, mille vaatlusele nüüd siirdugem.

[1]) Selle teksti olen avaldanud kirjakeelistatuna ka oma lugemikus „Vanarahva pärimusi" (= Valimik kirjandust keskkooli I klassile, 1934), lk. 84.

4. Pühad aiad.

J. Jung mainis juba eespool (tekstid nr. 1 ja 2) muude hulgas ka ohvriaedu[1]), mis oma laadilt kaugemate sugurahvaste vastetega nii sarnanevad, et ei saa kahelda nende ühises algupäras ja järelikult väga kõrges vanuses. Väärib rõhutamist, et Eestis selliseid ohvriaedu mäletatakse kõige paremini just Mulgimaal,

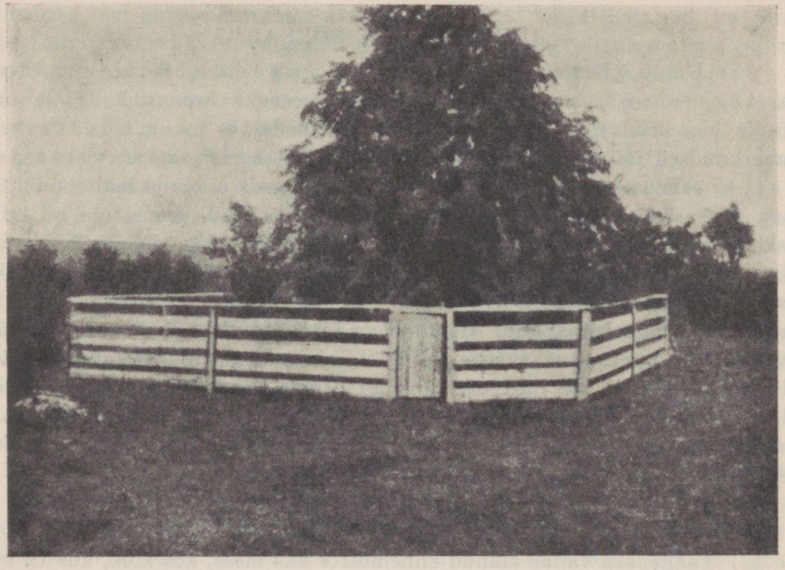

Foto Y. Wichmann.

Votjaki ohvriaed ehk „laas" (*lud*).

kuigi üksikuid andmeid neist leidub ka mujalt Lõuna-Eestist ja vähemal määral Põhja-Eestist. Seniseist trükiteateist eesti ohvriaedade kohta huvitavamaid ja tähtsamaid on kahtlemata O. Kalda omad Kraasnast, kus nimetatakse sellist aiakest meie esivanemate usulisele ja kõlblale arusaamale nii iseloomustava terminiga „puhas-paik". Ka venekeelne nimevaste Kraasnas сулёвое мѣсто, s. t. tõotusekoht baseerub igivanal kujutelmal tõotusest kui ohvrilepingust.

---

[1]) Vt. lisaks J. Jung, Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest (Kodu-maalt Nr. 6, 1879), lk. 38—40; M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised, 3. tr. (= Eesti mütoloogia III, 1920), lk. 98 jj.; O. Kallas, Kraasna maarahvas (1903), lk. 73 jj. ; J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus (1894), lk. 30 jj.

14) Aasta paarikümne eest oli veel mitmes talus Halliste kihelkonnas „ohvri aedasi“. See oli üks veike aed, enamiste talu läve ees, taras-aed oli tal ümber. Aeda kaunistasivad mõned vahtrad, jalakad, pihlakad; nähti mõni rohu sisse uppunud tikerperi ehk sõstra põõsas; aia taraseid ja teibaid mööda ronis sagedasti humal ülesse. Vaikne ja püha oli niisugune paik. Inimesed, iseäranis vanemad, vaatasivad aukartusega selle aia pääle. „Ohvri“ aeda viiti igast „uudisest“ oma osa: see oli „ohver“. Küpsetati uudist leiba, siis jagati ka ohvri aiale oma pätsikene, mille tegemiseks pääle jahu ja vee veel mitmesugust kraami, ohvri kraami (liha, villu, võid jne.) pruugiti. See ohver viiti öösel ohvri aida, — hommikuks oli ta ju kadunud. Ohver oli vastu võetud. Kes teda aga võttis, ei ole meie arutada. — H II 42, 301 < Halliste — Juhan Kivikilt (1892).

15) Ohvri aed oli üks süld igapidi veikene roigasaed ja sellel olli tõine aid ümber, et ütski sinna külge ei saa puutuda. Sest sellel saanu alati viga, kes sinna aia külge juhtus puttuma, ja muidu ei saanud tervest, kui pidi nõnda üteldud valget viskama ja nõia käest nõu küsima, mis teha tuleb, — kas õbe raha küljest valget kaapima, punast lõnga ehk soola viskama ohvri aeda. Mõnikord käskis ka nõid eelnimetud asja laia vee pääle ehk aia nurkadesse visata üteldes „ohver sulle, tervis mulle!“ Nimelt siis, kui midagi häält ega elü es kuule. Jaanipäeväl põletadi ohvri aia jaanituld. Kari aeti tule ümber ja pere panti tule ümber sööma, et siss ohvri aid kellelgi kurja ei tee. — H II 29, 430 (65) < Karksi — Lõhmusmägi (1890).

16) „Tont tiid, mis minu latsel nüüd sälga om tullu? Kärt, tulle vaata!“ Kärt, kes üks neist vanausu jüngrinnadest olli, ütles: „Ni om maast; tão om neid pallu näta. Vana rahvas ütlive iks: kui suvel udutsid ommugid pallu om, sis om pallu maast saanu aigusid näta, nee punatse leki om tõeste maalise.“ Lapse ema Viiu, kes alles 2 tosinat suid kui ka 2 tosinat talve oligi ilmas elanud, küsis: „Mis maalise ehk maast tullu, mis see tähendas?“ — „Noor inimene iks rumal, nigu ma ütli, ära lase last alla vana sanna kõrva minna: säält tuleve latsele alva aiguse, näe omgi kähen.“ — „Mis tont sääl vana sanna kõrvan sis vika om, et last sinna laske ei tohi ja latsele säält aigusi ja maalisi külge nakkase? Sääl om siande-sama maa kui egal kottal ehk ennembi veel paremb, sest sääl kasvive mullu parem kapsta ja kaali kui mujal aidu seen, ja sina ütled, et tu maa alb maa om!“ — Kärt: „Noore inimese om iks rumale, nema ei tiia midägi, aava iks lorri pääle, ei usu aigusi ja aiguse andjid kottusid. Alle Sõnni Matsi aigu olli sääl sanna kõrval ohvri aid, ning säält sandik om tu maa pellate“. Viiu küsimise pääle, mis tähentab ohvri aid, seletas vana eit aga häste jämetal toonil:

„Vanal aal olli egält talul oma ohvriaid, kos kik talu kurja vastalise, kui neid johtusi olema, tetti. Sinna aidu sisse panti ega kõrd, kui midagi värsket sügisetsel ajal tetti, oma jagu. Keedeti olgu taht uudse sööki, iks kiige päält anti ohvri aida. Kisti sügise mesi-puid, sis kige ilusembe käre, kos puhas mesi ning häste täis olli, viidi iks ohvri aida“. Naer tükkis selle jutu järele Viiu uultelt ilmsiks tulema, aga ta oidis oma pale kõrvale ja küsis edasi: „Mis kasu and siande töö ja kes selle töö toimetaja olli ning kunas seda vigurit mängiti?“ — Kärt nuuskas tubakat, aevastas ning akkas

uuesti juttu: „Ütsinda vanembe inimese, kes neist asjust tiidseve, nigu peremees ehk -naene, talu ema ja tõse, kes targembe siandsid asju teedma ollive, teiva seda, sis kui kengi seda, nimelt noore inimese, seda es pea nägema. Sa küssed: Mis kasu perast seda tetti? Ega kõrd, kui seda es tetta, olli alb kõrd selle asja edesiminekid, mikkest Temale andmede jäi, nigu karja loomest, mesi-lindest, tõu-viljast ning kigest, mis talu sissetulekusse putte. Hooletus lei seda meest!“

Nagu näha on, et sel vanal eidel tõeste hää jutu and on, ja ta rääkis ka tõeste, mis ta olli kuulnud ja näinud, sest täätuse puudusi tal va tühjaksel küll ei olnud. Isegi mõista: kes 86 korda puulehte tulekit ja lehede minekit on näinud, see on muidugi targem ja täätusest rikkamb, kui selleaegsed kihelkonna kooli õpilased, kes nüüdsel ajal väga väha kodumaa vana ajalugusid uurivad, sest neil polegi aega selle jaoks määradud. Natukese inge tõmbamese järele laperdas vana eit edasi:

„Nädal perast mihklepäeva nakkab hingede aig, siis tapeti must sõnn ärä, mida Mihkle päävast saadik kinni peeti, kus teda selle nädaliga tubliste söödeti. Nimetud päeval keedeti see sõnn ärä, kost kige päälmine püti täis ohvri aida sai viitus, kon enge sedä ära karistive. Tõne püti täis viidi tare otsa pääle, ütelden: Söö seda meile tullen, tõse too Sul ärä minnen! Ja ommugu es näe enab koskil nääti, ses kos sääl olla võisegi: mõnel talul kooli jo mitu enge aastel maha, ning ni tahive kik oma andest saia. Seda aiga om neli nädalit engede tulekist seeni kui minekini. Sest nädal enne märdipäivä 2-sel talvekuu pääval, sis läävä enge ärä. Nüüd tapeti ses õdakus kanu ja üts must kukk ärä, kellel kõllatse jala pidive olema, ja säält anti see lubatu and kätte, mis tullen lubati. Viiu, sa tiiad, et see [hingede] maal oleki aig iga aasta lämmi ja tossune aig om, ja kui na lääve, sis om pia külmembe aja loota.“

Viiu oles veel kullelnu, kui tema laps, kellest akatuses rääkisin, mitte nutma ei oleks akkanud. Vana eit jättis käesoleva jutu järele, andis Viiule nõu nimetud Tuple Maredi juure minna, kes lapse nimetud aigusest vabaks tegevat. Ehk küll Viiu kaksipidi oli selle nõuga, siiski andis ta viimaks järele, võttis lapse ja läks Tuple Maredi juure, kes muidugi märjukesest aiguse ära tundis ja õpetas, et laps pidada edespidi kõvaste selle alva koha päält kõrvale oitud saama, muidu lapsest saada viimaks väga pitkaline põdeja. Ta käsknud valgid, mis muud ei olevat kui vana õbedad, arvatud aiguse sünnitaja koha pääle viia, siis saada laps kohe terveks. Viiu viinud ilma kellegi täädmada üks rubla vana õbedat, see olnud neli 25 kopika tükki ehk neli Karolinna vana ohvri aia asemele, kust vana Tuple Maret ommiku koidu puna aal rahad ära koristas, mida ma ise ilma täädmada juhtusin nägema ja kui petist ja varast saagiga minema virutasin. — H I 2, 353/5 (30) ja 358 < Helme — H. Karolin (1889).

17) Ühel talul olnud ohvriaed. Poiss pannud salaviisil tähele, et perenaine igast saagist ja söögist ikka oma jau aeda halli kivi kõrvale viidud. Poiss tahtnud aga ka oma silmaga näha, kuhu see viitud kraam sealt õige jääb. Kui kord perenaine jälle kausi täie suppi värske lihaga kivi kõrvale kallanud, hakkanud kaks teist poissi teine teisega käredaste tülitsema (muidugi kokkupeetud nõu järele). Perenaine jooksnud

kohe vaatama, seni pannud kolmas poiss tähele, kuhu ohver jääb; kadunud see aga ise endast ära, et midagi pole näinud. Kord läinud peremees ja perenaine pulma. Poiss k ü n n u d kodus maad. Olnud künni järgi ohvri aia kõrval. Mõtelnud: künnan õige selle aia üles, mis ta muidu siin ilma asjata seisab. Ta lükkanud nõrga aia v õ r g u eest kõrvale ja künnudki teise üles. — Teisel hommikul, kui poiss maast ülesse tahtnud tõusta, näinud ta, et jalad p a i s t e t a n u d olid, kuna aga valu vähematki ei tunnud. Ta kaebanud oma häda ühe vana naisele, kes seal ligidal elanud. See ütelnud: „Kulla pojuke, su lugu on väga paha, iseäranis veel, kui peremees kodu tuleb, sest su häda on sulle ohvri aia kündmisest tulnud, aga ma tahan katsuda, sind aidata.“ Naine toonud siis o h v r i a i a s t m u l d a, õ e r u n u d sellega paistetanud jalgu ja l u g e n u d ka sõnu peale. Kohe jäänud paistetus maha ja õhtuks olnud jalg terve, nagu ennegi. Naine seletanud, et kui su jalg pikemalt arstimata oleks jäänud, siis ta su elu oleks võtnud. Kui peremees teisel päeval koju tulnud, olnud ta hirmus kuri, sest ta keigeparemad hobused, lehmad, lambad olnud keik sirevel maas. Küll siis katsutud igapidi paha jälle heaks teha; tehtud aed ohvri aiale ümber ja palutud aia ääres, kuni jälle ohvrit hakatud viima. — E 34949/51 < Halliste — H. Reissar (1897).

18) Olnud ühel talul o h v r i a e d. Keset aeda olnud suur l a i k i v i, sinna viidud i g a s t e s i m e s e s t s a a g i s t, nagu viljast, piimast, ka rinna piimast, kui seal talul juhtunud laps olema. Poisikesed k u s k n u d läbi aia aeda. Kohe jäänud peremehel hobune haigeks ja olnud koolmas. Siis viinud perenaine piima ja mett ja käinud kivi ümber ja palunud kangeste. Siis saanud hobune jälle terveks. — E 31046 < Halliste — H. Reissar (1897).

19) Va Anistekülä Jõksil võtten pernane levä õhtu ahjust vällä ja panden „tema“ p ä t s i k e s e l e v ä m õ h e p ä ä l e. Hommugu lännu karja poiss karja ja mõtelnud, et pätsik tema jaus om tett, võtten karja manu ja s ö ö n u ä r ä. Küll ollu sis veli selle talu rahvas kimbun, ärä tahten k ä k i s t e.

Mäe külä Kitsil ollu „t õ i n e“ m a r j a a i a n u r g a n, ütskõrd võtten va „Sortsu Märt“ üte a i n u k e s e m a r j a, pisten suhu ja s ö ö n u ä r ä, ütelnu, et „saa nätä, mis ta mull iki tege“. Saanu marja ärä söönu, küll hakanu veli sis röökme, maha tahten iki veli kurku võtta. Temä ollu ka K i t s i t õ u s t, e g ä t a m u d u k a k e d ä g i e i o l e s t e n n u. Peräst Märti tulli Laur Kitsil, tema es joole tõist änäp „p i d ä n u“, temäl es joole tennu ta ka kedägi. — H II 42, 729 < Karksi v. — J. Hünerson (1892).

20) Karksi vallas elas Kitse talu peremees Laur. Ta valmistas igal J a a n i l a u p ä e v a l õ l u t, k a r a s k i t ja v õ i d, tegi ukse ette m u r u l e t u l e, pani igast toidust osa tule ümber, ajas siis karja (kõik koduloomad) 3 korda ümber tule, iga kord igast toidust vähe ära võttes, mida a e d a, teiba alla valmistatud a u k u visati. Tule ümber oli kõik pere koos, ka kassid ja koerad. Ülejäänud toitu võis pererahvas ise tarvitada. Aiast ei tohitud aiavilja ega m a r j a ü h e l e g i v õ õ r a l e e g a k a n a i s t e r a h v a l e a n d a. Kord söönd s u l a n e aedas vabarnaid. Sulase naine olnud väljaspool aeda ja ütelnud: „Sa sööd ikka ise marju, anna ometi mulle ka natukene.“ Sulane annud marju, kuid tal tõmmatud selle eest „kõri maha“, nii et pole enam õiget moodi süüa saanud: neelamisel logisenud kurk ja hädavaevalt saanud sööki

alla neelda. See viga jäänud tal surmani külge. — E 50878 (1) < Karksi — A. Laan < Mai Kangur (1920).

21) Ohvri aedasi nimetati hiljem t o n d i ehk p e l l i aedadeks.

T a k e p e r a s U m p a l u t a l u s olnud veel hilja aja eest niisugune tondi aed. Kust ajast teda pidama hakatud, ei ole teada, aga mõne kümmne aasta eest tagasi viitud sinna veel a n d e i d: elajate poegimisel värskest piimast, uudsest l e i v a s t, värske l i h a supist jne. ja nimelt enne, kui keegi seda isi oleks maitsnud. Jäänud niisugune ohver kogemata ehk meelega andmata, olnud varsi õnnetus käes, olgu inimeste ehk loomade juures.

T a k e p e r a L o p s u t a l u s olnud niisamasugune ohvri aed. Talus olnud korra p u l m a d ja sinna tulnud mõisa poisid kontvõeraks ehk „litslusikaks". Peremees ei ole neile kedagi anda lasknud, vaid käskind kontvõerastele silme vahele reustata. Mõisapoisid läinud vihaga ära ja teutanud koerustiku pärast enne äraminekut ohvri aia ära. Varsi olnud peremehel silmnägu kuklasse pöörtud. Ohvri aed puhastud ära ja palutud poisid tagasi pulma ja peremees olnud varsi jälle terve.

T a k e p e r a P ä i d i t a l u s olnud ka säärane ohvri aed. Ükskord teinud peremees poisiga koa (koda) juures pidu tarvis õlut. Tarviliku talitusele minnes kinnitanud peremees poisile kõvaste, et poiss hoolega õlle kurna järele vaadaku, et keegi sinna juure ei pease ja et ta ise ka mitte seda maitsema ei hakkaks. Poiss pidanud sõna. Aga koa seina alt roomanud must uss kolde ääre ennast soendama, mille poiss toki otsaga tulle lükanud. Varssi peale selle olnud peremehe laps suremas haige. Unes üteltud peremehele, et haigus selle pärast tulnud, et peremees rumala mehe õlle vahiks jätnud, kes o h v r i - a i a p e r e m e h e l a p s e, kes tule ääre ennast soendama tulnud, tulle lükanud.

K a r k s i K i t s i t a l u s olnud ka niisugune ohvri aed, kelle üks v e n e p r e e s t e r peremehe palve peale sealt ära kautanud, sest et a e d n i k (ohvri aia elanik) nenda täkuks (ülemeelseks) läinud, et enam kedagi ei ole elada lasknud.

Niisuguseid ohvri aedu olnud veel: Polli Kiisa talus, Pöögle Illausse talus, Pöögle Puuritse talus. — H II 23, 219/21 (11) < Karksi — A. Kitzberg (1889).

A. K i t z b e r g nimetab viimasena Kitsi talu ohvriaeda (vt. ka tekste nr. 19 ja 20), kust vene papp „aedniku" kaotanuvat. Kuivõrd just „aednik" ohvrikoha asuka nimena rahvapärane on olnud, seda pole enam võimalik ligemalt kontrollida. Kuid kindel on igatahes küll, et neile asukaile on kaldutud andma v a r j u n i m e s i d, et õige nime mainimisega neid mitte välja kutsuda (vrd. kuradigi väljakutset nime ütlemisega, mis baseerub nn. nimihinge kujutelmal). Mõnikord öeldakse koguni ainult „t e m a" või „t e i n e" ohvriaia vaimu kohta (vt. tekste nr. 19 ja 70). Jälgigem nüüd veel ligemalt selle Kitsi talu „tondi" ehk „vanapagana" väljaajamist ohvriaiast:

„KITSI TONDIST JA TEMA VÄLLÄ AAMISEST."

22) Kui Karksi Kitsil vanapagan ollu, sel aal ollu paks k u u s e m õ t s a s a l k kohe Kitsi tee ange vahel (praeguse Rõnli talu koobamäe ligidal). Sääl ilmutet ütteviisi möödaminejatel inimestel imelikuid nähtusi. Ööse, ku mõni ütsik inimene sinna kotele teed mööda mindes jõuden, siss k u t s u n v a n a p a g a n t a e n d e l k ü l ä l i s e s. Selle kõrral, ku ta inimest kutsun, ilmuten ta ennast ka inimese näol. Seegi perast ei joole julgen kennigi sinna vaateme minna. Egä poolbe õhtu ollu pagantel sääl kuusikun kange v i h t m i n e. Sääl vihut siss suuri ja väiksi paganit poolen ööni. Ütsinti ei joole julgen kennigi sinna vaateme minna. Kui kateksi sinna kuusikus lännu, siss ei joole sääl kennigi kedägi nännu.

Praeguses nimetatud koht on lage maa põlluks tehtud, kus üks lohk (veelomp) sääl kohas on, kus enne kuusik ollu. Säält lohu ligidalt olla 16—17 aasta eest lõhutud üks suur k i v i v a r e ärä, sest et ta põllu sees olli olnud. Säält olla siis leitud mitut vanaaegseid käerõngaid, ahelaid ja mitu risti. Vist on see üks Gootlaste haud olnud.

Kui Kitsil alle t o n d i eläsive, siss ollu neil sääl suur julgus ja voli inimeste üle ollu. Üits kõrd olli poisi jõmmiku Kitsi o h v r i a i a s t vabare varte otsast v a b a r e m a r j u s ö ö n u ja ka oma emädel anden marju. Siis pitsiten vanapagan neil poisi j õ m p s i k u t e l kaala ärä, üteldes: „Kas ma tõistel käsksi anda?" Nüüdgi olla neil m e e s t e l, k e d a v a n a p a g a n p i g i s t e n, p i t s i t a m i s e a r m i kaala pääl. Sinna o h v r i a j a p ä ä l e e i t o h i t a n a i s t e r a h v a r õ õ v i t vähemat kui midagi panna.

Kui vene usk siiamaale tullu, siss heiten Kitsi talu rahvas vene usku ja v e n e p r e e s t e r a a n u s i s s v a n a p a g a n e Kitsi t a l u s t vällä. Nädäl enne jüripäeva, siss lasken vene preester ohvri aia ärä lõhku. Meesterahvas kajunu siss ohvri aida l a u a alla sügäve a u g u maa sisse. Sinna auku lasken preester siss ohvri aia puu ja laua sisse panna ja lasken mulda pääle matta. Siss pidänu pagan säält ära mineme ja ilma paigate oleme.

Sis käunu ta kolm ööd järgi mööda peremeest Lauri kiusamen, ütelnu Lauril niinda: „Mis sina, Lauri, minust kiusat? Mia ole siin kavva aiga elänu, anna miul aset!" Peremees Laur j u h a t e n t a s i s s V õ r t s j ä r v e. Vanapagan ütelnu: „Sääl ei joole mitte nõglal ka aset, kus mia ometige sinna mahu!" Siss jätten ta ometigi peremeest seekõrd kiusamist järgi ja lännu peremehe käsu pääle Võrtsjärve poole mööda Viiratalu musta hobese sellä. Paganel ollu laiakiilaje laege kübär pähan. Sest ajast saantik kadunu Kitsi talust vanapagan ärä. — H II 48, 484/6 (3) < Karksi, Kurimetsa — J. Kivisäkk (1894).

23) Kui Karksi Kitsi talus t o n t oli olnud, siis ollid nad sääl kuusikus varjus olnud, mis kahe Kitsi tee argude vahel paksus sel ajal on olnud. Sääl on nad mitmesuguse näol möödaminejadel inimestel imelikuid nähtusi ilmutanud. Iseäranis ööse, kui mõni üksik jalginimene säält mööda käinud, kutsunud „tont" endale võeraks. Et ta küll vahest inimese näol end ilmutas, ei julgenud siiski üksinda sinna vaatama minna. Iga laupäeva öösi, siis olnud sääl kuusikust tontidel kange vihtlemine, sääl vihelnud siis keik paganad endid. Kui sinna kaks ehk rohkem inimesi vaatama läinud, siis kadunud tondid kui maa alla ja kuulnud ainuld vihtlemise häält ja vee kaldamist.

Sääl Kitsi talul olnud ka ohvriaed. Üks kord korjanud veikesed poisi jõmpsikad ohvriaiast vaaraka marju ja annud oma emal. Siis pigistanud pagan poisi jõmpsikat kaelast, nii et ta mitu aega haige olnud. Ja ütelnud poisi jõmpsikadel: „Kas mina teid neid vaaraku marju tõistel käskisin süüa anda?“ See poisi jõmpsikul olnud kuni vanapäevadeni (surmani) armkaela pääl.

Eelpool nimetatud kuusiku kohas on ka suur kivilade ära lõhutud, mis põlluks tehtud ja säält olla mitmed vanaaja asjad leitud. See koht on praeguse Kitsi taluperemehe Hans Kangru põllu sees ligi Rängli talu koobamäge, vakamaad 3—4 õhtu pool küljes Kitsi talu tee ääres.

Kui veneusk siiamaale tuli, siis oli Kitsi talurahvas veneusku salvinud ja vene preester oli siis tondi Kitsi talust välja ajanud. See olnud 43 aasta eest tagasi üks nädal enne jüripäeva. Siis lasknud preester ohvriaia ärä lõhkuda ja laksnud ohvriaeda augu maa sisse kaevada. Sinna lasknud ta ohvri laua ja aiapuud sinna auku sisse aada ja mulda pääle ajada ja siis õnnistanud preester seda kohta.

Siis pidi tont säält äraminema ja ilma kohate olema. Kolm ööd järgi mööda käinud tont Kitsi talu peremeest Laurikiusamas, üteldes: „Miks sa mind kiusasid? Ma ole siin kaua aega elanud siin aseme pääl! Anna mulle aset!“ Peremees juhatanud siis teda Virtsjärve saare pääle. Tont ütelnu: „Sinna ei mahu mitte üks nööpnõelgi, kus mina sinna veel mahu!“ Kui peremees talle aset ei lubanud, siis läinud ta mööda Viira talu Virtsjärve poole, mustaratshobuse seljas, tondil isi must laiakiilaje laega mütspääs. Sest ajast saantik kadunu tont Kitsi talust ära. — E 10241/2 (12) < Karksi — J. Kivisäkk (1894).

Esivanemate hingedeusu ja palvevennatseva kristluse kokkupõrkel võtab vaimude väljaajamine ohvriaedadest mõnikord õige põrutava ilme, kuni nn. kurjast vaimust vaevamise ja usuhullustuseni:

„MATS TONTE KIMBUN.“

24) Juba om tost ajast pool sada aastet möödä, kui miu prillane naaber ja sõber T. vallan eläs, kos tol aal tubliste nõidmist pruugiti ja täst suurt tulu oodeti ehk kahju kardeti. Miu sõber elli tol aal V. talu ligitel, kon sortsmine ja soolapuhumine kige enäm aljend ja tontetiinmine kige kõrgembel järjel õitsesi. Tol talul saise vasta päeva tõusu suur illus aid, kon kirsi, pihle, toome, kõivä, lepä ja muu tõse puu aidä ilustive. Sääl aian olli nõidjate usu järgi jumalite elupaik. Kuidas neid nimetedi, ei ole teedä. Tolle külä vana rahva jumalite nime järgi om nende nimi vist poostel ollu, sest nu külä vana rahvas tiidvä sedä nimme kui jumalite nimme. Nende tiinimist ei tiiä kah midägi; ka neile viidu ikka uudsest kui mujal pool. Vana talu ätt hoidse ja kaitse sedä aidä kige loomi eest, nii et ütski sinnade es tohi puttu, too üteldi kohe surevet. Aga vanake hoolits ja murets ka jumalite eest tubliste, nii et nemä vist küll nälgä egä midägi puudust es tunne. Talu esäke pani silmä kinni ja pidi surma Hansu tahtmisel siit sinitse taeva alt ära reismä. Poig Mats, kes täie ealine olli, sai

nüüd peremihes. Aga et uvve aja haridus ja õppus Jumalest ka temäle olli raasike mõjunu, sellep es piä temä esä pruukest midägi lugu nink et aian uipit egä marja puhmit es olle ja pääleki olli aid põllu maa sihen, siipärast r a g u s t e m ä s õ b r a n õ u p ä ä l e p u u m a h a j a k ü n d s e a i ä ü l e s.

Kolm päevä pärast toda tulli too temä sõber ja nõu andja Madis (nii olli temä nimi) Matsi manu. Mats olli prilla kigen tävve perega põllu pääl tühün, ilm olli ilus, nindä et lust olli tüüd tettä. Madis kutse peremihe ende manu ja näidäs käege taeva poole ja ütel: „Kulla velleke, kas sa ei näe v i i m s e p ä e v a t ä h t e? kae, kon kohtu mõistja . . .“ Madisel ollu sõna pooleli, sääl lask peremiis kohe põlvili ja kisendas aru saamate sõnu: „Tule — näe — halaste — viimne päe — kurat suure sõa väege — taevas langes.“ Ka Madis pallel põlvile, aga äkki karas temä üles ja karjus: „Maa palas, maa palas! läki, läki kodu kõik palvele! Tiinjä es taha minnä, aga peremiis sundse neid vägisi. Kodun panni kik põlvile maha. Luges sõnu siit ja säält, andse siss ravanduse leibä ja viinä rahvale. Peremihe kätte jäi lõpp ja sii rüübäs ära, nii palju kui ruusin olli, nink jäi siss k u i s u r n u m a k a m e. Madis säädse aga tiinjit sordi järgi kui lina punde ja nimest siss, k e s t a e v a s a a j a k e s p õ r g u l ä t t, kik sii tüü kestse kella 11—6. Siss sai pere süüma ja siss makame. Kui pere sõi, läts Mats sinnade a i a a s e m e l e j a o h v e r t s ä ä l k u k e, ninda sama tegi ka Madis.

Matsi es jäta t o n d i rahule, kui temä mõtsa läts, siss e s s i t i v e na temä ära, käisive aina rua viisi ehen ja taka, vahel juhtsevi temä ka sügävete v e t t e, kust temä suure vaivage pääsi. Temä otse abi mitmelt poolt, aga midägi es või ka. P a l v e m a j a s t pidi abi tuleme, sinnade käis temä hoolege. Egä pühabe olli täl kui p ü h a m a a l e r ä n d ä m i n e ehin. Pühäbese päeväge 40 verstä maad ärä käia, kolm-neli jutlust ärä kuulate ja pääleki tühä kõtu üten kanda, sii masse ka midägi. Kelle silmä iist sii mehine püüd pidi varjule jäämä — ja rutem kui arvate võis, olli M a t s v e l l i s t e s e l t s i n e s i m e h e k s t õ i s t e s t p a n t u.

Sii olli palaval suve aal, suure meestekoori pühal, kui vana Mats ju hommuku kellä kuvve ajal palve maja manu tulli. Sii kõrd sõitse temä hobesega. Suure lugemise tare akne alla aia külgi keitse temä vana kõrvi kinni, aknest müüdä minnen kaie temä läbi akne sissi. Söa nakas pesmä ja ihu karva väriseme, t a r e n s u u r t m u s t a l a n g a k e r ä edesi tagasi jooskman nägevet. Endestki mõistä tiidse Mats, et sii t o n t olli, aga temä aie söäme rindu, võtse maja v õ t m e t e g e k o l m r i s t i o t s a p ä ä l e ja tegi usse valla. Risti ette lüvven astse temä sisse, langes põlvili maha ja tegi pea tunn aiga sääl palvet. Kuidä „Amen“ ütel, siss t u h a t t o n t i s ü l l a s i v e egäst nurgast kui lärtsati. Selle aja sihen olli ju inimese välja kogunu. Kui nüüd Mats ussest kais, siss tullive nemä sisse. Täämbe olli Matsil palju tööd, aig kunni õdaguni kulli temäl nii ära, et tä kõrdägi hobest es saa kaema minnä, mis tõse ollive andnu, seege loom olli.

Kik ollive ju ära lännu, kui Mats sõitma nakas. Päe läts looja. Lõune küllest tõusive pilve üles. Vihmä nakas satame. Helle päeva järgi olli kott-p i m m e tullu. Mõtst läbi minnä olli nii pimme, et sõrme es näe suhu pistä. Kõrrage e i j õ v v a h o b e n e v a n k e r t e n a m v e d ä d e. Mats tulli vankrist maha, leidse aga ta koguni maa pääl olevet ja kik neli ratast puudusive.

Vana poiss olli ratta maha võtnu ja mõtsa juhtin. Mats luge pikki palvit, aga ratta es tule otsa. Nüüd otsima. Kavva aigse otsimise järgi sai temä viimati ratta kätte, panni neid otsa ja tegi tugeve pulga ette. Verst maad olli temä ära sõitan, siisama lugu jälle kähen ja nindä sündse kolm kõrda. Kolmande kõrra aigu võtse temä pihle puud ja tegi sest vankrile pulga ette ja nüüd es tohi vana sarvik enäm oma tempe mängmä tulla. Ärä väsinu ja like kalkun tulli temä kodu.

Matsi talu rundin olli üts vana ahervars, ka sinnade oli esä ohvrit viinu ja teda es tii poig enäm, vaid temäl olli mõte sedä ahivarre all saisvat maad üles kündä ja põllus tetä. Küll keeleti Matsi ööse sedä tegemist ja juhatadi ja näidati sada kõrda, kus sääl kulla ja hõpe raha tonni saissevi, muud kui mine ja võta kohe jalamaid ilmä aja viitmäta ärä. Aga egä kõrd kui temä üles virgusi, olli kellä 12 aig, sellep Mats es lää ja viil päähleki temä pidi ütsinde mineme ja ilma ravvase riistäte.

Nii öösise tonte piinamise ollive hirmsa. Kõrd istse temä oman kambrin ahju kõrval tooli pääl, kui üts miis sisse tulli, suur haamer kähen, astse temä manu ja pandse haamri kohe Matsile keskele pääd ja ütel: „Kui sina selle ahervarre üles künnad, siss saata pää selle haamriga lahki löödus!“ Mats es hooli sest ka mitte, vaid temä laskse iks üles kündä ja ahirvarre ära lahku. Kolmandel päeval pärast sedä tööd löödi temä pää pooles tolle haamrige ja toosama miis olli. Kui jälle miis olli ärä lännu, näidäs temä oma pääd tõistele ja näe — tõesti olli ramm pääs. Tost saani jätivi tondi tedä kiusamast ja Mats elli viimäti ütte õiget ja hääd ellu, aga om nüüd ju kalmu künka alla ihu korjus ärä mädänu, aga hing viit taevalistege oma lõbuset aiga. — H II 25, 221/4 (2) < Helme v. — Gustav Habicht (1889).

Ohvriaedadest vt. veel tekste nr. 1, 2, 11, 51 ja 79.
Aianurgast vt. tekste nr. 15, 51, 56, 59, 61 ja 63.

Et meie ohvriaedu trükipaberil seni üldse põhjalikumalt pole tutvustatud, lisan siia veel mõningad näited väljastpoolt Mulgimaad:

25) Ruhja kihelkonnas, Aaraste vallas, Entsi majas on suur puu ojakese kaldal, mis läbi mõisa Entsi maja alt läbi jookseb. Puu ümber olnud aid, aia ümber puu kivi vare. Iga Jüri päeva hommiku on must kukk tapetud ja aida visatud ja selle verega maja uste peale ristid tõmmatud. Igast esimesest aasta saagist pidanud esmalt temale ohvriks viima, kui ei, siis juhtunud mitmed viirastused. Esimesest põllu saagist kas või paar tera; esimesest rahast kas või krossi.

Kord asunud sinna uus sauna mees, kes seda veel ei ole teadnud. Tema tapnud oina ja ei ole sinna midagi viinud. Teisel päeval hakanud veike laps järsku kisendama: „Isa, näe, tont tuleb uksest sisse!“ — „Isa pojuke, püha ristike, mis juttu sa aead?“ ütelnud isa. Poeg vastanud: „Jah, näe, nüid läheb välja!“ Mõne päeva pärast öösi kuulnud nad väljas suurt rabinat. Mees läinud välja vaatama; naene ei julgenud üksi tuppa

jäeda ja läinud, kätt mehe õla peale toetades ühes. Väljas näinud nad kõik kohad nii kaugelt kui silm ulatanud sikkusid täis oleva. „Issa pojuke, mis see ometi tähendab?“ ütelnud mees ja nüid kadund kõik järsku ära.

Kord kõnelenud mees oma viirastusi vana sulasele. See küsinud, kas vahest midagi veristanud ei ole, ja seletanud: „Ega sa siin ometi muidu elada ei saa, kui sa andi ei anna, olgu ta minu pärast kas või vere piisk.“ — „Mina ei ole enne tonti teeninud, ei tee seda nüid ka!“ vastanud sauna mees.

Laupäeva õhtu tulnud üks mees sisse, kui kõik teised vihtlend olnud, viskanud vett kerisselle, see on aga külm olnud. „Teine kord küta nii, et mulle ka saab,“ ütelnud võeras ja läinud välja. Võeras istunud parajasti vankrille ja andnud härgadelle vallu, kui vana mees ka välja läinud, et võerast tunnistada.

„Mis mees see ometi peaks olema? Keegi ei sõida siin nurgaski härgadega,“ mõtelnud sauna mees. Võeras sõitnud oma härgadega ikka oja poole.

Sauna mees rääkinud viimaks seda õpetajale. Õpetaja tulnud ja lasknud puu maha rajuda, ehk küll peremees vastu vaielnud. Raha korjanud ta sealt ära ja viinud kiriku laekasse ja käskinud kõiki, mis veel leitakse, ka sinna tuua. Üks soldat joonud aga sealt leitud raha kõrtsis ära ja jäenud pimedaks.

Selle loo jutustas Kuigatsi Kengu peremees Treumann, kes seal elanud on. — Veske 3, 69/71 < Sangaste, Kuigatsi v. — J. Orgusaar, kooliõpetaja (1885).

26) Sangaste kihelkonnas, Sangaste vallas, Tüüri talo maade pääl olla olnud Hiie aid, kuho sisse kõik ohvri loomade luud visatud ja maetud. Põld kandvat seda nime veelgi: Hiiepõld. — H II 33, 706 (4) < Samara — J. Pint (1889).

27) Ei mitte kavven majast, rohkembast iks üte veiko aian oll alati lööda üte ohverdamise kotuse pääle kokko pantu tuhk ja pühkmise puro, kos oll löödä kikkajalad ja päid; selle pääle oll veel kikka veri valatu. Selleläbi, usose rahvas, pidas kikk maja edesi minema. Õlut valati ka pääle. Selle huniko kõrval oll üts tõine, kos suuremba elaja luu olliva. Seda ütliva olevat maja elajädele väega kululik ja hää. — H, Wiedemann 1, 210 < Võrumaalt.

28) Võru vallas, Tsopa külas, Kiido talus näidatakse praegu üht kohta, kuhu vanast esivanemad ohvrid on kannud. Küla on järve kaldal, kus nimetatud talu kohal järve kaldal aed on olnud, mida tapuaiaks kutsutakse; senna on ohvrid kantud. Praeguse peremehe Jaani vanaisa Jüri on juba ohverdamist maha jätnud. Enne Jürri olnud peremees, läinud selle tingimisega ära, et ka Jüri veel ohvrid peab viima.

Ohvri viimine sündis igast uudse (värske) viljast, lihast, villast, roast jne. Sügise ei tohtinud enne keegi ühestki süia, kui ohvri and antud. Nii näituseks pidi anuma täis rooga senna kohta valetama. Jüri oli küll seda kohta hoidnud, aga ei olla ohverdanud. Sellepärast aga sündinud elajatel mitmesugutsid vigadusi. Ühed ütelnud, et ta edasi ohverdama

peab, teised ütelnud aga, et seda kohta ära künda. Jüri ei ole aga kumbagit teinud.

Edasi jutustetakse veel: Kord tulnud Jüri (või ei tea kes?) kündmast koju ja heitnud söögi peale tapu aia lähedalle puhkama ja pannud härja ikke pea ala. Kui ta üles ärkanud, olnud tema ligidal kui heinasaadu ja püidnud magajat vigastada. Ta võtnud härja ikke ja peksnud seda kogu, kes siis mitmesugutse healitsemise järele üle perve järve läinud. Tost saadik ei olevat midagit nähtud.

Foto U. Harva.

Votjaki külade ühine ohvriaed (*lud*) Ufa kubermangus, Birski maakonnas.

Jüri poeg Jakob Raag, kes umbes 30-ne aasta eest ära suri, ei lasknud veel sealt kohalt rohtogi lõigata. Aga nüid ei mõteldagi enam selle peale, vait see kohtki on üles küntud. See aed mõedeti siis naabri talu kätte, kelle peremees Hendrik Onu selle püha koha umbes 20 aasta eest ise ülesse kündis. Hindrik Onu talu hiljem teise koha peale ehitatud ja see püha koht jällegi vana pere käes. Seal ligidal noored pärnad. — Veske 2, 346/4 (2) < Põlva — J. Melzow.

29) Kõnnu küläh om vanal ajal kats pühä aida olnu, tõine aid om tõisen külä veeren olnu. Neil kate vana rahva pühä paigal om ümergune aid ümbre tettu. Ja sinna ommava kiik külä rahvas omi andit viinuva. Ne paiga ommava külä rahvas niida pühäs pidanuva, et neide aido sisse es tohtnu ütski oma jalga pista. See arvati selle kiike suurembast patust, kes

seda pühä paika oles r o j a s t a n u, ja selleperast oliva ka neil paikadele kõva aia ümbre tettu, niida et neid ütski patune es või puttu. Ja kes oma andet tahtsi sinna pühä aida viia, see pidi oma ande, mes temal oli, üle aia sisse pandma. Ja neide aido sisse korjati kiiksugust varantust.

Mõlembin aien olli üts r a h a k o r j a m i s e a n u m ehk üts puu mold, vana aegse anoma, molli sarnane. Senna molli sisse pilluti üle aia vask raha tükkä. Ja mõni kõrd om see mold r a h a v e e r i n i t ä ü s o l n u ja ütski inemise käsi ei tohtnu neid andit säält pühäst aiast ä r ä m i n n a v õ t m a. Kes sedä oles julgenu tetä, see oles pidänü senna samma paika k o o l m a. Seeperäst ei julgenu sedä ka ütski tetä, seeperast jäie see varandus kiik aien puutumada, niida kuis temä pühä aida oli pantu.

Ja viimate kui nee, kes pühä aida seda varandust oliva korjanuva, ärä kooliva ja uus rahva selts asemele tuli, kes enämb neist pühä aiost paljo lugu ei pidänü, viimate leieva k a t s k i i k e j u l g e m b a m e e s t k ü l ä n k o k k o ja ütliva teistele, kes pelgliko oliva pühä aida minemast. Nee kats meest lätsiva aida ja võtiva raha kiike molliga aiast välja ja j a o d i v a k ü l ä r a h v a k e s k e l n e e v e i k o r a h a t ü k i ä r ä. Ja tost päivast saadik kadosiva nee mõlemba pühä aia üte kõrraga ära ja ei ole meie põlve rahval muud perrä jäänu kui üts mäletus, mis veel mõni vana inimene kõnelas, kes neide pühä aidade lugu omi vanembide käest om kuulnu, ja mis pea ka saap kaduma. Seeperäst ole mina püüdnu neid kokko korjata vana rahva suust. — EKS 8^0 5, 533/8 (11) < Räpina, Kõnno külä, Miko talu — Jakob Jagomann (1876).

30) Kuna Taarajumal[1]) küla lõunepool otsas ilusa lepa ja kasepuu metsa ääres aset oli võtnud, nõnda oli h i i e jumal enam o k a s p u u metsa armastanud. Hiie jumal olnud küla p õ h j a p o o l ääres, ilusast kuuse ja männi metsast ümber piiratud. Suurejõe kaldal, kauni aasamäe peal, olnud Hiie armsam asupaik. Hiie jumal ei ole kulda ega hõbedat saanud, vaid rahvas on temale teist sugu maugast viinud. Aasamäele on loomust mõned a u g u d jäänud ja need olnud siis hiie jumala vara kambriks. Rahvas viinud talle ohvriks igasugu asju nii kui: u u d s e v i l j a igast sugust, villu, liha, käkki, vorsti, leiba, saia, silku, soola jm. selle mõtte ja palvega, et hiie neid kaitseks ja varjaks kõige õnnetuse eest, mis elu ülespidamist takistab. Et loomad ei saaks püha paiga ligi, tehtud suur k õ r g e a e d ü m b e r. Siiski need hiie augud olnud jälgid näha riiete tükkide ja liha ja muu toiduga segamini, läinud h a i s e m a. Nii räägib rahva suu. Ja praegu on sellest see mälestus veel järel, et seal juures põldusi hüütakse „Hiieaja põllud". Kus kohas enne hiiejumala kodu olnud, seal kohas on praegu ühe päävamehe saun, ja hüütakse Hiiesaun.

Hiiejumal olla ikka armastanud enamiste jõe ääres ilusamate kohtade peal aset võtta. Nõnda ka Mõrasti valla rahva hiie olla jõe ääres olnud ühe ilusa suure l e p a otsas. Praegu on selle koha peal talukoht ja kannab nime „Hiielepa". Nii tuleb ka Rapla kihelkondas Järvakandi valdas see nimi „Hiiekõnnu" ette; vist muidugi hiiejumala elukoht ennemuiste. Aimre valdas, Märjamaa khk. on ilus kuuse metsa tukk kõrge mäe peal, ümberringi põldu-

[1]) Taara rahvapärasuse jätan siin täiesti puudutamata.

dest piiratud, olla enne Taarajumala kodu olnud. Ja tänapäävani hüütakse seda metsa tukka „Tüüra“ ehk „Taara“ kuusik. — H II 17, 127/9 (2) < Märjamaa, Tolli — M. Siedermann, kooliõp. (1889).

31) Hiie mägi on Küdema küla piiris, Uustalu pere ligidal, umbes ½ km kaugel, Paasta poolse tee ääres. Rahva jutu järele on see vanasti püha koht olnud. Seal lähedal ka maatükk, mis aiaga on piiratud ja mida hüütakse Hiie aid. Nimetus on sest tulnud, et seal varemini Hiie talu on olnud, kuid von Ditmar on need maad mõisa kätte võtnud ja maja lasknud ära lõhkuda. — E 60740/1 (1) < Mustjala v., Küdema k., Tulesu t. — Theodor Kaljo < Heinrich Miller, 63 a. (1927).

5. Ohvrikivid ja ahervarred.

Kuna aiaga ümbritsetud ohvripuud ja -salud on meie kaugemategi sugurahvaste juures täiesti üldised (ja vastavad keeleliselt mitmel pool just meie „laas“-sõnale), siis veekultus sellevastu näikse soomeugrilasil hoopis vähem arenenud [1]). Läänemeresoomlaste juures on aga ka ohverdamised allikaile ja muile veekogudele üsna tavalised ja seda tõenäoliselt tugeval germaani mõjul. Eestis võime jälgida veekultuses üsna suuri vahesid: eriti populaarseks see on paisunud kõige enam germaani mõju aluses Lääne-Eestis ja kõige vähem see tungib esile Mulgimaal, kus puude ja aedade järel teiseks tähtsamaks ohverdamispaigaks on kivid ja ahervarred. Hulga Mulgimaa ohvrikive ja ahervarsi on loetelnud juba J. Jung oma varemmainitud teoses „Muinasaja teadus“ II. Lisagem nüüd neile muidki kirjeldusi meie vanavarakogudest:

32) Ohvri kivisi on kaks Lohuri talu põllul, kust neid hilja aegu püssirohu abil lõhuti, sest et nad väga suured olivad. Rahva jutu riismede järgi viitud sügise „hinge aeg“, kui loomasi tapetud, ka mõnda suguseid liha hingede jaoks. Mõned tapnud kanu ja anisi ning tuisi „hingede“ jaoks ja viinud ohvri kivile. Ka olla ohvrid tare otsale pantud. Ka mõni naljakas tähendus rahva jutu riismes käib selle kohta nagu: „Kana sõi ohvri ära ning kukk õginud ta oma pugusse“, mis hingede tarvis pandud. Hingede aeg olnud ka kõige parem aeg loomasi veristada. — H III 28, 146/7 (9) < Viljandi v. — Jüri Täht (1896).

33) Nõia ahervarsi on, kuhu mitmet seltsi rua ohvrit piab viima. Kui lamba värsket sügisesel ajal keedetakse, piab õhtusel ajal kausiga ahervarre sisse viima. Kui siga tapetakse, ka siis piab ahervarrele kõige esimene pajast tõstetud kausi täis viidama. Kui lehmal poeg oli, siis pidi perenaine ikka ka ahervarrele sääri piima viima, mida ta kõige esimese kausi

[1]) Vt. U. Holmberg, Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker (Helsinki, 1913).

sisse pajast välja tõstis. Ka naised pidivad maha saamise järele oma esimest piima sinna lüpsma. Kui neid ielnimetatud ohvrisi ei ole viidud, siis ei ole ka selle talu inimestel pidu ega põlve olnud.

Üks niisugune ahervars on praegu Tarvastus ühe talu maa pääl, aga risti usk on selle söödiku säält välja hirmutanud, nii et talle mingisugust ohvrit tarvis enam ei ole. — H, Gr. Qu 336/7 (94) < Paistu, Holstre — J. Reevits (1893).

34) Holstres olnud Kumpsu talul üks ahervars, kuhu nad mitmesugusid asju ja uudist söögi kraami nagu kümneseks kannud. Kui sinna midagi ei ole viinud, siis sündinud õnnetus. — H II 49, 217 (2) < Paistu, Holstre — J. Leppik (Punabu) (1895).

35) Aidus Nadsaku Varese vare kohal muiste linn, Jaani linn. Praegune vare vana kiriku ase. Kiriku juurest läks tee mööda. Tee ääres seisis suur ohvrikivi; praegu alles. Siin ohverdati enamasti lambad. Isegi leent ohverdati. Ohverdamist veel 50 aasta eest. Varel on suured kivid peal, nende siht käib põhjast lõunasse; need matusekivid; igal peremehel oli oma kivi. Palju põletatud ja põletamata luid leitud. — E 54616 < Tartu — M. J. Eisen.

36) Karksi Tindi Tõrvandil olnud ukse ees ahervars, kuhu ohvrit viidi. Tihti näinud naabrid, et Tõrvandi ukse ette isandad kolme hobuse tõllaga sõitnud. Õue värav olnud kitsas, tõld pole hästi mahtunud. Härrad tulnud tõllast välja ja aidanud ise tõlla läbi.

Kord tulnud naabri, Riidama, karja sekka keerdsarvedega oinas. Varsti tulnud Tindi perenaine Riidamaale ja ütelnud: „Ennäe, minu keerdsarvedega oinas siia tulnud!“ Võtnud siis oina kinni ja viinud koju. Oinas olnud vana kuri ise, kes sellepärast Riidamaalt ära läinud, et talle Tindil korra kurja tehtud.

Tõrvand olnud rikas mees. Rikkuse eest lubanud ta oma esimese poja ära. Kui Tõrvand ise ära surnud, jäänud poeg peremeheks, kes ahervart pole enam pühitsenud. Ta lasknud asemegi üles künda, mille eest tal kurgu sõlm välja tõmmatud, nii et alla pole midagi läinud. Selle kätte ta surnudki. E 50878/9 (2) < Karksi — A. Laan < Mai Kangur (1920).

37) Hiiepuude ega muu iseäralikude pühaks peetud kohtade üle Tarvastu vallas ja selle ümberkaudu ei tea ka kõige vanemad inimesed (kelledega mina olen kokku puutunud) midagi rääkida. Aga õuedes seisvaid ohvri kiviahervarsa olevat siin mitmel talul olnud. Nii näituseks Tarvastu valla Pikru küla Oja ja Räägi taludes. Neis taludes, kus tähendatud ahervarred olnud, pidatud iga uudsest viljast ehk kui mõni loom ära tapetud, siis selle liha keetmise ajal pajas leeme peale kogunud verist vahtu, enne kui keegi seda toitu veel katsunud polnud, nende ahervarte pääle ohvriks viitama. Kui keegi viimata jätnud ehk „värske keetmise“ juures ise enne ahervarrele viimist seda liha või leent katsunud (maitsnud), siis surenud seal talus kõige parem loom, sellest jaost, mida keedeti, kohe ära. Pääle selle viitud nende ahervarrede pääle „hingeõhtul“ (2 Nov.) kausiga värsket, keedetud liha ja verekäkkisid ohvriks. Hingede vastuvõtmise õhtul

(4 näd. ennemalt) viitud igas talus jälle kausi täis paksu tangu putru hingedele söögiks. Kus talus ohvri ahervart polnud, sääl viitud „hingede söögid“ tare otsa pääle. Seda tehtud sellepärast, et kui lahkunud sugulastega sõbrade hinged oma maapäälsete tutvade juure tulevad, et neil siis ka söök ees leida oleks. Sest „hingedeajal“ olla neil luba inimeste seas nägemata kombel ümber liikuda. Ohvri kivi varedest ega hingedele söögi viimisest pole praegusel ajal meie pool enam jälgegi järele jäänud. — E 21200/2 (1) < Tarvastu — Joh. Waine (1895).

38) Igal peremehel oli oma maja varjajad ja õnne andjad vaimud, kelledele ohvrid viiti. Igal peremehel oli oma maja vaimude ohvrikivi ise kohal. Sinna maja varjajade ohvrikivile viiti igast uudisest viljast ja värskest söögist esimese osa. Kui selle ära sõi ehk viimata unustas, sellele tuli suur õnnetus ehk surmgi.

Kord oli peremees jaanipäevaks õlut teinud ja esimese osa päält ära võtnud. Et aega ei olnud ohvri kivile viima minna, siis pannud kannuga sahvri laudi pääle. Perenaine ei teadnud sellest midagi, et see ohvri õlu oli, ja jõi ära. Perenaine jäi haigeks ja surrigi. Ei aitand arstid ega rohud, sest ta oli vaimude ohvri õlle ära joonud. — H II 66, 683/4 (303) < Tarvastu, Vooru — J. Kala (1907).

„PAAR SÕNA TARVASTU VANA JUMALADE JA MAJA VAIMUDE ÜLE.“

39) Vanasti olnud Voorus R. talul õue aia nukas kivivare, seda peetud pühaks ja arvatud, et selle kivi ahervare sees kõik häätegevad vaimud asuvad. Ka neid kiva peeti pühaks, ega istunud keegi nende pääle, veel vähem tarvitadi neid ehitusele. Nad olivad sääl kaua aega vist liigutamatalt seisnud, sest paks sambla kord nende pääl andis nende kauasest seisukorrast õiget tunnistust. Sellele kivi varele viidi igast põlluviljast lõikuse aegus esimesed pääd ja iga keedetud värskest söögist esimesed suutäied vaimudele, et need tuleval aastal jälle lahke käega nende saaki õnnistaks.

Ka paha oli neist vaimudest karta, kui nad kogemata omast tõotatud annist ilma pidivad jääma. Kord oli peremees J. N. õlut teinud. Ei olnud see kord aega aeda ohvrid viima minna, võtnud esimest virret kannu täie ära ja pannud „kivi kambrisse“ (see on, kus käsi kivi seisis) laua pääle, et pärast ära ohverdada. Perenaine aga ei teadnud sellest ja joonud õlle ära. Nüüd jäänud naine haigeks ja veikesed sinised poisikesed tantsinud igal pool tema ümber ja pärinud õlut. Ei aitanud muu nõu, kui kutsutud tark pühitsema. Tark lugenud oma sõnu ja tapnud ühe noore musta kuke ära, valanud selle vere kivide vahele, ja asi olnud jälle korras. — E 38612/3 (1) < Tarvastu, Vooru J. Kala (1899).

„HIIEKIVI SEINAS.“

40) Tarvastu vallas olnud ühe talu maa sees väike hiie salk ja selle keskel õige suur kivi, mida ligikaudne rahvas „hiie kiviks“ nimetanud ja mille pääle nad oma andeid ohvriks kannud.

Selle koha ostnud keegi võõras ära, kes rahva arvamisest ühtegi pole hoolinud ja metsasalga maha raiuda lasknud. Et tal uut lauta ehitades kive tarvis läinud, siis lasknud ta suure hiiekivigi ära lõhkuda ja ehitetava lauda juurde vedada. Lõhutud kivitükid on ju müüri tegemiseks kõigiti sündsad. Õhtul heitnud meister, kes lauta ehitanud, hästi edenenud töö üle rõõmustades magama, kohkudes vaadanud ta aga hommikul oma tööd: hää osa müüri, mis eila tehtud, oli öösel maha langenud. Muidugi arvatud nüüd, et keegi kuri inimene müüri ära lõhkunud, ja kivid säetud uuesti seina. Teisel hommikul uus ehmatus: müür jällegi vana koha päält lõhkenud ja kivid maas. Kuid ega viivitada maksa, tarvis müür uuesti üles teha.

Õhtul jäänud meister ise müüri juurde valvama, et näha saaks, kes sääl müüri lõhkumas käib. Poole öö aeg olnud käes ja meistril tikkunud silmad kinni minema, kui häkiline mürin ta elavaks teinud. Mees vaadanud, näinud: nagu vaimu kätest tõstetult langenud kivid, mis igal hommikul maas, tänagi jälle seinast välja.

Nüüd märganud meister, et müüri keegi kuri käsi lõhkumas ei käinud, vaid et hiiekivi tükid ise müürist maha veerenud. Jäetudki nad siis kõrvale ja tehtud muudest kividest müüri edasi. Ning nüüd olnud lugu sootu teine: müür jäänud ilusti seisma ja pole valmis pärastgi pragenenud. — H III 25, 311/4 (4) < Viljandi — Hermann Nigul < Jaan Kerem, Uusna (1895).

KAEVU PEEDU PAUGUTAB AHERVARRE ÕHKU.

41) Neid kohtasi, mis vanal ajal olla pühaks ohverdamise paiguks peetud ja kus 30—40 aasta eest veel vanad ahivarre riismed olla seisnud, kui neid kohtasi tema seeniajatsest taluperemehest ja pühitsejast enam lugu ei ole peetud ja seda asja maha jäeti, siis tulnud temal ise, tema omakstel ehk loomadel mida kurja õnnetust ehk inimestele üks öösene rahutu olemine. Niisugusi vanu pühaks peetud varemid, kus rahvas tähtpäävil ehk muu asjade ja aegade pärast pidi ohvrid viima, olla siin Helme kihelkonnas paljugi olnud, nimelt igas külas. Siis olla neid mõned selleaegsed Jumala sõna tundjad, nenda kui Kaevo Peedo, Taagepera mees, ja mõned muud mõistnud imelikul viisil ära kaotada. Nemad teinud suure tule ahivarre päale, manitsenud rahvast mitte enam kurja usku, siis tulnud korraga kesk tule seest hirmus pauk välja, et ümbre olejatel kõrvad kinni löönud. Ja tuld ja tukkisi käinud vastu taevast üles, nagu oleks ahivart tahetud puruks ja põrmuks lüüa. Hirmuga vaatnud peremees ja rahvas tule ääres ja näinud oma silmaga, kuda Jumal oma teed läinud. Vist on see püssirohi läbi sündinud, mis rahvas mitte ei ole täädnud, arvavad nüüdsel ajal veel mõned vanaraugad. — EKS 4⁰ 3, 313/4 (41) < Helme, Patküla — Alex. Vahtberg (1875).

VAREJUMAL LÄHEB AHNEKS JA PÕGENEB VALGE HOBUSENA.

42) Tarvastun om vanast enamiste igal talul oma ohverdamisepaik ollu, kos na enne, kui na midägi värsket asja om keetän, pidänu kige enne viima. Kui na seda ei ole tennu, sis nakanu neil looma ärä koolma.

Ütel talul om siande ohvri-paik nurme pääl kivi-vare sehen ollu.

Sinna pidanu na igat asja, mis na edimest kõrda om keetän, viima. Viimäti om see varejumal perätu ahnesse minnu ja talu-rahvas ei ole tedä enämb jõudan toita.

Peremies minnu sõs targa manu abi otsma. Tark om sõs ka hää massu eest sinna tullu. Kui ta sinna om tullu, sõs minnu ta sinna vare manu, kos see vare-jumal om elänu; pobisnu oma nõia-sõnu ja pildun vare oma kora-käega üle õla laiali. Tõene ommuku tullu üits lombak valge obene sinna talu usse ja ütelnu: „Mis nüid saite sest, et minu eluasema ärä äävitide!“ Esi pistän tõene ussest vällä ja joosnu ärä mõtsa. Sõs kadunu ka ohvri-jumal säält talult suutumasse ärä. — E 3812/3 (7) < Tarvastu — H. Kosesson (1893).[1])

„AHJA /KODU-KURIVAIM/.“

43) Üte kõrra ollu jälle ütel talul oma „ahja“ ja veel läveehen vana õlle tõrikse all elänu tõine.

Üte kõrra ollu sääl talul pulma ja sõs selle pulma ajal oli üits pulmamees kusenu sinnä tõrikse pääle ja jäänu esi ka raskeste aiges. Talu rahvas oli sõs jälle sinna tõrikse ala vanakonnile meelehääd viinu, sõs saanu mees jälle tervesse.

See sama „ahja“ tappan sääl talul kolm peremeest järgi mööda ärä, aga nelläs saanu siandse targaga kokku, kes ta säält vällä oli ajanu. Kui see „ahja“ säält vällä minnu, sõs ollu tõine valge märä näol ja vars oli tõisel perän veel ollu ja esi oli sõs ütelnu: „Kos ma vaene lesk nüüd pia minema, ei ole aset kotust mull kunnigi!“ — H I 3, 407 (6) < Tarvastu — H. Kosesson (1891).

Mõnikord on mälestus ohverdamisest häile vaimele täiesti tuhmunud ja kõneldakse veel ainult kurjade vaimude äraajamisest:

VAIMUDE ÄRAAJAMINE VÕRTSJÄRVE.

44) Kadsaku talul olnud ennemalt ka peris tondi pesa. Üh e pere-naese aegu surid sääl kolm peremeest ärä. Alles neljas peremees Jaak, kelle isa suur tark oli, sai tondi talust minema kihuta. Läinud teine pääle pulmi aita vaatama. Näeb: suur must uss ennast jahu koti otsas kerasse tõmmanud; laseb säält kõhvi vastu. Ei peremehel aita muu nõu, ku lähab pakilt oma isa — va Rii Jaagu — järgi, kes väha aa eest oma kodu kõmpind. Va Jaak tulnud, kupatanud tondi aidast välja. See pugenud eesmalt jõe kalda alla (Kadsaku õuest jookseb jõgi läbi). Hüüdnud säält targale vasta: „Kus ma pean siis minema, ku sa mind siin olla'i lase?“ Tark: „Kasi Järvesaarde!“ Vanatühi vasta: „Sääl on neid ennegi juba küllalt, kus mina siis veel mahun?“ Vaielnud, vaielnud niikaua, ku pannud viimaks Järvesaare poole minekit, nii et vesi lainena tagant ülesse targale vasta silmi käinud. Pääle seda on Kadsakul nüüd rahu-

[1]) Teksti on avaldanud trükis M. J. Eisen, Esivanemate varandus, 2. tr. (1908), lk. 56/7.

line asi. (Järvesaar on umbes kolm vakamaad suur saareke Võrtsjärves, Kadsakult arvata 10 versta eemal). — E 39862/3 < Tarvastu — Jaak Waine, ligi 70 a. v. (1899).

„TONDI UUS ELU ASE."

45) Tarvastu T. talu õue peal olnud kiviahervare. Sinna ei ole tohtin keegi istu, see jäänud kohe aigeks. Ei ole tohtind ka sinna midagi riiet kujuma panna, ei võinud seal heinu kakku ega elajale anda, see jäänud kohe haigeks ehk surenud ära. Talu rahvas olnud peris mures selle koha pidamisega; tihti olnud seal mitmet sugu äpardust ja õnnetust. Hakanud viimaks abi otsima ja kulutanud ennast palju, aga ei paremat midagi. Viimaks saanud nemad suid sõnumid mööda kuulda, et üks saunamees tihti vanapaganast üle olevat. Läinud siis ka selle juure nõu küsima. Et parajast neljabane päev olnud, siis tulnud saunik ise ka ühes sinna. Õhtu peale päikese-veeru hakanud mees teibaga kiviahervart vemmeltama. Ulga aja vemmeltamise järele tulnud suur kogu nähtavale ja ütelnud: „Sina ei pea kuskil mind enam rahu, anna mulle siis üks koht, kuhu ma jälle võin minna, luba mind nelja tee aru peale elama jääda!" Mees hakanud vastu: „Vai sinna so vaja inimesi eksitama! Mullikasoode ja Järvesaarde võid sa elama minna!" Sellest korrast kadunud kõik pahad sealt talust ära ja midagi õnnetust pole sest saadik enam ka seal sündinud. — E 10146/7 (5) < Tarvastu — A. Meos (1894).

Vaimude äraajamisest Võrtsjärve vt. veel tekste nr. 22 ja 23, 49—52.

6. Ahikotused.

Ahervarte järel jõuame Tarvastu ahikotustele, millest M. J. Eisen on kirjutanud juba pikema artikli [1]). Et jõuda selgusele ahikotuse olemuses ja algupäras, tutvugem kõigepealt materjali endaga, mille vanavarakogujad meile talletanud:

„TÕNNI VAKK VÕI AHIKOTUS."

46) Tarvastus Kihvassaare talus on ka niisugune Tõnni vakk või panipaik olnud, koe sisse perenaine ise igast uudisest ja värskest söögist ikka natukese sinna sisse pannud. Arvatud maja õnnetoojad vaimud sääl sees elavat. See vakk olnud ahju suu pool nukkas, kus ka veel muud puu lõmme ja kolamid varjuks ees seisnud. See vakk ajanud alba aisu mõnikord hullusti välja. See vana inimene, kes mulle sellest panipaigast rääkis, olnud sääl talul karja tüdrukuks, kui see vakk oma osa saanud. Ei kiski muu kui perenaine ise, pole tohtinud sinna vakka sisse midagit panna ega vaadata. Õeldud, kes sinna sisse vaatab, jääb pimedaks. Üks

[1]) Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VI (1901), lk. 85—97. Vt. ka M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised, 3. tr. (= Eesti mütoloogia III, 1920), lk. 100; U. Holmberg, Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker (1913), lk. 176; „Eesti Kirjandus" VIII (1913), lk. 370.

olevat korra vaatanud sinna sisse. Koledad loomad vahtinud põhjast vastu, taldriku suurused silmad olnud neil pääs. Vaataja pole küll pimedaks jäänud. — E 38139/40 < Paistu, Holstre v., Linsi veski — J. Laarmann (1899).

RATSANIK VIIB SEAPEA TÕNISEPÄEVAL AHIKOHTA.

47) Ahi kotusseid olnud Tarvastus mitu, aga nende mälestustesse oli ainult üks koht jäänud ja see olnud Tarvastu vallas Pikru külas, Patta talu maa peal. Seal olnud kõrvalises hoonetest kaugel olevas kohas üks ahervars (see on kivi hunik). Selle ümber kasvanud suur võsa ja isegi ahervars olnud hoopis põõsaste sees. Iga Tõnise päeva õhtul kihutanud enamasti igast talust ämariku ajal ratsanik (üks valitud inimene, enamasti aga peremees ise) sinna ahervarre poole, suur puhastatud sea peapool kottis ehk kaenla all. Ahervarre juurde jõudes visanud ratsanik sea peapoole ahervarre otsa ja ise ilma tagasi vaatamata kihutanud jälle sõnalausumata koju. Kui sea pea-pool ahikohta viimata jäetud, ei olnud sel talul tuleval aastal sea õnne loota ja sead surnud enamasti ikka ära. See pruuk olnud ka väljaspool Tarvastu valda tuntud, aga kas seda ka mujal on peetud, ei tea. — E 37854/6 < Tarvastu — A. Rühka (1898).

OHVRILEPIKU MAHARAIUMINE.

48) Üks ahikotus (üleüldine) olnud Tarvastu vallas Mõnnaste külas paar versta Tennassilma valla piirist Tarvastu poole, käidava tee ääres. See olnud üks lepiku tutt. Sinna lepiku tolka pidanud iga mööda minneja raha viskama, kas pool ehk terve kross ehk rohkem. Viskamata ei tohtinud aga keegi mööda minna. Kui ta seda teinud, siis juhtunud talle teel õnnetus. Viimati annud aga Loime talu peremees, kelle maa pääl lepik kasvis, sulasele luba lepikut maha raiuda ja maad omale kartohvli maaks üles künda. Inimesed, kes mööda läinud, jäänud seisatama, kui nad vanameest nõia lepikut näinud raiuma. Nad oodanud seda silmapilku, millal mees enesele jala ehk käe sisse lööb. Mees aga raiunud lepiku maha, kündnud maa üles ja korjanud ta pinnal ja pinnas olevad krossikesed oma tasku. Inimesed, kes seda lugu näinud ja kuulnud, vangutanud pääd ja ütelnud: „Ega selle mehega hääd lugu ei ole.“ — E 25146 (13) < Tarvastu, Vooru — J. Kuusk < J. Lang (1896).

TARK SAADAB VAIMUD VÕRTSJÄRVE.

49) Tarvastus Kasaka talul oli ka niisugune ahikotus olnud. Selle talu õues on üks suur kivi olnud ning teisa veiksemaid kiva sääl ümber. Olla need kivid sääl praegu endise koha pääl. Selle talu perenaine on tihti pidanud kõiksugu söögi materjali kivi pääle panema. Kui mitte ei ole tarvilist osa annud, siis on vaimud kiusama hakkanud. Kui kiski loom sinna kivisse olla puutunud, siis saanud see loom kohe vigaseks — kas murdnud jalaluust katki ehk tulnud mõni muu häpartus. Hoitud siis ka valvsalt, et ükski loom sinna kivi juurde ei lähe. Sellel talul olla need vaimud mitu peremeest ära suretanud.

Seda olla nüüdsest ajast sada aastat tagasi arvata, kui neid säält üks tark Tarvastu mees välja ajanud. Vaimud küsinud mehelt: „Kus meie

peame nüüd siis minema?“ Mees vastanud: „Minge Võrtsjärve saare pääle!“ Ja sellest ajast olnud nad säält kadunud. — E 39808/9 < Paistu, Holstre — J. Laarmann (1899).

„VANAPAGAN JA AHIKOHAD.“

50) Tarvastu kihelkonnas leidub kaunis hulka ahivaresid ehk ahikohte. Nende sündimisest räägib rahvas. Kord olnud sõda hääde ja kurjade vaimude vahel; sõda kestnud neli nädalat. Hengede aeg, mis Mihkli ehk Mikadi päevast algab, olla selle aja mälestus. Hääd vaimud võitnud kurjad vaimud ära ja pildunud nad taevast maa pääle maha. Kuhu paha vaim kukkunud, sinna sündinudki ahervare. Üks kukkunud siia, teine tänna. Komme nõudnud, et igaüks, kes looma tapnud, pidanud tingimata sinna värsket viima, et vanapaganale meelehääd teha, et ta inimesi rahule peaks. Ahivarest, mis Tarvastu vallas, Mõnnaste külas, Kõssa ja Tangu talu vahel on, ajanud keegi Kokutaja Jaak vanapagana piibliga välja. Vanapagan küsinud, et kuhu ta peab minema. Vastatud: „Kiriku nurga alla põhja poole!“ — „Sääl on ema pojaga ees.“ — „Siis mine Järküla saare pääle!“ See saar on Võrtsjärve lõunapoolses otsas. Sinna asunudki vanapagan elama. — Sääl elanud keegi kalapüüdja Keerd, keda vanapagan kartnud. Aga niipea kui vana Keerd vähegi kodust ära juhtunud olema, tulnud vanapagan hulga tontidega sauna ja tantsinud Keerdi naesega, ise laulnud ikka: „Peremees käskis tilpi teha.“ — E 48197/8 (5) < Tarvastu — Jaan Müür < Aadu Kulpson, 64 a. v. (1912).

„MEDE NURGA AHTMISE PAIGEST NING TONDEST.“

51) Üte saa aasta eest kõndin inimese peris koradidega kõru. Kennigi es ole õhtul muu vällä minna tohtin, ku lammaste raua üttenes ole. Ku vanatont küsinu: „Kas ma tule?“ ütelt: „Ku tuled, üte kõrra sorka, kaits auku saad!“ Ja sõs es ole tullu. Vanast Iisrali latse viisive egäst edimetse ohvert Joovale, aga nevä jälle aia nurka koradile. Oli laits, edimene piim nüsseti nõu sissi ja viiti aia nurka; nõnda sama ku lehmäl või mõnel muul loomal poja olive. Ja mudu's tohi kennigi uudise leibä suhu pistä, enne ku aia nurka ärä's ole viit! Aia nurgan või jälle kunnigi lähiksen nurme pääl oli kas mõni ahervars või suur puu, koes ohvert viiti ja mis ahtmise paigasse kutsuti. Enämiste oli sinna aid ümmer tett, et üitski loom sinna pääle's pia putma, sest sõss oles kas loom ärä koolu ek jälle mudu aigesse jäänu. Selleperäst kasveve sõss ka kikksugutse einä siandse ahtmise kotussa pääl. Sinna viiti nüid ohver ja pisteti kopaga einde veere ala. Ohvert viiti ka mõnikõrd ja mõnel kohal ööse ja ihu alasti (Pilliussel). Siandsit ahtmise paike oli veel illä aa eest mede nurgan: Ojal, Pilliussel, Kadsakul, Peetre Käpardi tare mann ja Naistemäel. Naistemäel eläsive kolm tonti: Alliku Adu, Tapuaia Rits ja Taaritõrikse Rein ja lassive 3 peremeest Naistemäel järgi mööda ärä koolda ja peetass neid (tonte) veel prilla sääl au sehen.

Alle sõss, ku Ärrnuutre vällä tulive ja isändi majade mann nakasive lugema, kadusive siandse ahtmise paiga ärä. Sest enne sedä olive rahvas nime

peräst küll risti usku, aga na's tää usust mitte midägi. Mede nurgan oli Kokutaja Jaak, kes vanatonte taludest piible raamatuga vällä ai. Tondi küsinu temä käest aset ja juhatanu ta na

Foto U. Harva.

Tšeremissi ohvriroad ja -rahad loodushaldjaile puhma alla puhtale linale pistetud.

puha Võrtsjärve saarde. Võrtsjärve saaren elänu sel aal Valgutaja mõisa järvevaht, va Keerd oma naisega. Keerd ollu küll tondest üle, aga ku tedä ennäst kodun ei ole ollu, sõss ei ole na naist sugugi rahul pidänu. — Õhtult küsinu sanna lõhna akna päält: „Kas Keerd kodun?“ Ütelnu naine, et kodun, sõss minnu ärä, ütelnu aga, et ei ole, sõss tullu sissi ja võttan oma

tempe tetä. — Kadsakul pääsnu välläaamise man tont Kokutaja Jaagu käest valla ja alla jõkke, kunn ta prilla ollev.

Umb arvata saa aasta eest eläs Kadsakul peremees Jaan, kedä na ka sugu rahul ei ole pidänu. Ku mõisast kodu oll tullu ja saviku pääle vähä magama eitän, sõss ollu mudu kohe man ja aanu üles: „Missä mudu miu villa semmi tuled ja missä mudu miu villa semmi tuled!“ Jaan karanu maast ülesse, visanu kaltsa jalast maha ja tampin kate ja-laga saviku pääl, esi vandun: „Või siu villa semmi, või siu villa semmi, küll ma sulle semmi näitä!“ Tõise's ole kedägi nännu, aga väike poig ütelnu: „Näe, näe, mis ätil jallge all — silmä elendave pähän ja pikä amba suhun!“

Egä poolbä õhtu minnu puha N. kõrtsi ja eesmäbe õhtu tult kodu. Tüdruk istun ütsina väikse latsega taren. Suur must kass tõmmanu tare usse valla, tullu keset tare ja näugun irmsaste, minnu jälle vällä ja tõmmanu tare usse kinni. Tõine kõrd poolba õhtu mehe ollu puha jälle kõrtsin ja tüdruku ütsinda kodun. Es ole sõss sugugi öösi usse kinni pidänu — see käinu mudu kinni ja valla, pliu ja pläu! Pannu kinni, joba valla jälle. Viimäti sidunu levälapju varre usse ette, aga ei midägi — lapju vars käinu purusse 'gu pird. Sõss minnu tüdrukil asi kah joba jälesse ja minnu tõistele kõrtsi perrä. Peremees tullu kõrtsist kodu — obene kõndin usse pääl. „Oh te vandlase poisi, nüid o kurjavaimu miu linalaka vällä jättän tõise!“ Võttan tutust kinni ja tahtan rihaalla viiä, aga rihatse läve pääl kadunu käest ärä ja ei ole enämb kedägi kunnigi ollu.

Ammelossi karjamõisa asemal olive sel aal Tehvändi, Tossu, Vollmre ja Luusna talude, kun inimese kikk kõtutõppe olive ärä koolu ja tarede peris tühja seisive. Ku küläkubja ja teomehe poolba õhtu vähä illemasse mõisast kodu tulema jäänu, sõss vedänu tondi tõisi alati nende tühjä tarede sissi. Sääl pidänu na sõss ristsit ja saaja ja tennu kikk-sugutsit tempe, seni ku kuke lauluni.

Üits poolba õhtu jäänu Kadsaku Jaan jälle illä pääle mõisast tulema. Tullu katekeste, sõitan Vaska Jaaniga. Tullu, aga äkki ollu Tehvändi tare läve ehen. Seest tult vastu, võet obene valla, pant riha ala ja tatre soorma ette ja esi kutsut sissi. Pikk saaja laud ollu üle tare pant; kikksugutse söögi, korbi ja kõrdrõõsa lavva pääl ja aet neid söömä. Ämärigu taoline valgus ollu kige üle tare, aga peris tuld ei ole kunnigi nätä ollu. Tare ollu saksu täis, esätsit ja emätsit. Esätsil ollu alli rõõva sellän ja kolme nurka kübärä pähän. Kareld ja tantsit ja jala käinu üles seni ku parsini. Üits naine kiigutanu last ja esi laulan ikki:

Üssä, üssä konku,
Üssä, üssä konku!
Öö vanune, varju pikune,
Öö vanune, varju pikune! —

Viimätä nakat last ristmä ja pant latsele „Korges“ nimi. Endä tuld es ole last mihi sugugi üles võtta. Tahtan piipu palama panna, aga ku tuld nakanu raima, löönu kohe tule raua käest maha ja ütelnu: mis riste ja värplit sa pillud siin! — Nõnda pia ku kukk laulan, ollu puha kadunu ja mehe jäänu ütsinda ja pimesi tarre istma. Õhtuse korpe ja kõrdrõõske asemal ollu ku-

junu lehmä sita koorikse lavva pääl ja obesil ollu tatre soormide asemal lina luu ehen.

Pääle Jaani surma sai poig Juhan Kadsakule peremehesse, aga koolle varsti ärä ja sai sõss veli Aadu, kes ka kolm aasta peräst ärä koolu. Sellega oli see mannsiil otsan ja sai Karu poiss Jaak Kadsakule peremehesse. (Tähendus: Karu peremees, kes Jaagu Kadsakule peremehesse pani, oli minu — nende ridade kirjutaja — isa. Ta oli sündind aastal 1796, ja suri aastal 1881). Jaagu esä ollu Riuma külän suur tark ja ka Jaak ollu tark. Ku ta Kadsakule saanu, sõss lugenu kolm päevä aidan, sest ait ollu vanatondi teeraa pääl. Selleperäst es ole sõss ka Jaagul midägi viga ja võisive rahulikult edesi elädä. Jaagu man käinu ka pailu rohtu otsman ja ädäsi arstman.

Vanatonte ollu veel mede nurgan: Matu mägede pääl, Peetre pedastigun ja Peebu pääl. Suvel, õhtalt ku äste vaga ilm ollu, sõss laulan peräst päeva veerikut Matu mägede pääl alati oma laulu:

nöka, nöka, nöka,
nönn, nönn, nönn!
nöka, nöka, nöka,
nönn, nönn, nönn! etc.

ja Peebu pääl kõndin nagu ilmatu suur ja pikk naine. — H II 55, 377/84 (14) ja E 28581/9 < Tarvastu, Nahkle — Johan Tõllasson (Feldfebel) 75-a. vanakeselt (1896).

JAAK ASSER AJAB VAIME ÄRA.

52) Igal talul ja majal oli oma ahikotus. Ahikotused olid kivi ahervarred, puude alused, tare tagused, akna alused jm. Niisugustes ahikotustes arvati vaimusi elama, kes majal õnne kui ka õnnetust võisivad sünnitada. Et õnn alati majas õitseks, selle tarvis kanneti vaimudele meelehääd. Igast uudisest ja värskest toidust pidi kõige enne ahikotussele viidama. Ahikotussid olnud ka Tarvastu kihelkonnas enamiste igal talul. Siit hävitanud nad üks vanam mees Jaak Asser ärä. Ta olnud Tarvastu valla mees ja alganud ka oma tegevust nimetatud vallas. Väljaajamine ise olnud järgm. Peremees kutsunud „kirjameh e“ (Asseri) talusse, näidanud talle ahikotuse ärä ja läinud ise eemale. (Äräajamise juures ei tohtinud üleüldse keegi muu olla kui ajaja ise.) Asser kõndinud ümber ahikotuse, lugenud seejuures lahtisest piiblist sündsaid salme ja ajanud vaimu ärä. Aga kuhu? Esiotsa käskinud ta neid Võrtsjärves oleva saarekese, Järvesaare, pääle minna. Pärastpoole tulnud aga mõned säält tagasi ja kaebanud, et sääl ruum kitsas olla. Niisugused ja muud, keda ta pärastpoole välja ajanud, saatnud ta Tarvastu ja Suislepi valdade vahel olevasse Soopasoosse. Säält ei tulnud nad enam tagasi.

Tarvastu vallas läinud Asseri töö hästi. Vaimud põgenenud, rahvas jäänud rahule ja Asser saanud tublit tasu. Suislepis tulnud aga Asseril veike konks ette. Asser kutsutud kuhugi talusse ahikotust hävitama. Kui ta kõik oma kongud ärä teinud, teatanud ta peremehele, et vaim ärä on aetud, ja nõudnud palka. Peremees ütelnud: „Ei ma usu, sest ma vahtisin tare lävel, kui sa teda ajasid, ja ei näinud-kuulnud midagi. Vaim on ikka ahikotuses alles

ja sina jääd palgast ilma". Sellepääle ei olnud Asseril muud teha kui „hääd õhtut" ütelda ja minema minna. Asseri asjaajamist ei takistanud aga see juhtumine mitte põrmugi, kuna uskmata peremees ikka pääle „värsket" ahikotusele kandis. Aegamööda hävitas Asser ahikotuseid nii, et neist veel umbes kümmekond järele oli jäänud. Meie uskmata peremees ei tahtnud viimaseks jääda. Läks jälle vana Asseri juure ja palus palve keelil, et teine tuleks ja ometi vaimu ära ajaks. Asser unustas vana paha ja läks. Ahikotuseks oli kiviahervars. Asser läks juure, võttis raamatu lahti, kõndis ahervare ümber ja luges; istus vahel ahervarre pääle, kohendas natuke ja hakkas jälle kõndima ja lugema, ikka kaugemale nihkudes ahervarrest. Häkitselt kuuldi ahervarre seest hirmsat p a u k u ja sellepääle nähti ahervarrest s u i t s u üles tõusma. Peremees, kes kaugelt asja vaatas, lõi imestades käsi kokku. Vana Asser kõndis esmalt ümberringi, pärast istus ahervarre pääle, kohendas natuke enese ümber, tõusis üles, kõndis veel keeru ja tuli peremehe juure, kes talle kohe vastu hõiskas: „Nüüd ma usun, et k u r a t tõeste mu talust välja on läinud. Seda tunnistab see suits, mis pärast pauku näha oli. Nüüd ma ütlen, et sa tark ja julge mees oled. Nüüd ma tahan ka su palga ilusasti välja maksta." Kui Asseril palk käe oli, läks ta tänades ja tõnades koju poole. Peremees vahtis talle tüki aega järele ja ütles viimaks: „Kurat on küll kaval, aga „kirjamehed" on veel kavalamad. Seesama vana Asser pidi nüüd kuradile niisuguse tüki tegema, et teine paukudes ja suitstes ära läks. No kes oleks seda ennem uskunud! Oh, seda tarkust!"

Mis paugu sünnitas, ei olnud vaim ega kurat ega keegi muu kui vana Asseri t u t s a r (püstolet), mis ta ahervarre sisse paigutas ja talle taelaga tule pääle säädis, nii et ta natukese aja pärast ise lahti läks.

Üleüldse kardeti ja usuti niisuguseid inimesi, kelledel p i i b l i r a a m a t oli, nõidadena ja kuntsi meestena. Nad võisid kuradit välja ajada, ahikotusid hävitada, haigusi arstida ja p. m. Isegi nõidumine olnud piibli omanikul võimalik, sest et piiblis ka nõidumisest ja nõidade käest nõuküsimisest räägitavat (Saul, Endori lausuja naene). E 25142/5 < Tarvastu, Vooru — J. Kuusk < J. Paavel (1896). [1])

„MÕNI SÕNA TARVASTU AHIKOTUSTEST."

53) Vanast elasid mõned inimesed t o n t i d e g a kokku: a h k s i d neile a h e r v a r t e ja muu seesuguste kohtade pääl. Pärast neid pidid ka teised niisugus taludes elavad inimesed sinna a h v m a: iga u u d s e s t asjast pidi oma osa viitama; oli kas-või v e r i n e v e s i looma tapmise aegu, mujale es tohi teda kallata ku sinna. Kui nii ei tehtud, oli palk käes: kõige parem loom kohe valmis! Lasti mõni elaja-loom sinna minna või juhtus inimene selle koha pääle astuma — jälle vigor peatsis: jalad tõmmati äkitselt nii kangeks, et paigastki liikuda ei saand, kuni avitaja tuli ning valla päästis. Võõra, teadmata inimesesse ei mõjunud kurja võim nii väga.

Kanged jumalasõna pruukijad mehed h ä ä v i t a s i d s e e s u g u s e d p a i g a d ä r a. Oja talu (Tarvastu vallas) usses, t a r e j a a i d a v a h e l

[1]) Selle teksti äratrükki vt. M. J. E i s e n, Teised Kodused jutud (1897), lk. 73/6, nr. 64.

oleva ahvmise koha kaotas minu kadunu isa-isa vana Oja Valge Johan, kes sääl peremees oli. Ühe vagasel suise päeva õhtapoolikul käsknud ta poissi puid valmis lõhkuda ning ahervarre ligidale kanda. Ise palunud ahvmise koha juures palja pääga, piibli raamat ees, kaua põlvili maas. Pärast käinud piiblist lugedes mitu ringi ümber koha. Selle järele põletanud ta need lõhutud puud ahervarre pääl ära. Sest saadik saanud aga rahvas tollest ristist lahti. Ligi 70 aastase Johan Pärna jutustus. (Rahva suus kuuldub: ahkma, ahvma, ohverdama, ahimees jne.).

Ühte kanget Tarvastu valla avitajat va Tõrgendaja Aadut viitud kord Suistlasse Matsi Märdi talu ahvmise kohta ära häävitama. Sõitnud ratsal hobustega. Oli õhtune aeg. Ligi nimetatud talu jõudes virutatud talle otsegu teibaga hää tuline kärakas mööda selga, ehk kuskil küll hingelist näha polnud Va tühi sai vist aru, et teda pesast välja tuldi ajama. Tõrgendaja sõnunud: „Noo löö pääl', löö pääl'! Küll ma su sellegi pärast siit ära kaotan."

Pikru külas (talu nimi meelest ununud) lauda tegemise ajal viinud va Kobina Johan, kes siis veel suuremat tarkust ei mõistnud, muude seas ühe kivi ka teistre vana tare asemelt lauda seina ala panemise jaoks sinna. Säält samast vana Johan pitkali maha, röögib tulist valu ega (asemelt) saa kuhugille. Noh, mintud va Tõrgendaja järgi. See tulnud, avitanud ära. Ise sõõrutanud teine: „Ja, mispärast sa seda rebasekest sääl rahu es pea! mis sa sellest liigutit!" [1])

Pillusse talu omanikku (Johanit) pole ükski peremeheks nimetada tohtinud. Teind seda keegi, siis astunud vanapoiss kohe juurde ning hakkanud perändama: „Kas sina see peremees oled, kas sina see peremees oled?" Johan vastand talle igakord: „Ei ole mina peremees!" Ennast peremeheks nimitamisel oleks tal asi halb olnud.

Tähtpäevadel nagu jüripäeval jne. olnud ahvmised õieti kanged. — Mida siis tehti — pole senini teada saand. — E 39 860/3 < Tarvastu — Joh. Waine < Jaak Waine, ligi 70 a. (1899).

Pärast Eiseni artikli ilmumist ahikotuste kohta saadab talle üks kaastööline pikema õienduse ja lisab mälu järgi oma vanaema kirjelduse hingedeajast, mis on otse hiilgavaks näiteks omaaegsest mentaliteedist, südamlikust sõprusest ja võimsast ühtekuuluvustundest, mis haarab kogu sugukonna elavaid ja surnuid:

54) Ahikotustest — õieti ahervardest, s. o. kurja kotustest. — Kurja? No jah. E. Ü. S. albumi lugedes oli imestus suur, kudas kül uurija uurib ja juurib, aga — teatede puudusel siiski eksile lääb. Rõõm on küll kuuldes, kudas selle vastu seista püütakse, et Eesti r. mitte kurja pole kumardanud ja — kumardanud pole nad ka — aga andid viinud küll. Alganud on see katoliku usu aal munkade või preestrite õpetusest, kui seda tähele paneme, et Mõnnaste küla tee ääres Tarvastus mitte

[1]) Sel puhul vrd. teksti nr. 40.

kuulus ahtimise kotus ei olnud, vaid „kloostri varemed“ nagu endine Tarvastu köster selle üle kord vana-rahva käest teateid päris ja mitmelt poolt seda sugust tõendust sai. Kloostri varest lõuna pool on väheldane, aga hirmus laukane soo, Loime niiduks hüitud. Sääl olla tihti sinised tondi tuled põlenud, laste nutu kisa ja kohutav oigamine kajanud. Inimesed kartnud seda kohta kui tuld, andide viimisest pole aga midagi kuulnud (olen sääl ligidal elanud).

Kust on ahi kotussed saanud? Kes on nende elanikud? Lugu on kogundi lihtne. — Kui taevas sõda pea ingli Mikkali ja kuradi vahel lahti läinud, saanud Mikkal võidu ja kihutanud kuradid taevast maha. Oh, see maha tulemine olnud hirmus! Mihkli päevast alates tulnud kuratid nagu udsu vihma ühte soodu neli nädalat aega maha. Kes püsti kukkunud, pannud kohe valama, arvates, et Mikkael kannul. Selili kukkuja siputanud tüki aega jalgu, enne kui esimesele järele pununud. Kumuli kukkuja jäänud aga kukkumise kohale kumuli maha — need tulnud ka niisuguse kiirusega, et ühe hooga üheksa jalga maa sisse jooksnud. Juhtus nüüd mõni loom sinna koha peale astuma, kus kuri kumuli oli, murdis kohe jala katki. Magas inimene, oli maalis küljes jne. Et kurja loomadest ja inimestest eemale hoida, kandis see, kes koha kurjust tundis, kive kokku — tegi vare. Kui aed niisuguse koha ümber tehti, siis ei olnud ahervart vajagi. Aga kurja kohta võis keset lagedat põldu olla ja sääl ei võinud ju ometi aeda ümber teha, sest iga mööda mineja oleks küsinud: „Mis hundi aed teil see sääl?“ Ja kus siis selle häbiga!

Et iga talus ahtimise paigad olnud, on liialdus; niisama see, et kaugelt andid toodud. Kes viga sai — kelle maa peal oli, see tõi salamahti andid, et edaspidi rahule jätaks... Pillusse Peet võtnud naese. Tulnud sügisene värske keetmine. Peet naese juure: „Kaie, vii karjamaa ääre vare pääle kah!“ — „Mis?“ kilkanud Kaie ahastuses: „või nõnda on lugu siin! Oleks ma seda teadnud, poleks ma sulle tulnud! Tillike talleke sai tapetud — hingekesed isegi vastu võtta — vii nüüd raisule ka veel! Ega elu niisuguses talus ei edene.“ — „Vii ikka, vii, Kaieke, tükike tühjale ära: siis ei ole kahju karta kedagi, kuigi loomad ligi lähedale läävad.“ Videvikul viis Kai ikka värske ära, arvas: parem ikka hoida, kui ojata. Värskest ikka and temale kah igast söögist.

Kus sellega lääd! tahtis ju Taara kah tammiku salus, ootis olevit uku kivi, ihaldasivad hinged vastuvõtmist — olivad ju need kõige lähemad oma suguvõsust, kes neljaks nädalaks ilmasse elama tuli. Ilma vastuvõtmiseta polnud neil luba kattukse ala astuda. Seisid söömata seina taga, vahtsid varjuta ukse taga. Tuule vingumist arvati nende nutuks. Siis tõusis haledameelne pereeit voodist üles, võttis mis toidupoolist pihku puudus, viis toa otsale, või kui sinna ei julgenud minna, pistis rästasse ja uinus vast siis. Vastu võttis ikka hingekesi iga üks. Kui muud tappa ei olnud, siis kanat kukke ikka. Niisama saadeti ära kah. Jõukamad pannud kõik see neli nädalad toitu toa otsale. Kes need jõukad olid? Tuleb meele vanaema jutustus. —

O latseke, latseke! Mis nüüd tõisel tõise rikkusest kasu! Sugulased ei tunne enam sugulast, ei lää tõine tõist aastal aal vaatama. Iga üks täi-

dab ennast, elab enese ette. Kui olin noor, tuli rannal käija kodu — kohe saadeti naabritele värskeid räimi, kutsuti sugulased kokku sööma. Või tapeti midagi ära — jälle käsk järgi: Tulge nüüd! Kes sugulastest-sõbradest kutsumata jäi või kes tulemata jäi — koos olime puha! Tapeti sikkake või oinake — üle ei jäänud ühti, meel oli hea, kui igale ühele anda said. Viisin ikka uku-kivile ja andsin ahervarele, võtsin hingekesed iluste vastu. Murrul, sääl me käisime kõige rohkem. Vanaisa tegi iga pühade aaks õlut ja mini Anu — see oli lahe! Sai mõni nädal — juba jälle: tulge Murrule! Käisivad meil ja muil kah poolba õhtu kokku, pühäpä iga-üks omale poole.

Kutsuti kord jälle Murrule. Sain varemalt minema. Anu oli parajaste paa koogu otsast maha võtnud. Oh sa heldeke, tal kadunul oli neid pisukesi palju — ku nad kükitasivad kõik ümber paa ringi kilavate silmade ja määrinud hammekestega! „Ole terve, Marike, et juba tuled!" hüüdis Anu ennegu jala tarre sain. „Viska suuremad rõõvad ära, tule appi välja tõstma! Minge 'nd ikka, minge 'nd hundikutsikakesed kaugemale!" tõrjub ta lapsi: „küll ma annan teile ka kaeda, võide siit kõhutäit saada, panen pudru lämmese. Mari, anna 'nd säält laudilt kausike — hingekesed nutsivad eile ööse nii haleste, ei tulnud mul uni pääle, panen nende jaoks kah. Kui tulivad, ei olnud toitu puutunud ühti. Tõin siis ära: küllap nad vist siis veel siia ei olnud jõudnud." — „Ma viin ära?" küsisin ma ennast abiks pakkudes. — „Ei, ära vii sina," keelab Anu: „Karu perenaine oli käskinud tüdrukul viia. See läinud ka üles, jäänud redeli viimse pulgale seisma, pannud kausi üles ja ütelnud: Tulge sööma, hingekesed! siin on rahukesi-jalakesi, kaksa ja käkke. — Kas väist ka on? küsinud jäme hääl ja tüdruk ehmatanud nii, et ülevest maha kukkunud. Jumal hoitku kuulmast ja nägemast! Neile peab ikka perenaine andma."

Oli paast välja tõstetud, said lapsed raasike ära, võttis särgi selga, kutsus mind: „Lääme välja kõnma!" Ise pistis kausikese hõlma ala. Ma sain kohe aru, ei teinud aga teadvaks — näis kas mulle ütleb? Ei salganud kedagi, ütleb: „Lääme läbi kuusiku — sääl om mahan. Mineva kord jäi ilma: siis käisin aru-kaasikus (uku kivil). Või iga kord teda ilma võid jätta! Kui pääle ei lää, siis ta midagi teha ei saa, aga hoiad ise küll ära — elaja loom puutub ikka kogemata pääle. Hans oli küll suure vare peale teinud, aga mineval suil ikka oli poisikse roju lehmale koerad pääle ajanud, jooksnud säält üle ja piima ei saanud kõige kibedamal heina aal enam kedagi! Saab (ande) ära, siis ei puutu kah." Põld, kivi hunik — muud midagi, mitte murulaukagi ei kasvanud tühja peal. Anu visas kaugelt ande varele, lausus: „Ma too sulle oma käega — ära võta oma väega!" Siis tulime oma teed — või siis kurja juures mõni kumardab või põlvili laseb nagu uku kivil, mis püha on nagu altar kirikus.

Suur osa sugulasi ootasivad juba meid. Oh sa taevas, see lammas läks kui lõhnast! Saatis sanna uksele, andis sulaste naistele; 13 hinge oli neid ise, 8 paari oli meid suuri sugulasi, kus siis veel lapsed, ega neidki keegi tohtind kodu jätta! Õpetadi ikka: „Tulge te kõik, tulge kõik! ärge

lapsi kodu jätke!“ Meid oli kui pulm, aga kus Anu! Tal ei ole süda veel rahu: õde Els on veel tulemata. „Mis ta küll peaks viibima? Teised ammu siin. Enne oli ikka esimeste seas, täna ei jõua ega jõua teist ära oota!“ kaebab ta ühte soodu õue vaatama käies: „Kui ta küll täna ei tulegi!“ Ja Anu on valmis selle mõtte juures kahju tundel nutma hakkama. Niisama ärevuses oleme meie kõik. Sääl — vankri põrin! Anu tormab õue, meie jälle — Elts on oma mehega tulnud, särgi siilu sees hoiab ta kaht poistest puudunud. Rõõm oleks rikutud olnud, nüüd aga tarre, käki kohe kätte! Õled olid põrandal. Ajasime juttu ja tegime nalja, sõime värsket.

Viimaks t õ i v a n a i s a m e e t o n n i v ä l j a, pani keset tare maha: „Tulge, omatsekesed, võtke! Kes teab, kas veel kõik korraks kokku saame. Vaest kaon ma ära. Tulge te mind ikka vaatama — haua künkale kah!“ Kudas me kõik armu ja haledusega vanaisa ümber kogusime, mett sõime ja pisaraid valasime, v a n a i s a h i n g e i g a s ü g i s e s ö ö t a l u b a s i m e... Kosutavad olivad need õhtud, kus sa kõik hinge päält ära kõnelda ja ära anda said.

Hiied ja ohvri kivid on teised. Need olid kuulsad, käiti kaugelt kokku. Ahervared — nagu veiksed vaevald tähele pantavad asjad nende kõrval. Ahikotusse peal taeva sõa tükki piiblist lugedes ja Mikaelli hüüdes pidi vaene vaevatud k u r i m u d u g i l õ i k a m a p a n e m a, kui tal elu armas. Ja kus on kurjal varjupaik parem kui vees (Kõu ja pikker)! Et Tarvastus üksi ahervarsi tunti, ei ole vististe õige. Siin Võrumaal kõneldakse ka neist. Siidre nurme pääl olnud üks ja Uibu-Mata teadvat neist palju. Temaga pole ma selle üle juttu pääle saanud. Praegune kirjeltus käib kõik Tarvastu Mõnnaste nukast. — E 42736/40 (2) < Rõuge, Tsooru < Tarvastu — Liisa Purk (1902).

Kui meie rahvajuhid väidavad, et tänapäeva massihing põeb rasket kriisihaigust, ja otsivad kosutavat rohtu negatiivsete nähtuste arstimiseks, kuid kobavad ja aina kobavad positiivsete aatesuundade otsinguil, siis mõjub seda liigutavamalt ja eeskujupakkuvamalt äsjakirjeldatud elutunne ja vaimukultuur omaaegsel Mulgimaal, selsamal h e a t a h t l u s e s t ja h õ i m u k o l l e k t i v i s m i s t läbiimbunud Mulgimaal, millele heidetakse nüüd nii sagedasti ette isemeelsust ja jonni, uhkust ja upsakust, aristokraaditsevat eraklust ja hoolimatust vähemate vendade vastu. Kas ei ole just v õ õ r a d mõjud ja junkurlikud eeskujud haigustanud osaliselt Mulgimaa elutunnet viimasel ajal, kuna selle elutunde o m a ja ürgne põhi on täiesti terve ja väärib tõepoolest rahvusliku kasvatuse ning hingeravi abil elustamist?

*

Mida tähendab siis õieti „ahikotus“? — Wiedemanni sõnastik ei tunne „ahikotust“ üldse mitte, kuna „vars“-sõna all esineb aher-, ahi-, ahju-vars ‘alte Opferstelle, Ruine’. „Eesti õigekeel-

suse-sõnaraamat" väidabki, et „ahikotus" on sama mis „ahervars", kuna „ahervars" olevat „ahju vare". Ometi on ahikotuse ühendamine „ahjuga" ainult rahvaetümoloogiline. Esitatud tekstidest näeme, et ahikotuseks on küll sagedamini a h e r v a r s ehk kivivare, kuid sellekõrval esinevad ahikotustena ka „puudealused, taretagused, akna-alused" (tekst nr. 52), lepik, mis raiutakse maha (nr. 48), aed või mõni üksik puu (nr. 51), edasi veel ait (nr. 51) ja koguni vakk (nr. 46), see põline esivanemaile ja neist võrsunud „majavarjajaile" ohverdamise kohake. Tekstidest selgub lisaks, et ahikotust nimetatakse „a h t m i s e" ja moonutatult ka „ahkmise" või „ahvmise" kohaks. Nõnda võime konstateerida rahva keelelises teadvuses veel selget sidet ahikoha ja ahtmise kujutelmade vahel. Verb „ahtma" (murdeti ahtima, atma) esineb meil peamiselt rehepeksu, kagu murdeis aga ka kalastuse oskussõnana ja tõlgendab vilja parsile tõstmist või põhjavõrgu (nn. atu- ehk ati-võrgu) sisselaskmist, piltlikult ka läbipeksmist, klobimist ja kõhu täis toppimist. Prof. J. M a r g i lahkel teatel see sõnatüvi ulatub vähemalt permi keelteni ja tähendab algselt panemist, ladumist, pistmist, toppimist. Tarvastus ahtmine on tähendanud ilmsesti ka just ohvripanemist ja „a h i k o t u s" o n o l n u d l i h t s a l t o h v r i k o h a ü l d i n e n i m e t u s, kuna „ahimees", „ahilkäija" jne. on tõlgendanud ohverdajat ennast. See väljendub selgesti järgmises tekstis, mis demonstreerigu ühtlasi ka tarvastlaste omaaegset eetilise ja usulise sisetunde tugevust:

55) Veel elavad vanad orjapõlve aegsed inimesed; veel elavad need vanakesed, kes ise n õ i d u s t on näinud, kes ise a h i l o n k ä i n u d, kes ise nõidust on annud ja kes ise nõia vitsa on kannud; veel elavad need vanad memmed, kes oma lapse põlve nõiduse vägeval valitsuse ajal on elanud, kes oma isa-isade suust nõidumist oma kõrvadega on kuulnud, kes seda nägivad, kuidas k u l s t minema saadeti ja kuidas teda vastu võeti. Sellepärast, veel on aeg, seda vanavara korjata ja kokku koguda.

Et omalt poolt ka jõudu mööda vanavara varjule vaomist vähendada, olen ma sule kätte võtnud. Minu ümberkaudu kaunis ligidal on kuulsad ennemuistesed a h i k o h a d, kus veel minu isa poisikese ja nooremehe põlves a h t i m i s t on näinud. Minu ligi kuuekümne aastane isa on omal noorel põlvel koha ostnud, kuhu endine peremees tagasi nõiduma käis, kuhu ta tujuti kulste saatis ja ka veel minu poisikese päivil karjast risti läbi käies pomises. Sellest näeb lugeja, et mul vanavara materjaali küllalt on. Päris ilma mõjuduseta ei olnud vanal ajal kulst mitte, aga praegu on ta täieste võimetu. See, kes seda ütleb, et tema meie suurisade päivil ka nii võimetu oli, see eksib ja selle käest küsin ma: Kui sulle, armas lugeja, vana 60—70 aastane halpää, vaest sinu oma isa, seda kõneleb, mis ta ise on näi-

nud, neid vana tembutuste mõjudest ise on tunnud ehk kannud, mis vastad sa siis mulle? kas seda: ta valetab! Aga ei, vanake on aus mees; sõna pidamise pärast ja ei ilmaski võle pärast kiidab teda naaber ja tema oma teener, linna saks kaupmees ja mõisa suure herra — mis kasu pärast valetab ta sulle, oma pojale? Niisugused vanakesed ütlevad aga kõik, et praegu enam nõiduda ei võivat; vana paha võimus olevat kadunud; rahvas ei uskuvat enam. — H III 6, 297/8 < Tarvastu — Jk. Juhannson (1889).

Keeleliselt võime niisiis järeldada, et verbist „ahtma" on tuletatud meil muude nimisõnade hulgas (ahe: ahte e. ahtme, ahtam, atus, att: atu jne.) ka veel substantiiv „aht: ahi" (vrd. ati-võrk!), mis on tähendanud ahtmise (piste, paneku, topingu) toimingut või aga selle konkreetset tulemust (vrd. laduma — ladu), — just niisama nagu analoogiliselt verbist „andma" on tuletatud meil „and: anni", kusjuures „aht" ja „and" mõlemad on tõlgendanud eriti veel ohvritki. Tekstis nr. 43 esinev „ahja" majavaimu nimetusena ei ole rahvapärane ja tunnukse vanavarakoguja enda isiklik grammatiline konstruktsioon. Samuti esineb ainult ühes tekstis ahervarre paralleelnimena „ahemurd", mille rahvapärasust mul pole õnnestunud ligemalt selgitada [1]):

„OHVER KIVI VAREMILE, AHERVARELE VÕI AHEMURD."

56) Kord oli vana Suislepis ühes peres õue aja nukas suur kivivare või murd. Sinna kivi varemele viis perenaine igast värskest söögist esimesed suutäied ohvriks. Kui vana perenaine vanaks jäi ja noor peremees noore nooriku kodu tõi ja see perenaise kohuseid täitma hakkas, ei viinud see enam värsket ohvrit kivi varemile. Võttis natukese liha pajast vaagnasse ja viis tuppa, kus ta seda ise soola maitsmiseks ära sõi. Kööki tagasi tulles ehmatas ta kohe ära, sest värske liha olnud ühes leemega pajast põrandale puistatud. Nõnda sündinud mitu korda järgi mööda. — E 38403 (1) < Tarvastu, Vooru — J. Kala < Ann Värа, 35 a. (1899.)

Ahikotust kui ohvrikohta tuntakse praegu ainult Tarvastus. Selle sõnatüve jälgi leidub mujalgi paiganimedes (vt. Ahimaa kõrtsi tekstides nr. 5 ja 7), kuid nende uurimiseks pole mul võimalust olnud. Esitan ainult ühe juhusliku näite:

57) Ahte olli Soomes vete jumal. Meie Vändra kihelkondas pole see nime ka mitte üsna tundmata. Viluvere valdas on üks talu koht nimega Ahtemetsa. Uudes Vändras Suurejõe (Pärnujõe) ääres Sär-

[1]) Küllap ka „ahivars" (tekst nr. 41) ja „ahivare" (nr. 50) on lihtsalt „ahtmise", s. t. ohverdamise kohad, mil pole „ahjuga" midagi tegemist.

gava (enne Särghaua) talul on üks heinamaa vasakpool suure jõe kaldal, mida Ahtniiduks üitakse. Param kallas teene pool jõge on kõrge ja üitakse Igeniit ehk Iginiit (vist Iieniit vanaste nimetud). Jõgi nende kahe kalda vahel on sügav aud, kus sees vana juttude järele näkk elada. Seal Igeniidu kaldal olla meie päivilgi aliast nähtud, kord sea, kord ärja, kord inimese jne. näol. Aga iga kord kaduda ta vaataja silmist kalda varju ära. — H II 42, 102 < Vändra — J. Peterson (1891).

Nõnda oleme jõudnud vetejumala Ahtini, kes sellisena on eestis ainult kirjanduslik import soomest, kuid kelle nimevaste „aht(i)" e. „aht(u)" on tähendanud meie rahvakeeles vist küll ka mingit pistepaika, järsku sügavust või hauda vees. Täielikkuse pärast olgu esitatud järgminegi tekst, kus soome Ahto't on katsutud eestipärastada [1]):

58) Juba lapsena merel käies (ma olen siin Palmses Viru ja Harju rajal üles kasvanud) kuulsin vanad inimesed ütlema, kui „meri oli õnnistanud": „Aitüma Ahtule ja palju kiitu Pahtule!" Palmse inimesed ei teadnud mulle ühtegi vastust anda, aga vanaeit Tiiu Altebrun, kes Kuusalu khk. Kõnnu vallast Viinistu külast pärit, ütles: „Eks see Ahtu ole merevaim, kes kalu võrku ajab. Ega minagi sellest tea, aga minu vanemad ikka ütlesivad nõnda." Seesama vana eit ütleb tormi ajal: „Ahhtu ajab vahhtu!" Palmses tuntakse Ahtu nime ja üteldakse see ka mere jumal olema. Ka olla Ahtule mere ääres pidusid peetud, aga kuda, seda ei teata. Nõnda olnud Kõnnus Ahtu hiis [2]) Vihasoo küla juures Jala neemes. Seal kasvas, ma vähe veel mäletan, enne imepaks kuuse ja lepa mets. Kohta hüitakse „Kõrgemäe hiiemetsaks". Mägi ei ole mitte „kõrge"; ta peal on hulk suuri kiva. Seal olla ka Ahtule tulesidki põletatud, aga ei teata millal, kuda ehk miks?

Muuranna meeste elust tean veel seda, et kalasaagi juures ikka pihutäis, vist esimene, „merevalgustuseks" sai. Kui kala võrgust juhtub ära minema, siis üteldakse: Läks mere valgustuseks! Palmses tähendab sõna „ahtukene" sedasama, mis kergikene, pool narr, „kellel üks kruvi vedel." Kõnnu rannas räägitakse sedasama sõna „ahtukaine", „ahtulaine".

Sõna „pahtu" kohta arvan ma, et see pole muud, kui Ahtu nime „healte mäng", nii kui laulus:

Helle, Helle, heinad lattu,
Pillerille puud pinusse jne.

Niisugust nime ümberpööret võiks ehk ka „nime parallelismuseks" nimetada.

---

[1]) Vt. ka J. Kõrv, Eesti rahva muistejutud ja vanad kõned (1881), lk. 52, kuhu jutusse vee-aluseist on põimitud omasepitsetud värss:

Ahtu hääli kaigatella.

[2]) Rahvakeeles sellist nime ei teata.

Vaivaras käies näidati mulle Meriküla ja Utria vahel kõrge neeme nurga peal lepiku sees kivi, kus paar inimese jälge sees. Seal kivi peal üteldi Ahtule, mere jumalale, ohverdatama, aga ma ei saanud teada, kuda ohverdati, millal ehk mis seal ohverdati. Ka ei võinud ma seal kindlale otsusele jõuda, kas nimi Ahtu rahva oma oli, või oli ta raamatute järele mere jumalale omaks antud. — E 43141/4 < Kadrina, Palmse — J. Sõster (1902).

Kuigi viimases tekstis avaldub enam ühe patriootilise teoretiseerija looming kui usaldatav rahvatraditsioon, ometi näikse kindel, et ahikotuse ideoloogia aitab selgitada ka soome ahti-sõna päritolu, mida M. Agricola teatavasti vetejumala nimetusena on esitelnud. Soomegi „ahti" tunnukse lihtsalt tuletis samast „ahtaa" verbist niisama nagu „ahde", „ahto" jt. Tähendusliku arengu mõistmiseks esitan mõningaid näiteid Sanakirjasäätiö' kogudest, kuna küsimuse põhjalikuma läbitöötuse jätan asjatundjamate hooleks [1]):

Ahti aalloilla ajaapi. Riihessä on myös ahdinlauta, ahinlauta — pitkä yli riihen ulottuva noin 10—12 tum. leveä, 3 tum. paksu lankku, jota työnnetään sitämukaa orsien päällä, kun parretkin siirtyy ja tulee ahettua. Ihminen seisoo sen päällä. — A. Ikonen < Jääski.

Kun verkot on nostettu vedestä ja pantu kuivumaan haarukoihin, joita oli nimitetty ahteiksi, siis näitä haarukkoja yksityishaarukan nimi on ahti. — O. Kaasinen < Liperi.

Ahti sana esiintyy esim., kun vedetään talvinuottaa, siinä eräs työväline on ahdinkonkku. Pellavia pannaan kuivumaan ahdinpuille. Elositomat ahdetaan tai toisin sanoen pannaan isoille kaveille (kykäille). Ahtosuorsia on syksyisin laumattaisin järven selällä, keväisin ahtojäitä. — T. Laaksonen < Lavia.

Hyvin syvää paikkaa järvessä äkkisyvää sanotaan nimellä ahti. — V. Ihantola < Viljakkala.

Kun järvenpohja syvenee äkkiä oltuaan rannalla loivempaa, sanotaan: „ahdinpohja pettää" tai „se ei osannut uida ja ahdinpohja petti." — M. Kahelin < Kangasniemi.

Ahti — täällä olen kuullut vain harvoin mainittavan ja tarkoittavan silloin jotakin eläintä tahi ihmistä, joka on iso ja lihava. — N. Räisänen < Kangaslampi.

Ahti on täällä aina tunnettu kansankielessä veden aaltojen jumalana,

[1]) E. N. Setälä, Sana- ja asiatiedusteluja vanhojen uskomusten alalta I (1928), nr. 26 tõstab õigusega üles küsimuse, kas ei ole soome ahti-sõnapere puhul tegemist mitme eri päritoluga sõnatüve seginemisega. Õige huvitav on näit soome „ahin-aita" ussideaia tähenduses, mis võib baseeruda kujutelmal, et surnud pereisa hing on siirdunud nn. kodu- e. majaussisse (vrd. Mulgimaa tekste nr. 21 ja 44). Kuid selle probleemi ligem selgitus nõuab üksikasjalisemat uurimust eraldi.

kuninkaana, joka hallitsee vedessä. Sanotaan: sinne se tamma meni Ahtolaan, kun hevonen hukkuu. Kun järvessä kasvaa hienoja hyvin pitkiä heiniä pohjasta ja ne jatkuvat pitkin veden pintaa, sanotaan niitä Vellamon hivuksiksi tai Akan hapsiksi, joten Vellamo on Ahdin emäntä. — J. Hirvonen < Rääkkylä.

Mahdollisesti „ahteen haltiasta“ on peräisin kansan uskomukset, että maantien ahteissa „kummittelee“. Kaikista ahteista on kertomuksia, kuinka joskus pidätetään hevonen, joskus suljetaan jalankulkijalta tie ja eräässä ahteessa on pieni koira, joka keränä pyörii. — L. Kuusniemi < Teisko.

Nimi ahde esiintyy aina joen tai järven rantamaan nimityksenä, esim. Aheniityt. Hukkuneesta sanotaan toisinaan: se jäi Ahtolan saaliiksi. — M. Mustakangas < Vihanti.

Küllap ahti on tähendanud algselt pistet, panekut, ladumist, kuna liitsõnad on määritelnud vastavaid piste- ja ladumisriistu (ahdin-puu, -lauta, -konkku jne.) või -kohti (ahdin-hauta, -aita jm.). Soomes ahti (ahtola) on spetsialiseerunud ms. järsu (otsekui „pistena“ süveneva) kallaku või veehaua ja sealt edasi ka selle koha asuka (teeveere- ja veehaua-haldja) nimetuseks. Eestis aga ahikoht on saanud ohvripaigaks, kuhu „pistetakse“ [1]) ehk „laotakse“ annetusi esivanemaile ja surnud suguvõsale. Ahtmise-kujutelm juhib meid seejuures ühtlasi järeldama, et pidi olema tingimata mingi eriline alus, millele ohvriande pandi, pidi olema niiöelda altar. Ja selliseks altariks oli kujunenud nähtavasti kivivare, mille alla küllap oli maetud ennemuistne pereisa.

7. Ohvrikohtade kristianiseerumine.

Üheks ohvrikoha asuka degeneratsiooniaja nimetuseks on tondi ja vanapagana kõrval veel pell (vt. juba eespool tekste nr. 11 ja 21), kellest J. Jung on avaldanud taas nii suurepärase kirjelduse, et pean selle siin uuesti ära trükkima:

„AEANURGA JUMALA VÕI PELLI ASUPAIKADEST.“

59) Karksi ja Tuhalaane piiri peal teatakse mitmest talust rääkida, kus Pell aset olnud. Karksi K. talus olnud ta pesa vana aida põhja all, kust väikene auk maa alla läinud, kuhu talle ohvrisid ja andisi kannetud, ja kus ta ennast ka sagedasti ilmutanud. Kui uus sugu inimesi sinna talule asunud, ei olla Pell mitte tahtnud ära minna. Küll olla teda minema nõiutud ja preester teda mitukorda käinud välja ajamas, aga ta ei olla mitte lahkunud. Sagedaste olnud ta ennast ka ühele ja teisele näidanud, aga iseäranis perenaisele, kes vanast sugukonnast olla olnud, ja perenaist hirmutanud.

[1]) Vt. teksti nr. 51: „Sinna viiti nüid ohver ja pisteti kopaga einde veere ala.“

Teise K. talus olnud niisammasugune jumal. Asupaika ei olla mitte kindlaste teada, aga õues ta ikka olnud. Ka seal olla ta hiljaaegu alles olnud. Vanad peremehed olla nõiad olnud ja nõnda Pelliga ühenduses seisnud. Jaaniõhtul olla nad elajate lauta läinud, seal lehmadele raudkolgid kaela pannud, tikust tule üles tõmmanud ja seal juures tükikese võidleiba lauda otsa peale Pellile visanud ja teisepoole ise ära söönud. See olla siis tema jaanituli olnud. — Kui looma liha esimest korda keedetud, siis riisutud vaht pealt ära ja visatud kas tulesse ehk tua nurka Pellile.— Ükskord olla Pell ennast kadriõhtul hirmsa musta samba näol pilkases pimeduses näidanud. Must kogu seisnud talu õue kohas maa ja taeva vahel ja ajanud kahest otsast tuld ja sädemeid välja. Muud teised ei olla seda mitte näinud, kui talurahvas üksi, kes seda ka teistele olla rääkinud.

M. talus olnud ka Pell, kes peremehel sagedaste tulihännana üle Veisjärve Kärstna poolt varandust kokku vedanud.

R. talus olla ka Pell olnud. Kui sinna uus peremees tulnud, siis olla ta tarest ahju alt välja kaevatud ja lastud preestril rist sinna sisse panna ja Pell soo sisse saata. Sellest saadik nimetatavat seda sood Tondisooks.

Tuhalaane R. talus olla ka Pell olnud, kus perenaine teda hoolega teeninud. See Pell olla aga hoopis kurjem olnud kui mujal. Nii kaua kui perenaine elanud, olnud kõik asjad head, aga kui see ära surnud, siis ei olla teised Pelli nõudmisi õieti mõistnud täita ja siis olnud häda käes. Kui midagi tema nõudmistest täitmata jäänud, siis tasunud kuri Pell sajavõrra kätte. Ükskord olla jaanitule alla piimpanemata jäänud ja teine päev olla 2 lehma otsas olnud. Peremees saanud selle üle väga vihaseks, toonud preestri sinna ja lasknud Pelli selle korraga minema saata. Pell olla aga õueaia nurka hallika äärde kivi sisse asunud. — J. Jung, Muinasaja teadus Eestlaste maalt II (1898), lk. 36/7, nr. 39.

Juba enne Jungi raamatu ilmumist on J. Hünerson saatnud J. Hurdale samalaadilisi ja väga väärtuslikke teateid „aianurga jumalast või pellist“:

„PELLI NUHTLUS.“

60) Kõrra johtunu Tuhane vallan Ribi talun jaaniõhtu üits vähik õnnetus. — Peremiis uneten kogemede piimä jaanitule ala panemise ärä aga muu värk saanu kik ilusti ala pant. Küll saanu Pell selle pääle vihatses, aga jaanitule lasken ta sellegi peräst ärä palada. Saanu aga jaanipäevä hommugu kätte ja ku lehmi nüsme mint, löut, et kaits lehmä ollu laudan sirakil, sest Pell olli na ärä käkisten. Ninda rängästi nuhelnu Pell egäl puul neid, kes temä vastu vähä essünü. — H II 58, 719/20 (19) < Karksi, Karksi v. — Vennad J. Hünerson < M. Jakobson, Tuhala (1896).

„PELLI PÕLGAJE ÄPÄRDÜS.“

61) Riidaje vallan, Tedre talun elänü vanast pernan nimege Kärt. Sii ollu kange aianurga jumale või Pelli austeje. Temä kige vanebe poja naine ei joole aga suguki sedä sallin ja kihuten oma miist, pernaese poiga,

taga, et sii ka vastu hakkas. Ja sii miis hakanu ka vastu, ja es joole jaanituld änämp lasken tettä ja muid siantsit kommejandi vigurit. Ja vana Kärt jätten ka jaanitule tegemede, ja varsti ollu tal ka palk kähen. Pell kooleten kik nelläjalgise looma selle talu maa päält ärä, ninda et muud es joole jäänü ku kate jalgise pallelt: kana ja inimese. Peräst sedä ei joole ta aga änäp kellekis putunu, sest temä aigse ja temä ant looma ollu puha otsan. Muudku va' vana Kärtu või pernast piinänü ta iki ümmer ega ei joole lasken tat õigel viisil surra kah: tare editse läve pääle sadanu maha ja surenu. Enne surma tunnisten aga üles, et ta kolm korda kirigu levä ärä varasten ollu. — H II 55, 101 (8) < Karksi v. — J. Hünerson (1895).

PELLIKOTT EKSITAB KERJUST.

62) Kõrd saanu üits sant üte Pelli austeje talupernase käest üte kaala koti kingituses, kellega vaist ka Pellil mõnda meele perälist pala oli viit. Aga kui sant selle koti kaala panden, es sünnü ta iki egä kõrd sinna poole külgi ärä, kus pool küllen kott kaalan ollu. Edimelt ei joole sant sellest asjast arugi saanu, viimäde saanu iki vigurist aru. Ja üitskõrd tahten sant viil õhtu hillä pimmest kuuse mõtsast läbi minnä ja ollu sii koht ka alan, aga koe poole külgi ta selle koti panden, sinna puole essünü ta tii päält mõtsa kõrva ärä. Ku ta aga sis kõrd kodu saanu, sis ragunu ta selle koti pihus ja purus. — H II 55, 102 (9) < Karksi v. — J. Hünerson (1895).

„AIANURGA JUMALEST VÕI PELLIST."

63) Üits kõrd tapet ütel talul värsket ja pernan viinü kige päält ka Pellil kambre otsa pääle oma kausige. Karjapoiss nännü sedä ja mõtelnü aga esi: „Odott, ma lää süü ta õige üte kõrra ärä, saa ometigi kõtu tävve liha." Kudas mõtelnü, ninda ka tennü. Et aga pühäpäe ollu, selleperäst ollu poisil laulu raamat puhun, ja karjapoiss panden selle tühjä liuva sissi ja esi lännü ärä, ninda ku händ kannu. — Aga oh sa hoidku küll! Ei joole nüüd änäp Pell või vanapagan karjapoisil rahu anden. Lennänü vahel varese, vahel ronga näol karjapoisi pää kuhal ja perän ja rüükin esi: „Võta oma sita hunik ärä, ja võta oma sita hunik ärä!" Ja pernan jäänü sest saandik aiges.

Karjapoiss mõtelnü: „Mis tetä, vaja targa manu nõu küsüme minnä." Ja lännügi. Tark õpanu: „Ku' sa tat ka püssige laset, ega sii tall kedägi tii. Panet sa kuuli sisse ja laset sellege, sis arvas ta, et tat küdsänü kardulege pillut, aga ku sa tat hõbe sõlege laset, sis jääs ta küll maha vagas." Poiss tullu ka kodu ja mõtelnü, et ma kae ometigi ärä, mis haavle teeve tall. Lasken ka püssige, aga vares ei joole muud tennü, kui laputen siibu ja ütelnü esi: „Kedä sa oma hernedege pillut? kae, et sa oma sitahunigu ärä võtat!" Tõise tiiru lasken karjapoiss ronka (selle kõrra ollu ronga muudu) kuulige. Ronk aga ütelnü: „Kedä sa oma küdsänü karduldege pillut, nõnda et naha aave kipes selgä?" Poiss aga mõtelnü: „Aha ah! või juba na aave kipes! ma taas kaia, et tege mõni asi vast ka elu kipes sehen!" Panden aga hõbe sõle püssil sissi ja lasken sellege. Aga sis jäänü maha nindä kui sinine suits tolmanu. Ninda saanü karjapoiss viisräväkust

valla ja pernan saanü ka terves ja sest saandik saanugi sii talu Pellist puhtes. — H II 55, 99/100 (7) < Karksi v. — J. Hünerson (1895).

Viimane lookene on klassiline näide, kuidas primaarne ohvritoiming („tõotus") muistsele matusepaigale muutub ajaga sekundaarseks kombeks ja moondub rahvamälus koguni groteskseks. Esitagem veel paar sellelaadilist näidet:

„PELLIKIVI."

64) Enamast igal talul oli oma „Pellikivi". Neile viidi kõigest saagist ikka kõige pealt. Sündis perenaesel laps, siis viidi „kivikesele" enne rinna piima, kui laps sai. Niisama tehti uudse leivaga. Ikka anti seda „kivikesele" enne kui perele. Ei tehtud seda, siis ei olnud õnnetustel otsa ega määra.

Kuidas nüüd „Pellikivi" sai? — Mõnikord üsna naeru väärt kombel. Kord kusi poiss kivi peale ja ütles: „Noh, kivikene, kust sinagi seda saad!" Ja näe, „Pellikivi" valmis! Aasta pärast selsamal päeval jäi ta raskeste haigest. Mõtles järele, kust haigus tulnud. Tuli meelde, et „kivikene" tahab meelehead saada. Tõbine viidi kivikese juure, tegi niisama kui aasta eest ja näe! saigi terveks, aga üks „kivikene" oli ka peale saanud.

Vanad inimesed keelavad sellepärast praegugi veel ja nimelt heina-ajal, mil ikka rohu peal rooga võetakse, leiba ehk muud söögi poolist tõotates kivi peale panna. — H II 23, 131/2 < Karksi, Polli v. — J. Tiedt, kooliõp. (1889).

KIVIVISKAMISEKOHAD.

65) Kes ohvri kivi peale kuseb, see ei saa muidu läbi, kui peab igakord sinna kuskma: „Kivike, ma kuse su pääle, kust sinagi muidu saad!" Kes ka kord mõne muu kohta, enamiste võera kohta, nimelt suurte kivide, puude jne. pääle kusis ehk kiviga viskas, see pidi seda alati tegema, kui ta säält mööda läks. Jättis ta selle tegemata, siis tundis ta eneses üht valu, üht igatsust selle koha järele, millele ta oma „ohvri" andmata oli jätnud. Valu kadus täitmisega. Nii tekkisid käitavate teede äärde, suurte kivide ning puude ümber suured ahervarred, mis veikestest, parajatest viskamise kividest koos olivad; nii kuivasivad mitmed suured puud liia märjukese pärast. Aga kuiva puud austab rahvas niisamuti kui tooret ehk veel enamgi. — Üht niisugust kivi viskamise kohta näitas mulle mu isa; ta seisab Läti maa jao sees, Metsküla (Loodi) valla piirides, tee ääres, mis Abjast Ruhja viib, aga tee on praegu peaaegu kadunud. — H II 48, 36/7 (26) < Halliste — Johan Kivikilt (1894).

„KUDAS REOMÄGI PELLI PAIGAS SAANU."

66) Vanast lännü üits Tartliste uur Pärnüs. Ollu sügüsene aig ja porine tii. Mehe süönü esi minnän. Üits vanamiis närinü ütte lehmä kinderkonti, mis sikke ollu. Vanamiis närinu tat ärä tüki aiga, ei joole jagu saanu. Saanu süä täüs, visanu tii viiri üte väikse mäe kingu pääle ja ütelnü esi:

„Süögü kurat muist, mia ei saa tast jagu! Tõine aaste, ku ma tule, tuu jälle.“

Tõine aaste johtunu ka siisama miis pia aigu sel samal aal sedä tiid müüdä Pärnü poole mineme. Aga ei joole minevaastetsest asjast änäp tähelegi panden. Aga ninda ku ta Reo mäest müüdä saanu, ollu kuri jären perimen: „Anna kätte ja anna kätte, mis sa tõine aaste lubasit tuua.“ Ja vällä tahten mehel iki henge siist võtta. Ja ninda hakanu Reomäe Pell egä üte müüdämineje käest nõudme. Ja kes ka ilusti müüdä tahten saia, visanu ka ärä oma kondi, ninda et sii mäe kink muud ei joole ollu ku kondi vare, ninda et vällä näuten ku rigu, mikkest tall ka Reo nimi tullu. — Ka tiimeestel saanu sõnas: „Kas Reo konti karmanin om kah?“ — H II 55, 102/3 (10) < Karksi v. — J. Hünerson (1895).

Lisagem samast Reomäest veel paar kirjeldust, mis aitavad selgitada sedalaadi ohvrikohatüübi traditsioone ja päritolu:

67) Kilingi-Nõmme alevikust kaks versta Pärnu poole minnes, seisab suure postmaantee ääres mäeküngas, mida Reo mäeks hüütakse. Sääl künka otsa seisnud paarikümne aasta eest alles kivi hunik ehk ahervars, mille üle rahvasuu siin järgmist räägib. — Vanal ajal, kui postmaantee siit veel läbi ei käinud, viinud sellest mäekesest üks vähem tee mööda. Selle mäe künka kohal juhtunud — iseäranis hobustega mööda minejatele — alati mõni õnnetus ehk äpardus: kord katkenud vankri telg, kord läinud rangipuu ehk look katki, kord reejalas, kord nikastanud hobune oma jala, vahest kukkunud koorem ümber, — üleüldse küngas olnud õieti takistav ja reotu mööda minejatele, millest ta enesele ka nime Reomägi saanud. Kes aga enne möödaminekut mäekünkale põllu kivi viskanud, see saanud ilma mingisuguse äparduseta säält mööda. Sel viisil tekkinud sinna künka otsa ajajooksul üksikutest kividest terve ahervars. Pärastpoole hakkanud inimesed sinna ahervarre otsa ka ohvri-rahasi viima. Praegu on neid inimesi Kilingi vallas veel elus, kes säält ahervarre päält ohvrirahasi leidnud on. — H II 55, 60/1 (2) < Saarde — P. Sitzka, kooliõp. (1895).

68) Pärnumaal, Kilingi-Nõmmest arvata poolteist versta Pärnu poole, on üks mäekene, millest maantee otse üle läheb. Seda mäge kutsutakse Riomäeks. Rahvas räägib, et sääl mäe pääl tee ääres on vanal ajal üks suur Tõnnivakk olnud, kust keegi pole muidu mööda tohtinud minna, kui pidanud aga ikka sinna midagi viskama, kas või vitsa raokese, muidu on õnnetus juhtunud. Kes Pärnu poole on sõitnud ehk jälle muiale, pidanud ikka midagi viskama. Kes kord on sinna midagi viskanud, teine kord aga säält ilma millegi maha viskamata mööda läinud, sellele on siis õige suur õnnetus juhtunud. Kui ka niisugune inimene säält mööda läinud ilma andeta, kes seda Tõnni-vakka pole teadnud, siis ei ole sellele inimesele ka midagiste õnnetust juhtunud. — H I 9, 490 (4) < Viljandi — Anton Suurkask (1898).

69) Eespool räägitud Liivamäest $^{3}/_{4}$ versta õhtupool on postmaantee ääres üks üsna väike kinguke, keda Reomäeks kutsutakse. Selle algus on

järgmine. — Vanal ajal on vist keegi inimene seal kohas surma saanud või ära tapetud, siis on selle lepituseks sinna kohta kive ehk puutükka hakatud viskama, kunni sellest viimaks suur hunnik saanud. Kes nüüd sealt mööda minnes iialgi sinna hunniku peale midagi on visanud, see ei või edespidi sealt iial muidu mööda minna, kui ta sinna peale mitte mõnda kivi, puutükki ehk koguni raha ei viska. Jätab ta seda tegemata, siis on tal tee peal ikka midagi õnnetust, kas läheb ratas katki, ehk murdub look puruks jne. Sellest on ka siis see reovare sündinud. — Kes aga iial sinna peale midagi ei ole visanud, sellele ei sündivat mööda minnes mitte häda. — J. Jung, Muinasaja teadus Eestlaste maalt II (1898), lk. 50 (nr. 52).

Et pell ei ole kuigi vana substituut endiste terminite asemel, selle poole vihjab kas või näit. järgminegi märkus: „Kõige esimene lehmapiim viidi hiiepuu või kivi juure (nüüd öeldakse: Pellile), — siis kasvavad ilusad vasikad“ [1]). Kuidas suhtutakse usuliste mõistete murrangu ajal endisesse ohvripaiga asukasse ja kuidas temale uusi nimetusi vajatakse, seda aitab selgitada järgnev kirjeldus (vrd. lk. 244):

„PELL“ JA „TA“.

70) Meie vana rahva usk oli, kes teab mitmest põlvest, kindlaks jäänud pruukidest kinni pidamine. Kellegil ei olnud julgust sellest taganeda, mis vanemad pühitsesivad või pühaks pidasivad. Et neil väga kindel usk oli, sellest see uuenduste vastu võtmise visadus tulebki. See usk oli neil kindel, et esimesed usust taganejad häda tunda saivad, kes seda ei uskunud, sellel ei olnud ka viga midagi.

Elu aja häda või surma saivad need ehk nende lapsed, kes „tulujaku“, (ohvri)anni ja kohtade kumardamise järele jätsivad, ehk „vana kotuse“ ära hävitasivad. Karksi pool lõppesivad nad pärast, kui Hallistes. Kui piibel asemele tuli või tulema hakkas, mõteldi maha jätmise põhjuseks neist nagu Belli või selle asemikku, aga nime ei julgenud keegi nimetada, sest see pidi nagu iseenesest mõista olema. Ainukene sõna „Ta“ oli see, millega seda pühadust tähendati, mida ütelda ei tohitud. „Ta“ sõnaga räägiti või positi igakord, kui andi viidi. Kas „Ta“ ka midagi vastu ütles, jäi saladuseks, mõned aga uskusivad seda küll.

Ma tundsin ühte vana naisterahvast, kes nüüd, kui ta veel elaks, umbes sada aastat vana oleks. See mõistis kiriku lauluraamatu peast ja palju piibli salmisid; ka oli tema muidu igas asjas väga tähelepaneja inimene. Enne teda oli seal, kuhu teda mehele viidi, ohvri andi viidud. Tema oli julgenud seda maha jätta ja sinna paiga peale veel süllitada, aga iialgi ei julgenud ta sellest avalikult rääkida, sest niisugune hirm oli temal. Tema pidas teda suureks pühaduseks, aga mõnede avaldamiste läbi tuli ilmsiks, et „Ta“ musta kassi näol teda taga kiusata ja ikka hirmu teha ja

[1]) H II 24, 190 (102) < Helme, Jõgeveste. — Niisama vt. ka teksti nr. 11: „Pellil (nüidne nimi).“

sagedaste ihu vaevamist, südame vaeva ja külma sünnitada. Kui tema vanemaks läks, e i e l a n u d t a p a l j u k o d u s, sest seal ei jätnud „Ta“ teda rahule, vaid oli nädalate kaupa sugulaste juures külaliseks. Juhtus, et kodust keegi ilma tema teadmata temale midagi järele tõi ehk ka muu asja pärast seal käis ja et seda tema eest küll varjati ja temale seda ei öeldud, teadis ta seda siiski ja ütles: „Rahuke otsan“ ja läks minema. Kodus tuli temal ü h e t e a t u d k o h a p e a l k ü l m h o o g v a s t u ja sellega tulivad kõik tema

Foto U. Harva.

Votjakite hobuseohver Buj-jõele pärast kevadist jääminekut (vrd. meie pööripäevaseid ohvritoiminguid).

hädad tagasi. Minu emaga vaidlesivad nemad alati kiriku laulu ja Piibli salmide sõnadega. Minu ema ütles temale kõiksugusid vaimulikusi sõnu, mis selle asja kohta käisivad, aga see ei aidanud midagi. Kodus hirvitas ja pilkas teda minija. Ütelnud keegi, mis tahtis, aga ükski asi ei jõudnud tema usku nõrgestada. Tema l a p s e d s u r i v a d enamiste kõik noorelt ära. Kaks poega olivad temal peaaegu l o l l i d ja surivad varakult. Üks poeg oli targa aruga, aga ka sellegi lapsed surivad järjest ära, nõnda et teine teist ei näinud. Tütred olivad küll targa aruga, aga teine suri ka varakult ära. Vanakene uskus, nurises ja kurvastas ikka, et see kõik sellest tulla, et „Ta“ teda rahule ei jäta, vaid ikka taga kiusab.

Ka räägiti ühest vanast peremehest, kes vana o h v r i p a i g a ü l e s k ü n n u d, et töö juurest kodu tulles temal suust ja ninast v e r d hakanud jooksma ja tema s u r n u d varsi selle järele. Hulk aastaid hiljem, kui tema p o e g meheks saanud, künnud seesama isast üle jäänud ohvri koha ülesse ja surnud pärast ka vere jooksmise kätte ära. Sellepärast öelti ikka: „Sellesama pärast!“

Seesugusid jutukesi võiksin ma mõndagi üles tähendada, aga neid ole vist tarvis, sellepärast et nad ei ole vististe vana vara. Et aga vana rahva usu kindlust näidata, sellepärast olen neid siia üles tähendanud. „Ta“ kindlat või päris nime ei ole vististe võimalik kellegil enam teada saada, sest selle avaldamine oli peaaegu niisama kardetav nagu usust ära langemine. Üks ainukene majas, enamiste perenaine, oli „Ta“ teenija ja see julges „Ta'le“ ligineda, teised hoidsivad „Ta'st“ püha saladuse või hirmuga eemale. Mis ma jaanipäeva tähenduses kirjutanud olen[1]), on minu isa poisikese põlves salaja kuulanud, kui vana ema andi viinud.

„Ta” oli suur õnneandja, niisama ka vägev ja kindla tahtmisega kättetasuja. „Ta“ ei jätnud kellegile kätte tasumata, kes tema teenistust julges rikkuda, aga ka helde ja jällegi kerge ära lepitada, kui teda uuesti hakati teenima. Seda ei ole „Ta'st“ mitte kuulda olnud, et temaga kellegi teisele oleks võidud kurja teha või ligimese õnne rikkuda. „Ta“ teenistuse kombe oli nõnda, nagu seda kuskil majas oli alustatud. Enamiste viidi „Ta'le“ enne kui ise pruugiti kõiksugusest uudisest viljast kolm tera, ehk liha leemest, õllest jne. kolm tilka, enne kui ise maitseti, mõne kivi ehk pühaks peetud koha peale. Võrumaal leppinud „Ta“ mõnes paigas palja kumardamisega. Kas tähtpäevad ka „ta“ auks peeti ja nimelt iga üks ise asja pärast või oli neil igal ise tähendus ja mõte, ei ole mul teada, aga niipalju on kindel, et ilma tähtsuseta ei olnud nad mitte, sest ega muidu nende eluiga nii pikk ei olnud, et see kauemine kui peaaegu kõik muud pruugid alles seisma on jäänud. Kes nendest tähtpäevade pruugist veel meie ajal kinni pidas, sellest öelti suure kiitusega: „See om alle üts inimene, ta oma usku ei jäta, tu peab omast usust kinni.“

Usu asjadest ei oleks ma muidu kirjutama hakanudki, muud kui ainult sellepärast, et kuskiltki veel lugenud ei ole, et „Ta“ nimega vanal ajal ka ühte tundmata pühadust austati ja mis võib olla muidu unustuse rüppe võib uinuda, kui keegi teda üles ei tähenda. — H, Kase 111/2 < Karksi — Leena Kase (1868).

Eelmises tekstis ja juba varemini mitu korda mainitud jaanilaupäevaseile, s. t. algselt muidugi pööripäevaseile ohverdamisile lisagem veel paar kirjeldust:

71) Jaanilaupäeva õhtul tehti suur tuli ja aeti elajad ja lambad kolm korda ümber tule, „jaaniheinu“ ees kandes, mille järele heinad loomadele ette anti. Pärast seda käis perenaine söögiga ees, pere ja lapsed järel, kolm korda ümber tule, pani söögi maha, võttis söögi juurest salaja ohvri kivi jauks ära, ilma et teised seda tohtisivad näha (seda püha saladust ei julgenudki teised tähele panna), viis ohvri kivi peale ja ütles: „Maa ema, sa andsid mulle, nüüd toon ma sulle, võta vastu, mis ma su käest saanud olen!“ Selle järele istusivad kõik tule äärde, sõivad, jõivad, olivad rõõmsad ja laulsivad:

---

[1]) Vt. järgmist teksti.

Jaaniga, Jaaniga!
Mistes Jaani oodetesse, Jaaniga, Jaaniga!
Jaani kahja kannetesse, Jaaniga jne.
Et o ni ärja oodatse,
Piduliku piima lehma,
Sest ep Jaani oodetesse,
Jaani kahja kannetesse!

Peale selle panti suure ridva otsa jaanituli põlema. — H, Kase 97 < Karksi — L. Kase (1868).

72) Jaani laupäeval lõpetatud töö varakult, nii et päevaga veel saunaski jõutud ära käia. Peremees teinud ohvrikivi (see asunud talu õues) kõrvale tule maha, lina laotatud sinna lähedale murule ja terve pere söönud sel õhtul seal. Igast söögist pannud perenaine kümnest kivile. Kümnest pandud sinna iga pühade ajal ja iga kord, kui midagi uudsest viljast toitu valmistatud, kõige esite viidud ikka kivile ja siis alles söödud ise. Teadete andja üteluse järele ohverdatud Pellile. See olnud väga õel olevus ja maksnud kohe kätte, kui ta mõnest suutäiest ilma jäänud, ja tihti nuhelnud ta inimesi nende sõnakuulmatuse pärast. Tema pahandamise eest hoitud hoolega. Kui peremees kiriku mõjul ohverdamise järele jätnud, saanud kohe üle karja kõige parem lehm surma; kukkunud koduväravas maha, löönud sarved maa sisse ja surnud. Peremees ütelnud seda nähes: „Võta kui tahad, aga ohverdama ma sulle enam ei hakka!“ Peale selle jätnud ta siiski peremehe rahule. — E 78469/70 (7) < Karksi v. vanadekodu. — Läänemaa õpet. seminari III kl. õpilane Anna Suurmats < Tiiu Kuudi, 80 a. (1931).

73) „Pellikivile“ [vt. teksti nr. 64] viis perenaine tüdrukuga [jaanipäeval] piima, võid ja leiba meeleheaks. — H II 23, 124 (7) < Karksi, Polli.

Paganlike ja kristlike kujutelmade seginemist ja kokkusulamist valgustab tabavalt alljärgnev analüüs haiguste tekitajaist:

74) Kust tõbi tulnud, haigus hakkanud? — 1) „maast saanud“; 2) küünlast (tõnnivakk, kurat); 3) „kurja inimese tehtud“; 4) „Jumala nuhtlus.“

Kaalunaene võtab üles: kust tõbi tulnud. 1) On ta maast, siis kaabitakse hõbevalget sinna kohta, kust haigust arvatakse hakkanud olevat. 2) On kurja inimese tehtud, siis püitakse selle inimese riide nartsa ehk muud kribukrabu kraami kätte saada (aga juuksed olevat kõigeparemad), et sellega haiget suitsetada. 3) On küünlast, siis on kõigesuurem tegemine. Esite viiakse meelehead — mõni kopik raha ehk muud asju. Näituseks: on käed haiged, siis kindad; on jalad haiged, siis sukad ehk püksid; on kõht haige, siis toitu etc. Kui Pell meelitamisest ja lepitamisest lugu ei pea, siis saab temale kõbjaga tuld visatud. Kui see ei mõju, siis laadib „tark“ kollaokste suitsu ja mitme sortsi-sõnadega püssi ja laseb vanal kuul neljapäev õhtul sinna kohta, kus pell elanud ehk veel elab. Kui üks pauk ei mõju, tehakse seda 3 neljapäeva õhtut

järgi mööda. Niisugused kohad on vanad suured puud ehk kivid, mis inimesi ja elajid vaevavad, kui nad mõistmata säält juhtuvad mööda käima ehk sala sortsi-sõnu selle koha vastu ei tea. Praegu on veel: Massu pärn. — EKS 4° 2, 543/4 (15).

*

Millist päritolu võiks olla sõna pell? — Ei ole kahtlust, et piibli ja apokriiva B e l > Pell pidi usuvagatsejaile kirjatarkadele tuttav olema ja eitatava väärjumalana paganlike vaimude nimetuseks sobima [1]). Seda tõendab selgesti järgmine katke ühest aktiivse usumehe propagandakirjast „elava" usu kasuks ja „ebausu" vastu:

75) Ebausu juur algab rumaluse ja pimeduse tegudest, mis nende külles väega suur on, kes elavat Jumalat ei taha tunda ega teenida. Iga inimesel on jo loodud olemise poolest see juur sehes, et Jumal on, ja seda leiame ka paganategi juurest, et nemadki ilma jumalata ei ole; neil on ikka asjad, mis nemad jumalaks peavad. Nenda on ka need paljad nimekandjad ristiinimesed, kelle südames õiget elavat usku ei ole meie Õnnistegija Jeesuse Kristuse sisse. Need õnnetumad seisvad oma südamega e b a u s u paelus kinni ja näitavad täiest oma teoga seda üles, mis usk nende südames seisab, kas õige elav usk või eba valeusk. Ja nüüd hakkan mina jutustama, mis isi olen oma silmaga näinud ja oma kõrvaga kuulnud. — — —

Üks kana oli ühe muna munenud vära[va] alla, mis tüdruk oli sealt leidnud. Noh, see oli jälle n õ i a m u n a ja selle obuse lõpetaja [2]) ja vaene tüdruk sai muna ära võtmise eest suure ja raske pahanduse. Ja sellepeale toodi jälle see vanem kälimees obust matma. Seal olin mina ka siis matmas, mis rei alla värava vahele auk kaevati ja sinna maeti ja tehti niisama kui vana äiataadi ruunatud obusega. Aga sest oli hea, et neil ei olnud nii pikk tee käia kui äia obuse matusel. Vana p e l l i t e e n d e r ütles, kui jo tööga valmis olime, järsku ja krõbeda healega: „Ja teie nüüd, poisid, hakake nooremast vanemani minema ümber kamre nurga ja enne ei tohi teie kõrva ega tagasi vaadata, kui tuppa saate ja maha istute. Kui tuppa saate ja maha istute, siis lööge silmad lakke ja ümber toa ja siis uksest õue tagasi!" Seal olid pingid ka valmis pandud, ja pidime käsku täitma. Ja mina olin keige ees teejuht, ma olin keige noorem, aga vana tuli keige järel. Kui maha istusime, siis õhkasime ka ükssteise järel. Mina ei tea küll, mis teiste südames oli, aga minul oli küll üsna hirmu täis selle teo üle, mis tehti. — — —

Nenda, armsad sõbrad, on kõik need nõiad. Ei ole muud kui rumala inimeste petjad, kes ebausu sees elavad. Mina isi olin hilja aja eest ühe nõiaga ühes ja võtsin teda ühes enesega metsa läbi käima (mis mul tarvis oli oma ameti poolest tehja), mis suure rähmude ja einamaa vahedest läbi käis. Ja ilm oli soe, vihma järel päeva paiste. Ja mina ütlen vanamehele:

[1]) Nõnda seletab pelli M. J. E i s e n, „Eesti Kirjandus" XIX (1925), lk. 203/4, kuna A. S a a r e s t e, sealsamas XV (1921), lk. 392, oletab, et „see ongi vanem, omapärane Eesti jumalusenimetus, mis hiljem ristiusulise Tõnniga (< Antonius) substitueeriti."

[2]) Eespool oli juttu hobuse kärvamisest.

„Võta enesele üks hea malk kätte; minul on püss ja saan vahest mõnda lindu lasta; siin on alati pailu u s s a, kui siit olen läbi käinud.“ Aga vana Jaak vastab: „Kui Teie küll alati olete neid siin pailu näinud, aga kui mina Teil ligi olen, siis ei pea Teie ühte ainust nägema!“ Ja selle peale vastasin mina: „Sooh, siis on mul õige p e l l v õ e r a s j u m a l ligi juhtunud!“ Aga ei saanud sada sammu veel käidud, kui juba vanamehe jalge all uss sibeles. Ja sai neid maha löödud 11 tükki 16 versta peal, mis meil käia oli, ja ei olnud enne ilmas nii pailu neid ma näinud kui siis, kui nõid mul ligi oli. Kui ma küsisin, „kudas sa mul ütlesid, kui ma sind käsi matart võtta,“ — „ei tea, kudas see nenda on juhtunud.“ Ja seda vanameest pruugiti mitmele ka a r s t i k s; ka nende tütarlastele, kel kanavarvad silma ääre tükkisid, et pidid mehele saama. Aga jälle selge pettus. Nenda oli selle nõia tarkus kohe valeks saanud. Ja keige enam rõõmustab see, et ta praegu alles elab ja on ka ihutervise poolest vaeseks jäänud ja nälg nüllab ka omalt poolt ja seeläbi on temal patukahetsemist kuulda ja tunneb ka oma rumalust ära. — H, R 6, 315, 327/8 ja 343/5. — P. Moks (1869).

Küllap täitmatu isuga väärjumala Pelli eeskujul on hakatud nimetama ka inimest või looma, keda keegi ära ei täida, pelliks; samuti kutsutakse pelliks üht suurt ja üleliigset asja (Saarde). Vändras on pell [1]) kõrvu tõnniga asendanud majavaime ja surnuid ning talle ohverdatakse kas vakka või maha: „Titepudrust peab esimese lusikatäie laua alla viskama pellile“ [2]). Selline p õ r a n d a l e ohverdamine viitab ilmsesti pereisa-kultusele, kes põranda alla on maetud. Ka Mulgimaal on kergesti jälgitav pelli side surnutega (vt. eriti näit. J u n g i teksti nr. 59) ja „p e l l i k o h a d“ o n o m a a l g u p ä r a l t õ i e t i m u i s t s e d s u r n u t e m a t m i s e k o h a d. Kuna katoliku kirik püüdis paganlikke ohvripaiku sellega ristiusule rakendada, et ehitas sinna oma pühakute k a b e l e i d, siis oletasin paari aasta eest [3]), et pell-sõna lähtekohaks võiks ka olla saksa „K a p e l l e“. Vahepeal sooritatud järelepärimised tõid mind aga veendumusele, et pell ei ole meie rahvakeelde nii vanasti ja nii sügavasti juurdunud termin, vaid alles vennastekoguduse ja muude usuvagatsejate levitatud moesõna ning sellisena küll vististi lihtsalt piiblist laenatud. Sellest hoolimata jääb kabelitele meie usundi- ja kirikuloos ometi nende suur tähendus püsima, mille illustreerimiseks esitan jällegi ühe J. J u n g i saksakeelse seletuskirja õpetatud Eesti Seltsile [4]):

[1]) A. S a a r e s t e teatel ka moondunud keelekujul p e n n.

[2]) H II 58, 505 (46) < Vändra.

[3]) O. L o o r i t s, Estnische Volksdichtung und Mythologie (1932), lk. 84.

[4]) Vrd. ka kirikuasemeid tekstides nr. 9 ja 35, kloostrivaret tekstis nr. 54.

„EINIGES ÜBER ALTE EINGEGANGENE STRASSEN, KAPELLENBERGE, OPFERPLÄTZE, BESTATTUNGSSTÄTTEN."

76) Unsere krummen und in Schlangenwindungen sich hinziehenden Landstrassen sind gewiss ein Erbstück aus der vorcristlichen Zeit unserer Heimath, von welchen in der Chronik Heinr. d. Letten auch öfters Erwähnung geschieht, und wie wir es im Nachfolgenden an einigen Merkmalen sehen werden, insbesondere, weil die alten Heiden ihre Leichenverbrennungsplätze und Bestattungsstätten dicht an die Strassen angelegt haben. Eines der ältesten Strassen scheint die Fellin-Revalsche Strasse zu sein, weil in Cabbalschen viele der alten Steinsetzungen dicht an der Strasse liegen, wo die Lage oder Himmelsrichtung des Määro-Schiffes sogar von der Strasse bedingt worden ist. Waren die Fiebel, Armspangen etc., die ich im vorigen Sommer aus diesem Schiffe ausgegraben habe, nach dem Ausspruche des Herrn Prof. Dr. Grewingk den Gothen gehörig, so muss diese Landstrasse schon vor Ankunft der Esten, mithin vor Christi Geburt hier existirt haben.

In Nachfolgendem wollte ich über einige, bereits vor Jahrhunderte eingegangene Landstrassen mittheilen, wie sie noch im Volksmunde existiren und gegenwärtig noch durch einige Merkmale kenntlich sind.

Erstens spricht man in Cabbalschen von einer Strasse, die aus Dorpat direct nach Pernau gezogen. Die ersten Spuren sollen (in Cabbalschen) von der Wolmarshofschen Seite kommend, in dem Dorfe Sagefer beim Sultsi Gesinde erkennbar sein, von dort ist die Strasse weiter in das Dorf Willefer gezogen, wo dicht an derselben das Willefersche Steinschiff liegt und eine Kapelle gestanden hat, woselbst gegenwärtig noch ein Hügel Kapellenberg genannt wird. Aus Willefer soll Strasse durch den Palgisilla (Balkenbrücken) Morast nach Kedrassaare und Murussaare (Oertlichkeiten zwischen Cabbal und Fennern) usw. nach Pernau ziehen. Vor einigen Jahren soll das Gut Cabbal einen Graben durch den Palgisilla Morast gezogen haben, bei welcher Gelegenheit eine von Balken gebaute und mit Grand überschüttete Strasse ca 3 Fss unter der Erdoberfläche zum Vorschein gekommen. Unter dem grossen Walde sei selbige Strasse noch sehr sehr deutlich sichtbar. Auf derselben Strasse sollen auch nach der Sage die zwei Dudelsackbläser „geplatzt" sein, von welchen ich in meinem Ausgrabungsberichte (Sitzungsber. der gel. estn. Ges. im Novbr. 1878) erwähnte, (dass die grossen Steinsetzungen in Willefer und Archma nach einer Variation der Sage nur zu deren Erinnerung errichtet seien).

In der Nähe des Cabbalschen Saeveske Gesindes soll noch ein zweiter Kapellenberg (Kabeli mägi) sich finden, der aber viereckig und mit einem Graben umzogen sein soll, die Erde soll dort ganz mit kleinen Steinen gefüllt sein. Auf diesem Berge soll man auch geopfert haben.

Ferner sollen sich hinter diesem Gesinde in dem Cabbalschen Walde noch andere Opferberge finden, die aber „Olli mäed" genannt werden, — wahrscheinlich eine altestnische Benennung für Opfer. Auf diesen Bergen habe man geopfert und die alten heidnischen Feste unter den Klängen des toropill gefeiert.

Eine zweite eingegangene Landstrasse soll aus der Gegend von Waste-

mois (Kirchsp. St. Gross-Johannis), an welcher die am Schluss erwähnte Kreuzkirchenstelle liegt nach Vanaõnne kommen, von dort weiter durch die Haide von Kootsi Rebase und über den Nawastschen Fluss bis zum Vastemoisaschen Moosmorast (raba ääre) ziehen, von wo sie unterhalb des Kaansuschen Viidiku Gesindes wieder über den Nawastschen Fluss zurück kehrt, dann über den Fennernschen Morast ein paar Werst südlich von der jetzigen Strasse in das Dorf Wõiafer zieht, dann von einer tiefen Stelle (sügava haua kohast) über den Fennernschen Fluss setzt und, wie das Volk spricht, weiter nach Hapsal zieht. Diese Strasse soll man „meistri maantee“ (Meister-Strasse) genannt haben, weil die Baumeister der Städte auf dieser Strasse hin und zurück zu ihren Bauten gefahren und ihr Baumaterial zwischen Hapsal und Fellin geführt haben. — Hierbei tritt die Ordenzeit und kommen die Erbauer der Schlösser sehr deutlich zu Tage, wenn man noch die Behauptung der Gelehrten in Erwägung zieht, dass die aus den Fellinschen Schlossruinen ausgegrabenen Kalksteinsäulen und deren ausgehauenen und mit Bildmerk versehenen Kapitäle aus der Insel Oesel seien.

Von einer dritten eingegangenen Strasse spricht man in Euseküllschen. Dieselbe soll aus der Gegend von Euseküll kommen und nach Tignitz hinaus gehen. Zuerst soll sie im Dorfe Sammast den Taru Kappellenberg berührt haben, worauf eine Kapelle, die beim Hupel (Topogr. Nachr. Bd. III pag. 337) fälschlich als steinerne angegeben, was nicht der Fall ist, wie auch im Volksmunde Kadrina kirik (Katarinen Kirche), aber in dem Karkuschen Kirchenvisitationsprotocolle (siehe unten) Lorenz Kapelle genannt wird, gestanden haben soll. Aus Taru zieht die Strasse durch das Neu-Karishofsche Sootsa Gesinde zum Neu-Karishofschen Kapellenberge, wo in alter Zeit ebenso eine Kapelle gewesen ist, die im genannten Karkuschen Kirchenvisitationsprotocolle Tennis Kapelle genannt wird. Von diesem Berge geht die Strasse über den Neu-Karishofschen Fluss, durch Vilpsaare Gesinde in den Seljanõmme Wald und weiter bis in das Alt-Karishofsche Kamali Dorf, wo sie wiederum einen Kapellenberg oder Alliku kiriku mägi (nach dem in der Nähe gelegenen Alliku Gesinde genannt) berührt, wo gleichfalls eine Kapelle gestanden haben soll, die auch in dem oftgenannten Kirchenvisitationsprotocolle (obwohl nicht in unserem Citate) erwähnt wird. Aus Alliku fährt der Weg über Alt-Kar. Sepa Mühle, durch Tolli und Koerlaose Gesinde zu den Tõlla Gesinden; durch Tolli Grenze dieses Gesindes soll ein sehr grosser Stein auf diese Strasse gewälzt worden sein, womit der Weg einem Kriegszuge gesperrt worden sei. Von Tõlla aus soll dieser Weg dann durch Sümpfe und Moräste (soodest ja rabadest läbi) nach Tignitz hinaus kommen. Schliesslich soll diese Strasse auch „meistri kuninga tee“ (Meister-Königsstrasse) geheissen haben, was sich wiederum sehr an die Ordensmeister erinnert, gleich wie die vorerwähnte Wastemoisasche „meistri maantee“ (d. h. Meister-Strasse).

In der Nähe der oben erwähnten Strasse ist bei dem Neu-Karishofschen Saki Gesinde ein grosser und tiefer, mit Steinsalwen gebauter Brunnen gegenwärtig noch in Benutzung, welcher gleichfalls meistri ku-

ninga kaev (d. h. Meister-Königsbrunnen) genannt wird. Die Sage erzählt, dass der Meisterkönig einmal bei diesem Gesinde mit seinem Herrn einige Zeit gelagert haben soll und bei dieser Gelegenheit auch den Brunnen gebaut. Dabei will man wissen, dass derselbe ein Dänischer König gewesen sein soll; doch wissen wir aus der Geschichte, dass die Dänen dieses Land bis in die erwähnte Gegend nicht in ihrem Besitz gehabt, sondern dass wir hier offenbar mit dem Orden und dessen Meister zu thun haben.

Nach genauen Untersuchungen sind die bei der letztgenannten Strasse befindlichen Kapellenberge alle vor der Errichtung der christlichen Kapellen — die aber ganz klein gewesen sein müssen — heidnische Leichenverbrennungs- und Bestattungsstätten gewesen, und somit auf eine sehr alte Zeit zurück weisen. Jedoch scheint die Leichenverbrennung in späterer Zeit nicht so intensiv betrieben worden sein, wie in den sogenannten Steinschiffen, sondern, obwohl die Leichen verbrannt, der grösste Theil von Knochen doch heil in die Erde verscharrt worden ist. Herr Professor Dr. L. Stieda hat solches Mitte Juni d. J. aus eigener Anschauung hier constatirt, wie auch zugleich gefunden, dass die Taru Kapellen- oder Katarinen-Kirchenstellen in Sammast eine frühere Steinsetzung gewesen ist, was mir noch bis dahin unbekannt war.

Dass solche Stellen, wo menschliche Gebeine bestattet liegen, oder wo etwa christlich geweihte Stätten gewesen sind, von dem abergläubigen Volke von der frühesten Zeit an bis in die spätere Zeiten als Opferplätze benutzt worden sind, das beweisen zuerst die Sagen im Volksmunde, dann die Historiker und schliesslich die aus diesen Stellen gefundene Münzen, die ein Hauptartikel der Opfergaben bildeten. Hierbei sei mir erlaubt, ein paar dasbezügliche Citaten aus den Karkuschen Kirchenvisitationsprotocollen zur Erläuterung anzuführen, worin auch eines Annenberges unter Pollenhof, Kirchsp. Karkus, öfters Erwähnung geschieht, wo nach der Volkssage ebenso eine Annen-Kapelle gestanden habe, welcher Ort aber später als Opfer- und Festplatz vom Volke benutzt worden ist. Der dasbezügliche wörtliche Citat lautet, wie folgt:

„Hallist Kirchenvisitation in Fellin d: 11. Febr. 1669: Art. 7: Ob der Hh. Pastor Keine beschwerde habe, dass einige Leichen im Busch seindt begraben worden, und dadurch Ihr gebühr entzogen worden sey? — Pastor: Weis nicht mehr, als nur eine Leiche, sey im Karriss Höffenschen, bei einer alten Kapelle, begraben worden undt sey solcher verstorbene, niemahls zu dem Heilig-Abentmahl des Hh. gegangen, deswegen er dann auch allda legen bleiben soll.

Art. 20: Ob auch die Opferung dieses Jahr, worüber der Hh. Pastor Grosse Klage geführet, geschehen sey, weilen die herrschaft solches abzuschaffen anermahnet sey? — Past.: sagt, dass solche Opfferung, nun von Ihme nicht sey gehört worden, es müsste dann des Nachts geschehen seyn, auch sagt der Pastor, dass solches der Hh. Hauptmann (von Karkus) abzuschaffen, Ihme mit fleiss angelegen seyn lassen. Es soll aber gleichwohl wieder Eine Sauffereiallda auf Annenberg gewesen seyn. Hh. Lieut. Dücker sagt auch, es sey noch dieses Jahr auf dem Annenberg, die Opfferung

geschehen, undt 12 Fass Bier, dabey aussgetrunken worden. Es soll nun Hinführe dieses, von dem Hh. Hauptmann besser observiret und durch die Schloss Reutter, gänzlich, abgeschaffet undt aussgethielligt werden; in wieder erfahrendt falle, soll der Hh. Hauptmann der Kirche mit 10 Rthlr Strafbar verfallen seyn.

Foto G. Ränk, 1934.

Annemägi Karksis, Polli vallas, mida mainitakse rootsiaegseis ürikuis korduvalt kui tähtsamat „ebajumalateenistuse" kohta ümbruskonnas (vt. k./ü. „Looduse" välja antud „Eesti rahva ajalugu" II, lk. 1114).

Art. 21: Ob der Hh. Pastor in seinem beyden Gemeinen nich Einige Opfer Creutze mehr weis, undt ob solche alle Nieder gehauen seyndt? — Pastor: Im Hallisten weiss Er Keine nicht, im Karkuschen aber sollen noch einige befindlichen seyn. Es wirdt dem Herrn Hauptmann von Karkus, solches hiermit Nochmals, sowohl wegen des Annenberges, als auch in Niederhauung der Opfer Xe [Creutze] imponiret, solche alle ruiniren zu lassen. bey pöen 10 Rthlr.

Hallist Kirchenvisitation d. 21 Febr. 1671 in Karkus.

„Pastor undt Lieut. Dücker klagen, dass auf dem Annenberg wieder 12 Fass Bier ausgesoffen undt geopfert, was zu zerstreuen durch Reutter anbefohlen? — Pastor: Öffentlich geschehe solches wohl

nicht, aber des Nachts, sollen sich doch noch einige finden. In dem Dorfe Sammast, sey ein Ort, Lorenz Capella genanndt, unter Ösemoise belegen, daselbst sollen die Leuthe, auch wohl heimlich Opffern. Item, unter Karriss Hof soll auch ein Ort seyn, die Tennis Capell genandt, bei welcher auch die Leuthe, noch heimlich Opffern sollen. Es wirdt sowohl dem Hh. Hauptmann auf Karkus, auch Hh. Winkelmann auf Ösemoise, undt dem Amtmann auf Karriss Hof, nochmals bei Pöen, 10 Rthlr ernstlichen auferlegt, undt anbefohlen, die genaueste aufsicht ob dessen zu haben, damit ja solches Abgöttersche wessen einmahls aussgerettet werden möge. Absonderlich aber, wirdt der Hh. Hauptmann nochmahls seinen Fleiss auf Annenberg solche Opferung zu wahren, erweissen." (Schliesslich wird dem Hh. Lieut. Dücker als Kirchenvorsteher auf Böcklershof eingeschärft, bei 10 Rthlr Poen 4 in den „Busch" begrabene Kinder aufnehmen und in den Kirchhof beerdigen zu lassen).

Da nun an solchen Stellen Todtenasche, verbrannte und heile Knochen Lagerartig sich durcheinander finden, so zeigt es auf eine wahrscheinliche spätere Zeit, wo die Leichenverbrennung, wie bereits gesagt, nicht mehr so intensiv betrieben worden ist, wie es in den Steinschiffen vorkommt, aber immerhin ist eine derartige Leichenverbrennung früher gewesen, als man die christlichen Kapellen darauf gebaut hat, insbesonders, da der Fussboden der Sammastschen Taru Kapelle fast von verbrannten und heilen Knochen und Leichenasche besteht. Doch hat man darin viele Schwedische und Russische Münzen gefunden, wie ich sie, vorzugsweise Schwedische, auch in Palu und Nuudi Kalmed gefunden habe. Hierdurch ist es klar, dass die Münzen später als Opfergaben auf diese Stellen gekommen sind und nicht als absolutes Beweis gelten können, dass die daselbst Bestatteten und Verbrannten auch aus derselben Zeit herrühren. Es muss eine Zeit gegeben haben, wo der kleinen Solidis viele vorhanden und selbige sehr feil gewesen sein müssen, weil sie überall und oft viele zusammen gefunden werden. — Die vorgenannten Kapellen sind keine grossen Kirchen, sondern nur ganz kleine hölzerne, und wahrscheinlich offenen Kapellen gewesen, wie solche noch in katholischen Ländern an den öffentlichen Strassen sich finden sollen.

Dass die alten Esten ihre Todten verbrannt haben, erzählt schon Heinrich d. Lette Cap. XII, § 6, wo sie in Sakala „die traurigen Leichnamen, so durch die Letten getödtet und auf einander gehäuft waren, viele Tage lang auf lahen und mit Feuer verbrannten." Ferner setzt er Cap. XXVI, § 8, dass die Esten bei einem Rückfall vom christlichen Glauben „ihre Gottinnen wieder genommen haben, die sie zur Zeit des Christenthums entlassen hatten, und haben die Leiber ihrer Verstorbenen, die auf Kirchhöfen beerdigt waren, aus den Gräbern ausgegraben und nach vormaliger Heidensitte verbrannt."

Ferner erzählt Hiärne pag. 56 u. 57 von den Grabstätten der Letten und Esten: „Ihre Grabstädte haben sie mehrentheils auf den Feldern und in den Hainen gehabt, gleichwie solches noch heutiges Tages, unter theils Reussen gebräuchlich ist, und finden sich noch wohl unter den Esten und Letten welche ihre Todten auf solche Oerter (die sie Calman, die Ingrier

aber Calmus nennen) heimlich begraben *), unangesehen die Priester im Lande, solches genugsam zu verhindern suchen. Der Todten Gräber, ihrer nächsten Verwandten, haben sie jährlich zu besuchen . . . . . ; darauf sie dann, was sie an Essen und Trinken mitgebracht, mit einander verzehret, auch etwas davon, auf den Gräbern gelassen haben: allermassen solches noch heutiges Tages bey den Reussen, Ingrien und Wattien auf gewisse Tage im Jahr, so sie Prasneken nenne, geschiehet.

Von den alten Preussischen Letten liesst man, — sagt ferner Hiärne, — dass etliche unter ihnen, ihre Todten, sampt derer besten Kleider, Schilde, Speer und Pferde verbrannt haben; und weil solches nur die Edlen und Vornehmbsten gethan, muthmasse ich, dass sie diese Gewohnheit von den Gothen, derer Regirung sie vormahls unterworffen gewesen, behalten haben. Denn dass solches bei den Gothen gebräuchlich gewesen, hat man aus den alten Mitternächtigen Geschichten genugsam Bericht (Verelius ad Hervarar Saga, pag. 80. seg.)." —

Nach alle dem wäre es anzunehmen, dass die Bestattungsstätten mit theilweiser Verbrennung der Leichen und Beerdigung von heilen Knochen den alten Esten und Letten gehören müssen, die Steinsetzungen aber mit ihren Kisten und Aschenurnen, wo die Körper total verbrannt und die Knochen zertrümmert worden, die muthmasslichen Begräbnissplätze der Gothen gewesen sind.

Von Schmausereien auf einer alten Kapellenstelle erzählt auch Olearius in seinen Reisebeschreibungen, die er bei Maholm in Wirland gesehen, desgleichen auch „Inland" N 16 von einer Kreuzkirchenstelle unter Vastemois im Kirchspiele St. Gross-Johannis, wo das Volk geopfert habe.

Im Summe genommen, finden wir, dass die alten Heiden ihre Bestattungsplätze gerne in der Nähe der Landstrassen errichtet, oder aber ihre Strassen nur nach diesen Stätten gerichtet haben. Ferner finden wir, dass die Christen viele dieser Plätze zu ihrer Cultusstätten ausersehen, wobei folglich die heidnischen Gebräuche mit denen der Christen bis in sehr späte Zeiten zusammen fort existirt haben. Daher die von diesen Stellen gefundenen Münzen mit dem ursprünglichen Alter dieser Plätze eigentlich nichts gemein haben können, obgleich es hier oder da sehr annehmbar erscheinen sollte. Nur diese Münzen, die tiefer in der Erde bei heilen Skeletten gefunden werden, können mit Sicherheit für die Zeit der Bestattung angenommen werden. — GEG, DH 530 < Halliste, Abja — J. Jung.

Kristliku elukäsituse süvenemise ja kirikliku propaganda mõju see muidugi on, et surnutekultusest võrsunud kodu ja majapidamise kaitsevaimud on degenereerunud aegapidi „kurjadeks" vaimudeks ja vanapaganaiks, keda lõpuks on asendanud veel sootu piibliline väärjumal pell. Omaenda sugukonna esiisa

*) Am Fusse der vornerwähnten Kapellenberge hat man öfters ganze Leichname begraben gefunden.

> kodu patroon > vanapagan > pell — selline on siis meie usundiliste kujutelmade järkjärguline moondumine saksa „kultuurikandjate“ ajastul. Milline oli nende kultuurikandjate eneste usk ja kuidas nad tahtsid või oskasid kristlust maarahvale tutvustada ja sisendada, seda aitab iseloomustada rabav näide samalt Mulgimaalt, kus kurjaksvaimuks on tõlgitsetud isegi piibliline apostel > poostel. Poostli kohta olen pidanud juba 18. IV 1928 ettekande õpetatud Eesti Seltsis ja kavatsen avaldada sellest eri uurimuse, mispärast piirdun siin ainult ühe näitega (vt. ka teksti nr. 24), et ümmardada ülevaadet Mulgimaa ohvrikohtade ja nende asukate välispidise kristianiseerumise ja seespidise degenereerumise protsessist:

POOSTEL.

77) Mis om poostel? — Poostel om endise Eesti kodu-ebäjumala nimi, lõune-eestlastel seesama, mis Kesk-Eestilän Tõnn ja Põhja-Eestilän Uku olli. Uku ei ole eälegi eestlastel pääjummal ollu, ei ka Taara, nigu uuembe ja noorembe kirjaniku nüid aava, vaid vana juttude ja laulude perra om iks Vanaesä ek Jummal või, nigu siin nurgan veel prilla nimetedes, Vanemb ollu.

Kuna hiie muidu lehtpuudest om, om poostle hiie siin nurgan okaspuudest, enambeste üks ainuke pedäjes, mis küll sellest võis tulla, et na kodu läheden om, kus hiied maa ja puu ahnuse läbi üte puu pääle alandedi. Veel üte tõse asja poolest om poostle hiie esimoodu: tõse hiie om kõrgemben paigan, üte künkä ek mäe otsan, aga poostle hiie om enämbede madale maa pääl, kogundi lohun. Ent alter om tal siski, nigu kigil tõistel jumalatel, üits põllu kivi, või kivihunik, siin kangur nimetedu, kohe ande pääle pandi, sest poostlele ei ole mitte nigu Taara ja Pikrele tuleohvrit viidu, vaid andisi, midä puu alla kivi pääle pantu, kohe na mädänevi.

Iga töötegu ja saak om pidanu ande viimise läbi poostlele pühendedus saama, nindade, et sellest saagist ja asjast, mis töö või teo läbi saadu, kige päält üits raasike poostlele viidu; muidu, kui sedä ei ole tetu, om poostel kiksugutsid õnnetusi, loomade ja inimeste surma saatnud. Ande mahapanemise juures om ka palvet tettu, milles palleldu, et poostel kigesugutse häda ja haiguse ja õnnetuse eest (igakõrd iks üte kindlalt teatava asja kohta) hoias egä esi kurja ei tees, ek kui ta seda tennu, et ta seda ära võtas (muidugi, kui mõni tõbi või õnnetus johtusi, mis poostle poolt arvati tullu, et sis ande viimise läbi teda minti hääs meeliteme).

Siia manu mõni oma arvamine. Poostel näitäs enämb kurivaim kui mõni jummal olevet rahva usu, palve ja mõne üteluse perrä. Vana Mõtus Taagepera Nurmperäl, kes mulle poostlest kige enämb tiis kõnelde, tõend, et poostelt iks jumalas peetu ja arvatu. Rahva usu järgi om poostel vägä kergevihases minema ollu, ja kui ta vihane om ollu, sis tennu ta iks kurja. Teda ei ole ka palleldu, et ta hääd tiis, seda om iks „vanembet“ või „jumalat“ palleldu, vaid et ta mitte kurja ei tiis ehk vähembelt kurja eest hoias; esi hääd tetä ja õnnistust saata ei näitä temäl lusti olevet ollu

ehk mitte seda võrd väge ja võimu. Ka ütelusest „oh sa va poostel!“, kui mõni tõsele mida vastu meelt tege või ütles, või risus ees ja ristis kaalas om, tuleb poostelt enam kurjasvaimus pidäde. Ka ta nimi näitäs seda, mis vist võrumurde sõnast „poostma“ tuleb, mis võrulastel riisuma, röövima, häävitama ja raiskama tähendab. Et poostel vana eesti sõna om, näitäve tõse seda moodu loodu sõna kui: astel, koodsel, vistel. — H II 25, 22/5 (3) < Helme, Koorküla — K. Ruut (1888).

Kui saksa härraskirik pole jaksanud meid sajandite jooksul tõsisemalt kristianiseerida, siis maarahva enda hulgas käärima hakanud usulised liikumised [1]) suutsid seda ometi ja lühikese aja jooksul üsna põhjalikult, ilma et see alati tarvitses tekitadagi teravaid kokkupõrkeid maarahva enda algupäraste usutunnete ja -kujutelmadega. Saatuse tahtel on jäädvustanud meile oma lapsepõlve-mälestuse sellisest muinaseesti vaimsuse sõbralikust ühtesulamisest kristlusega just Mulgimaa suurnimi ja meie uue vabadussõja ülemjuhataja, kindral J. Laidoner:

78) Mina saatsin oma esimesed lapsepõlve aastad mööda Viljandi ligidal Viiratsi vallas. Minu vanemad ja ligemad sugulased ei olnud mitte teistest maha jäänud inimesed, vaid olid koguni kultuuriliselt omas ringkonnas teistele eelsammujateks. Aga „hingedeaeg“ oli meil ikka nagu vaikne püha aeg ja usk „hingede“ sisse ei olnud mitte vähem kui usk ristiusu Jumala ja Kristuse sisse. Tagasi vaadates nüüd tolle aja peale, mul paistab, et minu tolleaegses ümbruses ristiusk sugugi ei seganud ei „hingedeaega“, ei ka hingedeusku, ja see oli 1888—1894 aastatel ja — nagu juba öeldud — võrdlemisi kaunis hästi arenenud talurahva peres.

Meie talu maa peal oli mitu suurt kivi ja ka naabruses olid mõned. Poisikesena kuulsin tihti juttu, et iga suure kivi all elavat mingisugune kivi vaim või haldjas (viimast nimetust ma hästi ei mäleta, rohkem räägiti kivi „vaimust“). Räägiti isegi, et see kivi vaim vahest kivi alt väljas käivat ja see pidi olema päris heatahtlik vaim, kes inimestele halba ei tegevat, vahest isegi õnne toovat ja tema abil olla võimalik varandust koguda. — ERA II 79, 11 < Tallinn — J. Laidoner (1933).

Jah, need heatahtlikud ja abivalmid kivi- ja maa-alused vaimud, need ei asu ometi mitte iga kivi all ega igas kohas maa all, vaid ikka nimelt seal pühas paigas, kuhu on kunagi maetud meie omi esivanemaid (võib-olla juba muistse vabadussõja päevil või veelgi varem!) ja kust siis ohvritega on ammutatud endalegi endispõlvede hingejõudu eluvõitluseks.

Nüüd aga ununevad need lepingu- ja tõotusepaigad ning lõdveneb meie side endiste generatsioonide vaimujõuga. Alles su-

[1]) Olen jätnud need siin teadlikult täiesti puudutamata ja juhatan võrdluseks R. Põldmäe artiklile „Taevakäijad“.

vel 1934 otsisin ringi mööda Mulgimaad muistseid ohvriaedu, ahervarsi ja ahikotuseid, et mõndagi neist tulevasile põlvedele mälestuseks päevapildistada. Aga ma ei leidnud enam ühtegi. Küll juhatati ühte ja teise tallu, kus arvati nagu midagi selletaolist olnuvat; kui läksin ent kohale selgitust paluma, siis naerdi mind välja: kes nüüd enam selliste asjadega tegemist tegevat! Ja viimaste riismetena sain panna paberile ainult katkendlikke mälestuskilde:

79) Polli Kiisa talu aida taga olnud suur s a a r e p u u ja suur lai p e l l i k i v i.

Taagepera Umbpalu Kure talu pesukoja kohal olnud muru peal vanavana k o d a, kus keedetud ja tehtud kõiksuguseid „tükke", see ep olnudki p e l l i k o d a. Sealsamas kõrval olnud k i v i a h e r v a r s ja p e l l i a e d. Seal siis need v a i m u d elanud ja olnud. Neist kõneldud küll palju „romaane", kuid kes neid enam mäletab!

Samuti teati mitmest teisest Taagepera ja Helme talust, et seal olnuvat vanasti p e l l i k o h t i.

Teade pelli k o j a s t on meile äärmiselt tähtis — sugurahvailt on selliseid teateid küll ja küll, et surnuile viidud ohvreid selleks ekstra ehitatud kotta (vrd. meilgi teateid aidast nr. 4, 44 ja 59). Ja kui Eestis meie päevini pole säilinud küll enam ühtegi sellist algupärast „pühakoda", siis sugurahvaste juures on neid küllalt päevapildistatud. Aga sealgi muutuvad juba ajad, mille illustreerimiseks lisan siia vana votjaki pühakoja pildistuse (vt. lk. 299) maakohast, kus elavaid hõimlasi enam ei asu ja varsti küllap variseb kokku ka seegi viimne surnuile ja endisele elule püstitatud kojakene...

Ja milline on siis u u e a j a pühadus, mis mõtestab elu ning annab jõudu? — Võib-olla aitab iseloomustada praegustki kriisi eidekese kaebus, mille noteerisin kah omal viimasel Mulgimaareisil:

80) Ah Sina otsid pellikohti? Kuule, mina ei mäleta neist küll enam mitte kui midagi. Olevat olnud vanasti jah niisugused ohverdamise kohad. Aga kes nüüd meie ajal enam midagi ohverdab! Ja milleks Sa neid vanu asju taga ajad? mis õndsust Sa sealt leiad?

Ega nüüd usku ja armastust ja ausust paljut enam ole. Kõik sõimavad teineteist kaabakaks ja vargaks. Ja mis mõtet ongi siin õige elada, kui sa pead eluaeg ainult hädas olema. Mul on mõnikord kole kahju, et mul lapsi ei ole, aga teinekord mõtlen jälle, et parem vist ikka ongi ilma lasteta, sest mida need vaesekesed peaksid veel kannatama...

Need n ü ü d s e a j a i n i m e s e d t a h a v a d k a n i i p a l j u, et

keegi nende nõudmisi täita ei jõua. Kui mina kasvasin üles — näe, sealsamas all saunas savipõrandal, — kus olid siis kõik need mähkmed ja kummiriided, kaalumised ja „raadilaasid“ või lapsevankrid ja „retuusid“ ja „lossid“ [s. t. kalossid], aga mis meil häda oli? Paljajalu jooksime mööda lund, nii et kannad välkusid, kel meist aega või tahtmist oli haigeks jääda! Või kes jäi, see suri kah ja uued sündisid jälle asemele. Aga vaat kus nüüd kõiki hoitakse ja kõike nõutakse! Mina ütlen alati, et mida rohkem inimesed tahavad, seda rohkem nad ka hädasse jäävad. Kus nüüd määritakse kõik titad talgi ja puudriga sisse, — kuule, mina olen vana inimene, aga mina mitte ei tea, mis asjad need talk ja puuder on, kas Sina tead? Ja hakka siis veel lapsi koolitama ja harima ja pärast vaata, et pole kohta, kuhu neid panna. Ei mina sellest küll aru ei saa, kuhu meie maailm nõndaviisi tükib. — L < Holstre (1934).

8. Kokkuvõtteid ja järeldusi.

Tehkem nüüd lõpuks kirjeldustest veel ülevaatlikud loetelud, mis kommenteerimatagi annavad selge pildi meie ohverdamistraditsioonidest.

Ohverdamiskohad:

kivi (nr. 1—3, 8, 10, 11, 17, 18, 32, 35, 38, 40, 49, 54, 58, 64, 65, 70, 72—74, 77—79)
kivihunnik (12, 77), kivilade (23), kivivare (25, 35, 39, 42, 56), ahervare (45, 54), ahervars (2, 3, 24, 33, 34, 36, 37, 47, 51—54, 65, 67, 79), ahivars (41), ahivare (50);
reovare (69), (reo) mägi (65—69, vrd. 48);
jaanimägi (11);
kabelimägi (76), kirikumägi (9), kirikuase (35), kloostrivare (54);
hiiemägi (31), hiis (1, 11, 30, 40, 58), mets (10, 30), lepik (48); his olnud nimelt küla põhja pool ääres (30);
puu (3, 4, 10, 13, 25, 51, 52, 74), leht- ja okaspuud (30, 77), mänd (4, 77), kadakas (11), kask (2, 30), lepp (30, 48), pihelgas (2, 14), tamm (2, 4), saarepuu (79), jalakas (14), vaher (14), pajupõõsas (5, 7), toomepõõsas (11, 12), tikerberi- ja sõstrapõõsas (14);
lohk (4—9, 22, 77), madal koht (10);
mätas (5—7);
aed (1, 2, 11, 14—31, 51, 79), tapuaed (11, 28, vrd. 14), aianurk (15, 51, 56, 59, 61, 63); aed on nimelt vastupäikesetõusu (24);
auk (20, 30, 59, vrd. nr. 22—23);
laud (22, 23);
põrand (1), toanurk (46, 59); kolle (1, 59);
taretagused ja aknaalused (52);

tareots (16, 32, 37), kambre ots (3, 63), laudaots (59);
ait (4, 44, 59, vrd. 51), koda (79);
vakk (1, 2, 4, 46, 68), anum (29), kott (2, 62); õlletõrike (vrd. 43).

Ohvrikoht on salajane, mida iga silm ei pea nägema (1), ja tabu, kuhu keegi ei tohi minna (2, 29, 53, 54), vähemalt loomad mitte (1, 12, 24, 49, 51), või mida keegi ei tohi puudutada (15, 24), millel keegi ei tohi istuda (39, 45) ega magada (5, 7, 28), kust ei tohita murda ei rohtu ega oksakest (1, 28, 45), kust ei tohi võtta marjagi mitte (19, 22, 23) või vähemalt võõrale ega naisterahvale anda (20), kuhu ei tohi panna naiste rõivaid (22) ega üldse riideid kuivatada (45). Ohvrikoha roojastamisest vt. nr. 1, 21 ja 29, sinna kusemisest vt. nr. 18, 43, 64, 65.

Ohverdatavad annid:

kõigist asjust esimene osa (1), igast esimesest saagist (17, 18, 25, 64), kõigest uudsest (14, 46, 52, 63), kõigest värskest (16, 50, 52, 63);
uudsevilja (1—3, 7—9, 12, 18, 28, 30, 37, 38, 72), paar esimest tera (25), kolm uudsetera (70), viljateri (2), vilja (9), lõikusel esimesed pead (4, 39);
piima (10, 11, 18, 59, 60, 73), eriti värsket piima (1, 11, 12, 18, 21, 33), ka ema rinnapiimast esimesed tilgad (11, 18, 33, 51, 64);
igast söögist kümmet (72), iga sööki (17, 72), kõiksugu sööki (49, 71), selleks ekstra valmistatud iseäralist sööki (3), esimene osa värskest uudse söögist (3, 16, 28, 34, 38, 39, 42, 46, 52, 54, 56), kõigest keedusest esimene lusikatäis ehk palukene (1);
leiba (1, 6, 10, 30, 73), uudseleiba (3, 14, 21, 51, 64), päts leiba (19), eriline pätsikene (14), tükike võileiba (59);
saia (30), karaskit (20), piirakaid (11);
putru (13);
käkke (30, 37, 54);
võid (1, 2, 10, 11, 14, 20, 59, 73), uudsevõid (11);
vaara ja sõira (11);
õlut (1, 11, 20, 21, 27, 38, 39, 70, 76), õllekannult vahtu (1);
mett (16, 18), vaha (1);
soola (15, 30);
suppi e. leent (1, 35); värsket lihasuppi (17, 21, 70);
liha (1—3, 14, 30, 32), värsket liha (2, 33, 37), loomatapulverist vahtu (37, 53, 59); rahukesi, s. t. neere (54), rasva (2), vorsti (30);
lambaid (35), lambavärsket (33), tallekene (54), seavärsket (33), seapea kotis (47), sõnn (16);

kana (1, 16, 32, 54), kukk (1, 24, 54), must kukk (25, 39), must kukk kollaste jalgadega (16); kukejalgu ja -päid (27), kukeverd lepituseks (1, 27, 39); hanesid ja tuvisid (32);
silku (30), peotäis esimesi kalu „merevalgustuseks" (58);
konte ja luid (26, 27, 66);
lapsi (6);
karvu ja sulgi (2);
villa (2, 14, 30), linu (2), esimesi lõngatükke (1), punast lõnga (15);
riidehilpe (1, 2), vanu särgitükke, kindaid, sukki, pastlaid, viiske (1), linte ja linikuid (4);
ehteid (9);
raha (1, 2, 9, 16, 25, 29, 48, 67, 68, 76), hõbevalget (1, 15, 16);
kivikesi (67);
vitsaraage ja puutükke (68);
põlenud otstega peerutunglaid (1);
tuhka ja pühkmeid (vrd. 27);
kõiksugu tühja (1).

Tavalise „ohvri" ja „anni" ehk „ande" kõrval kõneldakse paar korda „meeleheast" (43, 52, 64) või „meelepäralisest palast" (62); kord mainitakse isegi vana ohvrinimetust „kahi" (71). Huvitav on teade, et ohvriannid tekitanud mädanedes halba haisu (2, 30, 46).

Ohvrite saajad:

hinged (16, 32, 37, 54);
vaimud (3, 49, 52, 79), maavaimud (1), kivi vaimud (78), maja varjajad ja õnneandjad vaimud (38), maja õnnetoojad vaimud (46), heategevad vaimud (39), kurjad vaimud (12, 77);
jumalad (6, 8—10, 24, 41, 59, 77), ohvrijumal (42), varejumal (42), aianurga-jumal (59, 61, 63), hiiejumal (30), maajumal (11);
maa-ema (71);
vanemb (77), kes tõlgendab Mulgimaal tavaliselt pikset;
maa-alused (1, 16);
vanapagan (13, 22, 45, 50, 63);
tont (21, 23—25, 44, 51, 53);
kuri (16, 54), vanakuri (36), vanatühi (44, 53), tühi (54), raisk (54), viisräväk (63), vanakonn (43), vanapoiss (53), kurat (51, 52, 66);
pell (11, 21, 59—64, 66, 70, 72—75, 79, 80);
poostel (24, 77);
tõnn (46, 68, 77);
hint (11).

Ebarahvapäraseid nimetusi on: uku (4, 54, 77), taara (30, 54), ahtu-pahtu (58) ja ahja (43). Eufemistlikest varjunimedest (vt. lk. 244) mainitakse: tema (19), ta (70), teine (19) ja aednik (21). Huvitav on majaussi nimetamine ohvriaia-peremehe lapseks (21). Lõpuks jõutakse seginemiseni tulihännaga (59), kuigi teinekord just rõhutatakse, et „ta" ei tee teistele kurja ega riku ligimeste õnne (70).

Tasuks ohvri eest pakub ohvrisaaja muidugi oma abi, kuna karistuseks halva kohtlemise eest ta saadab häda ja õnnetust (1, 15, 21, 28, 33, 34, 41, 77), eriti haigust (1, 11, 12, 17, 19, 21, 22, 36, 45, 63), hullumist (3), pimedaks jäämist (25, 46), viljaikaldust (8), loomaõnnetust (17, 18, 37, 42, 49, 53, 59—61, 72). Õige drastiline on Tarvastu teade kolme peremehe suretamisest üksteise järel (43, 44, 49, 51). Ka sureb ohvri äravõtja (2, 38, 39).

Ohverdamise aeg:

hingedeaeg (3, 11, 16, 32, 37, 50, 54);
jaani laupäev, s. t. pööripäev (10, 11, 15, 20, 59—61, 71—73);
tõnisepäev (9, 47);
jüripäev (11, 25, 53);
kadripäev (11);
tähtpäevad (3, 11, 53, 70, 71);
uku püha (? 4);
neljapäev (3);
laupäev (3).

Harilikult ei ole ohverdamise aeg seotud kindlate tähtpäevadega, vaid ohverdatakse lihtsalt vajaduse järgi, igasuguse töö alguse ja lõpetuse, uue saagi, loomatapu jne. puhul.

Ohvrikohtade likvideerimine:

1) passiivselt maha jäetud (1, 16, 19, 33, 37, 41, 55, 56, 61, 70, 72) — kas palumise ja jumalakartusega (1), kusjuures esimesed vanast usust taganejad saanud hädasid tunda (1, 70), või aga vandumise ja roojastamisega, mispärast suguseltsi nuheldud veel kolmandast põlvest saadik (1) [1];
2) aktiivselt ära hävitatud (2, 4, 6, 7, 11—13, 21—25, 28, 29, 31, 32, 36, 40—45, 48—53, 59, 62, 63, 70, 79) ja nimelt —

küntud kohta adraga (24, 28, 70, vrd. 17),
raiutud puid kirvega (4, 11—13, 24, 25, 48),

[1]) Vrd. nr. 19: kes kohta enam ei „pea", sellele ei tee „teine" kah enam midagi. Ohverdamise mõju ulatusest vt. edasi nr. 53, 59, 61, 70. Ainult üks kord kõneldakse lõhutud ohvriaia restaureerimisest (17).

pillutud kivelaiali pahema käega üle õla (42), lõhutud kive püssirohuga (13, 32, 41, 52, vt. ka 4), purustatud pellikott (62) või lastud kotti püssiga (2), lastud lohk kraaviga kuivaks (6, 7).

Ohvrikoha hävitajaks ja selle asuka „väljaajajaks" on kirikuõpetaja (12, 25), vene papp (21—23, 59) ja nimelt aastal 1851 (23), Taagepera usumees (13) ja nimelt Kaevu Peedu (41), Tarvastu usumees Kokutaja Jaak (50, 51) e. Jaak Asser (52), Oja Valge Johan (53), Tõrgendaja Aadu (53), keegi usumees Mats (24), keegi tark (42, 43, 49) ja nimelt saunamees (45), Rii Jaak (44), peremeesise (22, 48, 70) ja nimelt Karksi Tõrvand (36), uus peremees (40), küla julgeimad mehed (29), sulane (28), karjapoiss (63), kerjus (62) või mõisnik (31).

Põhjenduseks tuuakse ms. ette, et vaim läinud liiga ahneks (21, vrd. 42). Tähelepandav on seletus, et pell kaevatakse ahju alt välja (59), mis viitab muistsele pereisa matmiskohale. Teiselt poolt laseb vene papp just augu ohvriaeda kaevata ja matab ohvrilaua ja ohvriaia puud sinna sisse (22, 23). Ka tehakse ahervarrele tuli, palutakse ja käiakse ümber koha ringi (53). Asukat aetakse minema vemmaldades ahervart (45) või pekstes heinasao taolist kogu (28), kuna mõjuvaim „väljaajamine" toimub muidugi piibli ja jumalasõnaga (12, 50—53), kord lisaks isegi kirikuriistadega (12).

Ainult kord lastakse pell hõbesõlega maha (63), harilikult aga ohvrikoha asukas lahkub omateed (12, 41), ratsa musta hobuse seljas (23), vanamoeline kübar peas (22, 23), või sõidab vanaaegselt härgadel (25), kolme hobuse tõllas (36), või komberdab minema valge lombaku hobusena (42), varss kaasas (43). Huvitavad on teated, et ohvrikoha asukas põgeneb väljaajamisel just vette (nagu kuratki pikse eest!), ja nimelt järve (28), jõkke (51) või õueaia nurka allika äärde kivi sisse (59). Kord saadetakse pell sohu (59), kõige klassilisem Mulgimaale on aga vaimu manamine Võrtsjärve väikesele saarele (22, 23, 44, 45, 49—52) ja vaimu vastus, et seal pole enam ruumi.

Nõnda näeme, et ohvrikoha asuka lahkumine põlvneb täiesti kristlikust miljööst ja vastab täpsalt kuradi väljaajamise protseduurile, — eks inimesed imestanudki, et vanapagan ei saa usumehest jagu (13), ja kartnud ohvrikoha hävitamist (48, 52) või neednud hävitajaid (6) ja kiitnud neid, kes oma usku ikkagi ei jäta (70).

*

Oleme harjunud niitama, et meid kristianiseeriti saksa raudrüütlite poolt juba 13. sajandil, olgugi küll ainult mõõga ja verega. Võiksime väita veel enam: kristlikku misjonitööd oleme saanud

ida poolt tunda paar aastasada isegi juba enne saksa orduvendi. Aga kas oleme küllalt teadlikud, et meie massihinge sügavam kristianiseerumine on toimunud õieti alles paari viimase sajandi jooksul ja et meie paganlikud usutraditsioonid on küündinud nii tugevasti, otse elavatenagi kuni tänapäeva künniseni? Ja kas oleme sellises „oma" ja „muistse" elujõulikkuses mõistnud orjade „vaimupimeduse" kõrval küllalt hinnata maarahva algupärase kultuuri ja iseseisva vaimsuse jõudu, mis ei tarvitse nii kergesti karta tulevasigi kriisi- ja murranguaegu oma sisemiste kultuurivõltsijate või väliste ümberrahvustajate järjekordse haarangu puhul?

Olen esitanud siinsamas pika rea tekste, mis 19. sajandi kiriku- ja kultuuriloo kõrval valgustavad ühtlasi veel selgesti ka meie muistset paganlikku elukäsitust ja paiguti päris ürgset usundilugu aastatuhandeid enne Kristuse sündi. Juhiksin nimelt erilist tähelepanu iseloomustavale kõrvutusele, et ohvrite saajad näit. on ajaga küll moondunud algupäraseist loodushingedest ja surnud esivanemaist kristlikeks kuradeiks ja pellideks, kuid ohvrikohad ise — nagu nüüd nii koduselt näeme — on säilitanud veel ometi nii palju-palju oma algsest ilmest ja püsinud läbi aegade hämara ikka sellistena: vakakene ja kivikene, aiakene ja kojakene (vrd. pilti lk. 299), puud ja varemed, mäekünkad, kuhu maetud surnuid, ja lohumadalikud, kus kätkeb loodustsigitavat elujõudu, vett. Ka lepinguiks pakutavad annid ja kingid on oma laadilt igivanad, alates sidemeks sõlmitud paeltest ja linikuist (nr. 4) läbi igasuguse söögi- ja joogikraami kuni mälestusteni sõnni (nr. 16) ja hoopis lastegi (nr. 6) ohverdamisest.

Enamik kirjeldusi käsitleb koduseid ohverdamisi, mida sooritab tavaliselt kas pereisa või pereema ja mida kõrvalised isikud vaid häirivad (nr. 3, 17, 19—23). Vähem teateid on küla- või sugukonna ühiseist ohvritoiminguist, mis kaugemate sugurahvaste juures alles hiljuti veel laialdaselt on toimunud. Ometi on meilgi küllalt jälgi muistseist suuremaist ohvripidudest ühenduses pööripäevase jaanitule kombestikuga (vt. kas või näit. tekste nr. 10 ja 11) ja hingedeaja veetmisega (eriti näit. nr. 54). Sugu- ja kogukonna ühistraditsioone kajastavad kaudselt sellisedki teated, et jaanitule ümber asetseb teatud kindel arv kivisid (nr. 11), et ohvrikoht täidab ainult ühe teatud küla tarbeid (nr. 8) ja et ohvrikoha asukal on mõjuvõimu ainult samast suguvõsast inimesele (nr. 19), kuna võõrasse ta ei puutu (nr. 53, vrd. ka nr. 59, 61, 70).

Ühiseid ohvrikohti meenutavad veel tekstid nr. 1, 4, 29, 41, 47, 48; kahtlased on teated kogukonna uku-pühast (nr. 4) ja ahtupidudest (nr. 58).

Erilist tähelepanu väärib Räpina teade rahakogumise anumast (29), sest see nihutab efektikalt esile ohvriandide praktilis-sotsiaalse tähenduse: eks see raha-anum olnudki samal hoobil küla ühispangaks ja tagavaraks, kust hädade ja õnnetuste puhul abi saadi. Raha on muidugi hilisem ohvriese, kuid nõndasama anti muiste esivanemate hoiule ka vilja, et näljaajal midagi võtta oleks. Seejuures kõlbab küll tänapäevale eeskujuks meie endi esivanemate kõrge eetiline tase: ühisvara ei lähe keegi omastama.

Kõige vähem konkreetseid andmeid on säilinud ohverdamise tseremoniaalist. Kahtlemata võrsub muidugi jaanitule kombestik suurelt osalt muistsest ohvritoimingust. Igivanale traditsioonile viitavad ka teated, et pidulikuks ohvrisööminguks laotatakse puhas lina murule maha (nr. 72) ja et ohverdajail on valged (s. t. puhtad!) linad ümber (nr. 9). Muistset ohvrilooma võime aimata valges lehmas, keda veetakse ümber tule, must riie selga seotud (nr. 10). Kindlasti kuulub ka just kummardumine (nr. 70) ja põlvitamine meie muistsesse ohvrikombestikku (vrd. pilti lk. 229). Enam juba kiriku tagakiusamisest on küllap tingitud ohverdamine salajas (nr. 3, 10, 16, 71), öösi (nr. 14, 51), hämaras ratsa, ilma tagasi vaatamata ja sõna lausumata (nr. 47), kuid ka salajane ja öine ohverdamine ulatub meil kindlasti juba paganusaega tagasi, samuti ohverdamine eri juhtudel alasti (vrd. nr. 3, 51). Äärmiselt iseloomustavad meie esivanemate leplikule ja sõbralikule mentaliteedile on soovid ehk palved, mida ohvripakkumisel lausutakse ja mida siin uuesti esile nihutan:

Armas maajumal, võta sellestsamastki raasikesest (nr. 11).
Ohver sulle, tervis mulle (nr. 15).
Söö seda meile tulles, teise [pütitäie] toon Sulle ära minnes (nr. 16).
Tulge sööma, hingekesed, siin on rahukesi-jalakesi, kaksa ja käkke (nr. 54).
Ma toon Sulle oma käega, ära võta oma väega (nr. 54).
Maa-ema, Sa andsid mulle, nüüd toon ma Sulle; võta vastu, mis ma Su käest saanud olen (nr. 71).

Tõepoolest, kui võrrelda nii mõnegi rahva egoistlikke, väljapressivaid ja teiste (vaenlasteks kujuteldud!) kaasinimeste vastu

sihitud palveid, siis ei saa küll kuidagi järeldada, et mulkide esiisad olnuksid liiga enesearmastajad ja teiste vastu sallimatud või koguni vaenlikud.

*

Kuid ajad muutusid ometi. Enam veel kui ristiusu tõeline süvenemine hakkas oma võidukäiku ka uueaja materialistlik elu-

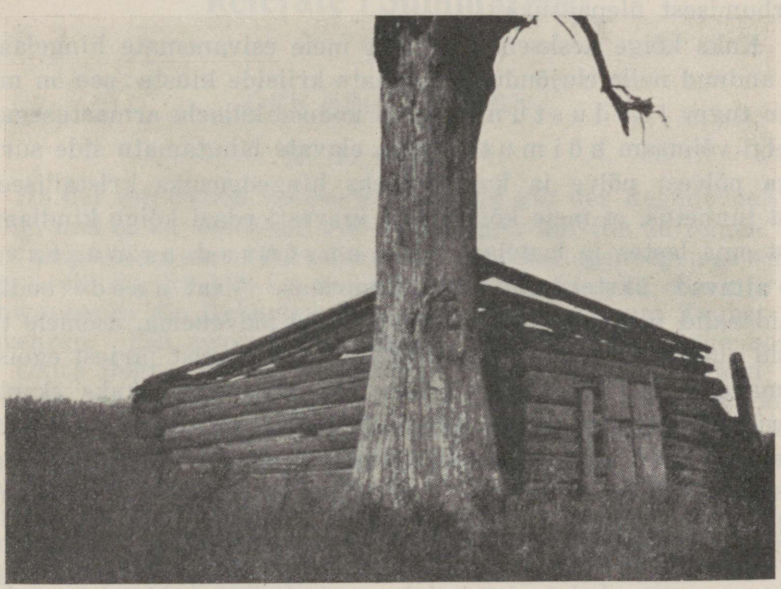

Vana votjaki püha „k o d a“ (*kuala*) praegu asustamata ümbruskonnas.

tunne. Samul aastakümneil, kus näit. setude juures väärtustati hõberublasid veel vanaviisi esijoones ilu- ja ehteasjakesteks, mis võisid endiselt kõliseda noorte neiude ja vanade lauluemade rinnal, samal ajal hakkas raha Mulgimaal ja mujal sukasäärde kaduma — ja esivanemate harda hingedekultuse tõrjus massihingest välja moodne kaukakultus. Sellele seltsis lisaks perekonnaelu ümberhinnang. Talurahva vabastamine 1816 ja 1819 soodustas küll vallaliste hõlpsamat abiellumist ja rahvaarvu kiiret kasvu, kuid järeldas ka *eo ipso* juurdekasvava generatsiooni majandusliku kriisi, nagu dr. J. V a s a r veenvalt selgitanud. Ja siis järgnes ajastu, kus elu hakkasid ikka enam reguleerima mõisted „tööjõud“ ja „kapital“, muutes suhtumise mõistetesse „perekond“ ja „järeltulev sugu“ hoopis teiseks: rahvaarvu juurdekasvu hak-

kas pidurdama kaine mõistus oma kalkulatsioonidega (ja seda muidugi mitte ainult Mulgimaal).[1]) Rabavalt sümboolseks sai toimunud murrangule ajalooline kokkusattumus, et samad vene papid, kelle usku siirdumisest otsiti väljapääsu majanduslikust kriisist, kuid kahjuks tagajärjetult, need hävitasid ometi Mulgimaa muistsed ohvrikohad ja ajasid sealt välja esivanemate vaimu, ilma et nad oleksid suutnud pakkuda ravi vähemalt psühholoogilisestki närbumisest ülepääsuks . . .

Kaks kõige kesksemat tegurit meie esivanemate hingelaadis on andnud neile elujõudu raskeimate kriiside kiuste: see on määratu tugev l o o d u s t u n n e koos koduse külaelu armastusega ja veelgi võimsam h õ i m u t u n n e, elavate lahutamatu side surnutega põlvest põlve ja konkreetseks hingedeusuks kristalliseerunud tunnetus, et meie kõik elame igavesti edasi kõige kindlamini just oma lastes ja lastelastes, kes a u s t a v a d, a r m a s t a v a d ja **aitavad** üksteist nii elus kui surmas. Vaat n e e d endised eluideaalid ja arusaamad hakkasid nüüd lõdvenema, asemele tungisid uued: inimene võõrdus loodusest ja hõimust järjest egoistlikumaks ja individualistlikumaks, kas materialistlikuks ekspluateerijaks või mõnulevaks härraselu taotlejaks, nagu näit. tüüpiliseks mulgi vanapoisiks, kes harjus pidama endal küll naisteenijaist „manulisi", kuid ei viitsinud koormata end perekonnakohustustega. Just s u h t u m i n e p e r e k o n n a e l l u on meile loomulikult kõige saatuslikum. Sellepärast tuleks võtta õppust vanavara hoiatusist kui ka eeskujudest ja haarata rahvaarvu juurdekasvu probleemi laiemalt kogu m e n t a l i t e e d i ja e l u t u n d e küsimusena: kes tahab tõsiselt, et eesti rahvas elaks edasi ja kasvaks juurde, see õppigu aina enam armastama siginemisrõõmsat l o o d u s t ja loomingulekihutavat k o d u, see tahtku tõeliselt ja suutku ka tegelikult aina enam austada, armastada ja aidata oma h õ i m l a s t nii elus kui surmas!

[1]) Väga tabavaks tuleb pidada ka tekstis nr. 80 väljendatud elutarkust: mida n õ u d l i k u m a k s inimesed majanduslikult muutuvad, seda raskemaks muutub muidugi nõuete rahuldamine, kuid seda kergemini nakkavad igasugused „kriisimeeleolud".

Referate / Summaries.

DER REGENBOGEN.

M. J. Eisen †.

In der estnischen Volksüberlieferung gilt der Regenbogen als heilig, und es ist verboten, mit dem Finger auf ihn zu zeigen. Es wird empfohlen, einen Purzelbaum gegen den Regenbogen zu schlagen, damit der Rücken bei der Arbeit nicht schmerze, oder um den Schwangeren die Geburtswehen zu lindern, oder um Zauber abzuwehren. Ein zweifelhafter Beleg bezeichnet den Regenbogen als Uku's Bogen, mit dem er eherne Pfeile auf den Teufel abschiesse. Andererseits gilt der Regenbogen als „Altvaters Krummholz", als „Sense des hlg. Ilja", als Seil des Himmelsvaters, als Gürtel Gottes oder als Kalevipoegs Hufeisen. Der Regenbogen saugt Wasser aus irdischen Gewässern in die Wolken für den Regen; wer ihn lange anschaut, den zieht er ebenfalls mit. Nach den Farben und nach der hohen oder niedrigen Lage des Regenbogens prophezeit man Wetter und Ernteglück. Wenn zwei Regenbogen sichtbar sind, dann hört der Regen auf. Ein Regenbogen im Winter bedeutet Sturm, Niederschläge oder Frost. Der sog. „Nebelregenbogen" bedeutet Regen.

EINE TSCHEREMISSISCHE VARIANTE DES MÄRCHENS „DER FISCHER UND SEINE FRAU" AUS DEM JAHRE 1894.

Walter Anderson.

Das hier veröffentlichte Märchen hat der Herausgeber am 19.=31. Dezember 1894 in Kasan als neunjähriger Knabe nach der Erzählung des etwa vierzehnjährigen Tscheremissenknaben Román Ivánov aufgeschrieben, und zwar so wie es ihm damals erzählt wurde — in russischer Sprache; es ist dies seine erste volkskundliche Aufzeichnung. Román Ivánov stammte aus einem Dorfe in der Gemeinde Kúkmory, Gouv. und Kreis Kasan.

Vollständige deutsche Übersetzung:

Es war einmal ein armer Bauer — ein so armer, dass er nicht einmal ein Haus hatte. Da ging er nun in den Wald und begann eine Tanne zu

fällen, um sich aus ihrem Holze ein Haus zu bauen. Plötzlich begann die Tanne zu sprechen:

„Wozu fällst du mich, Tscheremisse?"

„Dazu", antwortet der Bauer, „um mir aus deinem Holze ein Haus zu bauen."

„Nun, das kann man auch ohne dies", antwortete die Tanne; „gehe zurück, ziehe einen Strich um die Stelle, wo du das Haus brauchst, und lege dich schlafen. Morgen wird alles fertig sein."

Der Bauer ging zurück, tat, wie die Tanne ihn geheissen hatte, und legte sich schlafen. Am anderen Tage steht er auf, schaut hin — da steht bei ihm das Haus schon fertig da. Er nahm die Axt in die Hände, ging zur Tanne und begann sie zu fällen. Da fragt ihn die Tanne:

„Wozu fällst du mich, Tscheremisse?"

„Siehst du", antwortet der Bauer, „jetzt habe ich ein gutes Haus, aber keinen Hof."

„Gehe nach Hause, ziehe einen Strich um die Stelle, wo du den Hof brauchst, und lege dich schlafen. Morgen wird alles fertig sein."

Der Bauer ging nach Hause, tat, wie die Tanne ihn geheissen hatte, und legte sich schlafen. Am anderen Tage steht er auf, schaut hin — da hat er schon alles: sowohl ein Zaun als ein Pferdestall sind vorhanden. Der Bauer nahm die Axt, ging in den Wald und begann wieder die Tanne zu fällen. Da sagt ihm die Tanne:

„Wozu fällst du mich, Tscheremisse?"

„Siehst du", antwortet der Bauer, „ich habe jetzt sowohl ein gutes Haus als einen guten Hof, nur Geld habe ich nicht."

„Gehe nach Hause", antwortet die Tanne, „mache einen Platz für das Geld und lege dich schlafen. Morgen wird alles fertig sein."

Der Bauer ging nach Hause, machte einen Platz und legte sich schlafen. Am anderen Tage steht er auf, schaut hin — da hat er alles voller Geld. Er nahm die Axt in die Hände, ging in den Wald und begann die Tanne zu fällen. Da fragt ihn die Tanne:

„Wozu fällst du mich, Tscheremisse?"

„Siehst du", antwortet der Bauer, „jetzt habe ich von allem viel: sowohl ein gutes Haus als einen guten Hof, auch viel Geld, aber niemand erweist mir Ehre."

„Nun denn", antwortet die Tanne, „die Menschen werden dich fürchten und du wirst die Menschen fürchten."

Da verwandelte die Tanne den Bauer in einen Bären. Deshalb sind die Bären auch so furchtsam.

THE WEDDING CEREMONY AND THE WEDDING FEAST AT THE BRIDEGROOM'S HOME IN ESTONIAN INGERI.

Elmar Päss.

There is a considerable difference between the wedding customs in Estonian (Western) Ingeri and those prevailing in the Central and North-Eastern parts of Ingeri in the U. S. S. R. The Ingeri people living on the Estonian territory have lost the custom of "going round on long bast-shoes" (paying mutual visits previous to formal engagement). Here the best man and the bride's godmother take the young people to church apart from the other wedding-people, and after the ceremony they betake

themselves immediately to the bridegroom's home, whereas in the rest of Ingeri the bride and bridegroom drive to church accompanied by all the wedding-people, and after the ceremony the two parties separate and go once more back to their respective farmsteads.

During the course of the wedding feast at the bridegroom's home following the ceremony, about thirty various popular songs, corresponding to the different stages of the festivity, used to be sung. The author of the present paper has written down those songs, along with their variants, such as they were sung in the villages of K a l l i v e r e and H a n i k e by six different village bards. For the present paper a selection has been made of the best and most representative variants of those wedding songs.

At the very outset, before going to church, the compassionate village girls complain of the loss of the "flower" (bride), leaving the "high halls of her father's home and the large apartments of her brothers" (Song No. 1). Standing up in the vehicle taking her to church, the bride makes three bows in the direction of her home and asks the Creator to descend upon her horse-collar or the carriage-shaft to bring her blessing" (No. 2). On arriving at the bridegroom's place and taking off her "tirgati" (women's headdress in Ingeri), another song allots all the fleas to the village women, whereas the new daughter-in-law is said to be sure to prove a diligent and watchful worker and spinner (No. 3). The women of the other villages praise the great likeness between the married couple returning from church, who seem to be "children of one and the same mother". The bride is found to be good-natured and the bridegroom of sober habits and of immense wealth. He has one stable full of mares, another full of young foals, etc. (No. 4). The mother-in-law then places three times running a small boy on the bride's lap, in token of her first child going to be a boy. Even the bridegroom's relations admit the red-cheeked "bilberry" (bride) to be a diligent bath-house heater (No. 5).

While drinking from the "liitka" (gin-bottle) at the bride's home, her people solicit the sympathies of their new relations by marriage for their "new and swinging gates" (for their farm, Song No. 6). Though the bride's relations contemptuously declare the bridegroom's farmhouse to be "built of criss-cross unarranged timber" (No. 7), the bridegroom's people liken it to a "wild strawberry in the grass, a flower on the river-bank" (No. 8). The doors of the bridegroom's farmhouse are opened with a special song (No. 9), and the wedding guests on entering greet and praise the rooms of the new farm, made of such rare and precious material as stag-horn, apple-wood, salmon-scale, etc. (No. 10).

The wedding-people coming with the bride sit down at table and are offered food (No. 11), which they, however, refuse before

they are shown the new house-mistress (No. 12). The singers belonging to the bride's party then describe at some length the thieves who have stolen from their village a "red apple" on the previous day (No. 13) and ask to be shown the bride (No. 14). On being first shown a lamb, a live cock, a bundle of clothing, and a man dressed up as a woman, they advise in a song (No. 15) to chain up the home dogs and shut up the village dogs in a barn "to wind ropes of sand". At last the smiling bride herself appears, bowing to the guests three times. At this the guests declare that "the dove is ours, but her hair is yours" (No. 16), and warn that "the bride's veil is apt to bring many cares, her beads many tears" (No. 17). Then the guests take some food (No. 18). Later on the work on the bridegroom's farm is inspected and praised (No. 19), and gifts are distributed (No. 20). In a long dancing-song the untiring bard, who himself has "lived in the Beauty-village and grown up on the banks of Song" praises the "whiteheads" (lads) of his own village, who are boasted to wear boots costing a hundred roubles (£ 10) a pair, and disparages the "blackheads" of the neighbouring village, who wear worn-out boots cast off by the young boys of the singer's village (No. 21). After the dance, the night is spent in the village where the wedding takes place.

An attempt is made to sew together the newly-married couple, who sleep in the bath-house, in the barn or in the cowshed. After early breakfast the young couple is awakened. The mother-in-law and the bride's godmother bring the washing water and the towel, for which service they are rewarded by presents. Then follows "sammaloittamine" (adorning the bride's head with moss), "kerran kantaminen" (carrying the cup around, or kissing the wine sweet), and "vesilkäimine" (testing the water at the well and propitiating the water-spirit by the present of a girdle).

After this the bride's people admonish their new son-in-law not to beat his wife in the village street (No. 22), and the bride is reminded of her duty to be as nimble as a hare and to light the pinewood splinter when the cock crows in the morning (No. 23). The new relations by marriage are praised for lavish entertainment with food (No. 24), the best man for the red-necked bottle of gin (No. 25), the ale is thanked for having made the drinker drunk (No. 26), and lastly, the Ingeri cook is praised for the excellently prepared food (No. 27). On taking leave excuses are offered for any inappropriate words in the songs (No. 28), the bride is consoled and admonished for the last time (No. 29), at which the bridegroom's relations and friends even take offence and answer back (No. 30). The "volkas" (bride's people) having left, the bridegroom's people begin "sliding on horses" and "carrying the cup around".

Old-fashioned wedding celebrations in Estonian Ingeri used to last a whole week.

DER PFLÜGENDE STORCH.

Erna Normann.

Das alte estnische Volkslied vom „pflügenden Storch“ ist etwa am Berührungspunkt von Virumaa, Järvamaa und Harjumaa, und zwar im Kulturmilieu von Virumaa und Järvamaa, entstanden. Von dort hat es sich über das ganze Land hin verbreitet, und zwar über Harjumaa und Läänemaa nach Saaremaa; aus Läänemaa in zwei Abzweigungen über Süd-Viljandimaa und Süd-Tartumaa nach Võrumaa und nach Setumaa; von der Quelle ostwärts bis Vaivara und südostwärts nach Nord-Tartumaa und nach Nord-Viljandimaa.

Die rekonstruierte Urform des Liedes lautet in Übersetzung folgendermassen:

Ich ging in den Wald spazieren
Am Morgen des Sonntags,
Am Abend des Werktags.
Was fand ich dort vor?
Ich fand einen Storch beim Pflügen,
Eine Elster beim Eggen,
Eine Krähe beim Furchenziehen.
Ich schlug den Storch an die Seite,
Die Elster an das Schulterblatt.
Ich brachte den Storch nach Hause.
Ich schickte die Ann melken.
Ann ging nicht melken.
Ich melkte einen Melkkübel voll,
Füllte einen Bottich voll.

In Südestland erfreut sich das Lied grösserer Popularität als in Nordestland; es sind dort Sonderredaktionen entstanden, so z. B. in Setumaa, wo das Lied die Einleitung zur setukesischen Redaktion des Salme-Liedes bildet.

Anstelle des ursprünglichen Schlusses, der Melk-Episode, finden sich noch zwei Schlusslösungen lokalredaktioneller Art, und zwar in Süd-Tartumaa:

Der Storch ging hinkend in den Wald,
Die Elster wackelnd mit dem Schwanz;

und in Pärnumaa:

Aus des Storches Seite floss Gold hervor,
Silber aus dem Schwanz der Elster.

Die Entstehungszeit des Liedes lässt sich auf Grund des vorliegenden Materials nicht bestimmen, doch kann 1870 als terminus ante quem genannt werden.

Von Kontaminationen sei als wichtigste erwähnt die Verbindung mit der ursprünglich zum Liedtypus „Die Tiere bei der Arbeit“ gehörenden Liedfortsetzung „Das Feuerholen vom Miku-

Gehöft". Ebenfalls interessant ist die Verbindung mit einem Wiegenliede, das unter Abänderung des ersten Verses aus dem Kniereitlied deutschen Ursprungs „Hopp, mein Pferdchen, nach der Stadt" entstanden ist.

BEISPIELE VON ENTWICKLUNGSWEGEN DES MOTIVBESTANDES DER VOLKSLIEDER.

Einige Problemstellungen zur Erweiterung der Forschungsaufgaben an unseren Volksliedern.

Lucie Põdras.

Wenn wir die Entwicklung der estnischen Volkslieder verfolgen, so können wir eine gewisse Verzweigungstendenz einheitlicher Vorstellungen wahrnehmen. Die Entwicklung der Volkslieder ist nicht durch die Stabilität und Unwandelbarkeit des Volksgedächtnisses, sondern durch den Phantasiereichtum und den Schaffenstrieb ihrer Verbreiter bestimmt worden. Die einmal geschaffenen Vorstellungen haben sich verzweigt, wobei den Sonderzweigen ein Wachsen in verschiedenen Richtungen möglich wurde.

Solch eine Einheit, wo die gemeinsame Grundlage ausfindig zu machen und die Beziehungen zwischen den einzelnen Teilen festzustellen sind, stellt die Liedergruppe vom keuschen Mädchen dar. Zum genannten Zyklus gehören folgende Lieder: *„Das keusche Mädchen"* mit seinen Unterabteilungen *„Angebot des Ringes"*, *„Forderung eines Kusses"*, *„Der Sohn der Heide"*, *„Rascheln im Schilf"*, *„Raub des Schmuckes"*, und von den setukesischen Redaktionen *„Das Besenholen"* und *„Die Beerensuche"*.

Das allen diesen Liedern gemeinsame Grundthema ist, dass ein Mädchen im Walde einen jungen Mann trifft, der sie überfällt. Es erscheinen drei Variationen: ein Angriff auf die Ehre des Mädchens, der Raub des Schmuckes und das in die Freierlieder gehörige Heiratsangebot. Eine eingehendere Untersuchung könnte die Entstehung und die Motiventwicklung der einzelnen Lieder aufhellen und die Wege weisen, die zur gemeinsamen primären Vorstellung hinführen.

TEXTÄNDERUNGEN BEIM VORTRAG ESTNISCHER VOLKSLIEDER.

Herbert Tampere.

Im Aufsatz werden verschiedene durch phonetische und bewegungsrhythmische Ursachen bedingte Erscheinungen beim Vortrag estnischer Volksliederverse einer Betrachtung unterzogen:

1. Vorstützungserscheinungen zu Beginn der

Melodiezeile: verschiedene Vorsilben, Tonsuchen, vorausgreifendes Einsetzen des Chors und des Vorsängers, Übertragung des Refrains an den Liedanfang usw. (S. 96—97).

2. Verwendung von Keilwörtern (Füllwörtern) in der Versmitte, deren Integrität in der setukesischen Überlieferung und die dadurch verursachte Verlängerung der Melodiezeile (S. 97—98).

3. Durch Verteilung einer Silbe auf zwei Töne entstandene Sonantisierung von Konsonanten, Interpolation von Svarabhakti-Vokalen usw. (S. 99—100).

4. Verwendung von Ligaturen in Schaukelliedern, wo ein zweisilbiger Versfuss durch den Schaukelrhythmus auf die dreiteilige Halbperiode der Schwingung verteilt wird (S. 100—101).

5. Unterbrechung der in den Ligaturen gedehnten Vokale durch eine Aspirationspause (h und j); Reduplikation von Silben und Wortteilen; Prothese eines j; Variation der Vokale in den Ligaturen (S. 101—103).

6. Apokope: Auslassung der letzten Verssilbe beim Gesangvortrag oder deren Ersatz durch Dehnung der vorausgehenden Silbe (S. 104—106).

Zum Schluss ein Blick auf den Entwicklungsgang der Hirtenjodler zu Refrainliedern.

Zu den genannten Erscheinungen sind auch Parallelen von Nachbarvölkern (vor allem von Slaven und Finno-ugriern) beigebracht worden.

ÜBER DIE BEZIEHUNGEN DES PIROL-LIEDES.

Eduard Laugaste.

Im Aufsatz werden die Beziehungen dreier Typen des Pirol-Liedes einer Betrachtung unterzogen. Das Material ist in Ed. Laugaste's Schrift „Die estnischen Vogelstimmendeutungen", Helsinki 1931 (FFC 97), S. 53—57 verzeichnet. Später hinzugekommene Varianten sind mitberücksichtigt worden.

I. Pirol, ist Tiit bei der Fronarbeit?

Der älteste Drucktext ist in E. Peterson's „Eesti laste Aabits", 1907, veröffentlicht. Das Lied ist in pädagogischer Absicht zurechtgestutzt. An handschriftlichem Material sind aus dem ganzen Lande 1409 Varianten zusammengebracht worden. Da die handschriftlichen Varianten größtenteils von Schülern eingesandt sind, denen die in den Lesebüchern veröffentlichten Varianten vertraut waren, so ergibt sich bei einer Vergleichung, daß von 1409 Varianten bloß 17 einiges Vertrauen verdienen; die übrigen

sind entweder unmittelbar vom Buch abgeschrieben oder als gut eingeprägt aus dem Gedächtnis aufgezeichnet.

Die Normalform s. S. 113.

II. Pirol, wer vom Ketu-Gehöft ist bei der Fronarbeit?

Der älteste vertrauenswürdige Drucktext ist in M. Weske's „Eesti rahvalaulud I", Tartu 1879, veröffentlicht. Die übrigen stammen aus der Literatur. An handschriftlichem Material gibt es insgesamt 16 Varianten, darunter 4 von Druckvarianten abgeschrieben oder gefälscht.

Die Normalform s. S. 115.

Das Lied stammt aus dem Ende des 18. oder aus dem Anfang des 19. Jahrhundert und bezieht sich vermutlich auf eine aus dem Gehöft Ketu (in der Gemeinde Taevere, jetzt Vastemõisa, Kirchspiel Suure-Jaani) stammende in Fronarbeit stehende alte Jungfer.

Bei einem Vergleich mit dem vorigen Liede tritt beider Verwandtschaft deutlich zutage. Auch ist das geographische Verbreitungsgebiet in beiden Fällen fast das gleiche. Der Unterschied beschränkt sich darauf, dass es sich im ersten Liede um einen Fronarbeiter namens Tiit, im letzteren dagegen um eine namenlose arbeitende alte Jungfer aus Ketu handelt. Vermutlich ist das Tiit-Lied eine auf einen Fronarbeiter (vielleicht einen Junggesellen) gehende Zurechtmachung und somit eine zweite Redaktion des Ketu-Liedes.

III. Die alte Jungfer sitzt im Schatten des Ellerngehölzes.

Im Druck sind zwei Varianten erschienen, in der Zeitschrift „Põhja kodu" 1929 und in der Schülerzeitschrift „Iloli" 1930. An handschriftlichem Material finden sich in den Sammlungen des ERA 60 Varianten.

Die Normalform s. S. 119.

Dem Pirol-Liede ähnlich ist das in Spottliedern auf die alte Jungfer vorkommende Motiv, wo die alte Jungfer mit einem Pfeifenstummel an der Ofenmündung, auf dem Ofen oder auch auf der Nachbarschwelle sitzend erscheint. Wahrscheinlich ist das Pirol-Lied, wo dasselbe Motiv in etwas abgeänderter Gestalt erscheint, in Läänemaa nach dem Vorbilde des Spottliedes auf die alte Jungfer entstanden. Das beweist der gleiche Versbestand beider Lieder, aber auch der geographische Befund: das Spottlied auf die alte Jungfer ist in ganz Estland bekannt, das Peoleo-Lied dagegen vornehmlich im Westen, woher es sich nach Osten hin verbreitet hat.

Entstanden ist das Lied später als das Ketu-Lied, aber doch wohl noch am Anfang des 19. Jahrhunderts.

DIE „HIMMELSGÄNGER".

Rudolf Põldmäe.

Der estnische Bauer war dem Namen nach bereits jahrhundertelang dem Heidentum entrissen, in Wirklichkeit jedoch blieb ihm die christliche Kirche noch lange fremd, und zwar infolge des grossen nationalen und rechtlichen Unterschiedes zwischen dem herrschenden deutschen Adel und dem geknechteten Bauern, wodurch jede Möglichkeit einer gegenseitigen Annäherung und Verständigung ausgeschlossen wurde. Erst zu Beginn des 18. Jahrhunderts erzielte die pietistische und herrnhutische Bewegung hierin grössere Erfolge. Vor allem den in den Reihen letzterer kämpfenden schlichten Handwerkern gelang es, der Seele des Bauern näherzukommen. Doch mit der herrnhutischen Gefühlsreligion vermengten sich leicht auch heidnische Elemente, wodurch die Leute alsbald zur religiösen Schwärmerei neigten. Infolge der langen Zusammenkünfte körperlich erschöpft und infolge der andauernden Gebetsübungen geistig überspannt, wurden viele der Versammelten in einen Zustand krankhafter Exaltation versetzt, welche gar als Zeichen göttlicher Gnade galt. Die Leute wurden von Krämpfen befallen und redeten von mancherlei Offenbarungen: sie hätten Gott persönlich geschaut, von ihm Anweisungen erhalten, Zeitgenossen im Himmel gesehen, usw.

Die ersten Fälle derartiger Ekstase ereigneten sich in den 40-er Jahren des 18. Jahrhunderts in Saaremaa und beeinflussten merklich auch das sittliche Leben der Bevölkerung: man entsagte weltlichen Vergnügungen, und in der Zeitspanne 1740—45 wurde kein einziges Kriminalvergehen auf ganz Saaremaa verzeichnet. Auf Hiiumaa wurden bei der Gelegenheit viele zu den Volkstrachten gehörige Schmuckgegenstände vernichtet. Im Kirchspiel Rõuge in Südestland hielt ein Bauer sich für einen auserwählten Propheten und wandte sich auch gegen die Obermacht der Gutsherren, wodurch ernste Bauernunruhen entstanden.

Aus solchen und anderen Gründen verbot der Kaiser 1743 die Tätigkeit der Herrnhuter innerhalb des russischen Reiches. Deren Gemeinden bestanden aber insgeheim fort, da die Esten sie nicht missen mochten. Nach dem Untergang des Rationalismus wurde Europa zu Beginn des 19. Jahrhunderts von einer neuen pietistischen Welle überflutet, wodurch denn auch die herrnhutische Bewegung wiederauflebte. Das Baltikum verdankte das besonders dem mystisch veranlagten Kaiser Alexander I., der 1817 den Herrnhutern volle Betätigungsfreiheit verlieh.

In den ersten Regierungsjahren desselben Kaisers wurden den leibeigenen Bauern einige Vergünstigungen rechtlicher Art zuteil, wonach sie noch weitere Freiheiten erhofften und erstreb-

ten. Auch von den Feldzügen Napoleons erhoffte man Hilfe gegen die deutschen Gutsherren. Die Niederlage der Franzosen und die darauf folgenden Zeiten der Krisis und der Reaktion brachten den estnischen Bauern in Verzweiflung. Da die lebensfernen Pastoren die natürlichen religiösen Bedürfnisse des Volkes nicht zu befriedigen vermochten, so neigte man hinfort stark zum Aberglauben und zum rücksichtslos aufreibenden Lebensgenuss, besonders zum Trinken, was auch durch die gleichzeitig seitens der Güter erfolgte Gründung zahlreicher Brennereien und Krüge nur noch begünstigt wurde. In solchen Depressionsstimmungen und in der hoffnungslosen Armut wandte man sich schliesslich wieder den Herrnhutern zu, die dem gequälten Selbstgefühl des Bauern einen Halt zu bieten und auch eine angemessene Selbstbetätigung in der Gemeinde zu ermöglichen schienen. Doch hier lag die Führung in den Händen von mangelhaft gebildeten Vorlesern, die zur Steigerung ihres Einflusses den Leuten die Höllenqualen der Verdammten in möglichst grellen Farben vorzumalen bestrebt waren, womit sie bei empfindlicheren Naturen alsbald erschütternde Affekte und schwere seelische Leiden hervorriefen. Durch derartige Vorträge sollten die Hörer in einen ekstatischen Zustand versetzt werden, worin das vornehmste Zeichen der göttlichen Gnade gesehen wurde. Deren ekstatische Reden wurden dann als Gottesoffenbarungen schleunigst verbreitet und auf diese Weise durch deren Verherrlichung auch andere zur Nacheiferung ermuntert, wobei der Inhalt der Visionen bis zu einem gewissen Grade bereits vorgeformt wurde.

Auf diesen Weg gerieten vor allem neurotische junge Mädchen im Pubertätsalter, die zur Erlangung wiederholter Ekstasen mitunter wohl auch künstliche Mittel wie z. B. Fasten u. dgl. angewandt haben. Der Inhalt ihrer Visionen war zum grossen Teil der gleiche: man war in Engelbegleitung im Himmel und in der Hölle gewesen, daher man sie auch „Himmelsgänger“ (*taevakäijad)* nannte. Sie sahen im Himmel sieben Abteilungen, worin die auserwählten Frommen und Engel je nach dem Grad ihrer Seligkeit wohnten. Das Leben im Jenseits war ganz primitiv, entsprechend der schlichten Geistesart der Schilderer. Die Einrichtung des Himmels war schlicht bäuerlich, und das Leben dort war nichts anderes als eine Sonntagsvariante des irdischen Daseins. Über allem herrschte der freundliche und bäuerlich schlichte Vater. In diesen Himmelsbildern fehlen alle Prachtelemente der mittelalterlichen Vorstellungen.

Desgleichen wurde die Hölle von diesen Prophetinnen am liebsten ihren Überzeugungen entsprechend geschildert, mit geringen Motivanleihen aus Kirchenpredigten, aus der Bibel und aus apokryphischer Literatur, wie sie damals von unseren Herrnhutern eifrig übersetzt und handschriftlich verbreitet wurde. In der Hölle hatten die Verwünschungen des geknechteten Volkes gegen die Gutsoberen ihre Verwirklichung gefunden: dort sah

man strenge Gutsherren, Verwalter, Aufseher und andere Gutsbeamte grosse Qualen erleiden.

In ihren Visionen sahen die Himmelsgänger natürlich auch ihnen nahestehende Personen unter den noch Lebenden. Daraus pflegten die Zuhörer Prophezeiungen über das zukünftige Leben der betreffenden Personen zu entnehmen. Diese angebliche Prophetengabe brachte grosse Volksmassen in Bewegung, die, um ihr Seelenheil besorgt, nunmehr eine Antwort auf sie quälende Fragen zu bekommen hofften. Dabei vernachlässigte man die Werktagspflichten und befolgte blindlings die Anweisungen der Himmelsgänger. So wurden auf deren Veranlassung viele bunte Volkstrachten und Schmuckgegenstände vernichtet, da Gott nicht gestatte, so etwas zu tragen. Auch empfahlen sie die Wiedertaufe der Kinder, ein schwacher Widerhall baptistischer Ideen. Verlangt wurde absolute Feier des Sonntags, teilweise auch des Sonnabends und des Donnerstags.

Einige Himmelsgänger scheinen auch über gewisse hellseherische Fähigkeiten verfügt zu haben, da sie vieler geheime Sünden aufdeckten, dabei die betreffenden zur Busse ermahnten und somit in wirksamer Weise zur Verbreitung der Brüdergemeinde in weiten Gebieten unseres Landes beigetragen haben. Ein Teil der Himmelsgänger hatte sich auch geschäftlich zu betätigen begonnen, wobei dann namentlich mancherlei skrupellose Helfershelfer das blinde Vertrauen des Volkes zu diesen Propheten geschickt zu ihrer eigenen Bereicherung auszunutzen verstanden.

Die ganze Bewegung begann aller Wahrscheinlichkeit nach 1813 im westlichen Teil Nordestlands und verbreitete sich von dort im Laufe von nahezu zehn Jahren in mehreren Richtungen, wie das aus der Karte auf S. 163 ersichtlich ist. Im folgenden betrachtet Verfasser die einzelnen Himmelsgängerpersönlichkeiten, deren Wirksamkeit übrigens in den einzelnen Fällen auffallend übereinstimmt. Der letzte Himmelsgänger trat 1821 im Kirchspiel Nigula auf, und dessen Wirksamkeit lockte aussergewöhnlich zahlreiche Volksmassen herbei. Er geriet einst in der Kirche zur Predigtzeit in Raserei, wofür er zur gerichtlichen Verantwortung gezogen und auf Senatsbeschluss nach Sibirien verbannt wurde.

Diese Prophetenströmung erlebte gar bald ihren natürlichen Verfall, da zu gleicher Zeit die Verkündigung in den zahlreichen neugebauten Bethäusern der Herrnhuter immer stabilere Formen annahm und somit der für die Propheten günstigen Unordnung der Übergangszeit ein Ende machte. Mit dazu bei trug auch das Steigen des Bildungsstandes des Volkes, desgleichen der organisierte Kampf der Pfarrer gegen solche Übel und gegen die Brüdergemeinde im allgemeinen. Erwähnt zu werden verdient auch die Bekämpfung dieser Erscheinungen durch rationalistische Publizisten, darunter allen voran Pastor O. W. Masing. Ekstatiker und religiöse Schwärmer gleicher Art sind auch noch

späterhin in verschiedenen Sekten aufgetreten, aber sie haben es nicht mehr vermocht, das Volk im selben Masse wie ehemals mitsichzureissen, da mittlerweile das trostlose Dunkel und die grenzenlose Armut der Leibeigenen bereits überwunden worden war. Letztlich haben aber auch die Himmelsgänger ihren Teil dazu beigetragen, das Volk durch die unvermeidliche kritische Periode des Prophetentums hindurchzuführen und dabei das Volk in einem gewissen Masse auch für die nachmaligen grossen Kämpfe auf politischem und kulturellem Gebiet vorzubereiten.

KALDUN IM ESTNISCHEN.

Menda Erenberg.

Das Wort *kaldun* ~ *koldun* ist eine der neuesten Entlehnungen des Estnischen aus dem Russischen und tritt als besonders lebenskräftig in denjenigen Gebieten auf, wo ehemals Russen gelebt haben, die jetzt völlig estisiert sind. Das estnische *kaldun* ~ *koldun* ist eine Ableitung vom russischen Wort колдун 'Zauberer', das an sich den Russen wohlbekannt, dessen Etymologie jedoch bis jetzt noch nicht aufgeklärt ist.

Die Hauptgebiete der Verbreitung dieses Wortes sind Virumaa (die Kirchspiele Vaivara, Jõhvi und Lüganuse), Harjumaa (die Kirchspiele Jõelähtme und Kuusalu) und Setumaa; einige Belege für das Vorkommen von *kaldun* stammen jedoch auch anderswoher, wie etwa aus Järvamaa und Westestland.

Das Wort *kaldun* hat teilweise seine ursprüngliche Bedeutung 'Zauberer' noch erhalten. Es gibt auch einen Beleg für sein Vorkommen in der Bedeutung von Zauberei. Die Bedeutungsverschiebung ist jedoch noch weitergegangen: so bezeichnet dasselbe Wort auch einen unsauberen, zerlumpten, groben, schlechtgesitteten Menschen und Trunkenbold. Von hier aus ergab sich ein Übergang zur Bezeichnung eines Lappens, eines Lumpens, eines alten unbrauchbaren Stoffetzens.

Ausser diesem russischen Lehnwort kennt man im Estnischen das Wort *kaldun* auch zur Bezeichnung der Eingeweide; diese Ableitung aus dem niederdeutschen *kaldûne* (hochdeutsch *Kaldaunen)* hat mit dem obigen russischen Lehnwort nichts zu tun.

DIE VORVÄTER IM GERICHT.

Richard Viidebaum.

Der Aufsatz bietet eine Übersicht über den estnischen Gerichtsaberglauben auf Grund der im ERA befindlichen handschriftlichen Materialien.

In der estnischen Volksüberlieferung gibt es zahlreiche Ausdrücke, die sowohl das Gericht als die Herren in einem nicht ge-

rade günstigen Licht erscheinen lassen. Man hat sich sowohl vor dem „Herrenzorn" als auch vor dem „Gerichtszorn" gefürchtet und gegen beide mit zum Teil gleichen magischen Handlungen und Mitteln sich zu schützen gesucht.

Man glaubt, dass im Gericht stets recht behalte, wer als Kind die oberen Zähne vor den unteren bekommen habe. Wenn ein Mann seine Kleider auf das Brotgefäss oder auf den Esstisch legt, dann bekommt er nie Recht im Gericht. Ebenfalls schlechtes Gerichtsglück hat, wer als Kind am Sonntag Schläge bekommen hat, oder wer sich Sonntags die Fingernägel schneidet.

Um im Gericht Recht zu bekommen oder im Verkehr mit den Herren freundliche Behandlung zu erzielen, muss man den Strumpf des linken Fusses verkehrt anziehen; das Trauhemd anziehen; oder den Traugürtel anlegen; glühende Kohlen dreimal durch den Schoss gehen lassen; oder Zaubersprüche hersagen, mit dem linken Fuss auf glühenden Kohlen stehend; Salz ins Waschwasser schütten und das Gesicht mit einem Hemde abtrocknen; daheim an der Haustür mit dem Absatz des linken Fusses drei Kreuzzeichen machen; mit drei Nadeln in die linke Handfläche oder mit Speichel ins Gesicht drei Kreuzzeichen machen.

Unter den magischen Schutzmitteln gilt als wichtigstes ein wollenes Kleidungsstück (Hemd, Wams, Handschuhe), in welches (bei Kleidungsstücken an die Brustseite) Wolle eingewebt sein muss, die in einer Feiertagsnacht (meist in der Gründonnerstagnacht) heimlich in einem fremden Schafstall abgeschoren worden ist. Von solch einem Kleidungsstück glaubt man, dass es vor dem Herrenzorn schütze und im Gericht Sieg verschaffe. Um im Gericht Recht zu erlangen, pflegt man noch folgende Gegenstände mitzunehmen: einen getrockneten Schlangenkopf (auch 3, 9 oder 12), eine getrocknete Fledermaus (oder man bestreicht sich mit Fledermausblut), getrocknete Kröten, Salz, einen „Rabenstein", einen Donnerkeil, dreikantige Nadeln usw.

Ins Gerichtslokal soll man mit dem linken (anderwärts umgekehrt: mit dem rechten) Fuss eintreten und zuerst auf die Zimmerdecke, sodann auf den Gerichtstisch und die Richter blicken. Das regelrechte Eintreten soll Mut fürs Auftreten geben und zum Siege verhelfen. Wenn es gelingt, im Gericht den Gegner mit einem Stock zu berühren, womit eine Schlange getötet worden ist, so wird man siegen.

Von Gerichtszaubersprüchen gibt es Aufzeichnungen in grosser Zahl. Diese Sprüche sind manchmal schon bei verschiedenen Präliminarien, meist jedoch vor dem Eintreten ins Gerichtslokal oder geradezu während des Eintretens und Blickens auf die Decke herzusagen. Unter den Gerichtszaubersprüchen ist der Typus am populärsten, wo der Vorgeladene sich mit einem Raubtier (Bär, Wolf, Luchs) vergleicht, den Richter dagegen

mit einem Schaf oder Huhn, das zerrissen werden soll. Beim Gerichtsgang pflegte man auch das Vaterunser und andere christliche Gebete zu sprechen.

Der Meineid gilt als grosses Verbrechen und schwere Sünde, wofür noch Kindeskinder zu büssen hätten. Zur Bekräftigung solchen Glaubens werden auch Sagen erzählt. Die üblen Folgen des Meineids können jedoch vermieden werden, wenn man beim Schwören irgendeinen kleinen Gegenstand (eine Silbermünze, einen Knopf) im Munde oder in der Hand halte und ihn nachher fortwerfe; oder wenn man Erde unter die Füsse lege, oder wenn man an ein Tier oder an einen wachsenden Baum denke. Dann gehe der Eid in diese Gegenstände über und dem Schwörenden geschehe nichts Böses.

Die wichtigsten Grundsätze des Gerichtsaberglaubens sind also folgende: sich selber stark zu machen, damit das Übelwollen (*viha* 'Zorn, Hass') der anderen nicht zu schaden vermöge; einen gefälligen Eindruck zu erzielen, um kein Übelwollen gegen sich zu erregen; Mut fürs Auftreten zu erlangen und somit sich den Sieg zu sichern.

ÜBER DIE SOG. *LEEDU*-FEUER BEI DEN MUHUINSULANERN.

Gustav Ränk.

Am Johannisabend 1934 hatte Verf. Gelegenheit, auf der Insel Muhu ein Johannisfeuer mitzufeiern, welches in der einheimischen Volkssprache als *leedutuli* bezeichnet wird. Man machte dieses Feuer aus frischem Wacholdergesträuch, welches am Meeresstrand um eine aufgerichtete lange Birkenstange herum schoberartig aufgeschichtet worden war (s. Abbildungen), und zwar von Männern, sowohl alten als jungen. Am Abend versammelten sich ebenfalls Alt und Jung um das Feuer. In einem andern Dorf auf Muhu (Linnuse) soll manchmal die ganze Dorfbevölkerung gemeinsam Bier gebraut haben, welches dann auch gemeinsam beim Johannisfeuer genossen worden sei. Nach einigen Belegen aus der zweiten Hälfte des letzten Jahrhunderts sei das *leedutuli* nicht am Johannisabend, sondern am Vorabend des Heumarientages (7. Juli), und zwar nur auf einem bestimmten Berge, dem *Leedumägi*, abgebrannt worden. Johannisfeuer dagegen seien in jedem Dorf bei jedem Kruge abgebrannt worden. Daher ist zu vermuten, dass, nachdem der alte Brauch des gemeinsamen *leedutuli* am Vorabend des Heumarientages in Fortfall gekommen war, dessen Bezeichnung und Traditionen auf den Johannisabend übertragen worden und mit den Johannisfeuerbräuchen verschmolzen sind.

DIE OPFERSTÄTTEN IN MULGIMAA.

Oskar Loorits.

Die finnischen Forscher Holmberg-Harva, Karjalainen u. a. haben zwar den Volksglauben der entfernteren finnisch-ugrischen und selbst der altaischen Völker persönlich erforscht und in glänzender Weise dargestellt, haben jedoch leider nicht die Möglichkeit gehabt, sich in das estnische Stoffgebiet zu vertiefen, das eine Menge Ergänzungsmaterial bietet und den Ursprung der entsprechenden Vorstellungen, ihre Entwicklung und Verbreitung sowohl in zeitlicher als auch in räumlicher Beziehung vor einen viel weiteren Hintergrund stellt. So haben sich z. B. in Estland interessante Spuren von uralten Opfern und Opferstätten erhalten, wenngleich diese mit der Zeit vielfach modernisiert und in den letzten christlichen Jahrhunderten allmählich degeneriert sind. Aus dem reichhaltigen estnischen Stoffbestande werden hier eine Reihe Texte aus dem Kulturkreis von Mulgimaa (d. h. aus den Kirchspielen Halliste, Karksi, Helme, Tarvastu, Paistu, z. T. auch Viljandi und Saarde) gegeben, dabei insbesondere die alten Opfergärten (Kap. 4), die Opfersteine und Steinhaufen (Kap. 5) und der sog. *ahikotus* im Kirchspiel Tarvastu (Kap. 6), was offenbar eine allgemeine Bezeichnung der Opferstätte sein soll und etymologisch vom Verbum *ahtma* 'legen, schichten, stecken, stopfen' abzuleiten ist. Aus demselben Stamm wird wohl auch der Name der finnischen Wassergottheit *Ahti* abzuleiten sein. Das Wort *ahti* hat wohl ursprünglich einfach Steckung, Legung, Schichtung bedeutet und die Komposita dementsprechend Steck- und Schichtwerkzeuge (finnisch *ahdin-puu, -lauta, -konkku* usw.) oder -stätten (finn. *ahdin-hauta, -aita* u. a.). Im Finnischen hat *ahti* (*ahtola*) sich u. a. spezialisiert auf die Bezeichnung eines jähen (gleichsam „abgestochenen") Abhangs, sei es an einem Wegrand oder an einer tiefen Stelle im Wasser, und von hier aus weiter zur Bezeichnung des Bewohners einer solchen Stelle (des Wegrand- bzw. Wassertiefengeistes). Im Estnischen aber ist *ahikoht* zur Opferstätte geworden, wo die Gaben für die Voreltern und das vergangene Geschlecht „aufgesteckt" oder „aufgeschichtet" werden. Dabei nötigt die Vorstellung des Aufsteckens bzw. Aufschichtens uns zugleich zur Schlussfolgerung, dass notwendigerweise eine besondere Unterlage, worauf die Gabe gelegt wurde, d. h. eine Art Altar, vorhanden sein musste. Und zu solch einem Altar war offenbar der Steinhaufen geworden, unter welchem der Stammvater wohl einst begraben sein mochte.

Ferner wird nachgespürt, wie unter dem Einfluss der Verwurzelung christlicher Anschauungen und kirchlicher Propaganda die aus dem Totenkultus hervorgegangenen Schutzgeister von Haus und Haushalt zu „bösen" Geistern und Teufeln degeneriert sind. Diese werden schliesslich noch durch einen echt bibli-

schen Götzen *pell* (< Bel) ersetzt, und auf den alten Opferstätten sind in katholischer Zeit zahlreiche Kapellen errichtet worden (Kap. 7).

In der Zusammenfassung (Kap. 8) werden die Opferstätten verzeichnet (die Nummern der Texte s. in der estnischen Zusammenfassung S. 292 ff.): Stein oder Steinhaufen (darunter alte Steinsetzungen); Johannisberg, Kapellenberg, Kirchenberg, Klosterruine; Hainberg, Hain (einmal an der Nordseite des Dorfes erwähnt), Wald, Ellerngehölz; Baum (Laub- und Nadelbäume, Kiefer, Wacholder, Birke, Eller, Eberesche, Eiche, Esche, Ulme, Ahorn, Weidenbusch, Faulbeerbusch, Stachel- und Johannisbeerstrauch); kleine Senkung oder Niederung; Rasenhügelchen; Garten, Hopfengarten, Gartenecke (einmal wird der Garten als gegen Sonnenaufgang gelegen erwähnt); Grube; Tisch bzw. Brett; Fussboden, Zimmerecke, Herd; hinter dem Hause und unter dem Fenster; auf dem Boden des Wohnhauses oder des Viehstalls; Speicher, Kochhütte; Holzgefäss, Sack, Bierfass.

Die Opferstätte ist manchmal geheim, nicht für jedes Auge bestimmt und ein Tabu, wohin niemand gehen darf, wenigstens nicht die Tiere, oder das niemand berühren, auf dem niemand sitzen oder schlafen darf, wo kein Halm oder Zweiglein abgebrochen, keine Beere abgepflückt oder wenigstens keinem Fremden und keiner Frau gegeben werden darf, wo keine Frauenkleider oder überhaupt keine Kleider getrocknet werden dürfen. Die Opferstätte darf auch nicht verunreinigt oder beharnt werden.

Opfergaben stellen dar der erste Anteil von allen Dingen, von jedem ersten Ertrage, von allem „Neuen", „Heurigen" und „Frischen"; Getreide, vor allem frisches, einige bzw. drei (frische) Körner, die ersten Ähren der Ernte; Milch, vor allem Beestmilch, auch die ersten Tropfen der Muttermilch, etwas oder der Zehnte von jedem Gericht, eigens zu diesem Zweck zubereitete Speise, der erste Anteil einer Speise vom Heurigen, von allem Gekochten der erste Löffel oder das erste Stückchen; Brot, besonders aus heurigem Korn, ein besonderes Brötchen, ein Stück Butterbrot; Weissbrot, Fladen, Piroggen; Brei, Knödel; (frische) Butter; Dickmilch und Käse; Bier, Schaum vom Bierkrug; Honig, Wachs; Salz; Suppe od. Brühe, frische Fleischbrühe; (frisches) Fleisch; blutiger Schaum vom Schlachten; Gedärme, Nieren, Fett, Wurst; Schafe u. Lämmer, Frisches vom Schaf od. Schwein, Schweinskopf im Sack, Stier; Huhn, Hahn, besonders ein schwarzer mit gelben Füssen, Hahnenfüsse und -köpfe, Hahnenblut zur Sühnung, Gänse und Tauben; Strömlinge, eine Handvoll der ersten Fische „zur Beleuchtung des Meeres"; Knochen und Gräten; Kinder; Haare und Federn; Wolle, Flachs, die ersten Wollfäden, rotes Garn; Stofflappen; alte Hemdfetzen, Handschuhe, Strümpfe, Pasteln u. Bastschuhe, Bänder und Tücher; Schmucksachen; Geld, Silber-

schabsel; Steinchen; Rutenzweige und Holzstücke; angebrannte Kienspäne; Asche und Kehricht; allerlei Belangloses.

Neben dem gewöhnlichen „Opfer" oder der gewöhnlichen „Gabe" ist einige Male von einem „Gefallen" oder einem „genehmen Stück" die Rede; einmal wird sogar die alte Opferbezeichnung *kahi* verwendet. Interessant ist die Nachricht, dass die Opfergaben des Faulen üblen Gestank verbreitet haben sollen.

Als Empfänger der Opfer werden erwähnt: die „Seelen" der Toten, die Geister (Erd-, Steingeister, das Haus schützende und glückbringende, wohltuende, böse Geister); die Götter (Opfer-, Steinhaufen-, Gartenecken-, Hain-, Erdgott); die Erdmutter; der „Älteste" (*vanemb*, eine Donnerbezeichnung in Mulgimaa); die Unterirdischen; der „alte Heide" *(vanapagan)*, der Kobold (*tont*); der „(alte) Böse", der „(alte) Eitle", das „Luder", der „Junggeselle", der Teufel *pell* (< Bel), *poostel* (< Apostel), *tõnn* (< Antonius), *hint*.

Von unvolkstümlichen Namen werden erwähnt: *uku*, *taara*, *ahtu-pahtu* und *ahja*. Als Decknamen begegnen: „Er", „der Andere", „der Gärtner". Interessant ist die Erwähnung der Hausschlange als Kind des Herrn des Opfergartens. Schliesslich kommt es gar zur Vermengung mit dem „Feuerschweif" (d. h. Feuerdrache), obschon ein anderes Mal ausdrücklich betont wird, dass „Er" anderen nichts Böses tue noch anderer Glück verderbe.

Zum Lohn für das Opfer bietet der Empfänger natürlich seine Hilfe an, während er zur Strafe für schlechte Behandlung Not und Unglück schickt, vor allem Krankheit, Geistesstörung, Blindheit, Misswachs, Viehschaden. Drastisch ist die Nachricht aus Tarvastu vom Sterben dreier Hauswirte nacheinander. Ebenfalls stirbt, wer das Opfer entwendet.

Als Opferzeiten werden angegeben: die „Seelenzeit", der Johannisabend (d. h. die Sonnenwende), der Antoniustag, der Georgstag, der Katharinentag; die Merktage; der Uku-Tag; Donnerstag, Sonnabend. Gewöhnlich ist das Opfern nicht an bestimmte Tage gebunden, sondern man opfert einfach nach Bedarf, bei Beginn und Abschluss einer jeden Arbeit, bei neuem Ertrag, beim Schlachten usw.

Man hat uns als Tatsache eingeprägt, dass wir bereits im 13. Jahrhundert von deutschen Rittern, wenn auch nur mit Blut und Eisen, christianisiert worden sind. Man kann noch weitergehen und versichern, dass schon einige Jahrhunderte vor den deutschen Ordensbrüdern christliche Missionare vom Osten in unserem Lande gewirkt haben. In Wirklichkeit hat sich aber eine tiefgehendere Christianisierung unserer Volksseele erst im Laufe der letzten Jahrhunderte vollzogen, und unsere altheidnischen Glaubenstraditionen haben sich noch bis an die Schwelle unserer Tage lebenskräftig zu erhalten vermocht. Bei solcher Lebenskraft des „Eigenen" und „Alten" ist neben der von den baltischen Theologen an-

geführten „geistigen Blindheit" der Fronknechte auch die Kraft der eigenartigen Kultur des Landvolkes und seiner geistigen Selbständigkeit nicht zu unterschätzen.

Die Empfänger der Opfer haben sich zwar mit der Zeit aus urtümlichen Naturseelen und verstorbenen Vorvätern in christliche Teufel und Unholde verwandelt, jedoch die Opferstätten als solche haben noch unendlich viel von ihrer ursprünglichen Eigenart bewahrt und sind im Laufe der Zeiten immer gleich geblieben: ein Gefässchen und ein Steinchen, ein Gärtchen und ein Hüttchen, Bäume und Steinhaufen, Berghügel, wo die Toten begraben wurden, und Talniederungen, wo die Lebensspenderin der Natur, das Wasser, sich birgt. Auch die zur Verbündung dargebrachten Gaben und Geschenke sind ihrer Art nach uralt, angefangen mit zum Bund geknüpften Bändern und Tüchern über allerlei Nahrungsmittel und Getränke bis zu Spuren von Stier-, ja selbst Kinderopfern.

Die Beschreibungen handeln grösstenteils von häuslichen Opfern, die gewöhnlich vom Hausvater oder der Hausmutter vollzogen und bei denen Nebenpersonen nur störend wirken können. Weniger Nachrichten gibt es über gemeinsame Opferhandlungen der Dorfschaft oder der Stammesgemeinschaft, wie sie bei entfernten verwandten Völkern noch vor kurzem im Schwange waren. Doch finden sich auch bei uns genügend Spuren von alten grösseren Opferfesten in Verbindung mit den Bräuchen des Johannisfeuers, der Sonnenwende und dem Begehen der „Seelenzeit". Gemeinsame Geschlechts- und Stammestraditionen spiegeln sich mittelbar auch in solchen Nachrichten wider, wonach sich um das Johannisfeuer herum eine bestimmte Anzahl von Steinen befindet, die Opferstätte nur dem Bedarf eines bestimmten Dorfes genügt und die Macht des Bewohners der Opferstätte sich nur auf Angehörige ein und derselben Sippe erstreckt, für einen Fremden dagegen nicht wirksam ist. Besondere Aufmerksamkeit verdient eine Nachricht aus Räpina über ein Gefäss zum Geldsammeln, da hierdurch in offenkundiger Weise die praktisch-soziale Bedeutung der Opfergaben in den Vordergrund gerückt wird: war doch dieses Geldgefäss zugleich Genossenschaftsbank und Reservefonds des Dorfes, dessen Hilfe in Not- und Unglücksfällen beansprucht werden konnte. Geld ist natürlich ein späterer Opferstoff, aber in gleicher Weise wurde in früheren Zeiten bei den Ahnen auch Korn hinterlegt, damit man in Zeiten der Hungersnot etwas zur Verfügung habe.

Am wenigsten haben sich konkrete Angaben über das Opferzeremoniell erhalten. Ohne Zweifel entstammt der Brauch des Johannisfeuers grossenteils altem Opferbrauch. Auf eine uralte Überlieferung weisen die Nachrichten hin, wonach zum festlichen Opfermahl ein reines Linnen auf dem Rasen ausgebreitet wird und die Opfernden mit einem weissen (d. h. reinen) Leintuch bekleidet

sind. Das uralte Opfertier mögen wir in der weissen Kuh vermuten, die, mit einem schwarzen Tuch bekleidet, um das Feuer herumgeführt wird. Sicherlich gehört auch schon das Verneigen und Knien zu unseren alten Opferbräuchen. Wohl unter dem Druck von Verfolgungen kirchlicherseits ist das Opfern heimlich, nachts, in der Dämmerung reitend ohne zurückzuschauen, oder ein Wort zu sprechen mehr gebräuchlich geworden. Aber auch das heimliche und nächtliche Opfern wird bei uns sicherlich schon in die heidnische Zeit zurückreichen, desgleichen in Sonderfällen das Opfern in nacktem Zustand. Äusserst bezeichnend für die verträgliche und freundliche Gemütsart unserer Voreltern sind die Wünsche bzw. Gebete, die bei der Darbietung des Opfers aufgesagt werden:

Lieber Erdgott, nimm auch mit diesem Wenigen vorlieb!

Das Opfer dir, Gesundheit mir!

Iss dieses, wenn du zu uns kommst; ein zweites bringe ich dir beim Fortgehen.

Kommt essen, liebe Seelen, hier gibts Nieren und Beinchen, Kuchen und Knödel.

Ich bringe dir mit meiner Hand, nimm nicht mit deiner Gewalt.

Erdmutter, du gabst mir, nun bring ich dir; nimm an, was ich aus deiner Hand empfangen habe.

Erst im 19. Jahrhundert vollzog sich dann das endgültige Verlassen oder gar die völlige Zerstörung der Opferstätten und die Austreibung der ehemaligen Schutzgeister, sei es durch das Landvolk selber oder durch aus Bauernkreisen stammende Glaubensmänner oder gar durch Pfarrer und vor allem durch russische Popen (vollzogen sich doch gerade damals massenweise Übertritte zur russisch-orthodoxen Kirche in der Hoffnung, dadurch die wirtschaftliche Not lindern zu können). Die Opferbäume wurden niedergehauen, die Opfergärten zerstört und aufgepflügt, die Opfersteine mit Schiesspulver gesprengt, und das alles unter Bibel- und Gotteswort. Die alten Götter aber zogen ihres Weges, mit einem altmodischen Hut auf dem Kopf, reitend, oder mit einem Dreigespann, oder auch in alter Weise mit einem Ochsengespann fahrend, oder gar in Gestalt eines hinkenden weissen Pferdes sich davontrollend. Die frommen Exorzisten verbannten sie auf eine kleine Insel des Võrtsjärv, obschon die Vertriebenen entgegneten, es seien dort der Verbannten schon ohnehin so viel, dass für neue Siedler kein Fussbreit Raum mehr zu finden sei.

SISU

Lk.

M. J. Eisen: Vikerkaar 5
W. Anderson: „Kalamehe ja tema naise“ muinasjutu tšeremissi teisend aastast 1894 11
E. Päss: Laulatus ja peiupoolne pulm Eesti-Ingeris 16
E. Normann: Kurg kündmas (5 kaardiga) 34
L. Põdras: Näiteid rahvalaulude motiivistiku arenguteedest (2 kaardiga) 74
H. Tampere: Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel (noodinäidetega) . . . . . , 95
E. Laugaste: Peoleo-laulu suhteist (2 kaardiga) 108
R. Põldmäe: Taevakäijad (1 kaardi ja 2 pildiga) 123
M. Erenberg: Kaldun eesti keeles (1 kaardiga) 177
R. Viidebaum: Isaisad kohtus 186
G. Ränk: Muhulaste leedutuledest (4 pildiga) 218
O. Loorits: Mulgimaa ohvrikohad (8 pildiga) 225
Referate / Summaries 301

Palutakse parandada:

Lk. 150, 18. rida ülevalt **esteetiline** asemele **eht eestiline**; lk. 156, 16. rida alt **16. saj.** asemele **17. saj.**; lk. 161, 19. rida alt **Saare-Jaani** asemele **Suure-Jaani**.

Rbl. 10.–
VR Raam. nr. I
Nr. 476 174

TÜ RAAMATUKOGU
10300015218565

A-7991